RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984

Fourth Year Issue - XIII

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)

January - March 2016

"Mahatma Phule - Dr. Babasaheb Ambedkar's Socio-Economic Ideologies for Social Development"

Editors

Dr. Rama Pande
Dr. Prakash Jadhav

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL SCIENCES

Post Box No. 23
Ring Road, Ambajogai, Dist.Beed, (MS) Pin-431 517
E-mail:- manavlok1999@gmail.com
Websit :- www.manavlok.org

RNI No. MAHMUL/2013/54090 ISSN – 2349-3984
FOURTH YEAR ISSUE –XIII

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A QUARTERLY JOURNAL)
JANUARY – MARCH 2016

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University's
Mahatma Phule Pratisthan, Aurangabad
and
Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai
Jointly organized
Two days National Seminar
On

"Phule-Ambedkar's Socio-economic ideologies for Social Development"

Date : 11-12 March 2016

EDITORS
DR. RAMA PANDE
DR. PRAKASH JADHAV

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL SCIENCES, AMBAJOGAI
Post Box No-23
Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin -431517
E-mail:-manavlok1999@gmail.com
Website:- www.manavlok.org

Manavlok Research Bulletin is published quarterly in the Month of March, June, September & December every year

by

Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai, Dist Beed.

Chairman

Dr. Prakash Jadhav

Principal,
Manavlok College of Social Sciences

Editorial Board

Dr. Nazir Sheikh
Editor
Manavlok's College of Social Sciences

Dr. Arundhati Patil
Manavlok's College of Social Sciences

Dr. Rama Pande
Manavlok's College of Social Sciences

Asst. Prof. Sukeshini Jogdand
Manavlok's College of Social Sciences

Advisory Board

Dr. E. N. Ashokkumar,
Director, School of Social Sciences, Solapur Univeristy, Solapur

Dr. Smita Awachar,
HOD, Department of Sociology, Dr. B.A.M.University, Aurangabad

Dr. Pushpesh Kumar,
School of Social Sciences, Central University, Hyderabad

Prof. Vilas Bet
Dept. of Social Work, Walchand College, Solapur (Rtd. Prof.)

Dr. Prakash Kathare
School of Social Sciences, S.R.T.M. University, Nanded

Dr. Pandit Chavan
Vasantrao Naik Mahavidyalya, Nanded.

Dr. Nilesh Deshmukh
Principal, Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washim.

Dr. Ashok Chavan
Asst. Prof., Late Rameshrao Varpudkar College, Sonpeth, Dist. Parbhani

Date of Publication :-12 March - 2016

Subscriptions Amount -

1. Annual-Individual :- Rs. 1000+160 (Postal Charges)
2. Annual-Institution :- Rs. 1200+ 160 (Postal Charges)

Note : New Subscription fees will be effective from 1st July 2015 to onwards.

Payment by Demand Draft/M.O in favour of :
'Principal Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai.'

Price : Rs. 100/-

Typeset By:- Niranjan Jogi, Bibhishan Ghadge, Ramdas Kale
Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai

MANAVLOK RESEARCH BULLETEIN

Themes for forthcoming issues

RURAL GIRLS EDUCATION

April - June 2016

Research articles/papers up to 3000-4000 words are invited on the above mentioned themes. The authors are requested to send the articles/papers/review of books etc in the form of hard and softcopy or email. The article should reach before the last date of submission at the below address.

Principal,
Manavlok College of Social Work,
Ring Road, Ambajogai Dist Beed.
Maharashtra-431517
Email:- manavlok1999@gmail.com

Manavlok's college invites research papers and reviews for Manavlok Research Bulletin. The research paper must be original and unpublished. The Editor is not responsible for the papers that have appeared elsewhere.

The views expressed in the articles published in the Journal are those of the Authors and the Manavlok's College of Social sciences, Ambajogai- Manavlok's Research Bulletin does not hold itself responsible for them.

CALL FOR PAPERS

Manavlok Research Bulletin (a Quarterly journal) ISSN: 2349-3984

Manavlok Coolege of social sciences (college of social work) has started multilingual (English, Hindi & Marathi) quarterly journal with ISSN No. which publishes in March, June, September and December every year. It is aimed to promote the quality research articles/paper. This journal provides a platform for the researcher, academicians, social work professionals and students from the discipline of social sciences.

Call for Papers: - Quality research papers/articles are invited in English, Hindi & Marathi language.

Guidelines for Autours :-

- ABSTRACT (TNR 11 Bold)
- KEYWORDS (TNR 11Bold)
- INTRODUCTION (TNR 11 BOLD)
- HEADING S (TNR 11 BOLD)
- FIGURES AND TABLES (TNR 11 BOLD)
- CONCLUSIONS (TNR 11 BOLD)
- ACKNOWLEDGEMENTS (TNR 11 BOLD)
- REFERENCES (TNR 11 BOLD)

Format for research article:-

1. Abstract
2. Key words
3. Introduction
4. Problems/objectives
5. Methodology (coverage, sampling, tools of data collection and data analysis, use of statistics etc)
6. Conclusions
7. References :- References should be embedded in the text in a consistent style, for instatnce, Patil, A.S. 2013. "Social Work Research: An Overview", Aai Publications, Ambajogai.

Research paper/Article to be sent Email :-manavlok1999@gmail.com, **Hard & Soft** copy at College Address

Subscription Amount :

1) Annual Individual Membership - Rs. 1000/- + Rs. 160/- (reg. postal charges)
2) Annual Institutions Membership - Rs. 1200/- + Rs. 160/- (reg. postal charges)

(Payment by DemanDraft/M.O in favour of - Principal, Manvlok College of Social Sciences. ambajogai)

Note : New Subscription fees will be effective from 1st July 2015 to onwards.

Contact :

- Dr. Prakash Jadhav, Principal, Manavlok's College of Social Sciences, Ring Road, Ambajogai, 431517 Dist Beed (Maharashtra) Cell No. 7770015050
- Dr.Arundhati Patil - 9422744166, Dr.Rama Pande-9405343510, Lect. Sukeshini Jogdand-9405826977.
- Dr. Sheikh Nazir, Editor, Manavlok Research Bulletin, Manavlok College of Social Sciences, Ring Road, Ambajogai, 431517 Dist. Beed (Maharashtra) Cell No. 7588162786, 7770015057

संपादकीय....

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबादचे महात्मा फुले प्रतिष्ठान व मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय, अंबाजोगाई जि. बीड यांच्या संयुक्त विद्यमाने दोन दिवशीय राष्ट्रीय परिसंवाद घेण्यास अनुमती दिल्याबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. बी. ए. चोपडे व महात्मा फुले प्रतिष्ठानच्या संचालिका डॉ. स्मिता अवचार यांचे महाविद्यालयाच्या वतीने आभार. तसेच राष्ट्रीय परिसंवादासाठी वेळोवेळी आम्हाला मार्गदर्शन करणारे मानवलोकचे संस्थापक डॉ. डी. एस. लोहिया व मानवलोकचे कार्यवाह श्री. अनिकेत लोहिया यांचाही ऋणी आहे. संशोधक लेखकाकडुन ''महात्मा फुले–डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आर्थिक विकासातील विचारधारा'' या विषयावर अनेक ठिकाणाहून संशोधन पेपर आम्हाला पाठविले. दोन्ही महान मानवाचे विचार एकत्र करण्याचा आमचा अल्पसा प्रयत्न आहे. 'गुरू आणि शिष्य' याचा विचार आपणासमोर मांडवा व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२५ व्या जयंतीचे औचित्य साधून त्यांनी केलेल्या समाजपरिवर्तनासाठीच्या कार्यावर मंथन व्हावे याच उद्देशाने या राष्ट्रीय परिसंवादाचे आयोजन केले आहे.

या परिसंवादात महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या उत्तुंग व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण परिचय घडावा म्हणून महाराष्ट्रातील व महाराष्ट्रा बाहेरील अनेक अभ्यासकांनी आमच्या विनंतीस मान देवून चिकित्सक व चिंतणाची जोड लेखनातून आम्हास करून दिली.

महात्मा ज्योतीबा फुले हे मानवजातीला शोषणातून मुक्त करणारे पहिले प्रणेते होते. त्यांनी १९ व्या शतकात सामाजिक विचार, आर्थिक विचार, धार्मिक चिंतन आणि आर्थिक विषमते विरूध्द संघर्ष केला. त्याखेरीज महात्मा फुले यांनी सामाजिक समस्यांवर 'ब्राम्हणांचे कसब', 'गुलामगिरी', शेतकऱ्याच्या आसूड, 'इशारा' व 'सार्वजनिक सत्यधर्म' इत्यादी ग्रंथातून संशोधकांनी परखड विचार मांडले आहेत. महात्मा फुले यांनी सामाजिक कार्याची सुरूवात शिक्षणापासून सुरू केली. शिक्षणाने समाज परिवर्तन घडून येते याबाबतचा दृढ विश्वास होता. म्हणूनच सावित्रीबाईंना प्रथम शिक्षिका बनवून स्त्रियांसाठी व मागासवर्गीय मुलींसाठी शाळा काढली. एवढयावरच महात्मा फुले थांबले नाहीत तर स्त्रियावर जी बंधने होती त्यात केशवपन, सतीप्रथा, बालविवाह प्रथा, जारठ विवाह प्रश्न, विधवा पुनर्विवाह प्रश्न इत्यादीबाबत जो संघर्ष केला याबाबत लेखकांनी आपली मते मांडली आहेत.

महात्मा फुले यांना लकवा आला असता डाव्या हाताने 'सार्वजनिक सत्यधर्म – १८७३ ला लिहीला व सत्यशोधक चळवळीत ज्या लोकांना प्रगतीची संधी नाकारली अशांना संधी उपलब्ध करून देणे, शिक्षणाची सोय, ग्रंथालये स्त्रियांना आधार, स्त्री मुक्तीस चालना याबद्दल संशोधकांनी आपले विचार मांडले आहेत. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व राजकीय चिंतन प्रत्येक अभ्यासकाने आपआपल्या भूमिकेच्या अनुषंगाने घेतला आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी समाज परिवर्तनासाठी केलेली चळवळ, कामगार चळवळ, राखीव जागेचा प्रश्न, शेती

विषयक विचार, जातीयता व अस्पृश्यता निर्मुलनासाठी केलेले प्रयत्न, शैक्षणिक चळवळ डॉ. बाबासाहेबांचे जीवनकार्य आणि तत्वज्ञान इत्यादीचा नव्याने शोध घेण्याचा प्रयत्न आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लिहिलेल्या 'भारतीय संविधान' हे या देशातील लोकांस दिलेले व लोकशाहीस पुरक आणि संरक्षक असा दस्तावेज आहे. लेखकांनी संविधानाच्या माध्यमातून लोकांना मिळालेले हक्क, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, सामाजिक न्याय, समानता, लोकशाही इत्यादी अनुषंगाने लेखाच्या माध्यमातून संवाद साधले आहेत.

लेखकांनी जे विचार मांडले त्या विचारांशी पूर्णत: सहमत असेलच नाही. परंतु मागितलेल्या लेखाला आम्ही कुठेही कात्री लावली नाही. हे नमूद करतांना आम्हास समाधान वाटते.

महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाज परिवर्तनासाठी चळवळी केल्या आहेत. त्यांचे विचार समाजापर्यंत पोहचावेत व योग्य ते मूल्यमापन करावे याबाबत आम्हास विश्वास वाटतो.

संपादक
डॉ. प्रकाश जाधव
प्राचार्य
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय, अंबाजोगाई

Manavlok Research Bulletin

Issue - XIII January – March 2016

CONTENTS

1	Mahatma Jyotiba Phule: The Liberator of the Mass *.....Mr. Mahendra M*	2
2	महात्मा फुले : सत्यशोधक चळवळीतील तत्वज्ञान एक अध्ययन *.....डॉ. प्रकाश जाधव*	7
3	Jyotiba Phule's contribution for Social Justice with special reference to Women *.....Dr. Rama Pande*	14
4	Mahatma Phule – An Analysis of Strategies for Social Reform *.....Dr Nazir Jabbar Sheikh*	19
5	Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar on Social Justice *……Dr .P. L. Chavan*	25
6	महात्मा फुले यांची शेतकऱ्यासंबंधीची विचारधारा व शेतकऱ्यांची सद्यस्थिती एक अध्ययन *.....प्रा. के. एम. गोलेकर*	30
7	स्त्री मुक्तीचा आद्यप्रवर्तक महात्मा फुले *.....लता नारायण जाधव* ……डॉ. प्रकाश जाधव	40
8	जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक विकासाचे धोरण *.....रेश्मा वाल्मीकराव गरड*	46
9	महात्मा फुले यांच्या समाज परिवर्तनाविषयीच्या कार्याचा चिकित्सक अभ्यास *.....गंगाधर चव्हाण*	51
10	स्त्रीच्या स्व जाणीवेत महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे योगदान - एक अभ्यास *.....शेख सलीम अजीमोद्दीन* *----- डॉ. अरूंधती पाटील*	55
11	महात्मा फुले यांचे सामाजिक विकासात योगदान *.....डॉ. मानिषा देशमुख*	59
12	महात्मा फुले यांचे सामाजिक विकासासाठीचे सामाजिक, आर्थिक आदर्शवत विचार *.....डॉ. कमलाकर कोंडिबा राऊत*	62
13	महात्मा फुले लिखित शेतकऱ्यांचा असूड व सदयस्थिती *.....प्रा. शैलजा बरूरे*	72
14	शोषितांचे आधारस्तंभ : महात्मा फुलेंचे सामाजिक विचार *.....माने वनिता भागवत*	75
15	महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे स्त्री - सक्षमीकरणातील योगदान *.....उध्दव शंकर गाभूड*	79
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : संविधानिक विचार *.....प्रा.डॉ.मारोती एन.गायकवाड*	82
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीयता व अस्पृष्यता निर्मूलनासाठीचे कार्य (भारतीय राज्यघटनापूर्व कालखंड) .....चंद्रकांत सुधाकर गांगुर्डे *----- डॉ. अरूंधती पाटील*	87

18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि आरक्षण धोरण *.....लोणकर अरविंद सुदाम* *-----डॉ. राजकुमार मस्के*	96
19	भारतीय लोकशाहीत बंधुतेचे महत्त्व : आंबेडकरी दृष्टिकोन *.....प्रा. युवराज धसवाडीकर*	100
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक न्याय व समाज विकासातील विचारधारा - एक अभ्यास *.....अनिल कांबळे*	106
21	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार *.....गणकवार भैय्यासाहेब बाबासाहेब*	112
22	Dr. B. R. Ambedkar on social justice ……Shri. Hirachand Garad	116
23	भारतीय महिलांच्या आधूनिक सामाजिक समस्या व त्यांचे मानवाधिकार *.....पवार शितल शिवाजी* .....प्रा.डॉ. नजीर शेख	120
24	अनुसुचीत जमातीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा झालेला परीणाम .....श्री. हनुमंत अंगदराव साळुंके ..... डॉ. अरूंधती पाटील	124
25	Role of Dr. BabasahebAmbedkar for Reform Status of Dalit Women's …..Prof. Ashol D. Satpute ……Dr. Arundhati Patil	132
26	Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar About Indian Democracy ……Prof. Mahadev C. Chunche	136
27	DR. B. R. AMBEDKAR AND INDIAN ECONOMY *……Dr. Chavan Ashok Daulatrao*	138
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची जाती संस्थेच्या उच्चाटनातील सामाजिक न्यायाची भुमिका *.....प्रा. सुकेशिनी संजय जोगदंड,*	144
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे यांचे शिक्षणविषयक विचार *.....यल्लावाड ज्ञानेश्वर प्रल्हाद*	156
30	आजची स्त्री .....मनीषा तुकाराम खंडाळे	160
31	**भारतीय स्त्रिचे उध्दारकर्ते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** **.....नरसिंग आबासाहेब पवार**	164
32	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक योगदान *.....प्रा. सौ. रायठक डी.व्ही.*	168
33	"समाजसुधारणेसाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही" - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ……अश्विनी विश्वनाथ बोर्डे ……प्रा.डॉ. नजीर शेख	171
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणाविषयक कार्य *.....प्रा. दिनेश मौने*	176
35	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक कार्याचा संक्षिप्त आढावा *.....अनिल वासुदेव वानखडे*	178
36	Reflections of Dr. Ambedkar's and Mahatma Phule's thoughts in the life of women with special reference to biographic of Dalit women *……Dr. Arundhati Patil*	181

37	PRAGMATISM OF PHULE AND AMBEDKAR'S IDEOLOGY ON DEVELOPMENT OF WEAKER SECTIONS IN MAHARASHTRA *……Dr Abhay M. Jadhav & Dr. Jitendra S. Gandhi*	184
38	IDEOLOGY OF MAHATMA PHULE AND DR. B.R. AMBEDKAR FOR SOCIAL DEVELOPMENT *…..Pratima Kamlaker Kamble*	188
39	Dr.Babasaheb Ambedkar's view on Women's Rights. *…… Ahilya Bharatrao Barure,*	193
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षण विषयक विचाराची सद्स्थितीत आवश्यकता *…..प्रा. रावसाहेब दोरवे*	196
41	श्रमिको के कल्यानमे डॉ. आम्बेडकर की भुमिका *……प्रा. संघरक्षीत नारायण भदरगे*	203
42	जोतिराव फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धार्मिक विचार *….. चाटसे गौतम नाशिकेत*	210
43	क्रांतिसूर्य महात्मा जोतिबा फुले आणि महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दुर्बल घटकांच्या विकासात योगदान *……प्रा.शिंदे प्रकाश तुकाराम*	213
44	डॉ. आंबेडकर : म. फुलेंचे खरे वारसदार *…….विलास वि. धबाले*	220
45	महात्मा जोतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक क्रांतिकारी विचारधारा व तत्वज्ञान *…..प्रा. राहुल नारायणराव हिवराळे*	225
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार आणि सद्यस्थिती *……प्रा. प्रविण कनकुटे,*	229
47	"डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर आणि त्यांचा आर्थिक दृष्टिपथ" *……देवयानी वाल्मीक गरड* *……डॉ. अरूंधती पाटील*	233
48	दोन महापुरुषांची सामाजिक न्यायविषयक भूमिका *……डॉ. शिवाजी जवळगेकर*	241
49	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान *…….अंबादास नवनाथ कर्डीले*	244
50	A study on Gender Discrimination, Domestic Violence and Marital Conflict in Rural Areas of Aurangabad District *……Anagha Moghe*	248
51	Impression of Mahatma Phule on Indian Constitution *……Prof.P.M.Shahapurkar*	249
52	भारतातील सामाजिक बदलांचे स्रोत : महात्मा ज्योतीबा फुले ***------ विधाते सिताराम आश्रुबा***	254
53	**महात्मा ज्योतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक न्यायातील भुमीका योगदान.** **---दिपक भगवान खरात**	259
54	**महात्मा ज्योतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक विकासातील विचार धारा** ***----- प्रा. अविनाश आनंदराव गेडाम***	266

Mahatma Jyotiba Phule: The Liberator of the Mass

Mr. Mahendra M
Assistant Professor of English
School of Humanities and Languages
Central University of Karnataka
Kalaburagi-585367
Contact: 09480146466
Email: mahendram@cuk.ac.in

The 19th century socio-religious reform movements while creating a tremendous awakening in North India also brought in its trail a feeling of consciousness, especially, among the depressed classes in the west and south India. These movements were inspired by the feelings of opposition to the rigid hierarchy of the caste system and assertion of social equality. The British contributed their share in bringing such awakening by way of instituting legal equality and by introducing Western education, railway communication, telegraph and postal services etc.

Jyotiba Phule (1827-1890), an activist, thinker, social reformer, writer, philosopher, theologist, scholar, editor and revolutionary from Maharashtra, India in the nineteenth century, led the struggle for social equality by the so-called depressed classes in Maharashtra. He was born on April 11, 1827 in Satara district of Maharashtra. Who was born in the family of a gardener. It is said that his ancestors supplied flowers and garlands to the Peshwa's family and, thus came to be called 'Phule'. Jyotiba Phule occupies a unique position among the social reformers of Maharashtra. Being a teacher of the oppressed and a stern critic of Brahmin orthodoxy, he aspired for a radical change in the society. The task of bringing a radical change in the 19th century Maharashtra was not that simple. However, to witness a transformation he had made tremendous effort to solve the problems related to gender and caste oppressions. His constructive ideas to eradicate any kind of exploitation are valid even today. Jyotiba possessed a quiet nature since his childhood. While studying in the Scottish Mission School, he became conversant with human rights and duties. He was inspired by the lives of Shivaji and George Washington. Through his readings on American democracy, French revolution and mesmerised by the logical thinking in Thomas Paine's *Rights of Man,* Phule started to develop a sense of social justice. He met with some bitter experiences of life, when he came into contact with the Brahmins, Under the pressure from Brahmins, he and his wife were turned out of their ancestral house by his father Govindarao. Also due to their pressure, Phule had to close down the school he had opened for girls.

All through his life, Phule tried to bring awakening among the depressed people, worked for their self-respect and tried to get social justice for them. He also worked for the female education. In 1851, he established girls' school at Poona and made efforts for the remarriages of widows. In 1873, he founded the Satya Shodak Samaj, (The Truth Seekers Society) its main aim was to obtain social justice for the backward and depressed classes. He opened a number of schools and orphanages with the said purpose. He also published several critical works such as *Dharma Tritiya Ratna, Ishvara* and *Life of Shivaji*. In 1872, he wrote a book entitled Ghulamgiri, in which he challenged the superiority of the Brahmins. In his testimony before the Hunter Commission, Jyotiba Phule asserted that the aim of the Christian missionaries was neither patriotic nor limited to education alone. Jyotibaa phule soon became famous for his social reforms. He was made a member of the Poona Municipality in 1876. In 1888, he was honoured with the title 'Mahatma' and became popular as Mahatma Jyotiba Phule among the masses

Any discussions on women emancipation and empowerment in India look incomplete without a reference to Jyotiba Phule. Through his revolutionary ideas, he brought about a radical change among the women folk of 19th century Maharashtra. His constructive ideas on improving the condition of women are a model until today. Due to his contribution towards women emancipation, he is always compared with John Stuart Mill and Freidrich Engels. He raised his voice to address the problem of women's oppression. However, his thoughts on resolving women's oppression through their own efforts and autonomy makes him join the company of other nineteenth century male feminists like Mill and Engels. Phule differed from other male reformers, as he believed that women have to, through their own struggles; evolve ways of living with dignity. In this, education played a very crucial role for Phule.

Mahatma Jyotiba Phule stressed on universalisation of education i.e. education for all irrespective of caste, colour, creed, sex and poverty. Mahatma Jyotiba Phule had done a lot in his life to reform society, to fight for establishing equality in society. As he wanted education for all, it is the motto of present education system, to provide education to all. Following his principles Dr. Ambedkar had compiled the constitution in which we have provision for free and compulsory education and universalization of education in the constitution in the art 45 but the target of this article is yet to be achieved which was to be achieved within 10 years from the commencement of the constitution. Mahatama Jyotiba Phule has expressed his views about primary education and primary teacher in the statement forwarded to Hunter Commission. He asserted that it was the need of the day to concentrate more on primary education than on higher education. The British Government received more amounts by taxes from the common masses but in return it does not extent facilities for spreading primary education to the common masses.

Mahatama Jyotiba Phule severely opposed this practice of British government. He demanded that the tax collected from the masses should be spent on their welfare,

more importantly on education. Through education, Mahatama Jyotiba Phule did not want to raise the temporary standard of living of few persons. He was in fact thinking of the future of education for independent India, therefore he was trying to establish the permanent value of education to the Indian society with freedom of mind and liberty in action. He writes in one of his poems on the importance of Education:

Lack of education lead to lack of wisdom,
Which leads to lack of morals,
Which leads to lack of progress,
Which leads to lack of money,
Which leads to the oppression of the lower classes,
See what state of the society one lack of education can cause!"

Here, Phule is on the opinion that the reason for all the existing problems in the society is lack of education. Therefore with due importance, he initiated to educate the women and downtrodden in spite of hostile opposition from the dominant Brahminical orthodoxy. He was convinced that both women and the Sudras from the Hindu community should avail themselves of modern education. At the time, even the Brahmins were opposed to educating their women. He decided to open a school for girls, for, if a woman were educated, the home could become a school where the educated mother could teach her children. On his visit to Mission School, he meets Madame Farrar, wherein she expresses her views about the sad state of women education in India. She also offers a piece of advice to Phule that "...each Indian male should take to educating his wife who could then help him in the spread of education." Accordingly, after returning to Pune, he encouraged his wife Mata Savitribai Phule to get educated; she did so and later started a school for girls belonging to the lower castes. In the annals of women emancipation, it is a celebrated event of Phule family.

He had a relied upon education in order to fight the deep-rooted caste system "Phule developed a keen sense of social justice, becoming passionately critical of the Indian caste system. He argued that education of women and the original inhabitant of India was a vital priority in addressing social inequalities". Apart from educating the women, he makes special reference to women while discussing human rights. As the Sudras were deprived of their rights by Brahmins by keeping them ignorant. Likewise, women's were denied education to keep them in the male domination. Shedding the lights on the Hindu scripts, he opines that the Hindu religious texts have given the male too much of concessions but it has imposed severe restrictions on women. Phule was much concerned about the marriage system of 19th century. He attacked the age-old practices and customs like child marriage, polygamy, objection to remarriage of widow women, harassment of widows and prostitution.

Therefore, Phule had a great belief in education to change the society with this noble intent he worked for the upliftment of downtrodden and women in the 19th century Maharashtra.

Apart from working for the liberation of the Bahujans, Sudras, Ati Sudras and protecting them from exploitation and atrocities, he also fought to attain equal right for

peasants. During 1875, farmers of Solapur, Pune, Satara and Ahmedabad revolted against the moneylenders who were defrauding the poor by signing the bonds worth more than the loan taken. The government also appointed a committee to investigate into this issue. On the committee's recommendation, the government passed the Deccan Agricultural Relief Act, 1879 with the view of protecting the rights of farmers. Jyotirao's weekly 'Deenbandu' supported these regulations. About the British, Jotirao said:

Farmers had no money to educate their children. The English officials engrossed in their own affairs, have no time to listion to the farmer grievances. They go by the briefs of their Brahmin subordinates. The farmers do not have enough food to feed their families, nor clothes on their bodies. The British government is a highly expensive government run by officials earning exorbitant salaries, while the farmers are getting crushed under the indirect burden imposed by the huge salaries being paid to retired officials. According to Jotirao there were several reasons for the extreme poverty of the farmers. Before the British came, kings and rulers of states had maintained huge armies in which people were employed in large numbers. Hence the farmlands were not burdened. After the decline of Peshwas, soldiers in the Maratha army were rendered jobless. They returned home and took of farming as a result of which pressure on the farmland increased. In place time the population increased too. Families were hard-pressed to support their families and livestock on the income from the divided land. The forest department, in turn, encroached upon pasture land. Land fertility declined. Divided who owned ploughs and oxen. The landless farmers began to wander in search of jobs as weavers, carpenters and ironsmiths.

On the basis of his in-depth knowledge of the rural economy and the agriculture sector, Phule suggested certain solutions to these problems. The first and the most important solution to the problem of the poverty of the farmers which Phule suggested was construction of bunds, tanks and dams so that sufficient water was made available to the farm. He wanted the government to take up schemes such as soil conservation, animal breeding and teaching of modern techniques of farming, holding exhibitions of agriculture annually etc. He pointed out that unless agriculture was made profitable, the agricultural banks which were talked about in those days would not succeed. He asked the government to reduce the burden of taxes on farmers in order to make agriculture profitable. After paying land cess and local funds, each person in a farmer's family was left with less than three rupees for a month, when an ordinary Brahmin or British officer used to get fifteen rupees in a month for his miscellaneous expenses.

Thus, Phule had shown a rare understanding of the economic problems of the Indian Society. Though he had welcomed, as seen earlier, British rule he had realised how Indian economy, especially its rural sector, was being ruined by the colonial connection. The high caste elite nationalists had shown how wealth was being drained to England from India. Phule who was looking from the viewpoint of farmers and lower castes could see another type of drain of wealth i.e. from rural sector to urban sector, from

peasant economy to the Brahmin domain. It should be pointed out that Phule did not made any class differentiation within the peasantry.

Works Cited:

1. Agarwal, Daya. *Jotirao Phule*. New Delhi: NBT, 1996. Pp-3-4
2. Engels, Friedrich. The Origin of the Family, Private Property and the Sate, New York, 1972.
3. Prof. Ved Kumar. *Mahatma Jyotirao Phule*, "Kisan Ku Kora," Mumbai, pp 13-14.
4. Gail. Omvedt. *Dalit Vision,* New Delhi: Orient Blackswan Publisher, pp 76-77.
5. ..., *Cultural Revolt in Colonial Society: The Non-Brahmin Movement in Western India*, New Delhi: Monohar Publishing House, 2011. pp-155-156.

Mill, John Stuart. *The Subjection of Women*. First ed., London,1869

महात्मा फुले : सत्यशोधक चळवळीतील तत्वज्ञान एक अध्ययन

डॉ. प्रकाश जाधव
प्राचार्य
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय, अंबाजोगाई

गोषवारा

१९ व्या शतकातील जगभराच्या विचारवंतांना झपाटणारे सर्वात महत्वाचे तत्वज्ञान म्हणजे सत्यशोधक समाजाची स्थापना होय. बहुजन समाजाला धार्मिक, शैक्षणिक व सामाजिक शोषणातून मुक्तता मिळवून देणारी चळवळ म्हणजे सत्यशोधक चळवळ. या चळवळीचा खरा अर्थ कळणे अशक्य आहे. महात्मा जोतीबांना अर्धांग वायुचा झटका आल्यानंतर डाव्या हाताने 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हे पुस्तक लिहिले. प्रस्तुत लेखातून स्त्री–पुरूष भेदभाव, धर्माच्या नावाने ब्राम्हणाकडून होणारी लूट, मुर्तीपुजेस विरोध, शोषणा विरूध्द लढा, शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे साधन आहे म्हणून सत्यशोधक चळवळ उभी केली. बहुजन समाजाला प्रबोधनाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य, समता, लोकशाही इत्यादी मूल्य कशा पध्दतीने रूजविण्याचे कार्य महात्मा फुले यांनी केले याबाबत संशोधन करण्यात आले आहे.

कौटुंबिक पार्श्वभूमी

सामाजिक क्रांतीचे अग्रदुत महात्मा जोतीराव फुले यांचे पूर्वज सातारा पासून ४० किमी अंतरावर 'कटगुण' या गावाचे रहिवाशी होते. त्याचे पूर्वीचे नाम 'गोन्हे' होते. त्याचे पडदादा कटगुणचे 'चौगुल' होते. चौगुला म्हणजे 'पाटील' आणि 'कुलकर्णी' यांना रजिस्टर व दफतरात नोंद व वसुली करणे व पिक पध्दतीची पाहणी करणे इत्यादी कामांना सहाय्यता करायची. एके दिवशी 'कटगुण' येथे 'कुलकर्णी' व महात्मा फुले यांचे पडदादा यांच्यात मतभेद होते, त्यांना जीवन जगणे मुश्किल केले. शेवटी, मजबूर होवून कुलकर्णी यांना ठार मारले व त्याच क्षणी 'कटगुण' हे गाव हमेशासाठी सोडून दिले'' तेथुन पुणे जिल्हयात 'खानवडी' या गावी आले. तेथे एका पुत्रास जन्म दिला त्याचे नाव 'शेटीबा' शेटीबा एकटा असल्याने त्याच्यावर खूपच प्रेम करायचे. पुढे चालून 'शेटीबांना' तीन मुले झाली त्यांची नावे राणोजी, कृष्णा व गोविंद. वडीलाचे दारिद्रय असल्याने तीनही मुले भाकरीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी कष्ट करीत असे. सुरूवातीला त्यांनी महाजनाच्या येथे 'शेळी' चारविण्याचे कार्य केले. या कार्यात यश आल्याने फुले कुटुंब माळी समाजाचे असल्याने महाजनांनी त्यांना फुल्यांच्या शेतात कामे करावयाला लागली त्यांच्या कामाची सुंदरता व कुशलता बघुन सर्वत्र चर्चा झाली. परिणामी पेशव्यांना देखिल तीन भावानी फुलांची सेवा केली त्याचा परिणाम म्हणून पेशव्यांनी त्यांना पसतीस (३५) एकर जमीन दिली. सध्या जमीन फुले यांचे वंशज जवळ आहे. काही दिवसांनी वडील शेटीबाचा मृत्यू झाला. वडील भाऊ राणोजी विभक्त झाले व सर्व संपत्ती त्यांनी हडप केली. शेवटी दुसरे भाऊ कृष्णा आणि गोविंद उपजिवीकेसाठी निघाले.

गोविंद यांनी पुणेच्या जवळ एका शेतात काम करायला लागले. तेथे भाजीपाला विकण्याचा उद्देशाने पुण्यात एक दुकान सुरू केली. पुढे चालून ते पुण्याजवळ धनकवडी या गावी स्थायीक झाले. श्री. झगडे यांची मुलगी 'चिमणाबाई' यांच्या सोबत गोविंद यांचा. लग्न झाले त्यांनी दोन पुत्र होते राजाराम आणि दुसऱ्याचे मुलाचे नाव जोतीराव.

जोतीरावांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ मध्ये झाला. जोतीरावांच्या लहाणपणी बहुजन समाजाला शिक्षणाची व्यवस्था नसल्यासारखीच होती. काही शास्त्री आपल्या पाठशाळा चालवित असे. त्यात ब्राम्हण यांनाच प्रवेश मिळत असे. १८३३–३४ मध्ये गोविंदरावांनी एका मिशनरी शाळेत जोतीरावांचे नाव दाखल केले. परंतु गोविंदरावांच्या ब्राम्हण कारकुणास शाळेत दाखल केल्याची गोष्ट सहन झाली नाही. त्याने गोविंदरावास सांगितले ''शुद्रांनी शिक्षण घेणे म्हणजे हिंदु धर्म बुडविणे होय. मुलगा बिघडेल, ऐदी बनेल, शेतीची कामे येणार नाही. ख्रिस्ती बनेल, पाप नरकात जाल''. यायाच अर्थ असा की हजारो वर्षापासून बहुजनांनी शिक्षण घेवू नये ते शिक्षण घेतल्यास घरची कामे कोणी करावयाची म्हणून शिक्षणापासून वंचित ठेवणे हेच एकमेव मार्ग आहे यासाठीच प्रयत्न केल्याचे दिसते. याचाच परिणाम म्हणून जोतीरावांना शाळेतून काढून शेतीच्या कामाला लावले. १८४० साली सावित्रीबाईंशी विवाह झाला. जोतीरावांनी शाळा सोडली ही गोष्ट एका मुस्लिम शेजारी राहणाऱ्या गफार बेग मुंशी या मुसलमानाना कळाली. ते गप्प बसले नाही. लिजीट साहेब हे ख्रिश्चन गृहस्थ त्याचे मित्र होते. त्यांनी गोविंदरावांना त्यांच्याकडे घेवून गेले आणि शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले म्हणूनच जोतीराव हे महात्मा झाले.

महात्मा फुले पूर्व कालीन सामाजिक स्थिती

हिंदुस्थान हा बहुजन समाजाचा देश आहे. बहुजन हा या देशाचा मालक आहे. बहुजनाची आजची सामाजिक स्थिती जरी वाईट असली तरी इतिहासात अत्यंत सामर्थ्यवान, कुशल व शूर योध्दा, कलाकार होते. परंतु आर्य या देशात इ.स.पूर्वी ३३०० मध्ये आले. त्याहीपूर्वी या देशात जुनी सिंधु संस्कृती नांदत होती. या बलवान सिंधु संस्कृतीला ४०० ते ५०० वर्षात नष्ट केल्याचे पुरावे आढळतात. आर्यानंतर सिंधुस्थानी लोकांवर शक, हून, मंगोल, ग्रीक आणि तुर्क यांनीही आक्रमणे केली. पुढे चालून मुस्लिमाची आक्रमणे, विविध संस्थानिक, राजे महाराजे आणि ब्रिटीश आगमणाने हिंदुस्थानात आपआपल्या पध्दतीने राज्य चालविली आणि सत्ता आपल्याकडे कशी राहील यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. त्यामुळे बहुजन समाजाला दास्य बनविले. परिणामत: हा समाज अज्ञानी, धर्म संघर्ष, जाती संघर्ष, अस्पृश्यता, उच्च निच्चता, महिलांना अधिकारापासून वंचित, शाळा बंदी, सार्वजनिक रस्त्यावरून जाण्यास बंदी, कपडे व अलंकार घालण्यास बंदी, पिण्याच्या पाण्यासाठी बंदी, गुलामगिरी, शेतकऱ्याचे शोषण, केशवपण, बालविवाह, सतीप्रथा, विधवेचा प्रश्न इत्यादी अनेक समस्या निर्माण झाली. त्यामुळे समाजात अनेक सामाजिक सांस्कृतिक, शैक्षणिक व राजकीय समस्या निर्माण केली गेली त्यामुळे विकासापासून वंचित राहिले. म्हणून महात्मा फुले यांनी संपूर्ण आयुष्य समाज परिवर्तन करण्यासाठी प्रयत्न केले आहे.

संशोधनाचा उद्देश

१. महात्मा फुले यांच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीचे अध्ययन करणे.
२. महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळी स्थापनेचा उद्देशाचा शोध घेणे
३. सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमाने केलेल्या कार्याचे अध्ययन करणे.

संशोधन आराखडा

महात्मा ज्योतीराव फुले हे या देशातील मानव मुक्तीचे पहिले प्रणेते होते. त्यांनी गेल्या शतकात सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक विषमते विरूध्द आयुष्यभर संघर्ष केला. गुलामगिरीच्या बंधनातून दीन–दुबळे, शुद्रातिशुद्रांना समाज प्रबोधनाच्या माध्यमाने स्वातंत्र्य, समता, लोकशाही, इत्यादीचे मूल्य रूजविण्याचे कार्य केले म्हणून त्यांनी २४ सप्टेंबर १८८३ ला सत्यशोधक

समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाचे कार्य, नियम, तत्वे इत्यादीची माहिती महात्मा फुले लिखीत ग्रंथातून माहिती संकलित आहे. सदरील संशोधन हे परिचयात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करून प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोताच्या आधारे माहिती संकलित केली आहेत.

महात्मा फुले आणि सत्यशोधक समाज

महात्मा फुले लहान असतांना मित्राच्या लग्नप्रसंगी निघालेल्या वरातीत सहभागी झाले. भेदाभेदची जाण नव्हती. कोणीतरी जोतीरावांना हटकले. अंग सांभाळून, अंतर राखून, स्पर्श टाकूण, आपली पायरी ओळखून अशी सूचना दिली. हे जोतीरावांनी ओळखले त्यांचे मन पोखरून निघाले. या एका घटनेने त्यांनी अंतर्मुख केले. आणि या सामाजिक घटनेचे मूळ कारण शोधून काढले. आणि थॉमस पेन यांच्या साहित्यामुळे जोतीबाचे जीवन अधिकच प्रगल्भ झाली. Justice and Humanity – Rights of Man' Age of Reason हे पेन याचे ग्रंथ जोतीरावांना संस्कारित केला. या ग्रंथात ईश्वर एक आहे. तो सृष्टीचा निर्माता आहे. मानव मात्र समान आहेच. कोणी कोणावर कुरघोडी करू नये. या सिध्दांताने प्रकाशित होवून आपली लेखनी झिजवली. १८७३ मध्ये 'गुलामगिरी' हे पुस्तक, १८८३– शेतकऱ्यांचा आसुड, १८८५ 'इशारा' इत्यादी पुस्तके लिहिली. महात्मा फुले अर्धांगवायुने अंथरूणावर असतांना उजवे अंग विकल झालेले असतांना सार्वजनिक सत्यधर्म २४ सप्टेंबर १८७३ मध्ये लिहिला.

सत्यशोधक समाजाचा उद्देश सत्य समाजासमोर मांडावेत व सत्याचे नियमाच्या विचारधारा समाजासमोर मांडावी व शुद्रतीशुद्र लोकांना गुलामगिरीतून बाहेर काढावे यासाठी २३ सप्टेंबर १८७३ ला बैठक बोलावून खालील उद्देश ठरविण्यात आली.

१. ब्राम्हण, भट, जोशी, उपाध्ये इत्यादीच्या दास्यत्वातून शुद्रांना मुक्त करणे.
२. ब्राम्हण, भट, जोशी उपाध्ये यांनी आपल्या मतलबी ग्रंथाच्या आधारे हजारो वर्षापासून चालवलेली लूट थांबविणे.
३. विद्येद्वारे शुद्रांना त्यांचे अधिकार समजून देणे
४. धर्म आणि व्यवहारासंबंधी ब्राम्हणाचे बनावट व कार्यसाधक ग्रंथापासून त्यांची मुक्तता करणे.

सभासद पध्दत

१. मी निर्मिकाशिवाय इतर कशाचीही पूजा करणार नाही.
२. ज्या ग्रंथात उच्च नीच असे विचार आहेत त्यांना मी जवळ करणार नाही.
३. जनावरांना मारणार नाही व दारू पिणार नाही.
४. सत्याला निश्चयाने मान देईन. समाजातील वृध्द, पांगळे व बालके यांना मदत करीन व मुलामुलींना शिक्षण देईन.
५. समाजाचा खर्च चालवा म्हणून मी माझ्या उत्पन्नातून वर्गणी देईन.
६. समाजाचा कारभार चालविण्यासाठी लोकशाही पध्दतीचे कार्यकारी मंडळ निवडण्यात येईल व बहुमताने निर्णय घेण्यात येईल.
७. वर्षातून चार वेळा सर्वसाधारण सभा भरेल.

सत्यशोधक समाजाची विचारधारा

१. स्त्री–पुरूष समता

भारतीय समाजात स्त्री–पुरूष असा भेदभाव उत्तर वैदिक काळापासूनस दिसून येतो. ते भेदभाव जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत सामाजिक, संस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय इत्यादी क्षेत्रात भेदभाव

दिसून येतो. लहानपणी स्त्रियाचे पालन पोषण पिता करतो. तारूण्यात पती आणि वृध्दावस्थेत मुलाकडून संरक्षण दिले जाते. पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्थेत भारतीय माणूस हा धर्मशास्त्रावरून अधिक गुलाम झाला आहे. आणि हे धर्मशास्त्र म्हणजे ब्राम्हणी शास्त्र होय असे महात्मा फुले म्हणतात. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना हक्क मिळाला पाहिजे यासाठी ब्राम्हणाचे माहेर घर पुणे येथे कार्य सुरू केले. फुले यांना महिलांच्या किती समस्या असतील चाचा विचार फुले यांना होता. तीस वर्ष पूर्ण झालेल्या प्रौढाने बारा वर्षाच्या सुंदर कन्येशी लग्न करावा लागत असे. आणि मनुने असेही सांगितले की, गृहस्थाश्रम लवकर स्विकारण्याची जबाबदारी पडलेल्या वराने वयाच्या चोविसाव्या वर्षी आठ वर्ष वयाच्या कन्येशी विवाह करावा हया विकृतीचे वर्णन करतांना क्रांतीबा फुले लिहितात, ''साठ–सत्तर वर्षाच्या जर्जर झालेल्या बोचऱ्या, खल्लड जरठांशी आर्यभट्टांनी लग्न लावलेल्या स्त्रिया मरताच लावण्यवती अशा अज्ञानी मुलीबरोबर पुन: संबंध करून त्या अबलांच्या तारूण्यात माती कालवितात'' अज्ञान वय असलेल्या मुलीचे वय नेमके काय असावे हयाचे वर्णन लोकहितवादीने केले आहे. महात्मा फुले पुढे लिहितात. पुरूषाने ८० वर्षापर्यंत लग्न करावे. दुर्दैवाने मुलगी आठव्यावर्षी विधवा झाली तर तिने पुनर्विवाह करू नये अशीही पुरूष प्रधान संस्कृतीने स्त्रियावर बंधने घातली. या बाबत महात्मा फुले म्हणतात विवाहाच्या बाबतीत मुलाचे वय १९ वर्ष असावे व मुलीचे वय अकराच्या आत नसावे या बाबत कायदा करावा अशी त्यांची विचारधारा होती. त्याच बरोबर जरठ बालिका विवाह, सतीप्रथा, केशवपन ही महिलांची समस्या होती. त्याचप्रमाणे एखादी महिला विधवा झाली तर पुनर्विवाह होत नसे. परंतु महात्मा फुले यांनी सामाजिक चळवळ करून २५ जुलै १८५६ साली विधवा पुनर्विवाह कायदा करण्यास भाग पाडले व भांडारकर हया बाबीस वर्षाच्या तरूणाचा विवाह सोळा वर्षाच्या विधवेशी घडवून आणला. थोडक्यास स्त्री पुरूष भेदभाव कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले. या चळवळीचा परिणाम म्हणून सद्यस्थितीत महिला विविध क्षेत्रात कार्य करतांना दिसून येतात.

२. मध्यस्थ नको

हिंदु धर्मामध्ये मध्यस्थीचे काम ब्राम्हण वर्गाकडे होत आणि हे कार्य करतांना त्यांनी आपल्या स्थानाचा दुरूपयोग केल्यामुळे त्यांना बाजुला करणे आवश्यक होते म्हणून फुले म्हणतात,

सर्व साक्ष जगत्पती । त्याला नकोच मध्यस्थ ।। किंवा
नलगे वकील देवदरबारी ।।

भावार्थ असा की पुरोहितांनी ईश्वर आणि भक्त यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य केले व स्वत:ला देव समजून धार्मिक विधी त्यांनी केले. विवाहाची विधी, स्वर्ग आणि नरक, मृत पितरासाठी केल्या जाणाऱ्या श्राध्द, वडील जीवंत असतांना त्यांना अन्न व वस्त्र करावयाला लावणे, उन्हात तळपायाला किंवा अनवाणी चालावयाला भाग पाडणे आणि मरणानंतर ब्राम्हणांना त्यांच्या नावाने सुवर्ण, छत्री, जोडे इत्यादी दान करावयाला लावत असे. या बाबीला महात्मा फुले विरोध करतात तसेच स्वत:च्या पायाच्या अंगठयाचे तीर्थ पाजविणे हा त्यापैकी एक विधी होय. याचाच अर्थ ईश्वरापेक्षा आपण श्रेष्ठ आहोत अशी धारणा होती. याचाच अर्थ असा की देवांना प्रयत्न करण्यासाठी बहुजन समाज हा ब्राम्हणांना पुजा–अर्चा करावयास लावतो व ते सांगेल ते ऐकतो. म्हणून फुले यांचा देव, धर्म, मूर्तीपुजा, इत्यादीस विरोध केला. देव आणि भक्त यामध्ये मध्यस्थाची गरज नाही.

३. समाज परिवर्तनासाठी शिक्षण

सत्यशोधक चळवळीतील अत्यंत महत्वाचे तत्वज्ञान म्हणजे शिक्षण हे होय. शिक्षणाशिवाय समाज परिवर्तन होत नाही ही दूरदृष्टी ठेवून भारतातील लोकांची अत्यावश्यक गरज जर कोणती

असेल तर ती शिक्षण होय. बहुजन समाजातची मुले मुली शिक्षण घेवू नये म्हणून सामाजिक बंधने घातली त्यामुळे समाज परिवर्तन झाला नाही म्हणून महात्मा फुले शिक्षणाबद्दल लिहितात –

मानवपदाची जरा लाज धरा । विद्वान ती करा । मुली मुले ।।
गिर्वानी शिकता कळेल तुम्हाला । आठवाल बोला । माझ्या तुम्ही ।।
ऐकु दिले नाही एकही शब्दाला । वेद बखरीला ।। लपविले ।।
द्विजकूट तुम्ही आणावे मैदानी । आली ही पर्वणी । जोती सांगे ।।

फुल्यांच्या शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन 'समाजपरिवर्तनासाठी 'शिक्षण' हा होता म्हणून ब्रिटीशाचा हंटर शिक्षण आयोगाला दिलेल्या निवेदनात म्हणतात महार–मागादी कनिष्ठ वर्गियांच्या शाळाची स्थिती फारशी समाधानकारक नाही, प्रचलित पध्दती उच्च वर्गातच शिक्षण मिळते आणि दारिद्रयाच्या लोकांना खातेऱ्यात लोळत ठेवणे, शिक्षण सर्वांना सक्तीचे व मोफत करा, सर्व जातींना सरकारी नौकऱ्या द्याव्यात, १२ व्या वर्षापर्यंत अस्पृष्य मुला मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा काढा, ब्राम्हण शिक्षक नको, प्राथमिक शाळावरील निरिक्षण यंत्रणा सदोष आणि अपुरी आहे. प्राथमिक शाळेची संख्या वाढवा, विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती द्या इत्यादी मागण्या होत्या. महात्मा फुले यांच्या १८८२ साली हंटर आयोगाला दिलेले निवेदनाने भारतात सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण झाले असते तर आज भारत जगातील एक अग्रगण्य राष्ट्र बनले असते. परंतु ते आज पावेतो शक्य झाले नाही. म्हणूनच महात्मा फुले यांनी पुणे येथे मुलीची १८४८ रोजी मुलीची शाळा व बहुजनासाठी १८५४ साली शाळा सुरू केली.

४. भक्तीमार्गास विरोध

ब्राम्हण समाजाने बहुजन समाजावर धार्मिक गुलामगिरी लादण्याचा प्रयत्न केला. संत साहित्यात मानसिक गुलामगिरीला आत्यंतिक महत्व आहे. संतांनी देवाची प्राप्तीसाठी आयुष्य खर्ची घातले. बहुतांश संतांनी पंढरीचा विठठलात ईश्वर पाहिला. दिवसरात्री भक्ती केली. ध्यास घातला. या विठठलाबाबत महात्मा फुले यांनी पुढील अखंडात आपले विचार स्पष्ट करतात.

सर्व भूतां निर्मी धोंडयाचा विठठल । पंढरी सकळ । वेठी केली ।। १।।
विठठलाची मूर्ती ध्यानी मनी धरी । गात ताल धरी । नाच्यापरी ।।२।।
निर्लज्ज होऊनी फुगडया खेळतो । पकव्यास घालितो । नाच्यापरी ।।३।।
सुखरूप होशी उपदेश करी । वेडया वारकरी । जोती म्हणे ।।४।।

महात्मा फुले यांचा स्पष्ट विचारधारा होती की बहुजन समाजाची मानसिक गुलागिरी नष्ट करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी सबंध आयुष्य परिवर्तानासाठी घातले. एकविसाच्या शतकात देखिल मानसिक गुलामगिरीतून समाज मुक्त झालेला नाही. भक्तीमार्ग हाच मुक्तीचा उपाय वाटतो म्हणून आजही तीर्थक्षेत्रावर मोठया प्रमाणावर गर्दी दिसून येते. भागवत कथा, ज्ञानेश्वरी पारायण, रामायण कथा, इत्यादी तंत्रयुगात मोठया प्रमाणावर होतात. म्हणून महात्मा फुले यांनी ईश्वर पूजा, अर्चा, नामस्मरण, नैवैद्य, पाप, पुण्य, दैव, स्वर्ग नरक, या संकल्पनेला विरोध केला आहे. परंतु महात्मा फुले यांच्यानंतर सत्य कोणासही व उमगल्याने ब्राम्हण–ब्राम्हणेत्तर वाद सुरू आहे म्हणून फुले म्हणतात ईश्वर एक आहे मानवाने स्वत:च्या स्वार्थासाठी धर्म स्थापून भेदभाव केला. कितीही भक्ती करून देव प्रसन्न होत नाही तर खरा देव आई–वडील हेच आहे अशी त्याची धारणा होती.

५. सत्यवर्तन

सत्यवर्तन कशास म्हणावे हे महात्मा फुले यांनी सांगितले आहे.

१. स्त्री–पुरूष जन्मत:च स्वतंत्र व सर्व अधिकार भोगण्यास पात्र आहेत.

२. दगडाच्या मुर्तीस न मानता निर्मिकास मान देणे व निर्मिकाबद्दल आदर, प्रेम असणे
३. पोकळ नामस्करण न करणे
४. एका मानव समुहाकडून दुसऱ्या समुहावर जबदरस्ती न करणे
५. स्त्रियांना भगिनी व पुरूषांना भाऊ मानने.
६. प्रत्येकांना स्वातंत्र्य, मालमत्ता, संरक्षण आणि जुलुमापासून बचाव करणे
७. कोणासही दास न मानणे इ.

६. सत्यशोधक मंगलाष्टक

धार्मिक विधीतून दलालांना दूर करण्याचा प्रयत्न सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून दिसून येतो. कारण देव आणि धर्म यांच्यात मध्यस्थांची गरज नाही. ब्राम्हण वर्ग हा पैसे, काजु, बदाम, खारीक, खोबरा व धान्य घेवून विधी करतो हे महात्मा फुले यांना मान्य नाही. तसेच सप्तपदी व मंगलाष्टकामध्ये स्त्रियांचा सहभाग नसायचा. सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेनंतर लगेचच २५ डिसेंबर १८७३ रोजी सीताराम जबाजी आल्हाट, जुना गंज पेठ पुणे व राधाबाई ग्यानोबा निंबणकर यांचा विवाह ब्राम्हणाशिवाय सत्यशोधक समाजाच्या मतानुसार घडवून आणला. आणि ब्राम्हणांना भंगला आवरक न म्हणावया लावता स्वत: सत्यशोधक चळवळीतून मंगलाष्टके तयार केली व ती मंगलाष्टके समाज परिवर्तनाभिमुख होती. त्यात नवरा मुलगा, नवरी देवीला विद्या देण्याचे वचन देतो तर ती स्वातंत्र्याची ओळख तू मला करून दिली पाहिजे असे सांगते. तेंव्हा पुरूष स्थापाया अधिकार मी झटकते''असे अभिवचन या मगलाष्टकातून देतो. अशा प्रकारे लग्नविधी, मंगलाष्टक, हे स्त्री पुरूष समता सांगणारे, स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारे होते.

परंतु सत्यशोधक चळवळी विरोधात ब्राम्हणांनी आपली दक्षणा बुडाली असा दावा ओतुरच्या ग्रामजोशाने केला. हा खटला एका ब्राम्हण सबजज्जासमोर चालला. त्याने २९ मार्च १८८६ रोजी बाळाजी कुशाबा डुंबरे याने ग्रामजोशास आठ आणे दक्षिणा देण्याचा आदेश दिला. जिल्हा न्यायालयात याच निर्णयावर शिक्का मोर्तब झाला. पुढे कलकत्ता, मद्रास, आग्रा, अशा ठिकाणचा उच्च न्यायालयाने धार्मिक कृत्ये केली नसल्यास दक्षता वसूल करण्याचा हक्क अमान्य केला. अशा पध्दतीने महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक चळवळी स्थापन करून समाजात प्रबोधन कार्य सुरू केले. समाजात सत्य सांगितले या चळवळीत कृष्णराव भालेराव, सावित्रीबाई फुले, विठठल शिंदे, रणदिवे, मेघाजी लोखंडे, ज्ञानोबा ससाणे, डॉ. विश्वास घोले, रामशेट, लिंगु इत्यादींनी कार्य केले. पुढे ही चळवळ शाहु महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चळवळ चालविली.

निष्कर्ष

महात्मा फुले यांनी बहुजन समाजाला सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षत्रातून मुक्ता करून समाज परिवर्तनासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून सत्याची विचारधारा समाजापर्यंत पोहचावी व ज्यांना प्रगतीची व विकासाची संधी नाकारली गेली होती. अशांना संधी उपलब्ध करून देणे, स्त्री पुरूषामध्ये जे मतभेद आहेत ते नाहीसे करून स्त्रियांना सन्मान मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. ब्राम्हण वर्गाकडून धर्माच्या नावाने जी लूट केली आहे व देव व धर्म यांना भेटण्यासाठी मध्यस्थाची गरज नाही तसेच मूर्तीपूजा, ईश्वर या बाबींना महात्मा फुले यांनी विरोध केला आहे. बहुजन समाजाला शिक्षण घ्यावे हिच मुख्य विचारधारा सत्यशोधक चळवळीची होती. ईश्वर हा एकच आहे मानवाने निर्माण केलेले देव त्यांना मान्य नाही.

शुद्रातीशुद्रांची चळवळ म्हणून जोतीरावांनी सत्यशोधक चहवळीला संबोधले. सत्य, समता हक्क, समानकायदा, समान संधी, सामाजिक न्याय इत्यादी विचारधारा समाजात देण्याचे कार्य चळवळीच्या माध्यमातून दिले आहे.

संदर्भ

१. भोसले शिवाजीराव प्राचार्य (२००४) दिपस्तंभ, अक्षरब्रम्ह प्रकाशन, ३८३ अ शनिवार पेठ पुणे

२. देशमुख मा. म. (१९९७), समाज प्रबोधन, शिवभारती प्रकाशन नागपूर

३. गर्गे स. मा., भारतीय समाज विज्ञान कोष खंड (४), सांचालक समाज विज्ञान मंडळ 'ज्ञानेश' शिवाजीनगर पुणे ०४

४. जगताप मुरलीधर, (१९९३), योग पुरूष महात्मा फुले, साधन प्रकाशन समिती, उच्च शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई.

५. कटारे मोतीराम (२०००) क्रांतीबा फुले चळवळ आणि तत्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे ३०

६. फुले जोतीराव गोविंदराव, शेतकऱ्यांचा आसुड, सचिव समता प्रकाशन, लष्करी बाग, नागपूर १७

७. सदर पी.एस. (१९९७), बहुजन समाजाचा पाच हजार वर्षापूर्वीचा इतिहास ७१, हायकोर्ट सोसायटी, कोतवालनगर नागपूर २२

८. साळुंखे आ. ह. (१९९२), महात्मा फुले आणि धर्म, प्रकाश विश्वास राव लोकवाडमय गृह सयाजी रोड, प्रभादेवी मुंबई

ताटके नीलम, समाजकार्य कोश, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे

JYOTIBA PHULE'S CONTRIBUTION FOR SOCIAL JUSTICE WITH SPECIAL REFERENCE TO WOMEN

Dr. Rama Pande
Assistant Professor
Manavlok's College of Social Sciences,
Ambajogai, Dist. Beed
E-mail:-rama.pande65@gmail.com

Abstract : The nineteenth century was an era of Social Criticism and transformation that focused on nationalism, caste and gender. All major questions taken up by the reformers were connected with women's issues such as child marriage, ban on women's education, Sati, tonsuring of widows, ban on widow remarriage etc. Jyotiba took up the issue of caste and gender. He revolted against the unjust caste system under which millions of people had suffered for centuries. He also focused on education of women's from all the castes. He raised the problem of women's oppression and his thoughts on resolving women's oppression through their own efforts and autonomy makes him join the company of their nineteenth century. Western philosophers and male feminists like J.S. Mill and F. Engles. Mahatma Phule gave importance to upliftment of lower caste and women education and took necessary steps for this at that time.

Key words : Gender equality, Education, upliftment of weaker section.

Introduction

Jyotiba Phule one of the 'Mahatmas' of India, occupies a unique position among social reformers of Maharashtra in the ninetieth century India. Phule played a remarkable role in this area. In order to remedy the problems of gender and caste oppression, he contributed with constructive suggestions. He started reflecting critically about the ground realities of the huge majority of rural masses. Influenced by Thomas Paine's books on "Rights of Man", Phule developed a keen sense of Social Justice, becoming passionately critical of handicap Caste system. Besides being a leader and organizer of the under – privileged class movement, Phule was a philosopher in his own right with several books and articles to his credit. Throughout his life, Jyotiba Phule worked for the emancipation of the downtrodden people.

Exploitation of women and underprivileged class and protection of human rights all these issues and their rational humanist treatment was the agenda of the Philosophy of Phule.

Jyotiba Phule was the Philosopher, Leader and organizer of the oppressed castes. He taught for Social Justice like rights of the women and work for their emancipation.

Objective of the Study

1. To study Jyotiba Phule's contribution for Social Justice
2. To study Jyotiba Phule's Contribution for women's development.

Methodology

This present paper is an attempt to highlight Mahatma Phule's Views on Social Justice with special reference to women. This paper is based on secondary data collected from internet, published papers, books related to Jyotiba Phule.

Analysis and Discussion

Mahatma Jyotiba Phule was greatly contributed to the emergence of independent labour, peasant, dalit and women upliftment movements. His movements was against the practice of untouchability, casteisum and caste and class based as well as the gender based discriminations, Socio- economic inqualities and injustice etc. By establishing the 'Satya Shodhak Samaj' in 1873, he gave organizational structure to his movement. Mahatma Phule was an earliest leader, who strongly opposed gender inequality. He was the first revolutionary and leader of downtrodden, peasants and supporter of women's education. He paved the way for the new era of Social Activism. He established many institutions and tried to remove man made inequality. He was the first achieve leader of down trodden and introduced us to humanity. He was propagator of human unity and national progress. He was a founder of many movements important among one of them is movement of women's education.

Jyotiba Phule wanted to create a new social system in India based upon equality, Justice, liberty and fraternity. In the history of India he was the first person who spread women education by opening girl schools and opened orphanages for widow women and their children. He sacrificed his life for the upliftment of untouchables, peasants and women. Mahatma Jyotirao Phule is regarded as the most important figure of social reform movement in India. He is regarded as the father of Indian Social Revolution.

Phule's Philosophy of women's education and his work.

Mahatma Jyotirao Phule was fully conscious about the importance of education. He knew that education can only be the powerful instrument of Social revolution. Education can only bring Social equality and Social Justice in the Society. The essence of the educational Philosophy of Mahatma Phule was to be educated is a human right. Mahatma Phule emphasized on education to all. He was the sponsor of concept of universalization of education means to accept and extend facilities of education to all irrespective of caste, creed, religion, sex and physical or moral disability.

Phule worked for women education. Through his activities and undaunted efforts he tried to build foundation of women education. He believed that education made women more knowledgable. They became conscious of what is right and wrong in the light of science. Women began to question the age old customs which degraded them. Education for women and untouchables was nothing more than a day dream. In such phenomena he struggled a lot for the education of women and low castes inspite of threats to his life.

Education of women and the lower caste, he believed, deserved priority. Hence at home he began educating his wife savitribai and open girl's school in India in August 1848. Only eight girls were admitted on the first day. Steadily the number of students

increased. Jotirao opened two more girl's Schools during 1851 – 52. Savitribai taught in this school also and suffer a lot because of the hostility of the orthodox people. He also started a school for the lower classes, especially the Mahars and Mangs. Thus the pioneering work done by Phule in the field of female and lower castes education was unparalleled in the history of education in India. In a memorial addressed to the education commission (Popularly known as Hunter Commission) in 1882, he described his activities in the field of education.

For him education is the power to think clearly, the power to act well in the world's work, and the power to appreciate life. For Phule education can empower and make society more democratic.

Feminism and women empowerment and Social Justice

Mahatma Jyotiba Phule and his wife Savitribai were remarkable personalities, especially for their times. He started women education from the education of his wife and trained her for the school. Savitribai was the first women teacher in India. He started the first school for girls at Pune in the year 1848. He advocated education for female students from the downtrodden communities and adults. He started schools. He extablished institutes like the ' Pune Female Native Schools' and the ' Society for Promoting education for Mahar, Mangs.

More important, he engaged in his education at home too. Jyotiba prepared his wife, Savitribai to teach in the girls school, with a view to educating the women first, in order to bring in the value of equality at home. Savitribai had to face bitter opposition from the orthodox society of the time for teaching girls and people from the under privileged groups in the school. Despite this bitter opposition, Jyotiba and savitri continued their work with sincerity. Phule gave importance to upliftment of lower castes and women education and took necessary steps for this at that time. Savitribai had the pride of being the first lady teacher. Jyotiba was a very noble thinker, reformer, educationist and social revolutionary.

Women empowerment is essential concept these days as Y.V. Satyanarayan rightly said, "The dominance of men over women is an age old practice, but after the advent of democracy and democratic institution, almost every nation recognized the freedom, equality and human rights of women. Now, women are entitled to live with self respect and dignity by exercising various rights to women in the past and its ongoing effects in the present should be properly addressed by way of empowering women in all spheres of Social Life.

Phule believed in the equality of men and women. He stressed on Women's education, emancipation of women. He brought women in Public life. He said equality and oneness is necessary for the development of the country. " In order to empower women he opposed child marriage".

He initiated widow remarriage and started a home for widows in that time widow remarriage were banned and child marriage was very common among the Brahimins and in the Hindu Society. Many widows were young and not all of them could live in a manner in which the orthodox people expected there to live. Some of the

widows resorted to abortion or left their illegitimate children to their fate by leaving them on the streets. Realizing the dangers of a widow giving birth to a child conceived in unfortunate circumstances after her husband's death, he opened a home for new born infants in 1863 to prevent infanticides and suicides. Phule vehemently advocated widow – remarriage and even got a home built for housing upper caste widows during 1854. He requested people all the time to send their children in schools he opened for downtrodden and women.

Mahatma Jyotiba Phule established Satyshodhak Samaj which showed the seeds of development of the masses and propounded the spread of rational thinking. The movement carried on by the samaj was the first of its kind to reach the remote villages. He carried on the social reform movements based on Social equality. Phule believed in the equality of men and women. He did not merely stress the equality of men but also equality of men and women. For Phule equality in the society meaningless without equality of man and women in the family. He propagated universal humanism based on values of freedom, equality and universal brotherhood.

Conclusion

Jyotirao believed that men and women should live together unite on this earth as one family, with honesty and without discrimination, no matter to which village province, country, continent or religious beliefs they adhere to.

Jyotirao's philosophy was based upon Justice, Equality, Liberty and Fraternity.

He was the first revolutionary and leader of downtrodden, peasants and supporter of women's education. He paved the way for the new era of Social Activism. He established many institutions and tried to remove man made inequality. He was the first active leader of downtrodden and introduced us to humanity. He sought to create a new culture in the society which is based on equality, justice and humanity.

Mahatma Phule initiated Social Change in 19th century in India especially in Maharashtra through his philosophy. Jyotiba was a global philosopher in 19th century, he raised the problems of women's oppression. Jyotiba did not spell out a theory of patriarchy or a fundamentally inequality between men and women. He suggested the need to reform the condition of women through their education in which rationality plays a central role.

He said that women, the neglected and those who are deprived of education for long should be given top priority in educational facilities and thus Social Justice should be established. Education should be based on equality because such education binds the society together. It does not destruct the society hence it is beneficial for the welfare of the country.

To conclude with, we can say that he was the first Indian educationist whose pragmatic views on education were honoured by British rule in India.

His educational ideas and principles especially in the field of women education and universal, free and compulsory primary education are most welcome in the modern Indian Society as elsewhere. There is no gain saying the fact that the history of women

education in India will be just incomplete without reference to the contribution of Mahatma Jyotiba Phule.

References

1. Phadke Y. D. (Ed) (1991), Biography of Mahatma Phule, Maharashtra Rajya Sahitya & Sanskruti Mandal, Mumbai
2. Sirswal D. R. (2015), Mahatma Jyotiba Phule: A Modern Indian Philosopher
3. "Equality: Contribution Jyotiba Phule (1827-1890)" (2012) in Modern Indian Political Thought, edited by Chhaya Bakaness, Zaheer Ali, Dr. M. Murlidhar, Prof S. P. Buva, Political Science Paper –II, May 2012, University of Mumbai
4. Khaparde, D. Jyotirao Phule (1990), Mulnivasi Publication, New Delhi
5. Gail Amhavet (1190), Jyotiba Phule ani Shree Mukticha Vichar, Lokhwangmaya gruha, Mumbai
6. Patankar Bharat (1998), Mahatma Phule ani Sankratik Sangarsha, Lokhwangmaya graham, Mumbai
7. Thombre Tanaji (1991), Mahatma Phule Yanche Shaikshanik Karya, Lokwangamaya Graha, Mumbai

MAHATMA PHULE – AN ANALYSIS OF STRATEGIES FOR SOCIAL REFORM

Dr Nazir Jabbar Sheikh
Asst professor
Manavloks College of Social Sciences, Ambajogai
nazirsheikh1972@gmail.com

Abstract:-

JyotibaPhule (1827-1890) initiated reform movement against inhuman and barbarous social practices such as casteism, untouchability, feelings of superiority in society in terms of caste, restriction on widow remarriages etc. To overcome such practices he started work at different level. It consist personal practice of reforms, awareness by writings and education.To analyses the situation and tracing the facts regarding rituals, blind faiths, and intensions of the exploiters.

Key words:-untouchability, widow remarriages, casteism, education, awareness

Introduction:-

In the caste base discrimination and evil social practice era of 19th century emerged Mahatma Phule as a social reformer. He is popularly known as father of Indian social revolution. Apart from this he is also known as philosopher, educationist and activist. He is a pioneer of radical social reform in India. His remarkable contribution in the field of caste system, untouchability, widow remarriage, education, gender etc. is significant one. His contribution in the field of women, education, agriculture, case system, women and widow remarriages is remarkable (Khanna: 2014).

Before social reform of 19thcentury, the society was under clutches of orthodox. The Conservative society had imposed restrictions on the lower caste people which leads for theirfardeteriorating condition. The indiansociety was divided in caste and sub-caste groups such as Brahmins, Kshatriya, kurmi, untouchables etc..At that time heinous and barbarous practices such as untouchability,casteism, superiority feelings, worse condition of women, cruelty with widow etc were at apex. The life of widow was worse than hell. The condition of lower caste was far worst. The restrictions and bindings were compelling them to live inhuman life. In those days evil practices, untouchables and women's education was prohibited.

Mahatma Jyotiba Phule is known to promote social justice. He made a lot of effort towards the upliftment of the untouchables and initiated a number of movements for their development. He gave the slogan that for all the human beings there is one religion, one caste and one God. He made a lot of effort to provide social justice to the weaker section. Mahatma Phule was associated with 1) Movement against discrimination (2) Movement of Dalit (3) Movement of women's education. (4) Peasant's movement (5) movement against blind faith.

Against this backdrop the study intends to focus on the following set of objectives.

Objectives:-

1. To study the conditions prevailing during the time of Mahatma Phule.
2. To understand Mahatma JyotibhaPhule'sstrategies for social reform.

Methodology:-

Research Methodology involves process followed to achieve the desired objectives. This article is purely based on the secondary data available on social conditions at the time of mahatma Phule, Phule'swritings, and literature available in the form of print and electronic form.

The present study is purely based on the secondary sources. For the purpose of study, the books on Mahatama Phule by himself and others. Research articles, reports etc are reviewed to trace the contemporary social condition and intervention of mahatma Phule. Apart from this the proceedings of various seminars, Conferences and Symposia are used to justify the topic.

Discussion:-

MahatmaJyotibhaPhule, a star who rose on the firmament and who still continues to guide the thinking people of Maharashtra. During the life time of Phule, Social injustice, inequality, casteism, exploitation of the farmers and the underprivileged strata of society, untouchability and the suppression of women were rampant. Mahatma Phule was solely involved in battle against social evils.JyotiraoPhule is popularly known as Mahatma Jyotiba Phule. He is also called as the Father of Indian Social Revolution. He was social reformer, philosopher and activist from Maharashtra.

In his time, inhuman and barbarous customs like worships of inanimate objects, untouchability, casteism, sense of superiority and inferiority, inhuman treatment with women, cruelty on widows, rituals etc. were prevalent. Becoming widow was unfortunate and society was treating her as inhuman. The mentality of the widow was made to accept all the restrictions and bindings as part of curse. The women's were suppressed in the name of religion or traditional customs prevalence in the society.Women's education was prohibited and doors of temple were closed. Deprived of all human rights, the depressed classes were obliged to serve the higher caste people with body and soul, so that they could earn their livelihood under these adverse conditions (chaturvedi 2000).

Awareness and enabling strategies:-

Phule'sWrittings:-Mahatama Jyotiba Phule fought against social problems and evil social practice on two way. Firstly he started by avoiding evil practices and secondaly he use to write for people's awareness on the other hand he also started work through establishment of institutions. By using various channels Phule was attacking to restore the social justice in the society. In "VividhaDnanavistar" magazine Phule published his poems, called, published his poems, although the intention was to highlight that JyotibaPhule views were wrong. ***SatyashodhakSamaj*** (Society of Seekers of Truth) The intension behind this organization was to save the downtrodon from the exploitation and

atrocities of the orthodoxy and dominant castes. Very clearly StyashodhakSamaj published its resolutions consisting three guiding principles: *a) all human being are children of one God; hence, they are my brothers and sisters. b) Just as one does not need a mediator to meet one's mother or to please one's father, similarly one does not need a priest of a guru to pray to God. I do not feel the need for a mediator when I worship, pray of meditate. I shall exhort others to believe likewise. c) I shall educate my sons and daughters. I make this resolution with God as my witness. May God give me the strength to live my life according to these principles*.The work of the SatyashodhakSamaj drew the attention of many thinkers, inspiring them to act. But those with the courage to personally practice the reforms were very few in number.

Works of Mahatma Jyotiba Phule:

Mahatma Jyotiba Phule's philosophy found in his following books:

1. **BrahmanacheKasab (1969):**In this Phule has exposed the exploitation of downtrodden by the Brahmin priests.
2. **Gulamgiri (1873):** In this book he has given a historical survey of the slavery of lower castes. This book Narrate the history of Brahmin domination in India. The main aim of this book was to raise consciousness among the people against exploitation on the name of religion.The striking feature of this book isto remove ignorance, illiteracy, prejudices and caste-based beliefs among the lower castes and free them from the mental slavery resulting from centuries of Brahmin dominance.
3. **BrahamaniDharmcharyaAadpadadyat:-**in this manifesto he explained the ideals from French revolution for freedom, equality and fraternity.
4. **ShetkaryanchaAsud (1883):** In this book he has written on exploitation of peasants. He analyzed how the peasants were being exploited in those days. A detailed explanation of the circumstances and way of exploitation is given in this book.
5. **SarvajanikSatyadharmaPustak (1891):**In this book he put forward the concept of universal religion and throws light on blind faiths.
6. **AsprushyanchiKaifiyat (1893):** in this book discussed on the problems of the untouchable as agric labour and also suggested solutions of the agrarian problems.

Every writings of Phule are the reactions against the evil customs and traditions practiced in Maharashtra. There were differences on the basis of caste, sex. No human rights to downtrodden, only sufferings, inferior treatment, injustice, exploitation was there in the Society. This type of social system was supported by religious *Purana and Vedas*. Hence Phule showed strongreaction against this. He sought to create a new culture in the society which is based on equality, justice and humanity (Bakane et.al : 2012).

As we stated earlier he wanted to create a new social system in India based upon equality, justice, liberty and fraternity. In the history of India he was the first person who spread women education by opening girl schools and opened

orphanages for widow women and their children. Phule sacrificed his life for weaker section of the society such as untouchables, farmers, women etc3

Education:-

Phule couple has great contribution in promotion of education for the weaker section of the society. Savitribai was the first women teacher in India. Phule opened first school for girls at Pune, in the year 1848. The intension behind was to impart the education to the women which were socially restricted to get education specially belonging to downtrodden (Shudras/Atee Shudras) communities. He established institutes like the 'Pune Female Native Schools' and the 'Society for PromotingEducation for untouchables. This work was opposed by the upper caste group, they agitated against this by resorting different type of acts such as assaulting, throwing wastes etcdespite this bitter opposition, Jyotiba and Savitribai continued their work with sincerity.

Women empowermentis an essential concept these days as Y.V.Satyanarayana rightly said, "The dominance of men over women is an age-old practice, but after the advent of democracy and democratic institution, almost every nation recognized the freedom, equality, and human rights of women. Now, women are entitled to live with self-respect and dignity by exercising various rights to women in the past and its ongoing effects in the present should be properly addressed by way of empowering womenin all spheresof social life."(Islam: 2013).

Widow Remarriage:-

"In order to empower women he opposed child marriage. He initiated widow-remarriage and started a home for widows. In that time widow remarriage were banned and child-marriage wasvery common among the Brahmins and in the Hindu society. Many widows were young and not all of them could live in a manner in which the orthodox people expected them to live. Some of the widows resorted to abortion or left their illegitimate children to their fate by leaving them on the streets. Realizing the dangers of a widow giving birth to a child conceived in unfortunate circumstances after her husband'sdeath, he opened a home for newborn infants in 1863 to prevent infanticides and suicides"

He encouraged women and children of downtron section to attend the school."The education which does not help the common mass of people to equip themselves for the struggle for life, which does not bring out strength of character, a spirit of philanthropy, and the courage of a lion.....real education is that which enables oneto stand on one's legs."(Joshi:2013).

In the curriculum of primary education, preliminary knowledge about agriculture and health should be included. Practical knowledge is superior to bookish knowledgehence primaryknowledge in Modi (a special Marathi script)(regional languages were supported) accounts, History, Grammar, Agriculture, Ethics and Health should be imparted

Drinking water well:-At a time when even the shadow of a person of scheduled caste used to be shunned, Mahatma Phule and SavitribaiPhule opened the well in their house to people of all castes and creeds in 1868.

Barbers Strike There was a custom of shaving off a widow's hair. Mahatma Phule and SavitribaiPhule are popularly credited for spearheading a barber's strike where they refused to perform the customary tonsure of widows.

Widow's children: -widow had number of restrictions; at any cost remarriage was not permissible. If any widow engaged passionate desire, either she had to bear the stigma of illegitimate motherhood or she had no other way exceptcommitting suicide. For such widow womenPhulestarted a home in 1853, where pregnant widows could come for delivery.

Personally practice the reforms:-

Rejection of remarriage for child:- Jyotiba possess very revolutionary thoughts which challenges the established norms of contemporary society.Jyotibha Phule himself had no children. When his father-in-law advised to remarry for children, Phule rejected offer and said "If a woman cannot beget a child from her first husband, will she be justified in getting a second husband? This male practice of a second marriage because there is no issue from the first is an extremely cruel one.

Discard rituals: -"On the death of his father, Jyotiba Phule performed the last rites, but not according to tradition. He fed orphans and invalids. On his father`s first death anniversary, he distributed food among the poor and books among students. His wife who was herself childless served the children in the anti-abortion center with tender affection.

Eradication of untouchability:-Jyotibha Phule had set a personal example of his belief in the eradication of untouchability. Paying no heed to the orthodox dictates of Hindu society, Jotirao threw open the water tank near his house to untouchables, for whom the municipality had not made any arrangements for providing water. During 126 summers, they had to walk long distances to fetch water. Jyotiba Phule castefellows threatened to ostracize him. It was rumored that he had converted to Christianity, because only Christian missionaries did not believe in being polluted by the untouchables. Jyotiba Phule showed exemplary courage in the face of strong social pressure. He believed that right was on his side.

Conclusion

The social reform movement launched by Mahatma Jyotiba Phule has manifolds. He was very strategic towards combating the social problems and evil traditions associated with weaker sections, downtrodden and women. Phule systematically encounter the every evil practices by resorting situational interventional strategies. Firstly Phule started social reform movement at personal level. He started to practice to discard all the rituals whichpromoteblind faith and superstitions. He set an example while his father was died. He discarded all the ceremonies of priests. To weaken the untouchability he opened his well for the untouchables.

The second strategy was to generate awareness among the masses facing casteism and exploitation, he started attacks by writings on Discrimination, casteism, exploitation, and peasant's problems etc apart from this he also set the organizations for

searching the rationality of the rituals and its reality in terms of its practice. The awareness was made by books, poetry and dramas.

Finally, Phule couple has great contribution in abolition of untouchability, girl's education, widow remarriages etc.

References:

- Bakane, Chhaya,S. Ali,ZaheerM. Murlidhara, BuwaS. P. (2012) "Equality: Contribution of Jyotiba Phule (1827-1890)" in "Modern Indian Political Thought" edited by PoliticalScience Paper –II. MAY, 2012 –M.A. PART -I), University of Mumbai, pp.30-31
- Ibid,pp.24-25.
- Chaturvedi RP great personalities agra , upkarprakashan
- Joshi TarkateerthaLaxmanshastri (2013) JOTIRAO PHULE translator Daya Agarwal, National Book Trust, p.37
- Khanna L M 2014, Indian social justice a case for review, new delhi partridge india
- Phule Mahatma andWomen's Emancipation International Referred Research Journal, June, p.114.
- Phule Jyotirao (1883) ShetkaryacaAsudtranslated by Gail Omvedt and Bharat Patankar http://www.ambedkar.org/gail/Phule.pdf
- "Equality: Contribution of Jyotiba Phule (1827-1890)" inModern IndianPolitical Thought, p.276.
- RagiB, BammanJyoti. (2011), Mahatma Phule and Women's Emancipation International Referred Research Journal, June, p.113.

1) RajniBala&Navjoti (2012) "MahatmaJyoti Rao Phule:A Forgotten Liberator"in International Journal of Basic And Advanced Research, 2012; 1(2); 35

Thoughts of Dr.B. R. Ambedkar on Social Justice

Dr .P. L. Chavan,
Associate Professor,
Dept of Public Administration,
Vasantrao Naik College,Vasarni,Nanded.

Abstract

Indian Constitute gives an idea to the national player to serve for their society. State has a fundamental role to play to construct a just society. India has been implementing social justice programs through its reservation policy. All human beings are equal by birth but few people constructed caste system based on occupations which contributed to the evil practice of untouchability. Certain sections of society were denied access to the natural resources and denied right to livelihood, this practice excluded them from the mainstream.

Mahatma Phule, Chhatrapti Shahu Maharaj and Ambedkar had addressed these issues in a different way during the British colonial period. They addressed the problem of untouchability and came out with concrete proposals for the removal of untouchability and the upliftment of the marginalized and the excluded. Theye believed that the root of untouchability lies in the caste system and caste in the hands of the orthodox has been a powerful weapon for persecuting the reformers and for killing all reforms. Ambedkar felt that no socio-political reform movement could be successful without the annihilation of caste. He wanted justice for untouchables as well as the weaker sections of the society by making provision in this regard in the Constitution itself. Ambedkar's just society is based on three fundamental principles i.e. Liberty, Equality and Fraternity. But the present scenario shows us a gloomy picture of Ambedkar's idea of dealing with the weaker sections in the society. This study would discuss problems of social justice and filing of Ambedkar on social justice.

Introduction

The analysis of Ambedkar's social justice philosophy is very tough job. We know that Dr.B.R.Ambedkar was an architect of Indian Constitution. He was also a great teacher, educationist, lawyer, economist, anthropologist, sociologist, author, orator, politician, trade union leader, preacher and social revolutionary. In India so many social reformers emerged to fight against injustice in favors of low traden communities. Some leaders like Mahatma Phule,Rajshree Shahu Maharaj successfully communicated their own ideas to societies towards the welfare of depressed society.

Particularly, Ambedkar worked for the Human rights, women rights, backward castes, minorities and working class people and struggled all his life for the minimum dignity of all human beings. He was one of the most educated persons with multiple degrees from India and Abroad.He wrote several books and articles to put forth his theories for the problems facing India at that time. His two well known works "Who

Were the Shudras?-1947" and "The Untouchables -1948" has for the first time analyzed ,in detail the 'Shudras' and 'untouchables' which created a stir in. Ambedkar advocated human dignity, liberty, quality, and fraternity through the legal provision.

Universal Idea of Social Justice

The social justice is derivatives from concept of ethical morality. Social justice affects developmental policy as well as whole development of social welfare program. Kelson observed that social justice mean that a social order is just? It means that this order regulated the behavior of man in a way satisfactory to all men so that all mean find their happiness in it. Social justice is social happiness. It is happiness guaranteed by a just social order. Just social system seeks to remove social disability by birth resulting in social and economic inequality. Social justice means equal social opportunities shall be available to everyone to develop their personalities which is associated with equality and social rights. According to Ambedkar, his Justice is based on moral values and self respective.

Ambedkar's thought about Religeon

Ambedkar was against the concept of Hindu social system.He did not like Hindu religion. He believed that conversion of religion to give social justice in the name Buddha religion and he observed that Buddhism is the best way to be adopted to promote peaceful social livelihood.

Following are the key factors which make Ambedkar conservation to Buddha.

a. The rational consciousness of assessing things for a better life of human beings.
b. The freedom of choice in which man realize his individual dignity.
c. The realization of the higher life by transcending the lower plane of human existence.
d. The revolt against suppression and enslavement of humanity.
e. The entire change of traditional pattern of society for providing physical facilities for all.
f. The emancipation of ignored humanity and the revitalization of overlooked reality.

The Hindu religion creates caste system based on occupation. Justice Venugopal says that the based on social system assigned a hierarchical position to each caste giving rise to conflict and disharmony. In Hindu system the untouchables had nothing to do except to obey it and respect it. The untouchables have not rights against the touchables. Ambedkar and thinker of that time believed that the root of untouchability is the caste system, the roots of the caste system is religion attached to Varnashra.Ambedkar said that the major discriminatory of features of casteism are.

a. Hierarchy.
b. Lack of social efficiency.
c. Social immobility.
d. Responsible for disruptive tendencies.
e. Excommunication.
f. Endogamy .
g. Anti social sprit.

Ambedkar says that the caste is religion and religion is anything but an institution. It may be institutionalized by it is not the same as the institution in which it is embedded. Religion is an influence or force suffused through the life of each individual molding his character determining his actions and reaction, his likes and dislikes. The research feels that the existing Hindu social system was against the just social order. Ambedkar argued that the Brahmins were dominated Hindu society who was said that the fundamental principles of Brahminism are

a. Graded inequality between the different classes.
b. Complete disarmament the Shudras and the untouchable.
c. Complete prohibitions of education of the Shudras and the untouchables.
d. Ban on the Shudras and the untouchables occupying places of power and authority.
e. Complete subjugation and suppression of women

He suggested that the following changes in the Hindu outlook:

a. There should be one and only on standard work of Hindu, religion acceptable to all Hindus and recognized by all Hindu.
b. Priesthood among Hindu should be abolished.
c. No ceremony should be allowing to be performed by a priest who does not hold a legally valid same.
d. Priests should be servants of the state and should be subject to disciplinary action.
e. The number of priests should be legally limited according the requirements of the state.

Ambedkars Filling on Social Justice

Injustice is everywhere not only western countries and India also.Ambedkar did a movement amongst marginalized communities. His concept of justice generated from the French Revolution of 1789. Ambedkar's perspective of social justice is based on social democracy which consists of three concept of justice namely liberty, equality and fraternity. These principles of liberty; equality and fraternity are not to be treated as separated items in a trinity. They form a union of trinity in the sense that to divorce one from the other is to defeat the very purpose of democracy.

Ambedkar say that liberty has divided into two categories namely Civil Liberty and Political Liberty.

1. **Civil Liberty:**Ambedkars filling of civil liberty deals with three basic opinions are

a. Liberty of movement.
b. Liberty of speech.
c. Liberty of action.

Civil liberties are often formally guaranteed in Indian constitution but ignored in practice which came from Bill of Rights. Civil right is often used to refer to one or more of these liberties or indirectly to the obligation of government to protect depressed community from violations of one or more of their civil liberties.

2. **Political Liberty:** The political liberty consists in of the

a. Rights of the individual to share in the framing of law in the making and unmaking of governments.

b. Liberty is accompanied with social and economic equality.
c. Education made available to all.

These liberties are restricted by old Hindu social system but these are the part of the human liberty to crate just social order.

3. **Equality:** The equality before law is in the main foundation social equality, Ambedkar believed "One Man One Value" which means the basic need of each person are well satisfied with freedom and dignify. The economic equality emphasizes the quality of opportunity.
4. **Fraternity:** Ambedkar says Fraternity means a sense of common brotherhood of all Indian, all Indians being one people. It is the principle which gives unity and solidarity to social life.
5. **Democracy:** Every individual achieve social equality, economic and political justice guaranteed in the preamble of the constitution. Liberty, equality and fraternity should be the only alternative to abolition caste society. Liberty cannot be divorced from equality; equality cannot be divorced from fraternity. Without fraternity, liberty and equality could not become a natural course of things.
6. **State Socialism**: B.R.Ambedkar says that combine individualism and socialism through the introduction of state socialisms, by means of the law of the constitution. Liberty retains the modified capitalist system of social economic, while if gives greater concessions to the poor, the fallen and the weak, under a parliamentary form of government. The state socialism is a worthy proposition, which envisage the placing of some economic restraints by the state upon the owners of the means of production. Ambedkar's concept of State Socialism is based on following point.

a. State ownership of agricultural and key industries to meet the demands of the poorer strata of society.
b. Maintenance of productive resources by the state.
c. A just distribution of the common produce among the different people without any distinction of castes or creed.

Ambedkar believed that all man have value capacities, which can be measured easily by their coreligionists. Everyone has some value contribution in the civic order, in which he lives. Therefore, everyone must have an equal voice or share in the determination of the law of his land. He demands that the protection of law, equally and ethically, status be accorded to every member, without any regard to group morally status. State should allow participating in all democratic institution and be given their legal rights.

Conclusions

This study concludes that Ambedkar's filling of social justice is based on equal rights and human dignity through legal framework. As the result of his thought, Indian constitution grantees equal right to all. Ambedkar realized that affirmative action is only way to improvement of low tradens communities which safeguards through legal institutions. He denies cast system and Hindu religion also. Ambedkar believed that economically lo tradens are very poor which they are lack access to political, social and

economic power. Ambedkar's ideas are supported on sustainable development of low tradens through legal and constitutional provisions and also by organizing them for fighting for fundamental rights.

His socio- economic and political fillings has accepted by everyone to address contemporary socio-political issues. Study observed that Ambedkar's filling of social justice could not achieve as a proper manner and his concept of justice will be propagated by institutions through civil society. Ambedkar's filling of social justice is relevant in contemporary Indian society to accomplishing just society within framework of constitutional and legal methods.

References

1. Gopal Guru (1998),Understanding Ambedkar's Construction of National Movement", Economic and Political Weekly, Vol. 33.
2. Gopal Guru (2002),Ambedkar's Idea of Social Justice' in Ghanshyam Shah (ed), Dalits and the State, Concept Publishing Company, New Delhi.
3. Jadhav Narendra (1991),Neglected Economic Thought of Babasaheb Ambedkar', Economic and Political Weekly, Vol. 26.
4. Jatava, (1997), Social Philosophy of B.R.Ambedkar, Rawat Publication, New Delhi.
5. Kazeha, (1998),B.R.Ambedkar; the Architect of the Constitution', in Shymlal & Sazena K.S. (ed), Ambedkar and National Building, Rawat Publication, Jaipur.
6. Mohan Larbeer (2003), Ambedkar on Religion: A Liberative Perspective, ISPCK. Delhi.
7. Rajasekhriah, & Hemalata Jayaraj (1991) ,Political Philosophy of Dr.B.R.Ambedkar', The Indian Journal of Political Science, Vol. 52.
8. Ranjithkumar(2011),International Journal of Scientific & Engineering Research, Volume 2, Issue 12.
9. Raphael, (1986),Moral Philosophy, Oxford University Press, New Delhi.
10. Shyam Lal (1998),Ambedkar and Social Justice', in Shymlal & K.S.Sazena(ed), Ambedkar and National Building, Rawat Publication, Jaipur.
11. Sing Surendra (1997),Dr.B.R.Ambedkar Contribution to Social Justice' in Mohammad Shabbir (ed), B.R.Ambedkar Study in Law and Society, Rawat Publication, Jaipur.
12. Vijayan, (2006), Reservation Policy and Judicial Activism, Kalpaz Publication, New Delhi.

महात्मा फुले यांची शेतकऱ्यासंबंधीची विचारधारा व शेतकऱ्यांची सद्यस्थिती एक अध्ययन

प्रा. के. एम. गोलेकर
राज्यशास्त्र विभाग
कै. रमेश वरपुडकर महाविद्यालय,
सोनपेठ जि. परभणी

गोषवारा :-

महात्मा जोतीराव फुले शेतकऱ्यांच्या दयनिय आवस्थेचे वर्णन करताना म्हणतात, कायापुर्ती लंगोटी । फिरती नांगराच्या पाटी। ताक कन्या पोटभरी। धन्य म्हणे संसारी। अशी दयनिय अवस्था त्याकाळात शेतकऱ्यांची होती. आजही या परिस्थितीत फारसा फरक पडलेला नाही. काही अपवाद वगळल्यास आजही शेतकऱ्यांचे तेच प्रश्न आहेत की, ज्यांची सोडवणूक करण्याची इच्छाशक्ती कोणीही दाखवलेली नाही. त्याकाळात दुष्काळ शेतकऱ्यांच्या पाचवीलाच पुजलेला असे. भारतातील दुष्काळ हे मानव निर्मित आहेत की, नैसर्गिक आपत्तीचा तो एक भाग आहे हे शेकडो वर्षानंतरही निश्चित होवू शकलेले नाही.

म. फुले बळी राजाला शेतकऱ्यांचा राजा मानतात पण या राज्याला वामनाने कपट करून कसे मारले याचे वर्णनही ते करतात. या बळी राजाचे हस्तक म्हणून ते शेतकऱ्यांच्या बांधावरील देवदेवतांचा उल्लेख करतात. वारंवार पडणारे दुष्काळ, सावकरांची जबरदस्तीची कर्जवसूली, जप्त्या, नोकरशाहीचा भ्रष्टाचार, ब्राम्हणशाही या घटकांद्वारे शेतकऱ्यांचे शोषण होत असल्यामुळे शेतकरी दारिद्र्यान लोटला गेला

प्रस्तावना :-

आज शेतकऱ्यांचा आत्महत्या हा अत्यंत ज्वलंत आणि संवेदनशील विषय असताना त्याची सोडवणूक करण्याऐवजी त्याचे देशभर राजकारण केले जात आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे जाणून घेऊन ती दूर करण्यासाठीची उपाययोजना सुचविण्याऐवजी आत्महत्या उदधृत करण्याची स्पर्धा सुरू आहे. उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ नोकरी ही व्यवस्था संपुष्ठात आली आहे. खरे तर ही व्यवस्था एका विशिष्ठ वर्गाने एका विशिष्ठ वर्गावर लादलेली आढळते कारण उत्तम शेती असती तर म. फुल्यांनी शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचा आग्रह धरलाच नसता त्यामुळे म. फुल्यांनी वरील व्यवस्थेचे समर्थन केलेले आढळून येत नाही. आज उत्तम नोकरी, मध्यम व्यापार, आणि कनिष्ठ शेती अशी व्यवस्था दृष्ठ दृढ झ ालेली आढळते. म. फुले यांनी शेतकऱ्यांसंबंधीचे विचार शेतकऱ्यांचा आसूड, इशारा, गुलामगिरी यां ग्रंथातून मांडले आहेत. याशिवाय विविध व्याख्याने, निवदेणे, साक्ष या माध्यमातून त्यांनी शेतकऱ्यांच्या दयनिय आवस्थेवर प्रकाश टाकलेला आहे. फुल्यांच्या शेतकऱ्यांच्या चिंतनाचा कालावधी हा पेशवाईचा उत्तरार्ध आणि ब्रिटीश सत्तेचा पुर्वार्ध हा होता. त्याकाळात त्यांनी केलेले चिंतन आजच्या काळात ही उपयुक्त ठरत असून त्यांनी शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य दूर करण्यासाठी सूचवलेले उपाय देखिल आज उपयुक्त वाटतात. परंतू खंत एकच आहे ती म्हणजे त्यांची अंमलबजावणी तेव्हाही होत नव्हती आणि आजही होत नाही.

उद्देश :-

१. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्तेच्या कारणांचे अध्ययन करणे.

२. शेतकऱ्यांच्या दारिद्रयाचे अध्ययन करणे.

३. शेतकरी आणि सरकार यांच्यातील समन्वयाचे अध्ययन करणे.

४. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी विविध उपाय सूचविणे.

गृहितके :-

१. फुले कालीन आणि आजच्या शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांमध्ये फारसा फरक पडलेला नाही.

२. शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्यास स्वत: शेतकरी, सरकार व सरकारची धोरणे जबाबदार आहेत.

३. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्तेचे प्रमाण वाढले आहे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन पध्दतीत दुय्यम साधनसामुग्रीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या संशोधनात अभ्यासावर आधारित मूलभूत ग्रंथ, संशोधन ग्रंथ, महात्मा फुले यांचे समग्र वाङ्मय, मासिके, साप्ताहिके, दै. वृत्तत्रे यामधील लेख बातम्या, इ. साहित्यांचा साधने म्हणून वापर करण्यात आला आहे. वरील माध्यमातून प्राप्त झालेल्या माहितीची सत्यता पडताळून पाहण्यासाठी सर्व माहितीचे विश्लेषण करून त्या आधारे अभ्यासात निश्चित केलेली गृहीतके तपासण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे त्याचा उपयोग शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी, त्याचे दारिद्र्य दूर करण्यासाठी होणार आहे.

म. फुले कालीन व सध्यस्थितील शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याची तुलनात्मक कारणे.

१) सावकरी शोषण :-

फुले कालीन शेतकऱ्यांना आपल्या शेतीचा शेतसारा नगदी स्वरूपात भरावा लागत असे, तो भरण्यासाठी सावकराकडे जमिन लिहून देवून कर्ज काढावे लागत असे. शेतकऱ्यांचे हे कर्ज फिटता फिटत नसे त्यामुळे त्यांच्या जमिनी सावकार जप्त करत, अशा जप्त केलेल्या जमिनींवर त्यांनाच कामगार म्हणून कामास जावे लागत असे. कायद्याच्या व शिक्षणाच्या अज्ञानापोटी शंभर-शंभर एकर जमिनी किरकोळ किंमतीस विकल्या जात. गुजर, मारवाडी, सावकार आज्ञानी शेतकऱ्यांना फसवून त्यांच्या जमिनी लुटत असत. त्या जमिनी खरेदी करणे, कर्जाचे व्याज वाडवणे या कार्यात ब्राम्हण सावकरांना मदत करीत असत. त्याकाळी लेखी करारांना महत्व प्राप्त झाले अल्यामुळे क्वचितच शेतकऱ्यांना सावकरांकडून त्यांच्या जमिनी त्यांना परत मिळत असत.

आज कायद्याने खाजगी सावकारी व्यवसाय बंद करण्यात आला असलातरी अनेक शेतकऱ्यांच्या खासगी सावकरांकडे जमिनी गहान आहेत. हे शासनाच्या लक्षात येऊ नये यासाठी सावकार विविध युकत्या शोधुन काढतात. उदा जमिनीची पुर्ण खरेदीच करून घेणे. शेतकऱ्यांना पूर्वीसारखा सक्तीचा शेतसारा भरावा लागत नाही. शेतकऱ्यास अनेकवेळा सरकारकडून शेतसारा माफही केला जातो पण याबाबत नेहमीच राजकारण केले जाते. वजनदार मंत्री आपल्या मतदारसंघात शेतसारा माफ करून घेतात त्यामुळे इतर भागातील शेतकऱ्यांवर शेतसारा माफीसाठी अन्याय होतो. हल्ली पीक विमा उतरवण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. त्याबाबतही मोठे राजकारण केले जाते त्यामुळे काहीभागात पिकांचे नुकसान होवून देखिल पीक विमा मिळत नाही, तर काही भागात नुकसान न होताही पिक विमा शेतकऱ्यांना मिळत आहे. अनेक राजकीय वरदहस्त असणाऱ्या लोकांची सावकारी चालू आहे परंतू त्यावर प्रकर्षाने कार्यवाही होत नाही. शेतकऱ्यांची

सावकाराच्या शोषणातून मुक्तता व्हावी म्हणून सरकारने अगदी अल्पदरात पिक कर्ज योजना सूरू केली आहे परंतू ती मदत कुचकामी ठरत आहे. कारण शेतकऱ्यांना जेवढी मदत, कर्ज आवश्यक आहे तेवढे कर्ज मिळत नाही त्यामुळे शेतकऱ्यांना पून्हा खाजगी सावकाराच्या दारात उभे रहावे लागत आहे. त्यामुळे फुले काळापासून ते आजपर्यंतचा शेतकरी सावकारी पाषातून मुक्त झालेला नाही आणि यापुढेही मुक्त होण्याची शक्यता नाही.

२) इंग्रजी सरकारची जाचक धोरणे :-

भारतात ब्रिटीशांची सत्ता प्रस्थापित होताच सर्व संस्थाने खालसा करण्यात आली, या संस्थानातील सौन्य, नोकरवर्ग स्वगृही परतला त्यांचा बोजा शेतीवर पडला त्यामुळे शेतकऱ्याच्या दारिद्र्यात भर पडली. सर्व जंगल संपत्ती ब्रिटिशांनी ताब्यात घेतली त्यामुळे जंगलावर चालणारे उदरनिर्वाहाचे मार्ग बंद झाले. त्यातच परदेशातून विविध माल आयात होवू लागला परीणामी देशी उद्योग बंद पडले. लोक बेरोजगार होवून त्यांचा बोजा शेतीवर पडला. सरकार शेतकऱ्यांकडून कर घेई मात्र त्याप्रमाणात त्यांचा सुविधा पुरवित नसे, त्यांच्या कराचा पैसा शहरांवरच खर्च केला जाई मात्र खेड्यात शेतकऱ्यांना साधी दिवाबत्तीची सोय नसे.

आज स्वकियांची सत्ता असली तरी आणि नोकरवर्ग, सैन्य यांचा बोजा शेतीवर पडत नसला तरी आज लोकसंख्या पाच ते सहापटीने वाढली आहे. त्यामुळे पुर्वीपेक्षा आज शेतीवर पाच ते सहापट बोजा पडलेला आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्यात भरच पडत आहे. त्याकाळात ब्रिटीशांनी ताब्यात घेतलेली सर्व जंगलसंपत्ती आजही सरकारच्याच ताब्यात आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे जंगलसंपत्तीवर चालणारे उदरनिर्वाहाचे मार्ग बंद आहेत. याचा परिणाम असा होत आहे की जंगल संपत्तीचे सरक्षण करणे ही आपली जबाबदारी नाही तर ती सरकारची जबाबदारी आहे, ही भावना जनतेची बनत चालली आहे. त्यामुळे सरकारच्या ताब्यात नसताना जंगलसंपत्तीचे जेवढे नुकसान झाले नव्हते त्याच्या कित्तेक पटीने जंगल संपत्तीचे, पर्यावरणाचे नुकसान जंगले सरकारच्या ताब्यात असताना झाले आहे. परदेशी मालाच्या आयातीमुळे देशी अर्थव्यवस्था नष्ट होवून शेतकरी उदवस्त झाला होता. तसा तो आजही होत आहे. एखाद्या शेतीमालाचे भाव वाढल्यास त्याच्या निर्यातीवर बंदी घालून तो माल आयात करण्याचे धोरण स्वीकारले जाते. त्यामुळे शेतकऱ्याचे अपार नुकसान होते. भाव वाटले तरी, माल आयत केला तरी हमखास फायदा होतो तो व्यापारी, दलाल यांचाच. कर लादला जातो तो शेतकऱ्यांवरच मात्र हा कर शेतकऱ्यांवर खर्च केला जात नाही. हा सर्व पैसा नागरी भागातील सुख सुविधांवर खर्च केला जातो. देशातील शेतीमालाच्या करांचे प्रधान वैशिष्टचे म्हणजे, तो कर कधीच ग्राहक, व्यापारी, आडते यांच्यावर लादला जात नाही तो शेतकऱ्यांकडून वसूल केला जातो. मध्यतरी शासनाने हा कर व्यापारी, आडते यांच्याकडून वसूल करण्याची उपाययोजना केली होती. मात्र त्याला संपूर्ण व्यापारी आडते यांनी (महाराष्ट्रात) विरोध केला त्यामुळे ती योजना आमलात येवू शकलेली नाही. यावरून व्यापारी दबावगटापुढे सरकार झुकले किंवा सरकारने त्यांच्या हितसंबंधांना शेतकऱ्याच्या हितसंबंधापेक्षा अधिक महत्व दिले हे सिध्द होते. सध्या काही राज्यात हा कर व्यापारी, आडते, ग्राहक यांच्याकडूनच वसूल केला जात आहे. अशा सरकारच्या जाचक धोरणांचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या अर्थव्यवस्थेतर होत आहे.

३) कौटुंबिक कारणे :-

फुले काळात उदर निर्वाहाची पर्यायी साधने उपलब्ध नसल्यामुळे सर्वचजन शेतीकडे वळल्याने त्यांच्यात भाऊ वाटण्या झाल्या परिणामी त्यावर गुरांची व मालकाची गुजरान अशक्य झाली. त्यामुळे काहींनी

शेती खंडाने दिली तर काहींनी तीच्याकडे दुर्लक्ष केले. त्यातच निसर्ग साथ देईना त्यामुळे शेतकऱ्यांत नैराश्य निर्माण होवून तो व्यसनाधीन बनला, शेतीवर अविश्रांत बोजा पडल्याने शेती नापिक झाली त्यामुळे शेतकरी दरिद्री बनला.

आज उदरनिर्वाहची पर्यायी साधने उपलब्ध असतानाही शेतकऱ्यातील दारिद्र्य वाढतच आहे याचे प्रमुख कारण शेतीचे क्षेत्र. शेतीचे क्षेत्र आज झपाट्याने कमी होत आहे. पुर्वीचा अनेक एकरांचा शेतकरी अल्पभुधारक, गुंठाधारक आणि भुमिहिन बनला आहे. त्यामुळे त्याला शेतीवर उपजिविका भागविणे कठीण झाले आहे. निसर्ग आजही शेतकऱ्यांना साथ देईना त्यामुळे पुर्वीपेक्षा शेतकऱ्यांत व्यसनाधिनतेचे प्रमाण वाढले आहे. पण या शेतकऱ्यांच्या व्यसनाधिनतेवर कसलीच उपाययोजना सरकार करत नाही. कारण नशाजन्य पदार्थांवर मिळणारा टॅक्स शेतीच्या टॅक्सपेक्षा कितीतरी पटीने अधिक आहे. शिवाय पोलिस यंत्रणा समांतर नशाजन्य पदार्थांचे उत्पादन, विक्री, वितरण चालू देते. कारण त्यांचे खिसे गरम होत असतात. शेतीवर अविश्रांत बोजा पाडला आहे. परिणामी जमिनी नापिक होवून त्यांचे वाळवंट होत चालले आहे. त्यामुळे उत्पादनात घट घेवून शेतकऱ्यांच्या अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम झाला आहे. परिणामी राष्ट्रीय उत्पन्नावर त्याचा परिणाम पडू लागला आहे. येत्या काही वर्षात अविश्रांत शेतीमुळे भारतातील ३० जमिन नापिक होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे.

४) नोकरशाहीकडून शोषण :-

फुले कालीन भारतातील युरोपीयन अधिकारी ऐषअरामी वृत्तीचे होते. त्यांना शेतकऱ्यांची कसलिच चिंता नसे. ते कर्तव्यशून्य तसेच, भ्रष्टही होते. नोकरशाहीतील उच्चवर्णीय देखील शेतकऱ्यांवर अन्याय करत हा नोकरवर्ग आपल्या ज्ञानाचा वापर शेतकऱ्यांना लुबाढण्यासाठी करीत असे. कागदपत्रांच्या वाचणात लबाडी करणे, चुकीचा अर्थ वाचणे, वेगळा अर्थ सांगणे, खोट्या सह्याकरणे, खोट्या साक्षी देणे यासारख्या लबाड्या नोकरशाहीकडून केल्या जात असत यातून शेतकऱ्यांचे अतोनात शोषण होई त्यामुळे तो दारिद्र्यात लोटला जाई.

आजच्याही स्वकिय नोकरशाहीला शेतकऱ्यांबद्दल कसलिच चिंता वाटत नाही. आजची नोकरशाही शेतकऱ्यांवरील संकटाचे परिवर्तन स्वत:च्या उत्कर्षाच्या संधीत करताना आढळ आहे.

शेतकऱ्यांसाठी अनेक योजना निर्माण केल्या जातात पण त्या नोकरशाहीच्या लालफित शाहीमुळे त्या कागदावर तशाच राहुन जात आहेत. फुले अशा लबाडी करणाऱ्या नोकरशाहीचे वर्णन 'कलम कसाई' म्हणून करत असत आजही हे कलम कसाई मोठ्या प्रमाणा अस्तित्वात आहेत.

५) साम्राज्यशाहीकडून शोषन :-

सरकारी नोकरांच्या पगारासाठी त्याकाळी ब्रिटीशांकडून विविध स्वरूपाचे फंड लादले जात असत. त्यांच्या वसुलीसाठी जकात नाके बसवून त्यांची जबरदस्तीने वसुली केली जात असे. जंगलखात्याने जमीनी, जंगले, गायराने स्वत:च्या ताब्यात घेतल्यामुळे उत्पादनाची अनेक साधने नष्ट झाली होती. सरकार चालवण्यासाठी काढण्यात आलेल्या कर्जाचा बोजा शेतकऱ्यांवरच लादण्यात आला होता. सुधारित उद्योगधंद्याची निर्मिती झाल्याने देशी उद्योग संपुष्ठात आले होते. तसेच शेतकऱ्यांकडून कच्चा माल घेवून तो पक्का करून पुन्हा त्यांनाच दुप्पट भावणे विकला जाई, त्यामुळे शेतकऱ्यांचे दुहेरी शोषण होऊ लागल्याने त्याच्या दारिद्र्यात अधिकच भरपडली होती.

आजच्या काळात शेतकऱ्यांवरील कर कमी करण्यात आले असले तरी सार्वजनिक करातूनच शेतकऱ्यांची सुटका होणार नाही उशी उपाययोजना करून कर लादले जात आहेत. उदा. महाराष्ट्रात S.T. पास साठी पैसे नाहीत म्हणून 'स्वाती' नावाच्या शेतकऱ्याच्या मुलीने आत्महत्या केली त्यामुळे सरकारने सर्व मुलिंना पदवीपर्यंत मोफत पास देण्याची घोषणा केली व ती अंमलातही आणली. पण त्यासाठी लागणास पैसा S.T. चे तिकिट दर काही महिने वाडवून जमा करण्यात आला. याची झळ ज्या शेतकऱ्यांना सरकारच्या मदतीची गरज आहे त्यांनाही बसली आहे. आणि ज्यांची पास काढण्याची ऐपत होती त्यांना फुकट पासेस मिळाले. त्यामुळे ब्रिटिश शासनापेक्षा वेगळी धोरणे आमच्या सरकारची आढळत नाहीत. सरकार जे काही कर्ज ज्या उद्देशासाठी काढते त्या उद्देशावर ते कधीच खर्च केले जात नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांना भरीव सहकार्य मिळत नाही.

६) धार्मिक शोषण :-

त्याकाळातील सर्वच समाजव्यवस्थेवर भट-ब्राम्हण, पुरोहीत यांचे वर्चस्व होते. याला अपवाद शेतकरी ही नव्हते. या भट, ब्राह्मनांनी त्याकाळात शेतकऱ्यांच्या भोळेपणाचा व आज्ञानाचा फायदा घेवून शेतकऱ्यांना लुटण्याचे काम केले होते. पुजापाट, व्रताविधी, लग्नकार्य विधी, पुत्रजन्म, ग्रहणाचा काळ, वास्तूशांती, अत्यविधी, दशक्रिया विधी, श्राध्द अशा अनेक गोष्टी शेतकऱ्यांच्या मागे लावून शेतकऱ्यांची वस्तूच्या व पैशाच्या स्वरूपात लुट केली. शेतकऱ्यांनी हे विधी ठाळू नयेत म्हणून त्याना धर्मग्रंथाचा, पाप-पुण्याचा, स्वर्ग नरक यांचा अधार देऊन शेतकऱ्यांचे शोषण केले. आजही असे शोषण चालुच होते. त्यामुळेच महाराष्ट्र सरकारला अंधश्रध निर्मूलन कायदा २०१३ पास करावा लागला आहे. तरीही लोकांच्या सामाजिक जीवनातून या विधिचे उच्चाटन झालेले नाही. उलट ती करण्याची एक फॅशनच निर्माण झालेली पहावयास मिळत आहे. याचा फायदा सरळसरळ काहीही कष्ट न करणाऱ्या पुरोहीत वर्गाला मिळत आहे. या विधी सक्तीच्या नसल्या तरी पाप-पुण्याच्या भितीपोटी, समाज काय म्हणेल या भितीपोटी केल्या जात आहेत.

७) सांस्कृतिक शोषण :-

धार्मिक शोषणाबरोबरच शेतकऱ्यांचे सांस्कृतिक शोषणही झाल्यामुळे त्याच्या दारिद्र्यात भर पडली होती. ब्राह्मणांनी वर्णश्रेष्ठत्वाची कल्पना शुंद्रांवर लादल्यामुळे त्यांच्यावर अनेक बंदी लादण्यात आल्या होत्या. उदा. रोटी बेटी, स्पर्श बंदी, ज्ञानबंदी त्यानुसार शुद्रांना शिक्षण घेण्यास बंदी घालण्यात आली होती. परिणामी शेतकरी अज्ञानी, निरक्षर राहीले. त्याच्या आज्ञानाचा फायदा पुरोहितांनी घेतल्यामुळे त्यांची स्थिती, बैल विकून सारा भरावा तर शेती कोणाच्या जीवावर ओडावी, व्यापार करावा तर किहिच लिहीता वाचता येत नाही, परदेशात जावे तर जवळ कोणतेच कसब नाही, शिवाय परदेशागमन कारणे पाप समजले जाई, आत्महत्या करावी तर मुले पोट कसे भरतील, वृध्द आईवडीलांना कोण सांबाळेल अशी स्थिती केवळ अज्ञानापोटी शेतकऱ्यांची झाली होती. आजही शेतकऱ्यांचे सांस्कृतिक शोषण थांबलेले नाही. त्यांना अनेक घटकांपासून वंचित ठेवले जात आहे उदा : शेतकऱ्यांमध्ये आजही शिक्षणाचे प्रमाण नगण्या असून जे शिक्षण त्यांना दिले जाते ते दर्जेदार स्वरूपाचे नाही. देशात मोफत व साक्तीचे शिक्षण असले तरी अनेक शेतकऱ्यांची मुले प्राथमिक शिक्षणापासून वंचित आहेत.

८) अन्नधान्याची निर्यात :- फुले काळात अन्नधान्याचे उत्पादन अल्पस्वरूपात असतानाही ब्रिटीश सरकार अन्नधान्याची निर्यात करीत असे परिणामी शेतकऱ्यांना आपल्याकडील अन्नधान्य सरकारला जबरदस्तीने विकावे लागत असे अशा स्थितीत निसर्गाने साथ न दिल्यास शेतकऱ्यांची उपासमार होत असे.

आज अशा स्थितीचा सामना करण्याचे कार्य सरकार करत असले तरी धान्याच्या निर्यातीच्या धोरणामुळे शेतकऱ्यांवर उपाशी मरण्याची वेळ येत आहे. देशात शेतकऱ्यांच्या पीकांची टंचाई निर्माण झाल्यास त्यापिकाचे भाव वाडतात. याचा सरळ फायदा शेतकऱ्यांचा होत नसला तरी बराच फायदा शेतकऱ्यांचा होतो. पण लागलीच सरकार त्या शेतीमालाच्या निर्यातीवर बंदी घालून तो माल आयात करण्याचे धोरण राबविते. परिणामी त्या शेतीमालाचे भाव कोसळतात त्यामुळे शेतकऱ्याचे मोठे आर्थिक नुकसान होते. भारतात गेल्या पन्नास वर्षांपासून शेतकऱ्यांच्या मालाला हक्काची जागतिक बाजार पेठ मिळवून देण्यात सरकार अपयशी ठरले आहे. शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाचे भाव हानून पाडण्याचे धारेण वारंवार प्रत्येक सरकारकडून स्वीकारले जात आहे. हे केवळ मतांच्या राजकारणामुळे होत आहे. जनता आपल्या विरोधात जावू नये यासाठी शेतकऱ्यांच्या हिताचा बळी दिला जातो. त्यामुळे शेती मालाला भाव न मिळाल्याणे शेतकरी आत्महत्या करत आहे.

म. फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याची जी काही कारणे सांगितली आहेत तीच कारणे आज जवळपास शेतकरी आत्महत्या करण्याची कारणे आहेत. मा. फुले शेतकऱ्यांची दारिद्र्याची फक्त कारणेच सांगुन थांबले नाहीत तर त्यांनी हे दारिद्र्य कसे दुर करता येईल याचे काही उपायदेखिल सांगितले आहेत. शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य दूर करण्याचे काही उपाय.

१) शेतकऱ्यांमधील व्यवसनाधिनता संपवावी :-

कर्ज, अज्ञान, मदतीचा अभाव, नापिकी यामुळे शेतकऱ्यात न्युनगंडाची भावना निर्माण होवून तो व्यसनाधिन बनला आहे. त्याचा परिणाम त्याच्या कौटुंबिक स्थैर्यावर होवून आर्थिक स्थितीवरही होत आहे. या व्यसनांव्यतिरिक्त शेतकऱ्यामध्ये बहुपत्तीत्वाची पध्दत, हुंडा, बालविवाह इ. प्रथा सर्रास सूरू होत्या. या प्रथा बंद झाल्यास निश्चितच शेतकऱ्यांची दारिद्र्यातून सुटका होईल, असे महात्मा फुले म्हणतात. या सर्व प्रथा आजही कमी अधिक प्रमाणात सुरू आहेत. मुलींच्या लग्नात हुंडा देता येणार नाही म्हणून आत्महत्या करणारे शेतकरी आणि आपल्या बापावर आपण बोजा आहोत, आपल्या बापाला आपल्या हुंड्याचा बंदोबस्त होणार नाही म्हणून आत्महत्या करणाऱ्या अनेक मुली पहावयास मिळत आहेत. तसेच सामाजिक असुरक्षितता सतत वाटत रहाते म्हणून बालवयातच गुपचूप मुलिंचा विवाह लावणारे अनेक शेतकरी आढळून येत आहेत. या सर्वावर मात करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी व्यसनांपासून दूर राहिले पाहिजे.

२) शेतीचा महसूल शेतीवर खर्च करावा :-

विविध माध्यमातून शेतीवर कर लादण्याचे धोरण ब्रिटीश सरकारने स्वीकारले होते. या करातून जेवढा पैसा जमा होत असे तो सर्व पैसा इतर खात्यांवर व योजनांवर खर्च करीत असे म्हणून फुले म्हणतात, शेतीवरील करातून मिळणाऱ्या उत्पन्नापैकी काही उत्पन्न शेतकऱ्यांवर खर्च केल्यास शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य दूर घेण्यास मदत होईल. आज विविध माध्यमातून शेतीवरील कर कमी करण्याचे धोरण शासनाने स्वीकारले असले तरी शेती उत्पन्नातून मिळणाऱ्या करापैकी फार कमी पैसा आजही सरकारकडून शेतकऱ्यांसाठी खर्च केला जात आहे. त्यामुळे जर सरकारने शेती उत्पन्नाच्या करातून मिळणारा सर्व पैसा शेतकऱ्यांच्या विविध योजनांवर खर्च केला तर शेतकरी शेतकरी राहणार नाही तो शेतकरी राजा होईल.

३) शेतीचे आधुनिकीकरण करावे :-

महात्मा फुले शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्यावर महत्वपूर्ण उपाय सूचवितात तो म्हणजे शेतीचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान पुरवावे, निरोगी पशुधन पुरवावे,

आधुनिक यंत्रे निर्माण होईपर्यंत गोरक्षणाची जबाबदारी घ्यावी, नवीन जनावरांची पैदास करावी असे अनेक उपाय सूचवितात. भारतीय शेतीचे आधुनिककरण होण्याऐवजी तीचे राजकारण आणि भांडवलशाहीकरण झालेले आढळते कारण शेतीच्या आधुनिकीकरणांच्या सर्व साधनांवर भांडवलदारांचे, खासगी कंपण्याची मालकी स्थापन करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे जगाच्या तूलनेत या कृषीप्रधान देशाच्या शेतीचे अधुनिकीकरण म्हणावे तसे झालेले नाही. भारताच्या एका घटक राज्याच्या क्षेत्रफळा ऐवढा असणारा इस्राईल सारखा देश मात्र जगात सर्वात आधुनिक शेती करत आहे.

४) शेती उत्पादनास प्रोत्साहान द्यावे :-

भारतात शेती करणाऱ्या समाजाकडे अकसाने पाहिले जाते. त्यांना मानसन्माने वागविले जात नाही, त्यांना मानसन्मानाने वागवण्याची गरज आहे. जे शेतकरी जास्त उत्पादन करतात, काढतात त्यांना कृषीपदव्या घ्याव्यात, त्यांना गौरवाची चिन्हे घ्यावीत, रोख बक्षीसे द्यावीत, शेतमालांची प्रदर्शने सरकाने भरवून कार्यक्षम शेतकऱ्यांना, त्यांच्या मुलांना परदेशात पाटवून आधुनिक शेतीचे शिक्षण द्यावे.

आजच्या काळात वरील पैकी अनेक गोष्टीची अंमलबजावणी केली जात असली तरी त्याची प्रभावी अंमलबजावणी आढळत नाही. कारण वरील बाबींचा फायदा तळागाळातील शेतकऱ्यांना होत नाही. जे सदन शेतकरी आहेत त्यांनाच परदेशी वाऱ्या करण्याची, आधुनिक शेतीचे प्रशिक्षण घेण्याची संधी सरकारद्वारे मिळत आहे. शेतीचे प्रशिक्षकही प्रभावी नाहीत कारण काही ठिकाणी अनुभवी शेतकऱ्यांसमोर प्रशिक्षक अज्ञानी वाटतात. कृषीपदव्या, गौरव, मानसन्मान, शेतीच्या विविध योजना भारतात बांधावरून शेती करणाऱ्यांनाच मिळत आहेत उदा : महाराष्ट्राचे मंत्री एकनाथ खडसे यांना तात्काळ शेततळ्यांचा लाभ मिळाला तसा तो इतर शेतकऱ्यांना मिळतो काय?

५) शेतीस संरक्षण द्यावे :-

फुले म्हणतात शेतीला मोठ्या प्रमाणात संरक्षण पुरविले पाहिजे. पिकांची हानी, चोरी, याबद्दल पोलिस खात्यास जबाबदार धरले पाहिजे. शेतकऱ्याची चोरी झाल्यास ती रक्कम पोलिसांच्या पगारातून वसूल केली पाहिजे. रानडुकरांचा बदोबस्त पोलिसांनी करावा.

आज फुल्यांनी सुचविलेल्या या उपायापैकी एकाही उपायाची अंमलबजावणी सरकारकडून होत नाही. पिकांची हानी, चोरी याबद्दल पोलिसांना जबाबदार धरणे तर सोडाच शेतकऱ्यांची साधी चोरीची केस घेण्यास ठाळाटाळ केली जाते. अनेक शेतकऱ्यांची अशी मागणी आहे की, शेती मालाची चोरी किंवा हानी करणाऱ्यावर ॲट्रॉसिटीच्या कायद्याखाली केस करण्याचा अधिकार द्या. परंतू ती मागणी अध्यापही पूर्ण झालेली नाही. हत्ती, रानडुकरे, वानरे व इतर प्राण्यांकडून जेव्हा शेतीचे नुकसान होते, तेव्हा तक्रार देणाऱ्याची खिल्ली उडविली जाते अनेक दिवसांपासून मोकाट जनावरांना कोंडवड्यात घालण्याची व्यवस्था असताना ती अनेक ठिकाणी बंद करण्यात आली आहे. त्यामुळे शेतीचे अतोनात नुकसान होत आहे. अनेक लोक शेतीमालाची चोरी करूनच ते आपले जीवन जगत असतात. शेती मालाच्या चोरीलाच त्यांनी आपल्या उपजिवीकेचे साधन बनविले आहे.

६) काम नसणाऱ्या नोकरवर्गास कामास लावावे :-

फुले म्हणतात, देशाच्या आरमारात असणारे पोलिस, लष्करातील सैनिक यांना काम नसताना शेतीपयोगी तलाव, तळी बांधण्यास पाटवावे हे फुल्यांचे म्हणणे योग्य वाटत असले तरी, आजच्या शत्रुत्वपूर्ण जगात ही गोष्ठ शक्य नाही. कारण हल्ली सैन्याला सतत युध्द सज्ज रहावे लागत अहे. अशा स्थितीत त्यांच्या

नितीधैर्यावर, कार्यावर परिणाम होण्याची शक्यता आहे. शिवाय अनेक महत्वपूर्ण योजना लष्कराकडून पारपाडल्या जात आहेत उदा : नैसर्गिक आपत्तीमध्ये लष्कराद्वारेच सर्व मोहीमा यशस्वी पारपाडण्या जातात. उदा : भूकंप, पूर, महापूर(केदारनाथ)

७) युध्दावरील खर्च कमी करावा :-

शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधरावण्यासाठी फुले सरकारने युध्दावरील खर्च कमी करावा असे म्हणतात, तो पैसा शेतकऱ्यांवर खर्च करावा असा उपाय ते सूचवितात. पण ही बाब शक्य असली तरी तीच्यात अनेक धोके आहेत कारण शेजारील राष्ट्रे त्यांच्या लष्करावरील खर्च वाढवत असताना आपन त्याकडे दुर्लक्ष करणे म्हणजे पुन्हा परकियांची गुलामी ओढावून घेण्यासारखे आहे. त्यामुळे शेजारील राष्ट्रांच्या संबंधावर लष्करी खर्च अवलंबून आहे.

८) पडीत जमिन लागवडीखाली आणणे :-

शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य कमी करण्यासाठी ते पडित जमिन लागवडीखाली आणण्याची उपाययोजना सूचवितात. त्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्सहान घ्यावे असे ते म्हणतात. भारतातील पडित जमिन मोठ्याप्रमाणात लागवडी आली आहे पण ती सिंचनाखाली आलेली नाही. त्यामुळे त्या जमिनितून नाममात्र उत्पादन शेतकऱ्यांना मिळले त्यामुळे शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य दूर होत नाही. यासाठी अशा पडीक जमिनीची उत्पादन क्षमता वाढविण्याची गरज आहे. हे कार्य एकटया शेतकऱ्याला सहज शक्य नाही. त्यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांना अनुदान दिले पाहिजे.

९) शेतकऱ्यांनी नितीनियमाने वागूण कर्मकांडातून मूक्त व्हावे :-

जोपर्यंत शेतकरी नितीनियमाने वागत नाही व कर्मकांडातून मुक्त होत नाही तोपर्यंत त्यांचे आर्थिक दारिद्र्य दूर होणार नाही. त्याने व्यसनांपासून, कोल्हाटली, मुरळ्या यांपासून दुर रहावे, सरकारने देखील त्यावर बंदी घालावी. शेतकऱ्यांनी एकच विवाह करावा, बालविवाह टाळावेत, पाटाच्या बायका करणे टाळावे, शेतकऱ्याने एक नव्हेतर दोन तीन चार ऐवजी पाच बायका कराव्यात म्हणजे मृत्यू समयी चार बायका खांदा देतील एक बायको मड्यापुढे गाडगे धरेल त्यामुळे मुलांचा गाडगे धरण्याच्या पेचातून मुक्तता होईल. असा टोला ते शेतकऱ्यांना लगावतात. असा शेतकरी नितीनियमाने वागला तर त्याचे दारिद्र्य कमी होईल पण वरील पैकी अनेक कृत्य शेतकरी करत असतो उदा : दोन बायका, मुरळ्या नाचवणे, व्यसन करणे इत्यादी. हल्ली तर सरकारने बारबालांना परवाणगी देऊनच टाकली आहे. त्यामुळे शेतकरी आपल्या पैश्यांची उधळपट्टी अशा अनेक कलाकेंद्रातून करत असतो. त्यामुळे दारिद्र्य कमी होत नाहीतर त्यात भरच पडत आहे. लग्न प्रसंगी मुरळ्या नाचवण्याची प्रथा आजही कटाक्षाने काही लोक पाळत आहेत. याबरोबरच शेतकऱ्यांनी कर्मकांडातूनही मुक्त होण्याची गरज आहे. फुले म्हणतात शेतकऱ्यांनी पोथ्यापुराणे कर्मकांडे, नवस, अवतार या कल्पनांमधुन स्वतःची सुटका करून घेतली तरच त्यांची आर्थिक उन्नती होईल. परंतू या आंधश्रध्दांनी शेतकऱ्यांचा आजही पिच्छा सोडला नाही. शेतकऱ्यांच्या या दयनिय अवस्थेला शिक्षण कसे कारणीभूत आहे याचे वर्णन करताना ते म्हणतात.

विद्ये विना मती गेली। मती विना निती गेली। निती विना गती गेली। गती विना वित्त गेले ।
वित्त विना शुद्र खचले। इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।

निष्कर्ष :-

१. सावकारी शोषणातून शेतकरी मुक्त झालेला नाही.

२. शेतकऱ्यांपासून मिळणाऱ्या करांचे प्रमाण मोठे असून त्याप्रमाणात तो पैसा शेतकऱ्यांवर खर्च केला जात नाही.

३. सरकारची अनेक जाचक धोरणे शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्यास कारणीभूत आहेत.

४. अनेक कौटूंबीक कारणे दारिद्र्यास कारणीभूत ठरत आहेत.

५. नोकरशाहीकडून विविध माध्यमातून शेतकऱ्यांचे शोषण होत आहे.

६. शेतकऱ्यांचे धार्मिक व सांस्कृतिक शोषण होत आहे.

७. शेतकरी स्वत: काही अंशी स्वत:च्या दारिद्र्यास कारणीभूत आहे.

शिफारशी :-

१) शेतकऱ्यांना सावकाराच्या जोखडातून मुकत करण्यासाठी सरकारने ठोस उपायोजना करण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी शेतकऱ्यांना कर्ज काढावे लागणारच नाही याची काळजी घ्यावी यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांना

१. मोफत नांगरनी, पाळी, पेरणी, करून घ्यावी

२. मोफत बी-बियाणे, खत उपलब्ध करून घ्यावे.

३. शेतकऱ्यांचा शेतीमाल बाजारपेठेपर्यंत आणण्याची मोफत व्यवस्था करावी.

२) ज्या प्रमाणात शेतीपासून, शेती उत्पन्नापासून सरकारला कर मिळत आहे त्यापैकी किमान पन्नास टक्के रक्कम पुन्हा शेतकऱ्यांच्या समस्या दुर करण्यासाठी खर्च झाली पाहिजे.

३) सरकारने शेतकऱ्यांवरील जाचक धोरणांचा विचार मतपेटीचा विचार न करता केला पाहिजे तरच शेतकऱ्याला आर्थिक सुबत्तता प्राप्त होईल.

४) शेतकऱ्यांची कौटूंबीक कारणे शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्यास कारणीभूत ठरत आहेत ती वयक्तिक स्वरूपाची असली तरी ती नष्ट करणासाठी काही धोरणात्मक उपायोजना करणे आवश्यक आहे. उदा : मटका बंदी, दारू बंदी इ.

५) शेतकरी शेतीमालास भाव मिळत नसल्यामुळे आपली आर्थिक प्रगती करू शकत नाही. त्यामुळे तो आत्महत्या करत आहे. यासाठी सरकारने शेतीमालाचे भाव हानून पाडण्याची धोरणे स्वीकारू नयेत. शेतीमालाचे भाव वाढले म्हणून शेतीमालाची निर्मान थांबवू नये यामुळे आंतरराष्ट्री बाजारात हक्काची बाजारपेठ गमवयाची वेळ शेतकऱ्यांवर येत आहे.

६) शेती महसुलातील ठराविक रक्कम शेतकऱ्यांवर खर्च करावी तशी तरतूद संचित निघीत करावी.

७) भारतातील शेती आणि शेतकरी अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. त्यामुळे त्यांच्या स्वतंत्र अर्थसंकल्पची तरतूद केली पाहिजे. सर्व भारतात रेल्वे पोहचली नाही पण तीचा स्वतंत्र अर्थसंकल्प मांडला जातो शेती भारतात सर्वत्र आहे पण स्वतंत्र अर्थसंकल्प मांडला जात नाही. त्यामुळे शेती व शेतकऱ्यांसाठी स्वतंत्र अर्थसंकल्पाची तरतूदी करणे आवश्यक आहे.

८) शेतीच्या उत्पादनाची, आधुनिकीकरणाची सर्व साधने निर्माण करण्याची व त्यांचे वितरण करण्याची जबाबदारी स्वत: सरकारने घ्यावी ती भांडवलदारांच्या ताब्यात देऊ नयेत.

९) शेतकऱ्यांचे शोषण मग ते कोणत्याही प्रकारचे असो या कारणासाठी संबंधीतावर ॲट्रॉसिटीचा गुन्हा दाखल करण्याची तरतूद करण्यात यावी.

१०) सरकारने पाणी आणि वीज मोफत पुरवावे.

११) शेतकऱ्यांनी अंधश्रधा, कर्मकांडे, चैन, विलासी जीवन, अनावश्यक खर्च यापासून दूर राहुन शिक्षण घ्यावे आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अवलंब करावा.

संदर्भ :-

१. महात्मा जोतीराव फुले यांचे चरित्र, पंढरीनाथ सीताराम पाटील

२. सार्वजनिक सत्यधर्म, डॉ. वासुदेव मुलाटे

३. गुलामगिरी, महात्मा जोतीराव फुले

४. महात्मा फुले समग्र वांडमय.

स्त्री मुक्तीचा आद्यप्रवर्तक महात्मा फुले

लता नारायण जाधव
संशोधनकर्ता
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. प्रकाश जाधव
संशोधक मार्गदर्शक
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड

सारांश :-

१९ व्या शतकात भारतात आधुनिक विचारांचा प्रारंभ झाला. या शिक्षणामुळे पाश्यात्य पध्दतीचे शिक्षण घेतलेला नवा सुशिक्षित वर्ग उदयाला आला. त्यातुन अनेक सामाजिक राजकीय विचारवंत निर्माण झाले त्यातूनच एक महात्मा फुले ज्याचे समाजातील स्थान अत्यंत आगळे वेगळे आहे. खऱ्या अर्थाने धार्मिक, सामाजिक परिवर्तन घडवून आणावयाचे असेल तर सुधारणा या एका वर्गापुरत्या मर्यादित ठेवून चालणार नाही हे ओळखून त्यांनी समग्र क्रांतीचा विचार मांडला. त्यांच्या सार्वजनिक जीवनाचा प्रारंभच मुळी स्त्री शिक्षणाच्या कार्याने झाला. समाज परिवर्तनाचे कार्य यशस्वी करावयाचे असेल तर सर्वप्रथम स्त्रियांना शिक्षणाची दारे खुली केली पाहिजे हे त्यांनी ओळखले आणि सगळ्यात मोठा आदर्श म्हणजे घरापासूनच सुरुवात केली. स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, बालविवाह, विधवा विवाहास बंदी केशवपन, सती चाल अशा अनेक अमानुष रुढींना उलथून टाकून स्त्री हा समाजाचा अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे असे त्यांनी आपल्या विचारातून, कार्यातून, आचारणातून दाखवून दिले आहे.

स्त्री गुलाम तर मूल गुलाम
मूल गुलाम तर समाज गुलाम
समाज गुलाम तर राष्ट्र गुलाम

प्रस्तावना:-

आपल्या समाजजीवनात तत्त्वज्ञान व व्यवहार यात आंतर्विरोधी अनेक उदाहरणे सतत दिसतात. स्त्री पुरुष समानता तत्त्वज्ञान देखील याच स्वरुपाचे स्त्री खरंतर समाजजीवनाचा अर्धा हिस्सा आणि समाज निर्मितीत अत्यंत महत्त्वाचा स्त्रोत. अर्धनारी नटेश्वराची उपमा देऊन समानतेचा अत्युच्च आदर्श समोर ठेवला खरा पण व्यवहारात काहीच नाही. 'यत्र नार्यस्तु पुज्यते रमन्ते तत्र देवता ।' असे म्हणून स्त्रियांना एककीकडे गौरविले आहे तर दुसरीकडे 'न स्त्री स्वातंत्र्य अर्हति' असे म्हणून जखडून टाकले सन्मान फक्त आदर्शात राहीला आणि व्यवहार कोडमाऱ्यात बदलला. 'ढोर गवाँर, शुद्र, पशू, नारी ये सब केवल ताडन के अधिकारी' हे वाक्य प्रमाण मानून ज्या काळात बहुसंख्य जनतेला गुलामीच्या चिखलात रुतवून ठेवलं गेलं होतं. त्या काळात धार्मिक, सामाजिक पातळीवर पहिलं बंड पुकारणारे स्त्री आणि शुद्राच्या स्वातंत्र्याचे महान प्रचारक आणि खंबीर पुरस्कर्ते महात्मा जोतिबा फुले होत. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रीला जवळ जवळ प्रत्येक बाबतीत दुय्यम स्थान होते. कोणत्याच

बाबतीत स्वतः निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य तिला नव्हते. शिक्षणाचेही स्वातंत्र्य तिला नव्हते "स्त्रियांना मानवी हक्काची जाणीव होऊ नये या इराद्याने लोभी पुरुषांनी त्यास विद्या शिकविण्यास प्रतिबंध केला असे ज्योतिरावांनी म्हटले आहे. जोतिराव म्हणतात, "स्त्री आणि पुरुष एकसारखे सर्व मानवी अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र असताना स्त्रियांस एक नियम लागू करणे व लोभी पुरुषास दूसरा नियम लागू करणे निव्वळ पक्षपात होय." बालविवाह, बहुपत्नीत्त्व, पुनर्विवाहास प्रतिबंध, केशवपन यासारख्या स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या रुढींवर त्यांनी अत्यंत कठोर शब्दात टीका केली. स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत युगप्रवर्तक कार्य केले. स्त्रियांना शिकता यावे म्हणून प्रथम सावित्रीला शिकविले. शिक्षिकेचे प्रशिक्षण देऊन वेगवेगळ्या ठिकाणी शाळा सुरु केल्या. शिक्षणामुळे ज्ञानप्राप्ती होते, व्यक्तीमध्ये जाणीव जागृती होते, माणूस स्वतःच्या स्थितीबद्दल विचार करु शकतो व त्यातून बाहेर पडण्याची धडपड करु शकतो. आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुध्द बंड करण्याची क्षमता त्याच्यामध्ये येते म्हणून शिक्षण हे व्यक्ती आणि समाजपरिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन आहे हे फुलेंच्या लक्षात आले होते आणि म्हणूनच स्त्रियांना आणि तळागाळातील लोकांना शिक्षण देण्यासाठी शाळा सुरु करण्याचे धाडस जे हजारो वर्षात कुणी केले नव्हते ते महात्मा फुल्यांनी केले. जोतिबा कर्ते सुधारक होते, म्हणुन ते आधी कार्य करीत मग बोलत.

महात्मा फुलेंचा अल्परिचय :-

जोतिरावांचा जन्म एका मध्यमवर्गीय शेतकरी कुटुंबात झाल, ११ एप्रिल १९२७ रोजी मूळ गाव कटगुण ता. खटाव जि. सातारा येथे गोविंदराव फुले यांच्या घरात जन्मलेला हा महापुरुष. जोतिबाच्या यात्रेच्यादिवशी जन्म झाल्याने जोतिराव हे नाव ठेवले. खरे आडनाव गोऱ्हे होते. त्यांचे आजोबा शेरिबा यांचा फुलांचा व्यवसाय असल्याने हे आडनाव मिळाले. आईचे नाव चिमणाबाई. जोतिराव एक वर्षाचे होण्या पुर्वीच आईचे निधन झाले. सगुणा क्षीरसागर नामक विधवेने त्यांना आईची माया दिली. त्यांच्या वडीलांनी जोतिबांना ७ व्या वर्षी शाळेत घातले. परंतू आत्मस्वकीयांच्या व शेजाऱ्या-पाजाऱ्याच्या कटकारस्थानामुळे शिक्षण अर्धवट सोडून जोतिरावांना आपल्या घरच्या बागेत काम करावे लागले. परंतु त्यांची शिक्षणाची ओढ त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. त्यांचे वाचन सुरुच होते. त्याची बुध्दीमत्ता बघून उर्दु-फारसीचे विद्वान गफार बेग मुन्शी आणि ख्रिस्त्री धर्मोपदेशक लिजिवट साहेब यांनी गोविंदरावांना गळ घातली आणि तीन-चार वर्षानंतर ज्योतिबांना पुण्यातल्या स्कॉटिश मिशनच्या हायस्कूलात प्रवेश झाला ही ज्योतिबांच्या जीवनातील महत्त्वाची घटना.

ज्योतिरावांकडे कुशाग्र बुध्दीमत्ता होती. विद्यार्थी दशेत असतानाच धार्मिक, सामाजिक विचारांचा अभ्यास आणि चिंतन ते करु लागले. महात्मा फुले यांच्या विचारावर त्याच काळातील प्रसिध्द विचारवंत थॉमस पेन यांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव होता. कोणत्याही स्वरुपातील गुलामगिरीचा निषेध, सामाजिक सत्ता, व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आग्रह ही पेन यांच्या विचारातील मुलभूत तत्त्वे. पेन यांच्या 'मानवी हक्क' या ग्रंथातील विचारांनी ते प्रभावित होते आणि या विचार व तत्त्वासाठी म. फुलंनी आयुष्यभर सामाजिक विषमता आणि अन्याया विरुध्द लढा दिला.

१९४० साली जोतीरावाचा विवाह सावित्रीबाई सोबत झाला. त्यावेळेस जोतिबा १३ वर्षाचे आणि सावित्रीबाई ९ वर्षाच्या होत्या. निरक्षर कुटुंबात जन्मलेली स्त्री जोतिरावांच्या हाताखाली शिक्षणाचे धडे गिरविते आणि शिक्षक प्रशिक्षण घेते आणि ज्ञानदानाचे व्रत घेऊन पतीच्या मृत्यूनंतर धडाडीने समस्यांना तोंड देते, लढे देत ज्ञानयोगिनी होते. ती फक्त जोतिबांमुळेच स्त्री शिक्षणासाठी, त्यांच्यावरील होणाऱ्या अत्याचारासाठी दलित व शोषित वर्गाच्या मुलींच्या शिक्षणासाठी हे दोघे पती पत्नी मोठ्या हिमतीने लढली. सत्यशोधक समाजाची स्थापना, सर्व मनुष्यमात्रास सर्वसाधारण हक्क सर्व जगाचा निर्माता व सर्वसाक्षी जो परमेश्वर त्यांने दिलेले आहेत. असे जन्मसिद्ध अधिकार सांगणारे, ईश्वर एकच आहे आणि धर्म देखील एकच असे ऐ केश्वरवाद सांगणारे, जातीभेद धर्मभेद न करणारे, मानवातावाद विश्वबंधुत्त्व समाजाला सांगणारे आणि स्त्री ही समाजाचा अतिशय महत्त्वपूर्ण घटक आहे हे सांगणारे जोतिबा एक युगप्रवर्तक होते.

उद्देश :-

१) महात्मा फुलेंच्या स्त्री विषयक कार्याचा अभ्यास करणे.

२) महात्मा फुलेंचा काळातील स्त्रियांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

३) महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या स्त्री विषयक दृष्टीकोनाचा कार्याचा अभ्यास करणे.

४) महात्मा फुले सावित्रीबाईच्या काळातील आणि सद्य काळातील स्त्रियांच्या सर्वांगीण बाबींचा अभ्यास करणे.

महात्मा फुलेंचे स्त्रियांसाठीचे कार्य आणि विचार

१) स्त्री शिक्षणाला महत्त्व :-

प्रथम स्त्री शिक्षणाची सुरवात स्वतःच्या घरातूनच केली. स्त्री शिक्षण, त्यातही दलित वर्गातील मुलींना शिक्षण हा त्यांच्या सार्वजनिक कार्यातील अग्रक्रमाचा विचार स्त्री शिक्षणाबद्दची जाणीव महात्मा फुल्यांना बालपणीच झाली असावी. पाच सहा वर्षाचा जोतिबा आपल्या वडीलांबरोबर इंग्रज अधिकाऱ्याच्या घरी फुले घालण्यासाठी जात. तेथील स्त्रिया शिकलेल्या, व्यवस्थित व समृध्द जीवन जगणाऱ्या मुलांचे व्यवस्थित संगोपन करणाऱ्या, मुलींना शिकविणाऱ्या दिसत, तेव्हा आपल्या आयाबहीणी अशा का नाहीत? त्या का शिकत नाहीत असा प्रश्न जोतिबाच्या मनात निर्माण झाल. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उध्दारी' अशी म्हण आहे. पण या जगात उध्दार करणारी मायमाऊली अडाणी, अक्षरशत्रू असेल तर ती योग्य संस्कार कशी देऊ शकणार? ज्याची माय दासी त्याले मुक्ती मिळेल कैसी? यासाठी तिला योग्य शिक्षण पाहिजे. समाजाच्या समग्र परिवर्तनासाठी स्त्रीला शिक्षण हवे असे त्यांना वाटे.

अस्पृश्य मुलींना शिक्षण देणे म्हणजे त्या काळी महाभयंकर प्रलय होता. अशा शाळेत पुरुष शिक्षक म्हणजे कहरच म्हणून ज्योतिबांनी आपल्या पत्नीला म्हणजे सावित्रीबाईंना शिक्षण दिले आणि मुलींना शिक्षिका मिळवून दिली. रुसो म्हणायचे, "स्त्रियांनी फक्त पतीला व पुत्रांना आनंदी ठेवण्याकरिता आवश्यक तेवढे कलाकुशलतेने आणि पाकशास्त्राचे घेतलेले ज्ञान म्हणजे

स्त्री शिक्षण !" इतर शिक्षणाचा तिला गरज नाही ! हे मत बघीतल्यावर जोतिबांच्या स्त्री शिक्षणाच्या व्यापक भूमिकेवर अधिक प्रकाश पडला.

२) स्त्री-पुरुष समानता :-

स्त्रीला माणूस न मानणाऱ्या आणि समानतेची वागणूक न देणाऱ्या समाजासाठी हा विचार खळबळ निर्माण करुन देणारा होता. "स्त्री ही पुरुषा इतकीच महत्त्वाचा घटक असून स्त्री ही निसर्गासिध्द मानवी हक्काचा उपभोग घेण्यास लायक असताना पुरुषप्रधान संस्कृतीतील निर्बंधामुळे तिला ते उपभोगता येत नाही हा एक प्रकारचा सामाजिक अन्यायच" असे त्यांनी ठामपणे सांगितले. समाजात पुरुषांसाठी वेगळे नितिनियमांचे मोजमाप आणि स्त्रियांसाठी वेगळे मोजमाप यामुळे स्त्रीवर अन्याय झाला आहे. या पक्षपत्राचा स्पष्ट, परखड शब्दांत महात्मा फुल्यांनी उल्लेख केला आहे. पती मृत्यूनंतर स्त्री सती जाते पण एक तरी पुरुष पत्नीमृत्यूनंतर पत्नीप्रेमामुळे सता झाल्याचे एकतरी उदाहरण आहे काय? किंवा तिचा मृत्यू झाला, अन्य काही कारण घडले तर तो दोन, तीन, बायका करतो. पण नवरा दुर्वर्तनी आहे म्हणून पत्नी पतीला सवता आणतात का? पुरुषास जर स्त्रियांचे वाईट वर्तन आवडणार नसेल तर पुरुषाने देखील स्वतः वाईट वर्तन करु नये.

सार्वजनिक सत्यधर्मामध्ये जोतिबांनी म्हटले आहे की, "मानवाला बुध्दीचे वरदान आहे. स्त्री पुरुषाच्या बुध्दीमध्ये कमी-जास्त काही नाही जगातील सर्व धर्म पुस्तके पुरुषांनी लिहीलेली आहेत" त्यांनी 'गोमा' करुन स्त्रियांचे नैसर्गिक मानवी हक्क काढून घेतले व स्त्रीला गुलाम बनविले वास्तविक स्त्री पुरुषा पेक्षा श्रेष्ठ आहे. अपत्य प्रेमाचे वरदान निसर्गतः स्त्रीला मिळाले आहे. याबाबत स्त्री पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे असे त्यांनी मानले.

३) स्त्री शिक्षणाची सुरुवातः- १ जानेवारी १८४८ रोजी त्यांनी पुण्याच्या बुधवारपेठेतील भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. यामागे अहमदनगरच्या मिस फरार या प्रसिध्द मिशनरी बाईने चालविलेल्या मुलींच्या शाळेची प्रेरणा होती. पुढे ही शाळा आर्थिक साहाय्याअभावी बंद पडली. गावंडे व वाळवेकर यांच्या मदतीने ३ जुलै १८५१ रोजी परत सुरु केली. या मुलींच्या शाळेत पहिल्या दिवशी आठ मुली होत्या. बुधवार पेठेतील दुसरी शाळा १७ सप्टेंबर १८५१ रोजी तिसरी शाळा रास्ता पेठेत, चौथी शाळा -१५ मार्च १८५२ रोजी वेताळ पेठेत सुरु केली आणि पुण्यातील चिपळूणकरांच्या वाड्यात अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरु केली.

मुलींना शिकविताना शिक्षिकेचा प्रश्न निर्माण झाला तर त्यांनी सावित्रीनाच शिक्षिकेचे प्रशिक्षण दिले. शिक्षिका म्हणून काम करताना त्यांना आतोनात छळ अपमान, अवहेलना सहन करावी लागली. पुण्यासारख्या शहरात मुलींची शाळा काढणे अवघड, शाळा काढली तर चालवणे कठीण, त्यासोबत सनातन्यांचा चडफडात वाढला. धर्म बुडाला, भ्रष्टाचार माजला, अनीती वाढेल, विद्या शुद्रांच्या घरी गेली तर कसे होईल? अशी एक हाकाटी उठली आणि सावित्रीला त्रास देण्यास सुरुवात केली. परंतु त्या थांबल्या नाही. शैक्षणिक कार्याबद्दल १८५२ मध्ये में. कॅण्डी साहेबांनी विश्रामबाग वाड्यात फुले दाम्पत्याचा सत्कार करुन त्यांच्या उत्कृष्ट शैक्षणिक कार्याबद्दल गौरव केला.

सन १८९३ मध्ये सासवड येथे भरलेल्या सत्यशोधक परिषदेच्या सावित्रीबाई अध्यक्ष होत्या. महान नारी, आदर्श शिक्षिका, लेखिका, कवयित्री आदर्श पत्नी, आदर्श माता खरोखरच समाजाला लाजवेल अशा आदर्श समाजसेविका असे अत्युच्च कार्य कारणारी ज्ञानज्योती, विद्याज्योती फक्त ज्योतिबांमुळेच घडली आणि एक स्त्री सुशिक्षित म्हणजे पुढच्या सर्व पिढ्या सुशिक्षित असे समीकरण त्यांनी जाणले.

४) विवाहविषयक विचार:- बालविवाह, बहुपत्नीत्व, पुनर्विवाहास प्रतिबंध केशवपन यासारख्या स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या रुढींवर फुलेंनी अत्यंत कठोर शब्दात टीका केली. शारिरीक वाढ पुरेशी होण्याआधी विवाह झाल्यास स्त्रीच्या प्रकृतीला ते अपायकारक असतेच पण होणाऱ्या संततीलाही त्याचे अनिष्ठ परिणाम भोगावे लागतात असे ते म्हणायचे. एकाहून अधिक विवाह करणाऱ्या पुरुषाचा संसार आर्थिक ओढाताणीला लागतो म्हणू या प्रकारच्या प्रथा नष्ट झाल्या पाहीतेत असे ज्योतिरावांनी प्रतिपादन केले. ते म्हणतात, "शुद्र शेतकऱ्यांनी एकापेक्षा जास्त बायका करु नयेत व त्यांनी आपल्या मुलामुलींची लग्न लहानपणी करु नयेत" म्हणून कायदा केल्याविना संतती बळकट होणे नाही.

स्त्री ही पुरुषापेक्षा नेहमी श्रेष्ठ असे ते म्हणत. मुलाला जन्म दिल्यावर त्याचे पालनपोषण करण्याची, त्याला बोलायला चालायला शिकविण्याची, त्याला योग्य वळण लावण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने स्त्रीच पार पाडते. पुरुष कितीही अविवेकी आणि स्वैराचारी असला तरी स्त्री मात्र आपले कर्तव्य करत राहते. अपल्यासाठी दुसरा विवाह करण्याच्या आपल्या मातापित्यांच्या आग्रहास नकार देताना फुल्यांनी मातापित्यास विचारले होते, "वैद्यकीय तपासणीत माझ्यामध्ये दोष निघाल्यास अपत्यांच्या कारणास्तव सावित्रीच्या दुसऱ्या विवाहास तुम्ही तयार व्हाल का? पत्नीमध्ये दोष असेल तर पती सहजपणे दुसरा विवाह करतो पण पतीमध्ये दोष असेल तर पत्नीचा विचार समाज करीत नाही. आजही हेच घडताना दिसते व त्यामुळे कौटुंबिक कलह, घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत चालले आहे."

ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाईंनी काशीबाई नावाच्या ब्राम्हण विधवा स्त्रीचा मुलगा दत्तक घेतला. हे महात्मा फुलेंचे मोठेपण आजदेखील अशा आधिकृत पिता नसलेल्या विवाहबाह्य संबंधातून झालेल्या विधवेच्या मुलाचा स्वीकार करण्यास समाज तयार नसतो. तसेच विवाहविधी हा साधेपणाने करावा आणि विवाहासाठीची वेगळी शास्त्रशुध्द पध्दत त्यांनी सांगितले आणि त्याच पध्दतीने आपल्या मुलाचा विवाह केला. हा प्रौढविवाह होता आपल्या सुनेलाही त्यानी आवर्जुन शिक्षण दिले.

पती पत्नीचे नाते कसे असावे हे फुले यांनी सावित्रीबाईना बरोबरीने वागवून जगापुढे ठेवला आहे. पती पत्नी एकाच विचाराने, एकाच ध्येयाने, संवादी व्यक्तीमत्त्वाचे एकमेकांना पूरक असतील जीवनातील ध्येय हे सहजपणे साध्य करु शकतात. ज्योतिबांनी स्त्रीचा खास वेगळा विचार केला नाही तर 'स्त्रीपुरुष दोघे मिळून कुटुंब, समाज सुरळीत सुव्यवस्थीत चालण्यासाठी सहजविकासाची, स्वतंत्रेची आवश्यकता आहे.' असे त्यांनी सांगितले, यावरुन असे लक्षात येते की, सावित्रीला शिकविले, आपल्या बरोबरीने चालायचा अधिकार दिला म्हणून जोतिबांनी कधी गर्व केला नाही आणि शिकून मोठ्या अत्युच्च पातळीवर गेली म्हणून

सावित्रीनेही कधी मर्यादा सोडल्या नाही हा आदर्श सद्यपरिस्थिमध्ये आपण डोळ्यासमोर ठेवला पाहीले. कारण सद्यास्थितीमध्ये पुरुषांना असणारा अहंम आणि स्त्रियांना शिक्षण घेतो आहे म्हणून आलेला गर्व यामुळे कुटुंबसंस्था ढासाळत चालली आहे व दोघांच्या अहंमपणामुळे घटस्फोट, कौटुंबिक कलह, विभक्त होण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे विवाह संस्था आणि कुटुंबसंख्या दोनही ढासाळत चालली आहे.

फुले आणि सावित्रीबाईस काहीही वडीलोपार्जीत मिळालेले नाही त्यांनी ते स्वकष्टाने स्व बळावर मिळविले आणि हे मिळविताना सगळ्यांचा विचार केलेला आहे एकमेकांच्या परिस्थितीची एकमेकांकडे कधी तक्रार ही केली नाही म्हणून आज १८९ वर्ष उलटून गेल्यानंतरही त्यांचा आदर्श समोर ठेवावा लागतो. याचा सर्वांनी विचार केला पाहिजे कारण पती पत्नीचे संबंध चांगले असतील तर अपत्यांवर देखील तसेच संस्कार होतील. अपत्य चांगले असतील तर कुटुंब चांगले होतील, कुटुंब चांगले असेल तर समाज चांगला होईल व देशाला प्रगतीपथावर जाण्यास काहीही वेळ लागणार नाही.

निष्कर्ष :-

या लघुनिबंधामध्ये सर्व बाबी मांडताना हे लक्षात येते की आजपासून १८९ वर्षापुर्वीच्या काळातील एक पुरुष आपल्या घरापासून सर्व परिस्थिती बदलण्याचा मोठा पराक्रम करतो आणि स्त्रीचा आदर, शिक्षण, स्त्री-पुरुष समानतेसाठी कुणालाही न जुमानता लढे देतो आणि त्याचा फायदा आज आपण सर्व घेऊनही अजुनही आपण अंधारातच कारण महात्मा फुले नुसते वाचून चालणार नाही तर प्रत्यक्ष आचरणात आणले पाहिजे. शिक्षणाची द्वारे त्यांनी खुली केली. ती एकमेकांना म्हणजे धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक त्रास देण्यासाठी नाही तर समाजामध्ये प्रत्येकाला सुव्यवस्थित आणि स्वाभिमानाने जगण्यासाठी शिक्षणामुळे मानवाचा विकास होतो. परंतु आजच्या परिस्थितीचा अभ्यास केला आहे. धर्मा धर्मावर भांडणे, नवरा बायकोतील भांडणे, प्रांता. प्रांतातील भांडणे प्रकर्षाने दिसून येत आहे. यामुळे समाजात असुरशिक्षतता वाढते आहे त्यामुळे असे वाटते ज्योतिबांचा काळ चांगला होता. पती-पत्नींनी देखील ज्योतिबांचा आणि सावित्रीबाईचा आदर्श समोर ठेवायला पाहीजे तर विवाहसंस्था टीकू शकते.

संदर्भ ग्रंथसुची :-

१) डॉ. अशोक नाईकवाडे- युगप्रवर्तक महात्मा फुले- विद्याभारती प्रकाशन-२०१२.

२) डॉ. भास्कर भोळे -आधुनिक भारतातील राजकीय विचार- पिंपळपुरे ॲण्ड के. पब्लिशर्स पुणे-जुन २०१३.

३) डॉ. मा.गो. माळी, सावित्रीबाई फुले समग्र वाङमय- म.रा.सा. आणि संस्कृती मंडळ- मुंबई.

४) डॉ. रमेश ढोबळे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद जुन-२०१०.

५) प्रा.र.हा. वराडकर, भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या प्रकाशन, नागपुर.

जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक विकासाचे धोरण

रेश्मा वाल्मीकराव गरड
संशोधक विद्यार्थीनी
पाली आणि बुध्दिझम विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद

प्रस्तावना :

भारतीय समाज हा तसा अतिप्राचीन समजला जातो. इतर कोणत्याही देशाच्या संस्कृतीपेक्षा भारतीय संस्कृतीला अतिप्राचीन, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. अगदी सुरुवातीला भारतीय समाजात कसलाही भेदभाव नसल्याचे उदारहणे आहेत. पुढे कालसापेक्ष काळाच्या ओघात वर्ण व्यवस्था अस्तित्वात आली. ब्राम्हण वर्ण सर्वश्रेष्ठ तर क्षत्रिय वर्गाला क्रमांक दोनचे स्थान प्राप्त झाले. त्यानंतर वैश्य आणि सर्वात कनिष्ठ स्थान शुद्रांना प्राप्त झाले. पुढच्या काही वर्षात शुद्रांना अस्पृश्य आणि स्पृश्य या दोन भागात विभाजीत करण्यात आले. अस्पृश्य शुद्रांना पंचम वर्ग आणि अंत्यज संबोधण्यास सुरुवात झाली. काही काळानंतर पंचम वर्ग किंवा अंत्यज लोकांमध्ये जागृती निर्माण होऊन त्यांना समाजातील आपले अस्तित्व आणि स्थान लक्षात आले. अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या लोकांना आपल्या गुलामीची जाणिव ही तेंव्हाच निर्माण झाली, जेंव्हा या समाजामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, म. फुले यांच्यासारखे समाजसुधारक निर्माण झाले. या महापुरुषांच्या सामाजिक योगदानामुळे अस्पृश्यांना आपले हक्क, अधिकार याविषयी माहिती होऊन ते शिक्षणाच्या माध्यमातुन सजग होऊ लागले. समाजात असलेल्या प्रचंड अज्ञानामुळे अस्पृश्यांचे होणारे शोषण आणि त्यांचे शैक्षणिक अज्ञान यामुळेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "गुलामाला गुलाम असल्याची जाणिव करुन द्या, म्हणजे तो बंड करुन उठेल." या लोकांना आपण गुलाम असल्याचीच मुळात जाणिव नव्हती. त्यांच्या मनात क्रांतीच्या ज्योती या ज्ञानाच्याच माध्यमातुन प्रज्वलीत होतील हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना माहित होते. त्यामुळे त्यांनी शैक्षणिक प्रगतीकडे लक्ष देण्याचा सल्ला दिलेला आहे. त्याचप्रमाणे म. फुले यांनी आपले सर्व आयुष्य बहूजन समाजाच्या उध्दारासाठी समर्पीत केले. स्त्रीयांना शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी मुलींची पहिली शाळा काढली. त्याचप्रमाणे दलितांच्या हक्कासाठी लढा दिला. बहूजनांना शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही म्हणून त्यांनी शाळा काढल्या. हे सर्व कार्य करीत असतांना त्यांनी आपल्या साहित्यातुन अज्ञानी बहूजनांच्या व्यथा वेदनांचा पटच मांडलेला आहे. शिक्षणाची महती सांगत असतांना म. फुले यांना असे वाटले की, "सामान्य माणूस, सामान्य जनता ही एक महान शक्ती आहे, ही जनता शिक्षीत झाली तरच तिला आपल्या अंगभूत सामर्थ्याचे ज्ञान होईल आणि अंगिकृत कर्तव्याचे भान येईल असा त्यांचा विश्वास होता. मानसाला विद्येचे

महत्व समजले तर तो आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षीत होईल म्हणून त्याला प्रथम शिक्षणाचे महत्व आणि त्यापासून होणारे फायदे काय आहेत हे समजाऊन सांगणे गरजेचे आहे." हे ओळखुन त्यांनी लोकशिक्षणासाठी तशा पध्दतीची ग्रंथरचना केलेली आहे. तथागत बुध्दांनी आपल्या प्रतित्यसमुत्पाद या सिध्दांतामध्ये अविद्या ही प्रथम साखळी असल्याचे सांगितलेले आहे. कारण यामध्ये अविद्येपासुन संस्कार आणि संस्कारापासुन ते थेट जन्म, मृत्यू व्याधी आदि प्रकारचे बारा अंग यामध्ये सांगितलेले आहेत. त्याचप्रमाणे म. फुले यांनी या संकल्पनेचा उपयोग सामाजिक संदर्भात केला. कारण समाजात असणारा शिक्षणाचा अभाव यामुळे त्यांची लोकांकडून होणारी पिळवणुक हे केवळ शिक्षणाच्या अनभिज्ञेतेचच कारण आहे असे त्यांना वाटत होते. संपूर्ण समाज हा सुशिक्षीत झाला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता.

विषय निवडीची पार्श्वभूमी :

म. फुले यांना सामाजिक व मानसिक गुलामगिरी नष्ट करावयाची होती. त्यांनी सामाजिक व शैक्षणिक कार्यात पत्नी सावित्रीबाई यांच्यासह स्वतःला झोकून दिले त्यांनी सामाजिक कार्याला शिक्षणापासून सुरुवात केली. शिक्षमणामुळे क्रांती घडू शकते हे त्यांनी चांगल्याप्रकारे माहित होते. तसेच स्त्री शिक्षणाशिवाय स्त्रीयांची जोखडातुन मुक्तता होणार नाही हे त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवले होते. म्हणून म. फुले यांनी अहमदनगर येथे असलेल्या कन्याशाळा पाहिल्या. त्या शाळेंची अवस्था अतिशय चांगल्या प्रकारची होती हीच प्रेरणा घेऊन म. फुले यांनी ऑगस्ट १८८४ मध्ये पुणे येथे बुधवार पेठेत भिडे यांच्या वाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. तेथे वाचणे, लिहणे, गणित, व्याकरण असा अभ्यासक्रम त्यांनी सुरु केला. या कार्यामध्ये त्यांना त्यांच्या सहचारिनी सावित्रीबाई फुले यांनी मदत केली. हा शैक्षणिक प्रगतीचा वसा पुढे नेण्यासाठी त्यांनी सुरुवातीस आपल्या पत्नीला शिक्षण दिले आणि त्यानंतर त्यांनी स्त्रीयांना शिक्षण दिले. परंतु त्यांचे आधुनिक आणि वैज्ञानिक विचार सनातनी लोकांना पडले नाहीत. त्यांच्या अशा सुधारणावादी कृत्यामुळे समाजामध्ये त्यांच्या विरोधात फार मोठी नाराजी निर्माण झाली. त्यांनी केलेले हे विकासात्मक कृत्य तत्कालीन सनातनी लोकांना पचनी पडले नाही. त्यामुळे त्यांना या सनातन्यांकडून निर्माण झालेल्या असंख्य समस्यांना सामोरे जावे लागले. परंतु एवढे असतांना सुध्दा सावित्रीबाई ह्या कधीच डगमगल्या नाहीत. आपल्या ध्यैयापासून त्या थोड्याही मागे सरकल्या नाहीत. यातुनच ही बाब स्पष्ट होते की, महात्मा फुले हे देशकार्यासाठी व सामाजिक, शैक्षणिक जागृतीसाठी पत्नीसह गृहत्याग करतात आणि सनातन्यांचा सुध्दा निकराने सामना करतात तर त्यांची जनकार्याची लालसा कितीच दांडगी असेल. अशाप्रकारे जोतिरावांनी केलेले कार्य हे अजोड होते. त्यांनी आपल्या कार्याने समाजाला जागृत केले. साहित्यातून शूद्रातिशूद्रांना बोध दिला.

म. फुले यांनी भारतीय इतिहासाची जी वेगळी मांडणी केली आहे, त्यामध्ये शिक्षणाच्या इतिहासाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. म. फुले यांचे शैक्षणिक योगदान हे केवळ तात्वीक नव्हते तर त्याला त्यांच्या अजोड कतृत्वाचा वसा सुध्दा होता. समाजाच्या शैक्षणिक विकासाचे कार्य हे त्यांनी व्यक्तीगत पातळीवर प्रोत्साहन देऊन पुर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. म.फुले म्हणतात की, "स्वतंत्रता ही मानवाची स्वाभाविक अवस्था आहे. ती नष्ट करण्यासाठीच त्याला

जणू अविद्येच्या म्हणजेच अज्ञानाच्या सापळ्यात आडकविण्यात आलेले आहे." अशाप्रकारे म. फुले यांनी आपल्या कार्यातुन शिक्षणाचे महत्व वेळोवेळी लोकांना पटऊन सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्याशिवाय त्यांनी आपल्या ग्रंथ लेखनातुन सुध्दा तत्कालीन समाजाला ज्ञानी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. स्त्री व तिची स्थिती हा म. फुले यांच्या चिंतनाचा, चळवळीचा व कृतीचा महत्वाचा विषय आहे. स्त्रीशिक्षण, बालविवाह, पुनर्विवाह, विधवाश्रम, बालकाश्रम, बालजरठविवाह, बहूपत्नीत्व, पुत्र जन्माची कुलोध्दारक अभिलाषा या त्यांच्या कार्याच्या महत्वाच्या दिशा असल्याचे आपणास दिसून येते.

म. फुले यांच्या कार्याला खरोखरच कतृत्वाचा वसा लाभलेला होता. कारण केवळ शब्दांतुन तळमळ व्यक्त करणारे म. फुले नव्हते, तर वाणी, लेखणी व चळवळीने त्यांनी हिंदू समाजाची कठोर चिरफाड केली होती. शहानपनाच्या गोष्टी करणाऱ्या उच्च वर्णीयांकडून बहूजन समाजातील कनिष्ठ जातींना, अस्पृश्यांना जो अपमान, अवहेलना व पशूवत जिणे सहन करावे लागले त्याचे वास्तव चित्रण त्यांनी आपल्या ग्रंथातून मांडलेले आहे. उपलब्ध साधनांच्या आधारे त्यांनी या देशातील मूळच्या समाजाला बाहेरुन आलेल्या आर्यांनी कसे गुलाम केले हे स्पष्ट करण्यासाठी शक्य तेवढा संशोधनाचा व्याप केला. ऐतखाऊ व खुशालचेंडू मतलबी भटाभिक्षूकांनी खऱ्या धर्माची येथील बहूजन समाजाला कशी ओळख होऊ दिली नाही, त्यातून अंधश्रध्दा, रुढी, परंपरा यांना कसा जोर चढला, त्यामुळे सर्वसामान्य माणुस कसा नागवला गेला याचे ज्वलंत चित्र म. फुले यांनी आपल्या ग्रंथातुन उभे केलेले आहे. स्त्रीची अवहेलना, तिचे गुलामीचे जीणे, तिच्यावर होणारे भयानक अत्याचार रुढी परंपरेच्या नावाने तिचे राजरोजपणे केली जाणारी विटंबना आणि हे सर्व पचवून समाजात वावरणारे धर्ममार्तंड, तथाकथीत विद्वान व धनिक यांच्यावर आपल्या कार्याने, वाणीने व लेखणीने म. फुले यांनी घनाघातकी प्रहार केलेले आहेत. अशा अनेक दोषांनी ग्रस्त झालेल्या समाजाचे केवळ निदान करून ज्योतीराव थांबले नाहीत तर या सर्व वाईट अवस्थेला कारणीभूत झालेली बाब म्हणजे आपले अज्ञान हे त्यांनी स्पष्ट केले. त्यांनी सुत्रबध्द एका वाक्यात बहूजन समाजाच्या दु:खाची कारणमिमंसा केलेली आहे. अर्थात **"विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली, नितिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले"** म. फुले यांचे हे विचार अलंकारिक तर नाहीच किंवा तो निर्जीव सुभाषितासारखाही नाही अथावा जड व पांडित्यपूर्णतेचा दबाव निर्माण करणाराही नाही. या उद्‌गारात मती, नीतीचा जसा विचार आहे तसाच गती, वित्ताचाही विचार आहे. शिक्षणापासून वंचित झालेला आणि म्हणूनच अज्ञान अंध:कारात पिचत पडलेला व ज्याला प्रगतीच्या पाऊलवाटाही अद्याप माहिती होऊ दिल्या नाहीत अशा तळागाळाच्या माणसाबाबतची व्याख्या फारच बोलक्या स्वरुपाची आहे. रोखठोख भाषेत शिक्षणाची सामाजिक बांधिलकी व्यक्त करणारा त्यांचा हा आशय आहे. समाज जीवनाच्या गरजा, आशाआकांक्षा आणि उद्दिष्ट्ये यांच्याशी खऱ्या अर्थाने शिक्षणाचा जेव्हा अतूट संबंध तयार होतो तेव्हाच शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे परिणामकारक माध्यम बनते. अशाप्रकारे म. फुले यांचे शिक्षणविषयक कार्य, शिक्षणाबद्दलचे त्यांचे विचार व तत्वज्ञान, त्यांनी व सावित्रीबाई फुलेंनी शिक्षणविषयक केलेले प्रयोग इत्यादींचा विचार केला म्हणजे म. फुले

यांनी समाज परिवर्तनासाठी शिक्षणाचे हत्यार कसे वापरले या विषयीचे प्रत्यंतर आपणास आल्याशिवाय राहत नाही.

आजच्या परिस्थितीमध्ये बदल झालेला आहे. तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेचा जर आपण आज विचार केला, तर शूद्रांच्या आणि त्याहून खालच्या स्तरातील लोकांच्या शिक्षणाचे स्वरुप फारच विदारक होते. किंबहूना त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवलेले होते. म. फुले यांच्या घरात पांडित्यपूर्ण शिक्षणाची परंपरा नव्हती, त्यांना कोणी मार्गदर्शक नव्हते, परंतु अशा प्रतिकुल परिस्थितीत सुध्दा म. फुले यांनी केवळ ग्रंथपांडित्यावर भर न देता आपल्या ध्येयासाठी आवश्यक त्या ग्रंथाचा अभ्यास केला. विविध प्रकारच्या चळवळी आणि चिंतनशिल स्वभावामुळे त्यांचे जीवन घडले होते. त्यांनी अनुभवलेल्या अनुभवाच्या आधारेच त्यांच्या प्रयोगशीलतेला चालना मिळाली होती. महाराष्ट्रातील तळागाळाच्या आपल्याच माणसांच्या उन्नतीचा त्यांच्या मनाने ध्यास घेतलेला होता. केवळ शाब्दीक सहानुतीने किंवा वरवरच्या उपचाराने कष्टकरी जनतेला दिलासा मिळणार नाही तर त्यासाठी मूलगामी समाजपरिवर्तनाचीच गरज आहे हे त्यांनी जाणलेले होते. आणि त्याच दिशेने ते आपले कार्य करीत होते. समाज विकासाचे हे कार्य करीत असतांना त्यांच्या जीवनात अनेक चांगले वाईट प्रसंग आले, त्यावेळी ते थोडेही डगमगले नाही. विद्यार्थीदशेत असतांनाच सामाजिक अन्याय, असमानता, धर्म व्यवहारातील मतलबीपणा आणि ढोंगीपणा यांची त्यांना जाणिव झाली. धार्मिक, सामाजिक, राजकीय गुलामगिरीविषयी त्यांच्या मनात प्रचंड चिड निर्माण झाली होती. अशाप्रकारे शिक्षणाचे महत्व सांगत असतांना आणि सामाजिक विकासाची कामे करीत असतांना अंधश्रध्दा, जुनाट विचार, खोटी परंपरा, अभिमान, लोकभ्रम यावर म. फुले यांनी कधीच विश्वास ठेवला नसल्याचे आपणास दिसून येते. सत्यनिष्ठा व नीती यामध्ये माणुसकी आहे तर जातीभेद व अस्पृश्यता या मानवतेच्या विरोधी आहेत. तसेच स्त्री शिक्षण, प्रौढशिक्षण, पुनर्विवाह या आवश्यक गोष्टी असल्याचे सांगणारे महात्मा फुले यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक विचार कितीच प्रगल्भ होते यावरुन आपल्या लक्षात येते.

विषयाची उद्दिष्टये :

१) ज्ञानाची उपासना, व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, सर्व प्रकारच्या जाचक बंधनापासून माणसाची मुक्तता आणि सत्य, समता, न्याय यांच्या आधाराव समाजाची स्थापना करणे.

२) कोट्यावधींना निरक्षर ठेवून मूठभर धनदांडग्यांच्या पदरात भरभरून माप घालणाऱ्या आजच्या शिक्षणव्यवस्थेत परिवर्तन घडवायचे असेल तर आजही म. फुले यांच्या शैक्षणिक विचारांचे चिंतन, मनन आणि अवलंबन करणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष :

म. फुले यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास करीत असतांना काही गोष्टी प्रकर्षाने जाणवतात त्या म्हणजे, म. फुले यांना बालपणापासूनच सामाजिक, शैक्षणिक, कटू अनूभव आले होते. आणि समाजात असणारी ही अराजकता तसेच समाजविघातक कृत्य यांचा त्यांना बिमोड करावयाचा होता. यासाठी त्यांनी शिक्षणाला प्रथम प्राधान्य दिले. समाजाला सुखी करावयाचे असेल तर त्याला शिक्षण दिल्याशिवाय पर्याय नाही हे त्यांनी

जाणले होते. म्हणूनच त्यांनी शुद्रातिशुद्र व स्त्रीयांसाठी शिक्षणाचे द्वार खुले केले अगदी कुणाचीही भिती न बाळगता. शिक्षणाच्या संदर्भात प्रतिपादन करीत असतांना ते म्हणतात की, ज्ञान हे जीवन आहे जगण्याचे व जीवन जाणण्याचे साधन आहे. यामुळेच नाविन्याचे, चैतन्याचे दर्शन घडते, समाज विकास होतो हे त्यांनी आपल्या अनुभवातून सिध्द करुन दाखविले आहे. दलितांच्या कल्याणासाठी, स्त्रीयांच्या उध्दारासाठी त्यांनी अथक परिश्रम केलेले आहेत. शिक्षण व सेवा या माध्यमातुन त्यांनी समाजातील तळागाळातील घटकांचा विकास साधला आहे. शिक्षणाबरोबरच सामाजिक, आर्थिक गुलामगिरी नष्ट करण्यावर सुध्दा त्यांनी भर दिलेला होता.

संदर्भ ग्रंथ :

१) महात्मा फुले यांचा शिक्षण विचार - डॉ. द. के. गंधारे
२) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य - प्रा. तानाजी ठोंबरे
३) समाजशास्त्र - प्रा. राहूल हजारे
४) डॉक्टर आंबेडकर चिंतन - केशव मेश्राम
५) सत्यशोधकांची भाषणे - दिलीप नलगे
६) डॉ. आंबेडकर आणि बौध्द धम्म - महास्थविर संघरक्षित
७) क्रांती आणि प्रतिक्रांती -डॉ. भीमराव आंबेडकर
८) प्राचिन भारतातील क्रांती आणि प्रतीक्रांती - डॉ. भीमराव आंबेडकर अनु. बी. नाथ

महात्मा फुले यांच्या समाज परिवर्तनाविषयीच्या कार्याचा चिकित्सक अभ्यास

गंगाधर चव्हाण
संशोधक विद्यार्थी
स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय,
अंबाजोगाई
मो. नं. ९७६६११५००८

* Introduction :-

महात्मा जोतीराव फुले हे महाराष्ट्रातील थोर सामाजिक क्रांतिकारक होते. त्यांनी उच्च जातींच्या श्रेष्ठत्वाविरूध्द लढा दिला आणि दलित वर्ग, स्त्रिया यांच्या उद्धाराचे कार्य केले. त्यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी सातारा जिल्ह्यातील कटगुण या खेड्यात माळी कुटुंबात झाला. तात्कालीन प्रथेप्रमाणे त्यांचा विवाह त्यांच्या वयाच्या बाराव्या वर्षी सावित्रीबाईशी झाला. एक मुस्लिम शिक्षक व एक ख्रिस्ती सदगृहस्थ हे दोन जोतीबांचे शेजारी होते व शेजाऱ्यांच्या प्रोत्साहनामुळे जोतीबांनी पुण्यातील एका स्कॉटीश मिशनरी शाळेत प्रवेश घेतला. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या प्रभावामुळे ज्योतीबांना शिक्षण, सामाजिक सुधारणा व मानवतावाद यांचे महत्व पटले. थॉमस पेन या विचारवंताच्या "मानवाचे हक्क" Rights of Man वर पुस्तकातील विचारांचा ज्योतीबांवर मोठा प्रभाव पडला. छत्रपती शिवाजी महाराज व जॉज वॉशिंग्टन यांच्या जीवन कार्या द्वारेही जोतीराव खुपच प्रभावती झाले होते. त्यांनी हिंदू धर्माच्या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर जोरदार हल्ला चढविला. त्यांनी धार्मिक ग्रंथ, ब्राह्मण्य हे नाकारने व कनीष्ठ जातिंचा दर्जा उंचावणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. हे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.

* Background of Study

महात्मा फुले यांचे समाजपरिर्तन विषयक कार्य

सत्यशोधक समाजाची स्थापना :

सत्यशोधक समाज ही पहिली ब्राह्मणेत्तर चळवळ होती. उच्च जातींच्या कचाट्यातुन कनिष्ठ जातींची सोडवणूक करण्यासाठी म. फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी पुणे शहरात सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. जाती ऐवजी व्यक्तीच्या पात्रतेवर भर देणे हे सत्यशोधक समाजाचे उद्दीष्ट होते. या समाजाने अनेक सामाजिक धार्मिक व शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणल्या या समाजाने स्त्रिया व कनिष्ट जातींत शिक्षण प्रसार घडवून आणला तसेच जाती व्यवस्थेवर हल्ला केला. या समाजाची तीन तत्वे होती. १) समता २) बंधुत्व ३) धार्मिक कार्यातील पुरोहितांचे वर्चस्व नष्ठ करणे.कर्मकाडांला ह्या समाजात मान्यता नव्हती. त्यांनी ईश्वरास 'निर्मीक' असे म्हटले आहे. व त्याला प्रसन्न करून घेण्यासाठी मध्यस्थीची (पुरोहिताची) गरज नाही असे सांगितलेले आहे.

म. फुले यांनी समाजपरिवर्तनासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली व समाजाला कर्मकांडापासुन पुरोहितापासुन दुर ठेवण्याचे काम केले आणि शिक्षणाचा प्रसार कसा करता येईल ह्य दृष्टीने प्रयत्न केला जेणे करून समाजातील गरिबी, दारिद्य, पिळवणूक, जातीप्रथा, भेदभाव कमी कसा करता

होईल ह्या दृष्टीने प्रयत्न केला. आज हे सर्व विचार समजून घ्यायची आवश्यकता आहे व जे लोक जाती, समाज, समुदाय, धर्म शिक्षणापासुन वंचित आहेत, त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करायचा आहे. त्यामुळे आजही म. फुले यांच्या विचारांची त्यांच्या कार्याची आवश्यकता भासत आहे. व ते कार्य आपण सर्वांनी समाजासाठी करायचे आहे.

सत्यशोधक समाजाची तत्वे Principles of Satya Shodhak Samaj

१) ईश्वर हा एकच असून तो सर्वव्यापी, निराकर, विश्वनिर्मिता व सत्यरूप असून सर्व मानव हि त्याची लेकरे आहेत.
२) ईश्वराची भक्ती करण्याचा हक्क सर्वांना असून त्यासाठी ब्राह्मण पुरोहितांच्या मध्यस्थीची गरज नाही.
३) मनुष्य हा त्याच्या जातिने (जन्माने) श्रेष्ठ ठरत नसून त्यांच्या गुणांमुंळे श्रेष्ठ ठरतो.
४) ईश्वराने धर्मग्रंथ लिहिलेले नाहीत म्हणून ते प्रमाण नाहीत.
५) पुनर्जन्म, कर्मकांड, उपास-तपास, जपतप, नवस करणे इत्यादी गोष्टी आज्ञामुलक आहेत.

अशा प्रकारची तत्वे सत्यशोधक समाजाची होती. आणि त्या प्रमाणे समाजाने जर वागले तर समाजपरिवर्तन कोणीच रोखू शकरणार नाही. हे ही तितकेच खरे आहे.

*** Objectives उद्दीष्ट्ये :**

१) म. फुले यांचे सामाजिक परिवर्तनाचे विचार समजून घेणे.
२) म.फुले यांचे विचार आजच्या काळात उपयोगाचे आहेत का? ह्या गोष्टींचा पडताळा घेणे.
३) म. फुले यांच्या कार्याचा समाजातील कुठल्या घटकाला उपयोग झाला हे समजून घेणे.

Research Mathedalogy संशोधनाची पध्दती

१) ह्या शोध निबंधासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. Sources of Secondary Data दुय्यम तथ्यांचे स्रोत हे हस्तलिखित आणि छापील स्वरूपात असतात. म्हणून त्यांना कागदोपत्री स्त्रोत किंवा दस्तऐवज स्रोत असेही म्हणतात. दुय्यम तथ्थ्यांच्या स्रोतांचे पुढील दोन प्रकार पडतात येतात. १) Personal Documents २) Public Documents सार्वजनिक कागदपत्रे Public Documents. यामध्ये ग्रंथ, नियतकालिके, सरकारी दस्ताऐवज (कागदपत्रे)यांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे या संशोधन पेपरसाठी विविध ग्रंथ, इंटरनेटवरील साहित्य वृत्तपत्रांमधील म. फुले यांच्या संदर्भातील विविध प्रकारचे लिखान यांचा आधार घेण्यात आला आहे.

*** Findings निष्कर्ष :**

Social Work Of Mahatma Phule: केवळ कनिष्ठ जातींच्या धर्मश्रद्धांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे हे फुल्यांचे उद्दीष्ट नव्हते तर या जातींची उन्नती घडवून आणणे यामध्येही त्यांना विशेष रस होता. त्यावेळी बालविवाह, विधवाविवाह बंधी, अस्पृश्यता पालन, निरक्षरता, स्त्रिया व कनिष्ठ जातीचे शोषण इ. अनेक प्रथा समाजात होत्या. महात्मा फुले यांनी या सर्व अनिष्ट प्रथा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे सा. कार्य पुढील प्रमाणे

१) Upliftment of Women स्त्रियांची उन्नती :

पितृसत्ताक भारतीय समाजात स्त्रियांना अनेक अन्याय अत्याचारास तोंड द्यावे लागत असे. पुरूषांपेक्षा त्यांचे स्थान दुय्यम मानले जाई. परंपारीक भारतीय समाजात त्याचे दमन व शोषण होत असे. म. फुलेंनी बालविवाह व विधवाविवाह बंदी या प्रथांना विरोध केला व विधवांच्या पुर्नविवाहास चालना दिली. त्या वेळी विधवा स्त्रीला जर मुल झाले तर त्या मुलाची हत्या केली जाई. ही बालहत्या रोखण्यासाठी

म.फुलेंनी विधवा व त्यांची मुले यांची काळजी घेण्यासाठी अनाथालय सुरू केले. म. फुले हे केवळ माणसा-माणसांतील समतेचे पुरस्कर्ते नव्हते तर स्त्री-पुरूष समतेचे पुरस्कर्ते होते. स्त्री-पुरूषांना समान हक्क मिळाले पाहिजेत आणि लिंगभेद करणे हे पाप आहे असे त्यांचे मत होते. त्यामुळेच त्यांना स्त्री शिक्षणाची गरज किंवा महत्व पटले व त्यांनी स्त्रीशिक्षणास चालना देण्याचा व त्यांचे समाजातील स्थान उंचावण्याचा प्रयत्न केला.

२) Upliftment of Untouchable अस्पृश्यांची उन्नती:

स्त्रि उन्नतीप्रमाणे फुले यांनी अस्पृश्यांची उन्नती करण्याचा प्रयत्न केला. फुलेंना अस्पृश्यतापालन या निर्दयी प्रथेची पूर्ण जाणीव होती. उच्च जातीकडून होणाऱ्या अन्यायअत्याचाराचा त्यांना व्यक्तिगत अनुभव आलेला होता. जेंव्हा ते आपल्या एका मित्राच्या लग्नाच्या वरातीत सहभागी झाले होते. तेंव्हा ते माळी या कनिष्ठ जातीचे असल्याने त्यांचा अपमान केला होता. हा अपमानास्पद प्रसंग हा त्यांच्या जीवनास एक नवे वळण देणारा ठरला व त्यांनी समाजातुन जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन करण्याची प्रतिज्ञा केली त्यांनी जाती व्यवस्थेच्या उच्चाटनाचा व सामाजिक समतेच्या प्रास्थापनेचा जोरदारपणे पुरस्कार केला. त्यांनी अस्पृश्यांना आपल्या विहरीवर पाणी भरण्यास परवानगी दिली. तसेच त्यांनी आपल्या सत्यशोधक समाज या संघटनेत अस्पृश्यांसह सर्वांना प्रवेश दिला. कनिष्ठ जाती या भारतातील मुळ निवासी असून ज्यांनी जातिव्यवस्था निर्माण केले ते आर्य हे परकीय आहेत, असे त्यांचे ठाम मत होते. म. फुलेंनी आयुष्यभर कनिष्ठ जातींच्या कल्याणासाठी कार्य केले.

३) Farmers Upliftment शेतकऱ्यांची उन्नती :

म. फुलेंनी शेतकऱ्यांच्या उन्नतीचेही कार्य अत्यंत जोरदारपणे केले. आपल्या छ्शेतकऱ्यांचा असूडङ या ग्रंथातुन त्यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकला. त्यांनी सावकारांच्या कचाट्यातुन शेतकऱ्यांची सुटका करण्याचा प्रयत्न केला. सरकारने शेतकऱ्यांना कर्ज, जलसिंचन सुविधा तसेच खते व बी-बीयाणे अशा सुविधा पुरवव्यात म्हणून फुलेंनी शेतकऱ्यांना मदत केली. शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण मिळावे म्हणून सुद्धा त्यांनी प्रयत्न केले.

४) Social Awareness सामाजिक जागृती

म. फुलेंच्या सामाजिक सुधारणांमुळे लोकांत सामाजिक जागृती निर्माण झाली. स्त्रिया, अस्पृश्य, शेतकरी, कामगार यासारख्या समाजातील दुर्बल घटकांना त्यांचे अज्ञान, शोषण व गुलामगिरी यांची जाणीव झाली. जातिव्यवस्था ही ईश्वर निर्मित नसून ब्राम्हण पुरोहितांनी आपल्या स्वार्थी हितसंबंधाच्या पुर्ततेसाठी ती निर्माण केलेली आहे. हे लोकांच्या लक्षात आले. त्यामुळे लोकजागृती सुरू झाली. सत्यशोधक समाजाने सामाजिक विषमतेविरूध्द लढा दिला व कनिष्ठ जातींना संघटित करण्याचा प्रयत्न केला. यातुनच पुढे ब्राम्हणांच्या विरोधात लढा देण्यासाठी ब्राह्मणेत्तर चळवळीचा उदय झाला. थोडक्यात बहुजन समाजात आत्मप्रत्यय व आत्मावलोकन निर्माण होऊन तो आपल्या हक्कासाठी लढा देण्यास सिध्द झाला.

५) Promotion of Femaile Education स्त्री शिक्षणास चालना :

पारंपारिक भारतीय समाजात स्त्री शिक्षणास बंदी होती. मुलींचे विवाह बालवयातच केले जात. मुलींना शाळेत प्रवेश दिला जात नसल्याने त्यांना शिक्षण घेणे शक्य होत नसे. त्यामुळे म. फुलेंनी स्त्री शिक्षणास प्राधान्य दिले. इ.स.१८४८ मध्ये त्यांनी पूणे शहरात मुलींसाठी पहिली शाळा स्थापन केली. मुलींना शिकवण्यास एकही शिक्षक नसल्यामुळे त्यांनी त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाईस घरात प्रशिक्षित केले

आणि त्यांना मुलींच्या शाळेत शिकविण्यासाठी नेमले. महात्मा फुले व त्यांच्या पत्नीस सनातनी लोकांनी प्रचंड विरोध केला. तथापी या दांपत्याने आपले हे आदर्श कार्य चालुच ठेवले.

*** Conclusion मुल्यमापन :**

म. फुले यांचे सामाजिक कार्य आजही समाजासाठी खुप मोलाचे आहे व प्रेरणादायी आहे. म. फुले यांनी समाजासाठी खुप मोठे मोलाचे व उल्लेखनिय कार्य केले आहे. त्यांचे हे कार्य कनिष्ठ जातींच्या उन्नतीसाठी आवश्यक होते व त्यांनी कनिष्ठ जातींच्या लोकांना सर्व समाजातील स्त्रियांना शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न केला. समाजातुन अंधश्रध्देचा समुळ नायनाट करण्याच्या दृष्टिकोनातुन कार्य केले. फुलेंनी सनातनी प्रवृत्तीला विरोध केला. म. फुले हे बुध्दीवादी विचारवंतापैकी एक होते. गरिबांच्या गरिबीचे मुळ म. फुले यांनी शोधले होते व ज्या परिस्थितीमूळे समाजामध्ये दारिद्र्य निर्माण झाले आहे, ती परिस्थिती बदलण्याचे महान कार्य म. फुले यांनी केले आहे. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून सत्य शोधण्याचे काम या समाजातर्फे केजे जात होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी फुलेंना गुरू मानले व सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी सुधारणा चळवळ सुरू केली. ह्या सर्व सामाजिक सुधारणा चळवळी आजही तितक्याच रेट्याने पुढे नेण्याची गरज आहे. समाज आजही पुर्णत: विकसीत झाला आह, असे नाही. अजुनही बऱ्याच सुधारणांना वाव आहे. आजही गरिबी पुर्णत: हटलेली नाही. तिची तिव्रता कमी करणे गरजेचे आहे. सर्वच समाजाला आजही शिक्षण मिळालेच आहे असे नाही. त्या सर्वांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण मिळायला हवे आणि नुसते शिक्षण महत्वाचे नाही तर त्यातुन रोजगार निर्मिती होणे गरजेचे आहे. म. फुले यांचे विचार व कार्य आजही समाजासाठी प्रेरणादायी आहे.

*** References संदर्भ सुची :**

१) समाजशास्त्र इयत्ता ११ वी व १२ वी महाराष्ट्र राज्य
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पूणे - ४११००४

२) डॉ. ज्योती डोईफोडे "समाजशास्त्रीय विचारप्रवाह" विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद

३) M.N. Srinivas: Scocial Change In Modern India

४) महात्मा फुले, "शेतकऱ्यांचा असुड"

५) महात्मा फुले, "गुलामगिरी"

६) www.mahatmaphule life History

७) www.Mahatma phule Social Work

८) दै. सकाळ, दै. लोकमत वृत्तपत्रे

९) डॉ. एलिनॉर झेलियट, अनुवाद वंसत मून "डॉ. आंबेडकरांचे नेतृत्व", सुगावा प्रकाशन, पूणे

१०) एस.के. ओझा, यु.जी.सी. नेट/ स्लेट, "समाजशास्त्र", अरिहंत प्रकाशन मेरठ २०१३

स्त्रीच्या स्व जाणीवेत महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे योगदान - एक अभ्यास

डॉ. अरूंधती पाटील
मार्गदर्शक
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड

शेख सलीम अजीमोद्दीन
संशोधक विद्यार्थी
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय
संशोधन केंद्र, अंबाजोगाई
मो.नं. ९७६६९७४७१७

प्रस्तावना :

भारतातील समाज सुधार क्रांन्तीच्या इतीहासात राजाराम मोहनरॉय, महात्मा ज्योतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या तीन क्रांती सुर्याचा जन्म हे भारतीय समाज जीवनातील अभुतपुर्व घटना होय. या थोर महापुरूषानी भारतय समाज व्यवस्थेला क्रांतीकारी दिशा देण्याचे महान कार्य केले. या त्रिकुटातुन महात्मा जोतीराव फुले यांचे विचार योगदानाविषयक अभ्यास केला असता स्वातंत्र्यापूर्व समाज सुधारक चळवळीच्या ईतीहासात महात्मा जोतीबा फुले यांचे स्थान अद्वितीय आहे. जोतीबा यांचा जन्म १८२७ मध्ये पुण्यात गोविंदराव यांच्या घरी झाला म्हणजेच पेशवाई संपुष्टात आल्यानंतर शेपव्याची गाादी तर गेली पण वर्ण व्यवस्थ, धार्मिक कार्यकाण्ड, मार्फत पेशवाई आपले पाय समाजात, कुटूंबात रोऊन बसली होती.

पेशवाईतील दुसऱ्या बाजीरावाची कारकिर्दी ही समाज व्यवस्थेला लाभदायक नव्हती. सामाजीक मुल्ये, नीति नियमानं पायदजह म डवहणारह मिंह. श्रंष्ठ `नहष्ठ, उच्च निम्न, अशी वर्ण व्यवस्था अस्तित्वात होती. विशेषतः पुरोहीत शाहीने सामाजिक विषमतेने व स्त्रियाच्या हिन अवस्थेने कळसच गाठला होता. स्त्रीयाची खुप दयनिय अवसथ्या झाली होत. बालविवाह, सतीप्रा, विधवामाता, विधवाचे केशवपन, महिलांचे अज्ञान, इत्यादी समस्याचा उद्रेक झाला होता. स्त्रीवर्ण कोणत्याच बाजुने सुरक्षीत नव्हती. त्याचे समाजात, कुटूंबात नगन्य सनि होते व स्त्रीचे शोषन वाढतच गेले त्याला मनुष्य म्हणुन जीवन यापन करता येत नसे स्त्रीयांना सामाजिक, शैक्षणिक, अथिर्क हल्यापासुन वंचीत ठेवले जावू लागले. सतत अपमानास्पद वागणुक देण्यात येऊ लागली. स्त्रीयां अंधाकारमय जीवन जगत होत्या. स्त्रीच्या अस्थितेचा विचार हे पुरूषी अहंकार करत नसे या काळात स्त्रीयांना सुध्दा स्वतः ची जाणीव नव्हती आपण ही मनुष्य आहोत आपल्याला ही पुरूषाप्रमाणे जगता येईल असा विचार करण्याची मानसीक धैर्य स्त्रीयांनी गमावुन बसले होते. त्यांने स्वतःला घरातील मोकळ्या वातावरणात बंदीस्त करून घेतले होते. पुरूश हाच सर्वेसर्वी होता अशा स्त्री च्या अंधारमय जीवनात महात्मा जोतीबा यांनी स्त्रीयांना स्वतःची जाणीव करून देऊन त्यांच्या भविष्याला कालाटणी देवून समाजाला एक नवीन दिशा देण्याचे एक क्रांन्तीकारी पाऊल ठेवले.

संशोधन साहित्याचा आढावा :

भास्कर लक्ष्मण भोळे यांनी आपल्या भारतीय महिलाचे निर्माते महात्मा जोतीबा फुले या पुस्तकात आपले मत व्यक्त करतात की, स्त्रीया, शुद्र आणि अतीशुद्र यांच्या शिक्षणासाठी जोतीबानी खुप आरापीत केला त्यांचा विरोध केवळ ब्राह्मण जातीला नव्हता तर जन्मसिध्द उच्चानिचने च्या पायावर उभ्या असलेल्या संपूर्ण जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन त्यांना अभिप्रेत होते.

गं.बा. सददार आपल्या महात्मा फुले व्यक्तित्व आणि विचार या पुस्तकात म्हणतात स्त्री स्वातंत्र्यची आपली भुमिका निर्दोष व परिणाम कारक न्हावी म्हणुन जोतीबांनी विवाहसंस्थेसंबंधी खोलवर विचार केला होता सत्यशोधक समाजाच्या अनुयायासाठी त्यांनी सुटसुटीत विवाहविधी तयार करून दिला.

डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांनी "ज्योतिपर्व" या पुस्तकात असे म्हटले की फुले यांचा सत्यधर्म पारतोलीक हितासाठी अगर स्वर्गप्राप्तीसाठी नाही तर एकदरच मानवी लौकीक जीवन सुखपूर्ण होण्यासाठी आहे. मानवी जीवन नीति मान करणे म्हणजेच धर्म होय.

प्रा. ना. ग. पवार व अविनाश बरोकर त्यांनी भारतीय समान क्रांन्तीचे जनक महात्मा ज्योतीबा फुले या पुस्तकात महात्मा फुलेने केलेल्या समाज सुधारनेच्या महत्वपूर्ण कार्यापैकी सतीप्रथा या कार्यावर लिहतात की जोतीबा फुले यांनी पती निधनांनंतर सती जाण्याला धार्मिक आधार नाही या बरोबरच पुरूषी स्वार्थ उघडीस आणला आणि या प्रथेविषयी आवाज उठविला.

संशोधनाचे उद्देश :

१) फुले कालीन सामाजिक परिस्थितीचे अध्ययन करणे.

२) फुले कालीन स्त्रियांचे सामाजिक स्थान असल्यामुळे

३) स्त्रियांच्या स्वत: जानीवेत फुलेच्या योगदानाची पडताळणी करणे

संशोधन पध्दती :

संशोधकाने प्रस्तुत शोध निबंधाविषयक तथ्य संकलीत करण्यासाठी द्वितीय स्रोतातीक लेख, ग्रंथ, मासीक इत्यादी द्वारा संदर्भीय साहित्याचा आधार घेवुन शोध निबंध प्रस्तुत केला.

स्त्री ला 'स्वं' जाणीव : जोतीबा फुले काळात सामाजिक राजकीय परिस्थितीने अंधकाराच्या खाईत पडलेली शोषीत स्त्रीया त्यांना समाजात देण्यात येणारी हिन वागणुक त्याग व समर्पणाच्या नावाखाली तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती त्यांचे शोषण करत राहीले. स्त्रीला एका घरांच्या छपराखाली मोकळीक देवुन एका गुलामासारखी वागणुक देण्यात येवु लागली मानवी मुख्य पायदळी तडवीले जाऊ लागले. समाजात सतीप्रथा, बालविवाह, बाल-जठर विवाह, स्त्री शिक्षणाचा अभाव, विधवाचे केशवपन इत्यादी, समाज विलासास बाधक कारणामुळे स्त्री स्त्रीच्यां समाजात, कुटूंबात आपले स्थान-दर्जा आणि अत्मभान देखील गमावुन बसली होती. आपण सुध्दा एक जीव आहोत आपल्याला देखील पुरूषाप्रमाणे जगण्याचे अधिकार आहेत तेंव्हा महात्मा फुले यांनी सामाजिक वास्तविकतेचा अभ्यास करून स्त्री ही केंद्रबिन्दु ठरवुन आपल्या समाज सुधारणेचे क्रांन्तीकारी कार्य केले. समाज परिवर्तनाची खुप मोठा लढा उभारून प्रस्तापीत धर्म संकल्पना दैव-दैवतावादी भुमिका व समाज व्यवस्था यांना नाकारत नाही वैश्वीक मानवी कुटूंबाची कल्पना व्यवहारात आढाव्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. धार्मिक

कर्मकाण्ड हे स्त्रियांना बंदीस्त ठेवण्यासाठी आहेत. रूढी परंपरा हे सामाजिक व मानसीक पिळवणुक करते असे प्रबोधन, नाटक, पोवाढ्यामार्फत लेखना मार्फ, करून स्त्रीला एक नवी उमेद देण्याचे महान कार्य केले.

आपला सर्व समान आहोत त्यात श्रेष्ठ कनिष्ठ उच्च-निम्न स्पश्य- अस्पृश्य, असा भेदीाव नसतो महिलांनी दीेल शिक्षण घेतले पाहिजे स्त्रीयां देखील पुरूषाप्रमाणे आहेत. पुरूषासारखी तेही सर्व भुमिका पार पाडु शकतात असा आत्मविश्वास निर्माण करून फुलेंनी जन्मोजन्मी शोषीत वंचीत राहीले. त्या स्त्रीयांना 'स्व' ची जाणीव करून दिली व अशा विचारांना प्रसारीत करण्याचे काम अहोरात्र चालु ठेवले.

२) स्त्री शिक्षणाचा प्रारंभ :- मध्ययुगीन कालखंडात स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी होते श्रीमंत सरदार व राजेशाही कुटूंबातल स्त्रीया थोडेफार शिक्षण घेत असत समाजात धार्मिक कर्मकाण्ड, वर्ण व्यवस्था, अस्तित्वात असल्याने स्त्रीयांना शिक्षणाची आवश्यकता नाही असा घौर गैरसमज समाजामध्ये घर करून गेला होता. पण फुलेंचा समज होता की, स्त्रीने शिक्षण घेतल्याशिवाय तिचा उध्दार अशक्य आहे. शिक्षण घेणे हा मानवी हक्क असुन त्यात समतावादी विचार आणणे हा खरा धैर्य असल्यामुळे त्या प्रमाणे आचरण करणे ही. समाजिक नीतिमत्ता होय असे त्यांच्या शिक्षण विषयक तत्वज्ञानाचे साद होय. स्त्रीयांनी शिकावे ही कल्पना समाजात मान्य नसल्याने जोतीबांना अनेक अडचणीना तोंड द्यावे लागले आर्थिक अडचण तर होतीच त्यासोबत शाब्दिक मुलींना कोण शिकवणार शाळेत मुली कोठुन येणार ? अशा प्रकारच्या प्रश्नांची उकल जोतीबांनी यशस्वीपणे केली त्यांनी स्वतःच्या पत्नीला. शिकण्याची व नंतर शिकवण्याची आवड निर्माण केली. फल स्वरुप १९४८ ला बुधवार पेठेत मुलीची पहिली शाळा सुरु करुन स्त्री शिक्षणाची क्रांन्ती घडवली या पहिल्या शाळेत ६ मुली शिक्षत घेत होत्या व नंतर टप्या-टप्याने पुण्यात ४ मुलीच्या शाळेची सुरुवार केली त्यांची विद्यार्थी संख्या २५५ होती. पुढे चालुन जोतीबाचा शिक्षण सक्तीचे करण्याकडे कल वाढत गेला अशा प्रकाशे शिक्षणाचे सावित्रीकरण व प्रसारा बाबतील फुले यांच्या भरवी कामगीरीची दखल इंग्रज सरकारला घेणे भाग पडले १६ नोव्हेंबर १८५२ रोजी मेजर कॅन्डी यांनी फुले दांम्पत्यांच्या सत्कार केला हे सत्कार आज आधुनिक युगात स्त्रिया शिक्षीत होऊन नवीन-नवीन शिखर सर करुन सत्कार सोहळे गाजवत आहेत.

<u>सतीप्रथा व विवाह पद्धतीत बदल :-</u> विवाह हा स्त्रीच्या जीवनावर मध्ये खुप खोलवर प्रभाव करणारे एक संस्कार होय फुलेंच्या काळात बालविवाह, बाल जठर विवाह प्रचलीत होता. अपरिक्व वयात वैवाहीक जीवनाचा भार कवळं मन कसे पेलणार, विद्या शिकण्याच्या वयातच त्यांन सासरी छळ सहन करावा लागे, पतीचे वय जास्त व पत्नीचे वय कमी असलेले बाल जठर सर्रास होत असे निसर्ग नियमाने अथवा अपघाताने पतीचा मृत्यु झाल्यास त्याला सती जाण्यास भाग पडले जाई त्यांच्या किंकाळ्याच्या कोणावरही परिणाम होत नसे अर्धजळीत अवस्थेत तिने चितेवरुन परत येवु नए म्हणुन सर्व उपस्थित समाजाचे ठेकेदाराचे प्रयत्न देखील चालु असेते. म्हणुन बाल-विवाह, बाल जठर विवाह, सती प्रथा, विधवा विवाह विषयक समाजात सुधारणा घडवुन आणण्याचे फुलेंनी केले सोबतच बहुपत्नीत्व विवाह यांचा तिव्र

विरोध देखील केला. विवाह पद्धतीच्या बदला पैकी एक बदल म्हणजे विवाह समयी पुरोहीत वर्गाचे महत्व कमी करुन वधु-वरांना द्यावयाची प्रतिा आपल्या या कामातुन तयार केली व सत्यशोधक पद्धतीने कमी खर्चात विवाह करण्याची पद्धत रुढ केली.

अस्पृश्यता निवारण :- स्त्री जातीला समाजातून मिळणाऱ्या दुय्यम वागणुकी बरोबरच अस्पृश्याला समाजात विम्ळणाऱ्या वगणुकी बाबतची जोतीबा फुलेंनी आपले लक्ष्य केंद्रीत केली. माणुसकीची वागणुक देणे हेच खरा धर्म होय कोणी उच्च-निच्च, स्पृश्य-अस्पृश्य नाही असा भेदभावाला समाजात थारा न देण्याचा प्रयत्न सतत चालु ठेवला धार्मिक कर्मकांडाला बळी न पडण्याचे प्रबोधन केले लिखान हि केले. कर्मकाडातुन मुक्त व्हा व सशक्त समाज घडवुन आणा असे प्रखर मत जोतीबा मांडत असे. अस्पृश्य देखील प्रथम मनुष्य आहे. आपल्याला देखील समानतेची वागणुक मिळायला हवी दर्जेदार जीवन जगण्याचा आपल्याला देखील हक्क आहे अशी भरवना अस्पृश्यात निर्माण केली. समाजात असलेला भेदभाव कमी करण्यासाठी फुलेंनी आपल्या घरातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यासाठी खुले करुन समतेचा संदेश दिला. अस्पृश्य समाजाला मुख्या प्रवाहात आणण्यासाठी शाळा सुरु केल्या व त्यांचा आत्मसम्मान निर्माण केला.

निष्कर्श :

१) स्त्रियांच्या दुय्यम वागणुकीस रुढी, परंपरा, धार्मिक कर्मकांड कारणीभुत ठरली.

२) स्त्रियांनी वर्ण व्यवस्था, धार्मिक कर्मकांड अंगीकारल्याने त्यांची अधोगती झाली.

३) जोतीरावांनी स्त्रीयांना समान दर्जा व शिक्षण देण्यासाठी अहोरात्र परिश्रम घेतले.

४) स्त्रियां मध्ये स्व ची भावना निर्माण करण्यास जोतीबाचे अतुलनीय योगदान आहे.

५) फुले काळात स्त्रीला कमी लेखण्याच्या काळात पुरुषी अंहकार दिसुन येतो.

६) स्त्रियांची अधोगती थाबविण्यात कायद्याचा आधार घेण्याची प्रथा सुरु करण्यात आली.

सारांश :

जोतीबा फुले हे अत्यंत परिश्रमी व कुशाग्र बुद्धीचे अष्टपैलु व्यक्तीमत्व होते. त्यांनी आपल्या लेखनी द्वारे समाजात प्रबोधन केले. नाटकाद्वारे दृश्य मांडुन प्रबोधन केले. समाज सुधारणेचा क्रांन्तीकारी व्यक्तीमत्व म्हणुन फुले संबंद्ध भारताला परिचीत आहेत. स्त्री शिक्षणाचे जनक, स्त्रीयांचे कैवारी, शेतकऱ्याचे कैवारी असे अष्टपैलु ओळख जोतीरावाची होती. स्त्रीयांसाठी त्यांनी केलेले कार्य व स्त्री सक्षमीक रणातील त्यांचे योगदान अतुलनीय आहे.

संदर्भ :

१) भास्कर लक्ष्मण भोळे (२०१३) भारतीय साहित्याचे निर्माते - महात्मा फुले, साहित्य अकादमी प्रकाशन मुंबई

२) प्रा. ना.ग.पवार व अविनाश बरोबर (२००४) भारतीय समाज क्रांन्तीचे जनक - महात्मा जोतीराव फुले, पद्यगंधा प्रकाशन पुणे.

३) डॉ. एस.एस. गाठाळ (२०१३) भारतीय स्त्रियांचा इतीहास व स्त्री जीवन कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद

४) गं.बा.सरदार (२००३) महात्मा फुले व्यक्तित्व आणि विचार, ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई

५) डॉ. नागनाथ कोत्तापले (२००४) ज्योतीपर्व, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद

महात्मा फुले यांचे सामाजिक विकासात योगदान

डॉ. मानिषा देशमुख
समाजशास्त्र विभाग प्रमूख
वसुंधरा महाविद्यालय,
घाटनांदूर

प्रस्तावना - (Introduction)

महात्मा फुलेहे आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासातीलश्रेष्ठसमाजसुधारक आणि समाज व धर्मचिंतकहोते.आधुनिक महाराष्ट्रातील मूलगामी समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीचे आद्यप्रवर्तक होत.19 शतकात महाराष्ट्रात बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, रानडे, आगरकर, ई. समाजसुधारकहोऊन गेले.पण फुले यांचे विचार व कार्य मात्र वरील समाजसुधारकांच्या तुलनेत वेगळे आहे.फुलेहे कृतिशील समाज सुधारकहोते.त्यांनी जे विचार मांडलेतेत्यांनी प्रत्यक्षात हि आणले.

''महाराष्ट्रात इंग्रज आल्यानंतर जे मोठे पुरुष प्रसिध्दीस आले.त्यात फुलेहे सर्वश्रेष्ठ होते'' राजर्षी शाहूच्या मते, ''बहुजन समाजाला अज्ञानातून वर काढून त्याला अर्वाचीन काळी जगविणारा या देशातील पहिला पुरुष जोतीराव फुलेहोते.महात्मा फुलेहे महाराष्ट्राचे कार्ल मार्क्स होते.मार्क्सवादाची तत्वे न वाचले त्यांनी फुल्यांच्या विचारात व कार्यात आढळून येतील इतकीत्यांची दृष्टी विशाल व सर्वव्यापी होती.ज्योतिरावांचे नाव ज्योती, ज्योती म्हणजेच ज्योत ज्या ज्योतीने सामाजिक समता, मानवता व विवेकवाद यावर प्रकाश टाकून राष्ट्रास खरा मार्ग दाखवला.

19 मे 1818 रोजी किसान कामगारांनी मुंबईत ज्योतीराव फुले यांचा सत्कार करुन 'महात्मा' ही पदवी त्यांना अर्पण केलीहोती.त्यांच्या अंगी कृतिशिलता, वेधशक्ती, प्रबोधनचातुर्य, विचारांची पक्की बैठक, लोकसंग्रहहे सर्व गुणहोते.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या मूलगामी समाज परिवर्तनाच्या चळवळीचे ते आद्य प्रवर्तक होते. स्त्री शिक्षण बालविवाह, विधवा पुर्नविवाह, केशवपन ई. प्रश्नावर त्यांनी आपले लक्ष केंद्रीत केलेहोते.त्यांनी न्याय व समता यावर आधारलेली आदर्शसमाजरचना अस्तित्वात आणण्याचा ध्येयवाद सांगितला.

उदिष्टे (Obiectives)

सदर शोध प्रबंध पुढील उद्देश डोळयासमोर ठेवून करण्यात आला आहे.

1) महात्मा फुले यांचेस्त्री दर्जा विषयक विचार अभ्यासणे.
2) महात्मा फुले यांचे जाती संबधीचे विचार अभ्यासणे.
3) शेती व शेतकरी बद्दलची स्थिती अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती (Methodologg)

सदरील शोध निबंध लिहत असताना दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात आला असुन, त्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, दैनिक वर्तमान पत्रातील लेख, इत्यादीचा आधार घेवून विशिष्ट उद्देश डोळयासमोर ठेवून सामुग्रीसंकलन केले आहे.

स्त्री दर्जा संबधी फुले यांचे योगदान.

इ.स.1948 पासून फुल्यांच्या सार्वजनिक कार्यास प्रारंभ होतो.त्यांनी स्त्रियांच्या दर्जा संबधी आपले विचार मांडले.सर्व प्राण्यात माणूसश्रेष्ठ व माणसात स्त्रीश्रेष्ठ अशीत्यांची धारणाहोती.स्त्रिया या

अबला तर पुरुष मात्र पक्षपाती आहेत.पुरुषांनीच स्त्रियांना त्यांचेहक्कसमजू दिले नाहित.त्यांना विद्या शिकण्यापासून वंचित केले, असा फुल्यांचा दावा होता.स्त्रीहीत्यागी, प्रेमळ, सहनशील व कर्तव्य दक्ष आहे.पुरुषाबरोबर अत्यंत जबाबदारीने संसार करणारीस्त्री, घरादाराची शोभा, संसारातले सौभाग्य, घरातले मांगल्य अशीस्त्री!तिथी अवस्था समाजाने केविलवाने केलीहोती.अस्पृश्याप्रमाणे तिलाही शिक्षणाचा आधिकार ठेवला नव्हता.तिच्या स्वातंत्र्याचेसमाजाने अपहरण करुन टाकलेहोते.

भविष्याचा अचूक वेध घेऊन म.फुले यांनी सावित्रीबाईना समवेत घेऊन प्रस्थापित समाज व्यवस्थेतील आधारभूत असलेल्या स्मृती - श्रुतीप्रणित विचारसरणीत आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्यासाठीस्त्रीयांना, अस्पृश्यांना शिक्षणाचे बंद असलेले दार उघडे केले. शेकडो वर्ष वर्ण, जातीव्यवस्थेच्या बेड्यात बंदीस्त असलेलया शुद्रातीशुद्र समाजाला व स्यियांना स्व-अस्तित्वाची जाणीव करुन देणारा विद्रोही विचार फुले यांनी या भूमित प्रथम रुजविला व स्त्रीमुक्ती तत्वज्ञानाचे दालनत्यांनी उघडले. म.फुलेच्या सामाजिक क्रांतीवादाचा मुख्य आधार म्हणजे शिक्षण, शिक्षण, नसल्याने उपेक्षित समाज गतीहीन नीतीहीन आणि अर्थहीन झाला असेत्यांनी सतत पोटतिडकीने सांगितले.फुले यांचा संघर्ष हा मानवी प्रतिष्ठेसाठीहोता.

समाजाच्या संकल्पाप्रमाणेसुधारणा घडवून आणण्याचे कार्य फुले यांनीहाती घेतले.स्त्रिया आणि अस्पृश्य यांची गुलामगिरी नष्ट करावयाची असेलतर त्यांना अगोदर शिक्षण दिले पाहिजे.या हेतूने 1848 साली फुले यांनी पुण्यात मुलीची पहिली शाळा काढली.त्या शाळेत त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले या पहिल्या स्त्री शिक्षिकाहोत्या. ज्योतिबांच्या शिक्षणातील मूलगामी व समाजोपयोगी कार्याचे महत्व लक्षात घेवून इंग्रज सरकारने फुले दाम्पत्याचा 16 नोव्हेबर 1852 रोजी पुणे महाविद्यालयाचे प्रार्चाय मेजर कॅडी यांच्या हस्ते विश्रामबाग वाडयात सत्कार करण्यात आला. समाजातील विधवा स्त्रियांना भोगावे लागणारे दु:ख पाहुन ज्योतिबांचे मन द्रवले. त्यांनी इंग्रज सरकारने 1856 मध्ये केलेल्या विधवा पुनर्विवाह कायद्याचे जोरदार समर्थन केले. एखादया विधवा स्त्रीचे तारुण्य सुलभ भावनांच्या आहारी गेल्याने चुकून वाकडे पाऊल पडले. तर तिचे धिंडवडे निघत असत.त्यामुळे तिच्यापुढे भृणहत्येशिवाय दुसरा मार्गच शिल्लक राहात नसे.अशा अभागी स्त्रियांची या अवस्थेतून सुटका व्हावी, म्हणून 1863 मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन केले.ज्योतिबांचा बहुपत्नीत्वाला विरोध होता.बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील काशीबाई नावाच्या ब्राम्हण विधवेच्या मुलाला दत्तक घेतले.त्याचे नाव होते यशवंत.ज्योतिबांनी विधवा हिंदू स्त्रिच्या जिवनात एक क्रातिकारक पर्व सुरु केले.

त्या काळी अस्पृश्य वर्गाची स्थितीहलाखीचीहोती.त्यांच्या शक्तीचा फायदा समाज घेतहोता.पण त्यांना योग्य तीकिंमत समाज देत नव्हता.मानवी प्राण्यात जाती भेद नाही.जाती संख्या हि ईश्वर निर्मीत किंवा निसर्गनिर्मित नाही.हेत्यांनी समाजाला वारंवार सांगितले कोणत्याही जातीतील माणसाला कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य हवे.

अस्पृश्यांना त्या काळी अत्यंत हिण वागणूक मिळतहोती. त्यांच्यासाठीत्यांनी शाळा काढल्या घरातील पाण्याचा हौद सर्वासाठी खुला केला. ज्ञानाचे भांडार त्यांनी अस्पृश्यासाठी मोकळे केले. माणसामाणसातील उच्चनीचतेची कल्पना नष्ट व्हावी, सर्व समाजात समतेचे राज्य यावे, यासाठीत्यांनीसत्यधर्माचीसंकल्पना मांडली आणि 'सत्यशोधक' समाजाची निर्मिती केली.

फुलेहे एकमेव समाजचिंतक आहेत की, त्यांनी प्रथमत: शेतकऱ्यांच्या शोषणाचे बारकाईने विवेचन केले. आपल्या शेतातील शेतकरी कोणत्या प्रकारचे जीवन जगत आहेतहेत्यांनी

पाहिले.खेडोपाडीते पायी फिरले. शेतकऱ्यांचे दु:ख त्यांनी समजावून घेतले. त्यांना मार्गदर्शन केले आणि शेतीसुधारणेचे उपाय सांगितले.हा शेतकरी दयनिय जीवन जगत आहे, हेत्यांनी समाजाच्या नजरेस आणूनदिले.शेतकऱ्यांची विदारक स्थिती 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या महान ग्रंथातून व्यतीत केली आहे.या ग्रंथातून शेतीसुधारण्यासाठी खालील उपाय सुचविले आहेत.

1) गोरे लोक व मुसलमान यांनी गाई-बैला ऐवजी शेळया मारुन खाव्यात.
2) लष्करासह पोलिस खात्यातील शिपयांकडून जागोजागी बांध बांधून घ्यावेत.
3) सरकारने इतर देशातील शेळ्या मेढ्याची लेंडी खरेदी करुन भारतात आणावी म्हणजे खताचा आधिकपुरवठा होईल.
4) नदीतील आणि तलावातील गाळ शेतकऱ्यांना मोफत नेऊ द्यावा.
5) शेतकऱ्यांच्या मुलास शेतीसंबधीत मोफत ग्रंथ द्यावीत.

ज्योतिबांनी शेतकऱ्यांच्या अडचणीसरकारला समजावून सांगून शेतकऱ्याचे सावकाराकडून होणारे शोषण, व्याजाचा आणि जमिन लागवडीचा दर कमी करण्याचा ठराव झाला. ज्योतिबांचे शिक्षण संजिवनी देण्याचे, सामाजातील अपप्रवृत्तीविरुध्द संघर्ष करुन शद्रादिशुद्रांना त्यांच्या न्याय हक्कासाठी जागृत करण्याचे कार्य चालु असताना जन जागृतीसाठीसाहित्य निर्माण केले. वार्धाक्य व प्रकृती अवस्थेमुळे सत्याचा पालनकर्ता, दिन दलिताचा मानतावादी कैवारी महात्मा फुले 28 नोव्हेंबर 1890 रोजी मरण पावले.

निष्कर्ष

1) समग्र मानवी समुहाला फुलेंचे विचार समजलेतर या देशात नव्या क्रांतीची पहाट उजडेल.
2) सामाजिक समता, धार्मिकसहिष्णुता, आर्थिक न्याय प्रस्थापित करुन आधुनिक महाराष्ट्राची उभारणी केली.
3) गुलामगिरी, जाती भेद, वर्णभेद या सारख्या समाज विघातक प्रवृत्तींना पद्दलित वर्ग, कामगार, शेतकरी व विधवा परित्यक्ता महिलांना न्याय मिळावा म्हणून फुलेनी जीवानाच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत लढा देऊन सामाजिक क्रांती घडवून आणली.
4) 19 व्या शतकात भारतात जे जनजागृतीचे प्रबोधन घडून आले, त्यात महात्मा फुलेहे अद्यप्रर्वतक होते.
5) सामाजिक बांधिलकीची जाणीव ठेवून आपण ही समाज कार्याकरीता झटले पाहिजे.

शिफारशी

1) आजही फुले यांच्या विचारांचा दिवा सदैव तेवत ठेवणे ही काळाची गरज आहे.
2) म. फुलेनी शेतकरी व शेती विषयक मांडलेले विचार कार्यक्षमपणे आणलेतर शेतकरी कदापीही आत्महत्या करणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ

1) डॉ. एस एस गाठाळ 'आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास'.
2) प्रा. डॉ.सतीश ठोंबरे, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक.
3) दैनिकसम्राट दि.11 एपिल - 2007 - फुले सामाजिक क्रांतिचे प्रणेते.
4) दैनिक लोकमत, दि.19/4/2009 - स्त्री शिक्षणाचे जनक महात्मा फुले.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक विकासासाठीचे सामाजिक, आर्थिक आदर्शवत विचार

डॉ. कमलाकर कोंडिबा राऊत
'ज्ञानसागर', नेताजी कॉलनी,
अंबाजोगाई - ४३१ ५१७, जि. बीड.
मो. नं. ९८९०१८०२७२.

प्रास्ताविक :

आपल्याला मिळालेला मनुष्यजन्म हे निसर्गाचे अनमोल वरदान आहे. आपण मानव आहोत. माणसाने माणसाशी माणसासारखे वागावे असे वाटणे ,असे असणे, हे स्वाभाविक आहे. परंतु, काही ऐतखाऊ, जात्यंध, स्वार्थांध लोकांना हे नको होते.म्हणून त्यांनी आपल्या सोयीचे 'मनुस्मृती' सारखे अतिशय समाजविघातक ग्रंथ लिहिले. आपल्या फायद्याचे तत्त्वज्ञान सांगितले. आपल्या हितासाठी बहुसंख्य समाजाचे शोषण केले. त्यांना अंधश्रद्धांच्या, कर्मकांडांच्या नादी लावून स्वतःचा 'शुभ लाभ' करवून घेतला. स्त्रिया, दलित, शूद्र यांच्यावर अनन्वित अत्याचार केले. त्यांचे विविध प्रकारे शोषण केले. गुलामांसारखी त्यांना वागणूक दिली. त्यांचे माणूसपण नाकारले. त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले. अज्ञानाच्या अंधकारात खितपत ठेवले. त्यांना आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या सतत दुर्बल ठेवले. जवळपास तीन हजार वर्षे सातत्याने असेच घडत राहिले. लाखो पूर्वजांना कसलीही चूक नसताना वेठबिगारांसारखे, पशुतुल्य, अमानुष, केविलवाणे जीवन जगावे लागले.

या पार्श्वभूमीवर काही संतांनी, विचारवंतांनी समाजाच्या विकासासाठी, मानवी कल्याणासाठी मार्गदर्शक विचार सांगितले, तर काही समाजसुधारकांनी समाजविघातक अनिष्ट रुढी, परंपरा, प्रथा यांच्या विरोधात उल्लेखनीय कार्य केले. महात्मा फुले यांनी केलेले समाजोत्थानाचे, मानवी कल्याणाचे कार्य मात्र युगप्रवर्तक ठरले. महात्मा फुले यांना समाजसुधारक म्हणणे तितकेसे योग्य नाही. कारण ''क्रांतीबा जोतिबा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उल्लेख सरधोपटपणे 'समाजसुधारक' म्हणून केला जातो. वास्तविक पाहता समाजसुधारक (Social Reform) आणि सामाजिक क्रांती (Social Revolution) या दोन स्वतंत्र संकल्पना आहेत. समाजसुधारणेमध्ये 'सुधार' हा प्रमुख हेतू असतो. ज्या ज्या भागात बिघाड झालाय त्याचीच दुरुस्ती करणे व आहे तीच व्यवस्था पुढे चालू ठेवणे याला आपण सुधारणा किंवा सामाजिक सुधारणा म्हणतो. या पद्धतीची सुधारणा करणारे सुधारक म्हणजे रानडे, कर्वे, लोकहितवादी. भाऊ दाजी लाड, दादोबा पांडुरंग, राजा राममोहन रॉय हे होत. यांना व्यवस्थेत सुधार हवा होता. व्यवस्था परिवर्तन नको होते. याउलट जोतिबा, बाबासाहेब यांचा कृतिकार्यक्रम समग्र व्यवस्थाच बदलण्याचा होता. त्यांनी विषमतामूलक ब्राह्मणी व्यवस्था आमूलाग्र नाकारली होती. केवळ नकार देऊन ते थांबले नाहीत तर पर्यायी समताधिष्ठित व्यवस्था त्यांनी दिली. प्रस्तावित समताधिष्ठित व्यवस्थेच्या उभारणीसाठी त्यांनी सतत संघर्ष केला. त्यामुळे जोतिबा हे सुधारक नव्हते तर क्रांतिकारक होते हे आधी समजून घेतले पाहिजे.''[१] यावरुन महात्मा जोतिबा फुले यांना क्रांतिकारक का म्हणावे हे लक्षात येते, तसेच

महापुरुषांच्या भूमिकेचा, कार्याचा विचार करताना किती मूलगामी, वस्तुनिष्ठ व यथार्थपणे विचार केला पहिजे हे दिसून येते.

महात्मा जोतिबा फुले यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे व कर्तृत्वाचे अनेक पैलू आहेत. सामाजिक क्रांतिकारक, शिक्षणतज्ज्ञ, प्रखर बुद्धिवादी, द्रष्टे व कृतिशील विचारवंत, मानवतावादी धर्मसंस्थापक, धर्मचिकित्सक, पहिले सामाजिक इतिहासकार, इतिहास संशोधक, थोर लेखक, पहिले शिवशाहीर, आद्यनाटककार, सामाजिक मानववंशशास्त्राचा पाया रचणारे संशोधक असे त्यांचे विविध पैलू लक्षात घेतले तर त्यांची खऱ्या अर्थाने 'महापुरुष','युगप्रवर्तक' म्हणून ओळख होते.

अभ्यासाची पार्श्वभूमी :

महात्मा फुले व त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी सभोवतालच्या समाजजीवनाचे अवलोकन केले. प्रस्थापित व्यवस्थेने निर्माण केलेली सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विषमता, शिक्षणाचा अभाव, यांमुळे बहुसंख्यांची होणारी ससेहोलपट, शोषण पाहून ते व्यथित झाले. १८४८ साली फुल्यांनी शूद्रातिशूद्रांसाठी मुलींची पहिली शाळा काढली. तसेच १८५१ साली मुलींच्या शाळांची स्थापना केली. प्रतिकूल परिस्थितीत सवर्णांचा विरोध, त्रास सहन करीत या शाळा चालविल्या. फुल्यांनी समाजजीवनाचा अभ्यास करुन बहुसंख्य समाजाच्या दुरव्यस्थेची कारणमीमांसा शोधली. ही कारणमीमांसा व तत्कालीन जीवन यांचे प्रतिबंब त्यांच्या साहित्यलेखनात उमटले. फुल्यांना टॉमस पेन लिखित 'राइटस् ऑफ मॅन' या ग्रंथाचा, छत्रपती शिवाजी महाराज, वॉशिंग्टन, मार्टिन ल्यूथर किंग यांच्या जीवनकार्याचा आणि ब्रिटिशांचे आधुनिक विचार यांचा अभ्यास, अवलोकन साहित्यलेखनास, आनुषंगिक कार्यास प्रेरणादायी ठरले.

प्रस्तुत विषयावर अनेक अभ्यासकांनी, लेखकांनी लेखन केले आहे. महात्मा फुले यांचे जीवनकार्य - चरित्र, त्यांचे विविध विषयांवरील विचार, त्यांचे समाजपरिवर्तनातील योगदान, यांबाबत अनेक लेखकांनी, संशोधकांनी लेखन केले आहे. यामध्ये धनंजय कीर लिखित 'महात्मा जोतिराव फुले : आमच्या समाजक्रांतीचे जनक,' डॉ. नागनाथ कोतापल्ले लिखित 'जोतिपर्व,' डॉ. प्रल्हाद लुलेकर संपादित 'सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक,' डॉ. प्रतिभा अहिरे संपादित 'समग्र वाङ्मय महात्मा फुले' दिलीप सुरवाडे संपादित 'महात्मा फुले : शैक्षणिक विचार व कार्य' इत्यादी ठळक ग्रंथांचा उल्लेख करणे श्रेयस्कर ठरेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक, आर्थिक विचारांच्या प्रेरणांचा शोध घेणे.
२. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक, आर्थिक विचारांचे नेमके स्वरुप समजून घेणे.
३. महात्मा फुले यांचे समाजाच्या विकासासाठीचे सामाजिक, आर्थिक आदर्शवत विचार यांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
४. महात्म फुले यांच्या समाजोत्थानाच्या, समाजविकासाच्या कार्याचा वेध घेणे.
५. सध्याच्या काळात महात्मा फुले यांच्या विचारांच्या अंमलबजावणीची अपरिहार्यता सांगणे.

संशोधन पद्धत :

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचे उपयोजन केले आहे.

महात्मा फुले यांची साहित्यसंपदा :

महात्मा फुले यांनी 'आधी केले मग सांगितले' या उक्तीप्रमाणे कृतिशील व कृतिप्रवण साहित्यलेखन केले. ग्रंथसंपदा लिहिली. सामाजिक विकासासाठी दीपस्तंभ ठरावी अशी ग्रंथसंपदा त्यांच्या आंतरिक तळमळीतून, अपार ध्यासातून व निरंतर सत्कार्यातून साकार झाली. 'तृतीयरत्न' नाटक (१९५५), 'छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पवाडा' (जून १८६९), 'ब्राह्मणांचे कसब,' 'पवाडा - विद्याखात्यातील ब्राह्मण पंतोजी' (१८६९), 'गुलामगिरी' (१ जून १८७३), 'शेतकऱ्याचा असूड,' (१८ जुलै १८८०), 'सत्सार क्र. १ व २', 'सत्यशोधक समाजोक्त मंगलाष्टकासह सर्व पूजा - विधि' (जून १८८७) 'सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक,' (१ एप्रिल १८८९), 'अखंडादि काव्यरचना' 'अस्पृश्यांची कैफियत' या ग्रंथांची शीर्षके जरी पाहिली तरी फुल्यांच्या त्यातील लेखनस्वरुपाची कल्पना येते, तसेच या ग्रंथांच्या वाचनावरुन त्यांची सामाजिक विकासासाठीची आंतरिक तळमळ अन् त्यासाठीचे मार्गदर्शक, उद्बोधक आदर्शवत विचार त्यात पानोपनी दिसून येतात. याशिवाय 'पुणे सत्यशोधक समाजाचा रिपोर्ट', 'सत्यशोधक समाजाची तिसऱ्या वार्षिक समारंभाची हकिगत', 'पुणे सत्यशोधक समाजाचा निबंध व वक्तृत्व समारंभ', 'दुष्काळविषयक विनंतीपत्रक', 'हंटर शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेले निवेदन', 'महात्मा फुले यांचे मलबारीच्या दोन टिपणांविषयीचे मत', 'मराठी ग्रंथकार सभेस पत्र', 'ग्रामजोश्यासंबंधी जाहीर खबर', 'मामा परमानंद यास पत्र', 'महात्मा फुले यांनी पुण्यात सुरु केलेल्या शाळासंबंधीचे कागदपत्र', 'महात्मा फुले यांच्याविषयीचा पत्रव्यवहार', 'महात्मा फुले यांचे उईलपत्र' (मृत्युपत्र), यांतूनही फुल्यांचे समाजाच्या विकासाठीचे मार्गदर्शक प्रेरणादायी व आदर्शवत विचार दिसून येतात.

साहित्यविषयक भूमिका :

महात्मा फुले यांची साहित्यलेखनामागील भूमिका नीट समजून घ्यायला हवी. 'तृतीयरत्न' या नाटकारंभी फुल्यांनी नमूद केले आहे: "प्रथम माळ्या कुणब्याचे मूल ते आपल्या आईच्या उदरात कोठे गर्भीवास करु लागल्याचा आरंभ होत आहे तोच ब्राह्मण जोशाची स्वारी येवून त्या गरीब बाईस मोठमोठ्या हुलथापी देऊन तिजला द्रव्यहीन कसकशी करितो याविषयीं मी येथे लिहीन."[२] यावरुन व या नाटकावरुन त्या काळात ब्राह्मण, कुणब्यांच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊन त्यांचे आर्थिक शोषण कसे करतात याचे वास्तव स्पष्ट होते. हे वास्तव सकळांना कळावे आणि अनिष्ट प्रथा अंधश्रद्धांच्या आहारी जाऊन लोकांनी आपले आर्थिक नुकसान करवून घेऊ नये, परावलंबी मानसिकता बाळगू नये, अशा व्यापक जाणिवेतून फुल्यांनी 'तृतीयरत्न' हा ग्रंथ लिहिला आहे.

'गुलामगिरी' या ग्रंथाची अर्पणपत्रिका फुल्यांनी पुढीलप्रमाणे लिहिली आहे : " युनैटेड स्टेटस् मधील सदाचारी लोकांनी गुलामांस दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या कामांत औदार्य, निरपेक्षता व परोपकारबुद्धी दाखविली यास्तव त्यांच्या सन्मानार्थ हे लहानसें पुस्तक त्यांस परम प्रीतिनें नजर करितों आणि माझे देशबांधव त्यांच्या त्या स्तुत्य कृत्याचा कित्ता, आपले शूद्रबांधवांस ब्राह्मणलोकांच्या दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या कामात घेतील अशी अशा बाळगतो."[३] यावरुन गुलामांना दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या कामात औदार्य दाखविणाऱ्याचा सन्मान करण्याची अन् देशबांधवांनी त्यांच्या या सत्कार्याचे अनुकरण करण्याची फुल्यांच्या मनातील आशाअपेक्षा स्पष्टपणे

दिसून येते. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत फुल्यांनी या ग्रंथलेखनामागील भूमिका सांगितली आहे: ''या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश असा कीं, आज शेकडों वर्षे शूद्रादि अतिशूद्र, ब्राह्मण लोकांचे राज्य झाल्यापासून सतत दु:खें सोशीत आहेत व नाना प्रकारच्या यातनेत आणि संकटांत दिवस काढीत आहेत. जर या गोष्टीकडेस त्या सर्वांचे लक्ष लागून त्यांनी तिजविषयी नीट विचार करणें व येथून पुढें भटब्राह्मण लोकांचे अन्यायी जुलमापासून आपली सुटका कशी करुन घेणें हाच काय तो आहे.''[४] यावरुन व या ग्रंथावरुन ब्राह्मण लोकांपासून शूद्रादि, अतिशूद्र यांना शेकडो वर्षांपासून होणाऱ्या यातना, त्यांची झालेली दुरवस्था यांकडे सर्वांचे लक्ष वेधावे व त्यावर गांभीर्याने विचार करुन अन्यायी जुलमापासून सुटका कशी करुन घ्यावी, ही फुल्यांची भूमिका या ग्रंथलेखनामागे असल्याची दिसून येते. समाजाच्या विकासासाठीचे पथदर्शक विचारही या व अन्य ग्रंथांवरुन दृग्गोचार होतात

सामाजिक व आर्थिक आदर्शवत विचार :

''विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतुके अनर्थ एका अविद्येने केले'' या शब्दांत फुल्यांनी विद्या, ज्ञान नसल्यामुळे बहुसंख्य समाजाचे किती नुकसान झाले हे सांगितले. यातून विद्येचे, शिक्षणाचे मानवी जीवनातील महत्त्व लक्षात येते. या जाणिवेतूनच फुल्यांनी शैक्षणिक कार्य केले.

महात्मा फुल्यांनी हंटर शिक्षण आयोगापुढे जे निवेदन सादर केले आहे, त्यात प्राथमिक व उच्च शिक्षणाच्या तत्कालीन दुरवस्थेचे वास्तवचित्र स्पष्ट करुन या दोन्ही विभागांतील शिक्षण तळागाळातल्या विद्यार्थ्यांना दर्जेदार, गुणवत्तापूर्ण व जीवनोपयोगी कसे मिळावे, यांबाबतचे मार्गदर्शक उपाय सांगितले आहेत. शिक्षणाच्या माध्यमातूनच सामाजिक, आर्थिक व जीवन विकास कसा घडविता येऊ शकेल याचा वस्तुपाठ म्हणजे हे उपाय आहेत.

प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व्हावे, त्यासाठी ते सक्तीचे व मोफत करावे ही काळाची गरज आहे, असे फुल्यांनी त्या काळात या निवेदनात म्हटले होते. प्राथमिक शाळांवरील निरीक्षणयंत्रणा सदोष आणि अपुरी असून प्राथमिक शाळांच्या संख्येत वाढ करण्यात यावी असे त्यांनी नमूद करुन त्यासाठीचे उपायही सांगितले आहेत : '' विद्यार्थ्यांना शेतकीच्या पाठांच्या जोडीने प्रत्यक्ष व्यावहारिक शिक्षण देता यावे म्हणून एक आदर्श शेतीची छोटीशी योजना आखल्यास ती निश्चितच फायदेशीर होईल. ही योजना खऱ्याखुऱ्या कार्यक्षमतेने अमलात आणल्यास तिच्यामुळे सर्व देशाचेच कोटकल्याण साधेल... यांत्रिकी, नीतिबोध, आरोग्य, शेतकी आणि उपयुक्त कला या विषयांवरील पाठ्यपुस्तकांमधून श्रेणीनुसार वाढत्या प्रमाणात देण्यात यावे... स्थानिक कराच्या निधीपैकी निम्मा निधी केवळ प्राथमिक शिक्षणावरच खर्च करावा. ''[५] हे व असे फुल्यांचे विचार विद्यार्थ्यांची गळती, स्थगिती व अनेक समस्या रोखण्यासाठी आणि प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी निश्चितच उपकरक ठरतील. तळागाळातील लोक, स्त्रियांमध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार आणखी मोठ्या प्रमाणावर होईल. अशा प्रकारच्या उपाययोजनांना संमती द्यावी असे फुल्यांनी म्हटले आहे ''विद्यापीठाने खाजगी अभ्यासाला मान्यता दिल्यास एकंदर देशाचे कोटकल्याण होईल व उच्चशिक्षणाप्रीत्यर्थ सरकारी खजिन्यावर पडणारा बोजाही पुष्कळ प्रमाणात हलका होईल.''[६] या त्यांच्या विचारावर विचार करण्याची हीच वेळ आहे असे वाटते.

''शूद्र हाच राष्ट्राचा खराखुरा पोशिंदा आणि आधारस्तंभ आहे. सरकारने आपल्या आर्थिक व राजकीय अडचणीवर मात करण्याच्या दृष्टीने ब्राह्मणांवर नव्हे, तर शूद्रांवरच विसंबून राहिले

पाहिजे. शूद्रवर्ग मनोमन सुखी आणि समाधानी झाल्यास भावी काळात त्या वर्गाच्या राजनिष्ठेविषयी कोणत्याही प्रकारचे भय बाळगण्याचे सरकारला कारण पडणार नाही.''[७] असे फुल्यांनी नोंदविले आहे. यावरुन महात्मा फुले हे किती द्रष्टे विचारवंत होते हे दिसून येते. आजही सरकारने, लोकप्रतिनिधींनी आपण कोणावर विसंबून आहोत याचे आत्मपरीक्षण केले पाहिजे. ज्यांच्यासाठी योजना आहेत, त्या त्यांच्यापर्यंत खऱ्या अर्थाने पोहोचतात का, कोणत्या नव्या योजनांची गरज आहे, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी ठोस पावले कोणती उचलावीत, याचा सारासार विचार करायला हवा. फुल्यांचे विचार दीपस्तंभासमान मार्गदर्शक आहेत. त्यांची अंमलबजावणी करावी.

महात्मा फुल्यांनी सद्विचाराचे महत्त्व जाणले होते, अनुभवले होते. म्हणूनच 'सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तका'त त्यांनी एकंदर सर्व मानव स्त्रीपुरुषांस प्रार्थना केली आहे :

'' स्त्रीपुरुषे सर्व कष्टकरी व्हावें ॥ कुटुंबा पोसावें ॥ आनंदानें ॥१॥ ॥ ध्रु.॥
नित्य मुलीमुलां शाळेत घालावें ॥ अन्नदान द्यावे ॥ विद्यार्थ्यांस ॥ २ ॥
सार्वभौम सत्य स्वतः आचरावें ॥ सुखें वागवावें ॥ पगूं लोकां ॥ ३ ॥
अशा वर्तनाने सर्वा सुख द्याल ॥ स्वतःसुखी व्हाल ॥ जोती म्हणे ॥ ४ ॥ ॥ स्त्री. ॥
दुर्गुणांचा छंद ज्यास बा लागला ॥ भिक्षा घालण्याला ॥ पात्र नाहीं ॥ १ ॥ ॥ ध्रु.॥
खोटें बोलणारा मद्यपि निवळ ॥ घालिना आगळ ॥ तर्कटास ॥ २ ॥
मानव भावंडे सर्व एकसहा ॥ त्यांजमध्ये आहां ॥ तुम्ही श्रेष्ठ ॥ ३ ॥
बुद्धीसामर्थ्याने सुख द्यावें घ्यावें ॥ दीनांस पाळावें ॥ जोती म्हणे ॥ ४ ॥ ॥ दुर्गु. ॥
सर्वांचा निर्मिक आहे एक धनी ॥ त्याचे भय मनीं ॥ धरा सर्व ॥ १ ॥ ॥ ध्रु. ॥
न्यायाने वस्तूचा उपभोग घ्यावा ॥ आनंद करावा ॥ भांडू नये ॥ २ ॥
धर्म राज्य भेद मानवा नसावे ॥ सत्याने वर्तावें ॥ ईशासाठीं ॥ ३ ॥
सर्व सुखी व्हावे भिक्षा मी मागतों ॥ मनुजा सांगतों ॥ जोती म्हणे ॥ ४ ॥ ॥ स. ॥''[८]

समाजामध्ये जी सामाजिक, आर्थिक व अन्य विषमता दिसून येत होती. त्या पार्श्वभूमीवर फुल्यांनी त्याची कारणमीमांसा अभ्यासली आणि वरीलप्रमाणे समाजाच्या विकासासाठी, मानवकल्याणासाठी उद्बोधक, मार्गदर्शक व प्रेरक विचार सांगितले. मानवी जीवनातील श्रमनिष्ठेचा सत्याचा, विवेकाचा, न्यायाचा, परोपकाराचा अंगीकार करतानाच, खोटेपणाला, दुर्गुणांना, व्यसनांना दूर ठेवणे किती आवश्यक आहे हे त्यांनी कळकळीने सांगितले आहे. सध्या मात्र याउलट चित्रच फारसे पाहावयाला मिळत आहे. म्हणूनच पुनः पुन्हा फुल्यांचे विचार डोळ्यासमोर ठेवून व्यक्तिगत व सार्वजनिक आचरण ठेवणे आवश्यक व महत्त्वाचे वाटते.

महात्मा फुले हे श्री संत तुकोबारायांच्या विचारांचे वारसदार आहेत हे प्रकर्षाने दिसून येते. 'नवसे कन्या पुत्र होती ॥ तरी का करणे लागे पती ॥' या तुकोबारायांच्या उक्तीची आठवण फुल्यांच्या 'अखंडा'त येते :

''जप अनुष्ठानें स्त्रियां मुलें होती ॥ दुजां कां करिती ॥ मुलांसाठी? ॥ १ ॥
भटब्राह्मणांत बहु स्त्रिया वांझ ॥ अनुष्ठानीं बीज ॥ नाहीं का रे ? ॥ २ ॥
अनुष्ठानांवीण विधवा मुलें देती ॥ मारुनी टाकीती ॥ सांदीकोनी ॥ ३ ॥
ज्याची जशी कर्मे तशी फळा येती ॥ शिक्षा ती भोगीती ॥ जोती म्हणें ॥ ४ ॥ ''[९]

यावरुन फुल्यांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन दिसून येतो. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा, विवेकाचा, सन्मार्गाचा अंगीकार करा हा संदेश सांप्रत काळात आचरणात आणणे अतिशय आवश्यक बनले आहे.

" थोडे दिन तरी मद्य वर्ज्य करा ॥ तोच पैसा भरा ॥ ग्रंथासाठीं ॥ १ ॥
ग्रंथ वाचीतांना मनी शोध करा ॥ देऊं नका थारा ॥ वैरभावा ॥ २ ॥
खोट्या धर्मा नाहीं सत्याचा आधार । व्यर्थ बडीवार ॥ स्वार्थासाठी ॥ ३ ॥
सत्य सोडुनियां धर्मवादी होती ॥ संग्रामी करीती ॥ रक्तपात ॥ ४ ॥
लढण्याचा कित्ता संताना घालिती ॥ पिढीजादा देती ॥ दु:ख जगा ॥ ५ ॥
सहिष्णुतेवीण नाहीं समाधान ॥ एकीस बंधन ॥ जोती म्हणे ॥ ६ ॥ "[१०]

व्यसनांपासून दूर रहा. तोच पैसा ग्रंथ खरेदीला वापरा. वैरभावाला थारा देऊ नका. खोटा धर्म आचरु नका. सत्य सोडून धर्मवादी बनून रक्तपात करु नका. आपल्या मुलाबाळांना हा लढण्याचा कित्ता देऊ नका. सहिष्णुतेमध्येच समाधान आहे. असे मौलिक विचार फुल्यांनी मांडले आहेत.

'मनुस्मृती' या ग्रंथातील विचार विषमतामूलक व स्त्रियांचे, शूद्रांचे, बहुसंख्यांचे शोषण करणारे आहेत. म्हणूनच "बंधु आर्य राया दयावान व्हावा ॥ जाळून टाकावा ॥ मनुग्रंथ"[११] असे फुले म्हणतात. अर्थात त्यातील अनिष्ट विचारांना मूठमाती द्या असे म्हणतात.

सध्या धनदांडगे लोक शेअरमार्केटमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करताना दिसतात. शेअरचे भाव उतरले तर त्यांना फारसा फरक पडत नाही. परंतु, ज्यांनी आपली आहे ती थोडीशी कमाई त्यात घातलेली असेल तर मात्र त्यांचे दिवाळे निघाल्याशिवाय राहत नाही. म्हणून फुले म्हणतात:

"शेअरमार्किटांत खप कागदाचा ॥ नफा दलालाचा ॥ बुड धन्य ॥ १ ॥
शेअरकागदास पाहूनी रडती ॥ शिव्याशाप देती ॥ योजी त्यास ॥ २ ॥
शेअर व्यापाराचा जळो तो उद्योग ॥ घेऊनी नि:संग ॥ मुढा लुटी ॥ ३ ॥
आळशाचा खरा नित्य हाच धंदा ॥ दुरुनच वंदा ॥ जोती म्हणे ॥ ४ ॥"[१२]

शेअरमार्केटमधील त्यावेळचे व आजचे चित्र फारसे वेगळे आहे असे वाटत नाही. आर्थिक हव्यासापोटी शेअरमार्केटच्या नादी लागून बरबादी करवून घेऊ नका, हा सल्ला त्यांनी यातून दिला आहे.

महात्मा फुले हे पुरोगामी, मानवतावादी विचारसरणीचे विचारवंत होते. शूद्रांच्या उन्नयनासोबतच स्त्रियांचेही उन्नयन त्यांना तितकेच महत्त्वाचे वाटे. स्त्रीजातीवर अन्याय करणाऱ्या पुरुषांना त्यांनी 'कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ' अशी प्रतिमा वापरली आहे.

'सत्सार क्र. २' या ग्रंथात फुल्यांनी लिहिले आहे :

"पत्रकर्ते हा बंधु अनाथांचे ॥ मिरवितां कीं ऐसेंचि ब्रीद साचें ॥ १ ॥
शूद्र जैसा तैशीच स्त्रीहि दीन । शस्त्र धरिती त्यांवरी बुद्धिहीन ॥ २ ॥
निराधारे बां व्यर्थ निंदण्यांत । स्पष्ट मत्सर हा दिसतो जगांत ॥ ३ ॥
असति कांही स्वोक्तीस जीं प्रमाणें । भीड सोडोनी जगापुढें नेणें ॥ ४ ॥
निदंकाचे वचिं भाव धरुनि नोहे । श्लाघ्य कुलिला मलिनत्व देतसा हें ॥ ५ ॥
ताराबाई पंडिता रमा यांस । जाति दादा वैभवें शिकविण्यास ॥ ६ ॥
स्वस्त्रियांतें जरि ज्ञान दिलें होय । रमातोरेंशी तरिच शिकवुं जाय ॥ ७ ॥"[१३]

यावरुन तत्कालीन स्त्रियांची परिस्थिती, पुरुषी मानसिकता अन् पंडिता रमाबाई, ताराबाई शिंदे यांच्या कार्याविषयीचा फुल्यांचा अभिमान दिसून येतो. पंडिता रमाबाईंनी केलेल्या धर्मांतरामुळे सनातनी व अन्य सुधारकांनीही आगपाखड केली, परंतु फुल्यांनी रमाबाईंची पाठराखण केली व विरोधकांचा समाचार घेतला. फुल्यांनी केवळ स्त्रियांच्या उन्नतीविषयक विचार नाही मांडले, तर तसे कार्यही केले. स्त्रीशिक्षणाचे त्यांनी केलेले कार्य अपूर्व व चिरंतन प्रेरणादायी ठरले आहे. विधवा-पुनर्विवाहास साहाय्य (१८६०), बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना (१८६३), असे मोलाचे कार्य त्यांनी केले. घरचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला करणे (१८६८), एका अनाथ मुलाला - यशवंताला दत्तक घेणे, अशी अनेक सामाजिक कार्ये त्यांनी केली. फुल्यांचे स्त्रिया व शूद्र यांच्या विकासासाठीचे विचार व कार्य पाहता आणि आजच्या विधवांच्या, स्त्रीभ्रूणहत्येच्या, अस्पृश्यांच्या समस्या पाहता फुल्यांचे यांबाबतचे विचार व कार्य यांची अपरिहार्यता दिसून येते. ''स्त्री आणि पुरुष एकसारखे एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र असता स्त्रियांस एकतऱ्हेचा नियम लागू करणे व लोभी पुरुषांस दुसरा नियम लागू करणे हा निव्वळ पक्षपात होय. ''[१४] हा फुल्यांचा विचार सद्यस्थितीत व पुढेही सामाजिक विकासासाठी नित्य उद्‌बोधक व चितंनप्रवर्तक ठरणारा आहे. पुरुषांप्रमाणे स्त्रीही एक माणूस असल्यामुळे तिचा माणूस म्हणून विचार करणे, स्त्रीपुरुष समभाव बाळगणे हा विचार महत्त्वाचा ठरतो. बालविवाह करणाऱ्या पालकांकडून दंड वसूल केला जावा व अशी रक्कम शूद्रातिशूद्र हिंदूंच्या शिक्षणावर खर्च करावी असे, फुल्यांनी मलबारीच्या टिपणावर मत व्यक्त केले. याप्रमाणे त्यांचे अनेक विचार मार्गदर्शक आहेत.

''जोतिबांनी धर्माची उत्पत्ती, कार्ये यांची परखड कारणमीमांसा केली. जातीसंस्था, वर्णव्यवस्था ह्यांतील परस्परसंबंध शास्त्रीय पद्धतीने शोधण्याचा प्रयत्न केला. ब्राह्मणांचे वर्चस्व का व कसे याचे विश्लेषण केले. त्यांचे धर्मग्रंथ, विधी आचारविचारांची चिरफाड केली. सण उत्सव, पूजा-अर्चा यामागील शोषणाचे अर्थशास्त्र व त्याची शोषकव्यवस्था संशोधकीय निरपेक्षतेने समजावून घेतली. तो सहसंबंध सर्वसामान्य तळागाळातल्या माणसांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी वाणी, लेखणी, करणी, संधटन, आंदोलन ही सर्वच माध्यमे वापरली. येथील विषम सामाजिक वास्तव, धर्मप्रणित व्यवस्था, अर्थव्यवस्था, ब्राह्मणांचे वर्चस्व, शूद्रातिशूद्राचे दैन्य, स्त्रियांची पराधीनता, अवतारांचे थोतांड, अज्ञान - अधंश्रद्धा, जोतिष्य, भविष्य, ग्रह, ग्रहयोग या सर्वांना प्रश्नांकित केले. स्त्री - शूद्रांच्या शोषणाची कारणमीमांसा करुन ब्राह्मणी धर्मशास्त्रे, त्यांच्या शोषणाचे कारण आहे हे साधार सिद्ध केले. त्यांच्या सर्वच लेखनामगील हेतू समाजातील शोषितांचे प्रबोधन, त्यांना सामाजिक क्रांतिलढ्यासाठी तयार करणे, सामाजिक गुलामीतून मुक्त होण्यास बाध्य करणे हा दिसून येतो.''[१५] महात्मा फुल्यांनी सत्यशोधक समाजाची, मानवतावादी धर्माची स्थापना केली. यावरुन सामाजिक, आर्थिक विषमता दूर होण्यासाठी, आवश्यक ते समाजपरिवर्तन होण्यासाठी फुल्यांनी किती मूलगामी, विधायक व मोलाचे विचार मांडले व त्यानुसार कार्य केले हे दिसून येते जनसामान्यांच्या विकासासाठीचे त्यांचे विचार व कार्य पिढ्यान्‌पिढ्या दीपस्तभांसमान मार्गदर्शक ठरत राहणार आहे.

उभा महाराष्ट्रच नव्हे तर सारा भारत दोन वर्षांपासून दुष्काळाने होरपळून निघाला आहे. १८७७ च्या सुमारास यापेक्षा भयानक दुष्काळ पडला होता. तेव्हा फुल्यांनी 'दुष्काळविषयक विनंतीपत्रक' 'ज्ञानप्रकाश' मध्ये प्रकाशित केले होते : ''मेहेरबान पुणे, मुंबई वगैरे ठिकाणचे सभासद यांस वि.वि. समाजाचे हुकुमावरुन आपणांस विनंतिपूर्वक असें कळविण्यात येते कीं, समाजाचे मार्फत

'व्हिक्टोरिया बालाश्रम' स्थापन केलें आहे. घरांत दुष्काळपीडीत लोक आपलीं मुलें सोडून जाऊं लागले आहेत व त्याप्रमाणें इंदापूर, मिरज व तासगांवकडील ब्राह्मणजात खेरीजकरुन बाकी सर्व जातींतील कित्येक अनाथ लोक आपलीं मुलेंबाळे घेऊन जमले आहेत. कधीं कधीं दोन दोन तीन तीन दिवसांचे उपवास काढून त्यांचीं हाडें मात्र उरलीं आहेत. शिवाय त्यांचे वस्त्रावांचून इतके हाल झाले आहेत कीं, त्यांचे येथें इत्थंभूत वर्णन करण्यास मला दु:ख वाटतें. यावरुन आपण सर्व सभासदांनीं व इतर दयावंत गृहस्थांनी कृपाळू होऊन, आपल्या शक्तीनुसार कांहीं ना कांहीं तरी, ही जाहिरात पाहतांच, मदत पाठविण्याची त्वरा केल्यास आपण आपलें कर्तव्यकर्म अशा वेळीं बजावल्याचें श्रेय होणार आहे.''[१६] याप्रमाणे आजहीं ज्या त्या तालुक्यातील लोकांनी दुष्काळपिडितांना, कर्जबाजारी शेतकऱ्यांना अन्न, वस्त्र, वित्त जे जे हवे ते ते देण्यासाठी याप्रमाणे आवाहन करुन त्यांना यथाशक्ती साह्य करणे काळाची व निरागस बाळाचीही मागणी आहे. बुडत्याला 'काडी'चा आधार हवा असतो 'माडी' चा नसतो, हे ज्यांना कळले आहे असे आपण सर्वजण याकामी पुढाकार घेऊ या.

''शूद्र शेतकऱ्यांनी एकीपेक्षां जास्त बायका करु नयेत व यांनीं आपल्या मुलामुलींची लग्ने लहानपणी करु नयेत म्हणून कायदा केल्याविना संतती बळकट होणें नाहीं''[१७] हे दोन्ही विचार शेतकरी बांधवांनी आत्मसात केले तर त्यांच्या अनेक समस्या कमी होतीत वा निर्माण होणार नाहीत. '' दर तीन वर्षांच्या अंदाजावरुन उत्तम शेतकऱ्यांस पदव्या द्याव्यात व शेतकऱ्यांच्या विद्वान मुलांनी एकंदर सर्व आपली शेतें उत्तम प्रकारचीं वजवून त्यांनीं थोडथोड्या लोहारी, सुतारी कामात परीक्षा दिल्यास त्यांस सरकारी खर्चाने विलायतेतील शेतकीच्या शाळा पाहण्याकरितां पाठवीत गेल्यानें इकडील शेतकरी ताबडतोब आपल्या शेतीची सुधारणा करुन सुखी होतील. ''[१८] असे फुल्यांनी 'शेतकऱ्याचा असूड' मध्ये म्हटले आहे. साऱ्या जगाला सुखी करणाऱ्या, जगाचा पोशिंदा असणाऱ्या अन्नदात्या शेतकरीबांधवांच्या सुखासाठी हे विचार सरकारने अंमलात आणले तर सुखावह चित्र निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही. याशिवाय फुल्यांनी या ग्रंथात शूद्र गावकऱ्यांच्या मुलांना मराठी सहावे इयत्तेसह नांगर, पाभर व कोळपी हाकण्याची परीक्षा देऊन निवडतील, त्यांस मात्र पाटिलक्या द्याव्यात म्हणजे शाळेतील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण वाढेल व पुढे असे सद्गुणी पाटील जे धूर्त भटकुळकर्णी अज्ञानी शेतकऱ्यांस कज्जे करतात, शोषण करतात त्यास पायबंद बसेल. अशा स्वरुपाचे त्यांचे विचार आजही अनुकरणीय आहेत. 'परोपकार हे पुण्य तर परपीडा हेच दु:ख' या त्यांच्या विचारावर प्रत्येकाने आत्मपरीक्षण करण्याची वेळ आली आहे. सत्यशोधकीय विवाहपद्धतीतून आजपर्यंत हजारो विवाह घडले आहेत. सध्या काही ठिकाणी घडत आहेत. याप्रमाणे सर्वत्र विवाह घडले तर वारेमाप होणारा अनावश्यक खर्च वाचेल. कर्जबाजारीपणा टळेल.

'' स्त्री अथवा पुरुष जे आपल्या मातापित्याचा वृद्धापकाळी परामर्ष इतर मानववृद्ध शिष्टांस सन्मान देणारांस बहुमान देतात, त्यांस सत्यवर्तन करणारे म्हणावेत''[१९] याप्रमाणे फुल्यांनी सत्यवर्तन करण्यासाठी ३३ नियम सांगितले आहेत. हे नियम - विचार सामाजिक विकासासाठी उपयुक्त आहेत. मृत्यूनंतरही सामाजिक बांधिलकी कशी जोपासली जाईल यासाठी प्रेरणादायी ठरावे असे त्यांचे मृत्युपत्र आहे.

सध्या गुलामी मनोवृत्ती असलेल्यांनी आपली 'गुलामगिरी' व त्यामागील कारणमीमांसा लक्षात घ्यावी. शेतकरीबांधवांनी व लोकप्रतिनिधींनी 'शेतकऱ्याचा असूड' मधील 'सत्सार' जाणून

घ्यावे अन् 'इशारा' ही ओळखावा. शेतकरी कधी 'हंटर योग' आणतील, मागे लागतील सांगता येत नाही. 'अस्पृश्यांची कैफियत' ऐकणाऱ्यांनी 'तृतीयरत्न', 'ब्राह्मणांचे कसब' ही ओळखावे. छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पवाडा गाता गाता शिवरायांचा संचार व फुल्यांच्या विचारांचा अंगार निर्माण व्हावा. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' जीवनात उतरवावा, 'अखंड' सत्कार्य करीत राहावे, आणि या सत्कार्यातूनच कीर्तीरुपी मागे उरावे. हीच खऱ्या अर्थाने महात्मा फुल्यांविषयीची कृतज्ञता ठरेल.

महात्मा फुल्यांच्या विचारकार्याचे महत्त्व :

सध्या अनेक शेतकरी रोज आत्महत्या करीत आहेत. शेती करायला कोणी नाही अशी अवस्था आहे. बारा बलुतेदारांची वाताहत झाली आहे. जागतिकीकरण, भांडवलशाही, धार्मिक दहशतवाद, भ्रष्टाचार, झुंडशाही, गुंडशाही, गुन्हेगारी, सामाजिक-आर्थिक विषमता, नैतिक अध:पतन इत्यादी समाजविघातक समस्या, सरकारच्या, लोकप्रतिनिधींच्या ठोस कृतिकार्यक्रमांचा अभाव, निष्क्रिय बुद्धिवादी, 'आम्हां काय त्याचे' म्हणणारा पांढरपेशी समाज, हे सारे चित्र आपल्या डोळ्यांसमोर आहे. म्हणूनच फुल्यांच्या विचारांचा, कार्याचा व्यक्तिगत व सार्वजनिक पातळीवरिल अंगीकार हा अत्यावश्यक ठरला आहे. यावरुन फुल्यांच्या विचारकार्याची चिरंतन मौलिकता लक्षात येते.

महात्मा फुले यांच्या विचारकार्याचे मोल नरहर कुरुंदकरांनी सांगितले आहे: ''समता आणि स्वातंत्र्याचे महात्मा फुले हे पुरस्कर्ते होतेच पण ह्याखेरीज न्यायाची प्रेरणा ही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातच होती. त्यांचे क्रांतिकारकत्व स्त्रियांच्या प्रश्नापुरते मर्यादित नव्हते. भारतीय समाजरचनेतील मर्माचा व गाभ्याचा प्रश्न जो अस्पृश्यता त्याला अत्यंत समर्थपणे महात्मा फुले ह्यांनी हात घालून सगळ्या परंपरांच्या विरोधी विद्रोहाचे रणशिंग फुंकले होते.''[२०] यावरुन फुल्यांच्या विचारकार्याचे महत्त्व लक्षात येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महात्मा फुले यांना आपले गुरु मानून त्यांच्या विचारांना व कार्याला समोर ठेवून समाजपरिर्वतनाचे मोठे कार्य केले. महात्मा फुले यांचे विचारकार्य राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदींना आणि दलित व विविध पुरोगामी चळवळींना मार्गदर्शक व प्रेरणादायी ठरले आहे. या सर्व बाबींवरुन फुल्यांच्या विचारकार्याची मौलिकता प्रकर्षाने दिसून येते.

समारोप :

महात्मा फुले यांना आलेले दाहक जीवनानुभव, समाजजीवनाचे त्यांनी केलेले सूक्ष्मावलोकन, धर्म, इतिहास, पुराणे, परंपरा, समाजव्यवस्था यांचा त्यांनी केलेला चिकित्सक अभ्यास, स्पष्ट, परखड, उद्बोधक व चिंतनप्रवर्तक मांडणी, सहजसोपी व सारग्राही भाषाशैली आणि समाजोत्थोनाची, मानवकल्याणाची आंतरिक तळमळ, विचारांतील द्रष्टेपणा यांमुळे फुल्यांच्या समग्र वाङ्मयातील सामाजिक, आर्थिक व अन्य विषयांवरील आदर्शवत विचार हे सामाजिक, राष्ट्रीय विकासासाठी उपकारक व मार्गदर्शक ठरले आहेत. तसेच त्यांचे विविध क्षेत्रांतील कार्य पिढ्यान्पिढ्या प्रेरणादायी ठरणार आहे.

निष्कर्ष :

१. महात्मा फुले हे पहिले सामाजिक क्रांतिकारक, सामाजिक इतिहासकार, शिक्षणतज्ज्ञ, इतिहास संशोधक, द्रष्टे व कृतिशील विचारवंत, थोर लेखक असून याचा प्रत्यय त्यांच्या समग्र वाङ्मयात व जीवनकार्यात येतो.

२. महात्मा फुल्यांच्या समग्र वाङ्मयात सामाजिक, आर्थिक विषमता दूर व्हावी, समाजपरिवर्तन घडावे, मानवकल्याण घडावे यांबाबतची आंतरिक तळमळ दिसून येते व त्यांबाबतचे सामाजिक विकासासाठीचे मार्गदर्शक विचार प्रकर्षाने दृग्गोचर होतात.
३. महात्मा फुल्यांनी स्त्रिया व शूद्र यांच्या उन्नतीसाठी, सामाजिक समस्या दूर होण्यासाठी लेखणी, वाणी, कृती, चळवळ इत्यादींच्या माध्यमातून क्रांतिकारक कार्य केल्याचे दिसून येते.
४. महात्मा फुले यांच्या लेखनाला लाभलेले अनुभवाचे व चिंतनाचे अधिष्ठान, दाहक समाजजीवनाचे वास्तव आकलन, समाजाच्या अवनतीची चिकित्सक कारणमीमांसा, भाषेतील सुबोधपणा, परखडपणा, लेखनातील अचूक दिशादर्शकता, यांमुळे त्यांचे लेखन उद्‌बोधक, मार्गदर्शक, परिणामकारक व प्रेरणादायी झाले आहे.
५. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी, शेतीचे-शेतकऱ्यांचे विविध प्रश्न सोडविण्यासाठी, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राष्ट्रीय अशा विविध प्रश्नांसाठी, समस्यांसाठी फुल्यांचे विचार दीपस्तभांसमान मार्गदर्शक ठरतात.
६. महात्मा फुले यांचे विचारकार्य राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदींना आणि दलित व विविध पुरोगामी चळवळींना मार्गदर्शक व प्रेरणादायी ठरले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. अहिरे प्रतिभा (संपा.), समग्र वाङ्मय महात्मा फुले, साद प्रकाशन, औरंगाबाद-०३, प्रथम आवृत्ती, दि. २८ नोव्हेंबर २०१३, पृ.क्र. १६,१७. (संदर्भ क्र. ०१ ते १९)
२. हडसनकर रविचंद्र, ठिणगी, अभिनव प्रकाशन, मुंबई - १४, प्रथम आवृत्ती, मार्च १९७७, पृ.क्र. दोन (संदर्भ क्र. २०)
३. कीर धनंजय, महात्मा जोतिराव फुले : आमच्या समाजक्रांतीचे जनक.
४. कोत्तापले नागनाथ, जोतिपर्व.
५. लुलेकर प्रल्हाद (संपा.), सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक, कैलास पब्लिकेशनस्, औरंगाबाद, दि. १८ जुलै २००८.
६. सुरवाडे दिलीप (संपा.), महात्मा फुले : शैक्षणिक विचार व कार्य, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद - ०३, प्रथम आवृत्ती, दि. १५ एप्रिल २००९.

महात्मा फुले लिखित शेतकऱ्यांचा असूड व सदयस्थिती

प्रा. शैलजा बरूरे
स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड

भारतातील शेतकरी हा आधुनिक काळातच उपक्षित आणि वंचित नाहीतर त्यांच्या शोषणाची, दुर्दशेची पाळेमुळे भारताच्या इतिहासात रूजलेली आहेत. महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रथांत शेती शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेला इतिहास व समकालीन परिस्थिती कारणीभूत असल्याची मांडणी केली. शारीरिक कष्टाची काम करणारा हा शेतकरी सत्ता आणि संपत्ती पासून नेहमीच दूर राहिला. ज्ञानसत्तेची दारे ही त्यांच्यासाठी सहजासहजी उघडत नव्हती. अशावेळी महात्मा फुले यांनी भारताच्या सामाजिक, अर्थिक, शैक्षणिक मागासलेपण व शेतकऱ्या विषयी असणारी अनास्था याविषयी सखोल चिंतन शेतकऱ्याच्या आसूडमध्ये मांडले आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून शेतीकडे पाहिले जाते. महात्मा फुले यांनी पारंपारिकशेती ऐवजी तांत्रिक ज्ञानावर शास्त्रशुदध शेती करण्याचे प्रशिक्षण शेतकऱ्या दयावे असे 'शेतकऱ्याचा असूड' मध्ये लिहिले आहे. सरकारी मदतीशिवाय आपल्या शेतात जल संवर्धनाचे काम करणाऱ्या शेतकऱ्यांना बक्षीस दयावे त्यामुळे इतर शेतकऱ्यांना प्रेरणा व प्रोत्साहन मिळेल. तसेच उत्कृष्ट पशूसंवर्धन व पीकस्पर्धा आयोजित करून शेतकऱ्यामध्ये पशूसंवर्धन, विविध अन्नधान्याचे संवर्धन या विषयी जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्नही केला पाहिजे असे मत महात्मा फुले यांनी लिहिले आहे. आजचे कृषिप्रदर्शन, पशूप्रदर्शन व विक्री किंवा जलसंवर्धन जलव्यवस्थापनासाठी जलयुक्तशिवार योजना या महात्मा फुले यांनी पूर्वीच ग्रंथित केल्या असल्याचे निदर्शनास येत. म्हणजेच महात्मा फुले ही द्रष्टे विचावंत होते. ज्याकाळात शेतीला प्रतिष्ठा नव्हती निरक्षर अडाणी शेतकरी शेतीत राबत होता त्याकाळी महात्मा फुले यांनी काळाच्या पुढे जाउन शेतीला आधुनिक व फायदेशीर,शाश्वत बनविण्यासाठी आपल विचार मांडले.

शेती हा नेहमीच ताटयाचा व्यवसाय राहिला आहे. सर्व आक्रमणकर्ते सर्वप्रथम शेतीचीच लूट करतात. आक्रमणकर्ते परकीय असतात मात्र स्वकीयांनी सुदधा शेती आणि शेतकऱ्यांची प्रचंड लूट केलेली आहे. शेतीसाठी मोठयाप्रमाणात भांडवल उपलब्ध असणे आवश्यक असते. मशागत, बियाणे, बैल याशिवाय उत्तम खते, मनुष्यबळ व सर्वात म्हणजे योग्य वेळी योग्यपर्जन्यमान असेल तर शेतीत मनासारखे पीक घेता येते शेतीतून निघालेल्या धान्याला व उत्पादनाला योग्य भाव मिळाला तर पुढील वर्षी शेतीसाठी भांडवल शिल्लक राहते. फार पूर्वीपासून उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नौकरी असे म्हटले जात आसले तरी ब्रिटिशकाळाच्या पूर्वीपासून त आजपर्यंत शतीमध्ये कधीही शिल्लक, किंव निव्वळ नफा राहिलेला नाहि. त्यामूळे शेतीकरण्यासाठी भांडवलाची उपलब्धता हा सर्वात महत्वाचा प्रश्न महात्मा फुलेंच्या काळातही होताच. ब्रिटिशकालीन नवीन सारापद्धती, वारंवार पडणारा दुष्काळ यामुळे शेती विकविण्यासाठी शेतकऱ्याला कर्ज काढावेच लागत असे. कर्जबाजारी व अशिक्षित शेतकऱ्यांच्या जमीनी हडप करणे सावकारांना सहजशक्य होते. याचा परिणाम म्हणून शेतकऱ्याला अतिशय दैन्यअवस्थेत जीवन जगावे लागत होते. या शोषणापासून शेतकऱ्यांची मुक्ती करण्यासाठी १८७९ मध्ये जमिनीचे हस्तांतरण थांबविणारा कायदा संमत केला. ता 'डेक्कन ॲग्रिकल्चरल रिलिफ ॲक्ट' म्हणून ओळखला जातो. या कायदयामुळे शेतकऱ्यांना

लाभ झाला असता पण भारतीय असंतोषाचे जनक लोकमान्य टिळकांनीच या कायदयाला केसरीकध्ये लेख लिहुन विरोध केला. रयतेच्या सर्व अरिष्टाला कारण सावकार अशी पुष्कळांची समजूत असल्यामुळे त्यांची कोणाला कीव येत नाही पण हे चूक आहे. वस्तुत:सावकारांवाचून रयतेचे चालावयाचे नाही. शेतीस लागणारे भांडवल तो पुरवितो. पण कर्जदार बुडाला की तो बुडलाच. इतकेच नाही तर हे भांडवलही पुष्कळदा त्यांचे नसून त्याने दुसऱ्या मोठया पेढीवरून आणलेले असते. शेतकरी एखादे वेळेस सुदून जातो. पण तो मात्र मध्येच बुडतो. हल्ली सरकारच्या आचरणाने रयत व सरकार यांच्यामध्ये विनाकारण दैतभाव उत्नन्न झाला आहे. तसा तो राहण्याचे कारण नाही.

या उद्धत केलेल्या काहीं वाक्यांवरून हे लक्षात येते की किमान सरकार त्यांकाळी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर कायदे करण्याचा किंवा शेतकरी व इतर जनता यांच्यामध्येही हस्तक्षेप करीत असे. आज तर शेतकऱ्यासाठी उपलब्ध असलेले सिलिंग कायदा भूसंपादन कायदा किंवा जीवन आवश्यक वस्तूंचा कायदा किंवा भारतीय राज्यघटनेच्या परिशिष्ट नउ मध्ये असलेले कायदे बदलले पाहिजेत, ते शेतकऱ्यांचे शोषण करणारे व त्यांच्या मूलभूत अधिकाराचे अर्थिक स्वातंत्र्याचे हनन करणारे कायदे आहेत हे माहिती असूनही ते रद्द करण्यासाठी प्रयत्न कुनीच करू नये अशी तरतुद करण्यात आली आहे. शेतकऱ्याच्या विरोधात सरकार व शेतीत्तर लोक एकत्र आल्याने, त्यांचे संघटन वाढल्याने शेती व शेतकऱ्यांचे शोषण आतोनात वाढले आहे. शेतकऱ्यांचा गळा सरकार जाचक कायदे भांडवलदार (सावकार, उदयागपती, कारखानदार, दलाल) व सनदी नौकरशाही करत आहे. लोकमान्य टिळकांसारख्या राजकीय नेत्रत्वानेच तव्हापासूनच भांडलदारांना, सावकारांना पाठीशी घातले असल्याचा हा परिवाक आहे. म्हणुनच कार्लमार्क्सच्या भांडहिच्या विचारावर टिका करणारे जेव्हा भांडवलदारांची समाजासाठीची उपयुक्तता विशद करणारे चिंतन मोडतात तेव्हा अश्याच वाटण्याचे कारण असत नाही. शेतकऱ्यांच्या दैन्यअवस्थेला कारणीभूत असणाऱ्या कारणांचा चिकित्सक शोध घेण्याऐवजी भांडवलदांराची बाजू घेतल्यामुळेच आतापर्यंत भारताचा विकास हा भांडवलकेंद्रीविकास झाला आहे. तो शेतीकेंद्री व्हायला हवा होता.

भारतामध्ये अनेक धर्माचे तत्वज्ञान, कर्मकांड व रूढी परंराचा प्रभाव आहे. धर्माने लौकीक जीवनात हस्तक्षेप व शोषणाची परंरराच निर्माण केली आहे. महात्मा फुले यानी हिंदूधर्म भारतीय शेतकऱ्यांचे शोषण कसे करतो याचे वर्णन शेतकऱ्याचा आसूड मध्ये केले आहे. महात्मा फुले यांच्या काळात उच्चवर्णीय समजला जाणारा ब्राम्हण विविध पसंगी धार्मिक कार्ये करण्यास सांगून शेतकऱ्यांना लुबाडीत असे. शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत सगळे विधी साखळी पद्धतीने शेतकऱ्यांच्या कष्टातून निर्माण झालेली संपत्ती लूटण्याची व्यवस्थाच सत्य महात्मा फुले यांनी मांडले मतलबी धर्माचे लिबाड शेतकऱ्यांच्या मागे लावून त्याला करणार नाही अशा पद्धतीने त्याचे शोषण होत होते. शेतकऱ्यांच्या मुलीस श्रतूप्राप्ती झाली की श्रतूशांती केली पाहिजे हे भट ब्राम्हण शेतकऱ्यांना पटवून देत त्या मुलीला निसर्गक्रमा नुसार गर्भ राहिल आणि मुल झाले की खोटया कुंडल्या करूण जपुष्ठानाचे निमीत्ताने जेवणे व पैसे उकळायचे म्हणजे शेतकऱ्यांच्या जन्मापासूनच नाव्हेतर त्याहि अधिपासून त्यांच्या शोषणाला प्रारंभ होत आसे. मुलाच्या लग्नाच्या वेळी लग्नसमारंभात घर बांधताना मृत्यूच्या वेळीही भट ब्राम्हण तयारच असत तसेच चैत्रातील वर्षप्रतीपदा, रामनवमी, हनुजयंती, नागपंचीमी, श्रावणी पार्णीमा, श्रावण सोमवार, हरीतालीका ते विविध तिर्थयात्रा जत्रा खेत्रा होत्याच असे शेतकऱ्यांचे शोषणाचे वर्णन महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या आसूड मध्ये केले आहे. तीच परीस्थिती अद्यापही सरूच आहे ग्रामीण व शहरी भागात वाढत जाणारे मंदिराची संख्या मालिक सिनेमा व प्रसारमाध्यमातून दाखवले जाणारे धार्मीक सणसमारंभ उत्सव प्रियता यांच्यामार्फत आजही बहुजन

समाजाला आज्ञान व आगनिकतेच्या आधारे लुटण्याचेच काम ही धार्मीक प्रथा परंपरा कर्मकांडे करीत आहेत. हे शोषण व्यवस्थित सरू राहण्यासाठी अनेक समृतीग्रंथ प्रकाशने व्यक्ती भारतातील सार्वजणीक सूटया उपयुक्त विविध धर्मीयांच्या सन समारंभाना दिल्या जाणाऱ्या शासकीय सुटया कारणीभूत ठरतात.

महात्मा फुलांच्या काळात भारतीय शेतकरी सरंजामी व्यवस्थेचा बळी होता. सावकार उच्चवर्णीय उच्चवर्गीय लोक लुबाडतच होते. कामापुरती लंगोटी! फिरती नांगराचीपाटी! या आखंडामध्ये त्यांनी शेतकरी त्याचे कुटुबिय व एकुणच त्यांच्या जीवणाचे विधारक चित्र रेखाटले आहे. जगाचा पोषिंदा असलेला शेतकरी उपास ताक आणि कण्या खाउन पाट भरतो. जगाला वत्र बहालकरूण लाजराखणारा हा शेतकरी शरिर झाकण्या पुरती लंगोटी परिधान करूण नांगराच्या मागे राहतो. या अज्ञानी मानसाला कुलकर्ण्यानी काय लिहिले कळत नाहि. अणि निर्दय सावकार तर लुटतच राहतो. एखादयावेळी काहिकारणानिमीत्त कोर्टकचेरीची वेळ आलीचतर वकील ही अदिकची रूपये मागतो. न्याय व्यवस्थेला गरिबी व दैन्याने ग्रासलेला शेतकऱ्याची दया येईलच आसे नाही.

शोषितांचे आधारस्तंभ : महात्मा फुलेंचे सामाजिक विचार

माने वनिता भागवत
ग्रंथपाल,
मानवलोक समाजविज्ञान महाविद्यालय
अंबाजोगाई जि. बिड.

प्रस्तावना :—

भारतीय समाजव्यावस्था ही मुळातच पुरूषप्रधान व्यवस्था म्हणून अस्तिवात आली आहे. त्यामुळे साहजिकच स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. त्यामुळे अन्याय अत्याचार रूढी परंपराचा पगडा हा स्त्रियांवरच जास्त झालेला आहे. त्यांचावर होणाऱ्या अत्याचाराना प्रतिकार करण्यासाठी अनेक भारतीय समाजसुधारकानी प्रयत्न केले आहेत. त्यामध्ये राजाराम मोहनरॉय यांनी सतीबंदी कायदा अस्तिवात आणला. महात्मा फुलेंनी व सावित्रीबाईनी स्त्री शिक्षणाचा हक्क मिळवून दिला. विधवा विवाह दत्तक मुल घेणे इ. विषयी समाजकार्य केले.

विशाल व्यक्तिमत्व असलेले आधुनिक भारतातील पहिले समाजक्रांतिकारक म्हणून ओळखले जाणारे महात्मा फुले महाराष्ट्रातील शोषितांचे अधारस्तंभच आहेत. एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रत समाज हा अज्ञानी, अंधश्रध्दा अनिष्ट रूढी परंपरा. अंधकारातच चाचपडत होता. त्या काळात इंग्रजांची सत्ता भारतात रूढ झालेली असली तरी समाजा अज्ञानी पणामुळे सामान्य जनतेत जाणीव जागृती नव्हती. मोजक्याच लोकांना जाणीव आसल्यामुळे इंग्रजाच्या सत्तेत कारकुनी पदे, शिक्षणात पाटीलकी, देशमुखी पदे अशी वेगवेगळया पदव्या घेवून समाज हा इंग्रजांचा गुलाम होत होता. येथील बहुजन समाजाची स्थिती ही आहे तीच दयनीय अवस्थेत होती. अशा सामाजीक स्थितीत समाजाला जागृत करण्याचे कार्य महात्मा जोतीरावांनी हाती घेतले. विचारांना कृतीची जोड दिली. कोणताही क्रांतीकार विचार हा, त्यांनी स्वत:च्या आचरणातून वास्तवात आणला. त्यांनी अनेक कृतीचारातून समाजसुधारणेच्या चळवळी केल्या. त्यातून त्यांनी प्रत्येक विचाराला व्यक्तीच्या हक्कास कायदयाची जोड निर्माण केली. म्हणूनच त्यांना कृतीशिल विचारवंत म्हणतात. महात्मा फुले हे कुठल्याही अमिषाला बळी पडले नाहीत. त्याकाळात पुण्यासारख्या ठिकाणी इंग्रजानी मोठी पदवी देवून स्वागत केले असते. परंतू त्यांचा पिंडच वेगळा होता.

महात्मा फुले हे लेखक, विचारवंत आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. त्यामागची भुमीका ही समाजाचा सर्वांगीन विकास व्हावा, असे त्यांचे विचार व कृती केली. त्यामुळेच सामाजीक विकासायचा मूळ पाया महात्मा जोतीराव फुलेनी कृतीतून आचरणात आणला.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :—

- महात्मा फुलेंच्या समाज विकासातील कार्याचा आढावा घेणे.
- सद्यस्थितील समाजतील स्त्रियांवर होणारे अत्याचार व महात्मा फुलेंच्या विचारांची आवश्यकता.
- निष्कर्ष व उपाय

संशोधन कार्यपध्दती :—

प्रस्तुत विषयाशी सबंधीत अधार सामग्रीचे संकलन करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोतातील संदर्भ ग्रंथ वृतपत्रीय लेख इ. साहित्याचा आधार घेउन प्रस्तुत विषयावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बालपण व शिक्षण :—

महात्मा फुले यांचा जन्म इ.स. ११ एफ्रील १८२७ मध्ये झाला. सातारा जिल्हयातील करगुण या गावचे त्यांचे पूर्वज होते. पण काही कारणामुळे त्याना आपले गाव सोडावे लागले. पुढे ते पुणे जिल्हयाच्या खानवडी या गावी येउन राहिले. काही कालांतराने पुणे येथे येउन राहिले. जोतीराव एक वर्षाचे असतानाच त्यांच्या मातेचे निधन झाले. त्यामुळे त्यांचे पालण पोषण वडिलांनी केले. जोतीरावांचे वयांच्या सातव्या वर्षी

नाव शाळेत घातले. परंतू त्या काळी समाजाचा शिक्षणाकडे कल नव्हता. त्या विचाराने त्यांचे शिक्षण बंद पडले. त्यानंतर महात्मा फुले वडिलांसोबत शेतीमध्ये मदत करू लागले. काहि कालांतराने त्यांचे शेजारी राहणारे गफार बेग मुन्शी व धर्मोपदेशक लिजिट यांनी त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले. परत महात्मा फुले यांना शाळेत घालण्याविषयी मन वळवले. महात्मा फुले यांच्या वडिलांनी एका इंग्रजी शाळेत घातले. त्यांचे शिक्षण सरू असतानाच दरम्यानच्या काळात त्यांचा सावीत्री बाईशी विवाह झाला.

महात्मा फुले हे लहान पणापासूनच बंडखोर वृतीचे होते. विद्यार्थी दशेतच त्यांच्या मनात परकीय इंग्रजी सत्ते विरूध्द बंड करण्याचे विचार येत आसत. परंतु नुसत्या फुटकळ विचारांनी इंग्रजी सत्ता नष्ट होणार नाही. हे त्यांच्या लक्षात आले. आपण आपल्या समाजासाठी समाज सेवेत वाहून घ्यावे. असे वाटते त्याच वेळेस त्यांना समाजातील विषमता, अन्याय, शोषण यांची जाणीव झाली अन्याया विरूध्द विचारांनी व कृतीने पेटून उठले.

समाजविकासात महात्मा फुलेचें शैक्षणिक विचारांची आवश्यकता :–

महात्मा फुले यांनी आपल्या भोवतालच्या सामाजीक परिस्थिचे बारकाईने अवलोकन करून अंतर्मुख होउन चिंतन केले. समाजातील दिन, दुबळे, दलित स्त्रियांची होत आसलेली पिळवणूक, शोषण अन्याय कारक रूढी परंपरा या सर्वांचा विचार केला. व याठिकाणची सामाजीक व धार्मिक परिस्थितीत बदल केला पाहिजे असे वाटू लागले. समाजातील अत्याचारित दलित शोषित मानवाला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. व हक्क, न्याय, समता निर्माण केली.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना :–

समाजव्यवस्थेत बदल घडवून आणायचा असेल तर, या ठिकाणी समाजात वरिष्ठ वर्गाकडून दलितामध्ये होत असलेले अन्याय अत्याचार या विरूध्द संघर्ष केला पाहिजे. स्त्रियांवर होणारे अत्याचार इ. संघर्षाशिवाय सुधारणार नाहित. असे त्यांचे मत होते. त्यासाठी १८८७ मध्ये पुण्यात सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. महात्मा फुले हेच या संघटनेचे पहिले अध्यक्ष व कोषअध्यक्ष होते. सत्यशोधक समाजाची **प्रमुख तत्वे पुढील प्रमाणे आहेत.**

- ईश्वर एकच असून तो निर्गूण निराकार आहे.
- सर्व मानव एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत.
- परमेश्वराची भक्ती करण्याचा प्रत्येक मानवाला अधिकार आहे.
- पुरोहित अगर मध्यस्थी शिवाय परमेश्वराची उपासनाव भक्ती करता येते.
- मनुष्याला जातीने नव्हे तर गुणांनी श्रेष्ठतव प्राप्त होते.
- पुनर्जन्म, कर्मकांड, जपतप इ. गोष्टी अज्ञानी आहेत. त्यामुळे मनुष्याची पिळवणूक होत आहे.
- कोणताही धर्मग्रंथ ईश्वरप्रणीत नाही. सर्व धर्मग्रंथांची निर्मिती ही मानवानेच केली आहे.

महात्मा फुले यांचे धर्मविषयक विचार हे उदात होते. सर्व मानव एकाच परमश्वराची लेकरे आहेत. म्हणून मानवाने परस्परांशी बंधुभावाने व्यवहार करावा असे त्यानी सांगितले. ते कुठल्याही धर्माविरूध्द, जातीविरूध्द नव्हते. तर ते फक्त शाषित, अन्यायी, गुलामी रूढी परंपरा या विरूध्द त्यांनी लढा दिला. सुधारणा करण्याचे हाती कार्य घेतले. ते पार पाडले. महात्मा फुलेंचा आणि त्यांच्या सत्यशोधक समाजाचा फक्त मानवतावादी दृष्टिकोनातून कार्ये हाती घेतले होत. अनिष्ट चालीरीती रूढी परंपरा या विरूध्द लढा होता. धर्माचा बाजार मांडणाऱ्यानी त्यांनी विरोध दर्शवला होता. महात्मा फुले ऐके ठिकाणी असे लिहिले आहे की ज्या परमेश्वराने यासंपूर्ण विश्वाची निर्मिती केली त्याला नैवैध दाखविणे कशासाठी?

स्त्रिया विकासासाठी फुलेंचे विचार :–

महात्मा फुलेच्यां काळात भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती अतिशय दयनीय होती. स्त्रियांना कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य नव्हते. स्त्रिया रूढी परंपरा अंधश्रध्दा बंधनात अडकलेल्या होत्या यातून बाहेर काढण्याचे शस्त्र म्हणजे 'शिक्षण' हे महात्मा फुले यांनी ओळखले होते. म्हणुन त्यांनी शिक्षणाची सुरूवात ही आपल्या स्वत:च्या घरापासून केली. आणि आपल्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना घरात शिकवले त्यांना

पहिली स्त्रि शिक्षिका बनवले. त्यापुढे अनेक स्त्रियांना सावित्रीबाईनी शिकवण्याचे महान कार्य केले. स्त्रियांना शिक्षन मिळाले शिवाय त्यांचा उध्दार होणार नाही असा ठाम विश्वास होता. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाचे कार्य प्रथम महात्मा फुले यांनी हाती घेतले.

इ.स. १८४८ साली महात्मा फुले यांनी पुण्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. जोतिबांनी आपली अशिक्षित पत्नी सावित्रीबाईना शिकवून पुढे त्यांना शिक्षिका म्हणून नेमणूक केली. स्त्री शिक्षणाचे जे कार्य केले त्याबद्दल सरकारने इ.स. १८५२ मध्ये विश्राम बागवाडयात त्यांचा सत्कार केला होता.

भारतात त्या काळी बालविवाहची प्रथा मोठया प्रमाणात रूढ होती. त्यांचे दु:ख पाहुन ज्योतिबांनी विधवा पुर्विवाहाच्या चळवळी काढल्या. भाषणे केली. विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला. विधवा स्त्रियांचे केशवपन करण्याची दृष्ट प्रथेला कडाडून मोठा विरोध केला. महात्मा फुले यांनी स्वत:च घरीच बालहत्या प्रतिबंध गृह सुरू केले. अशाच एका काशीबाई नावाच्या विधवेच्या पोटी जन्मास आलेल्या मुलास त्यांनी स्वत:दत्तक घेतले.

खरोखरच महात्मा फुलेंनी स्त्रियांना अन्याय अत्याचार रूढी परंपरा अनिष्ठ प्रथा यातून बाहेर काढण्याचे महत्वपूर्ण पाउल उचलले. त्यांचा आदर्श घेउन समाजातील स्त्री पुरूषांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून आपापल्या परीने शक्य होईल तेवढे कार्य करण्याची प्रेरणा घ्यावी हाच संदेश हा महात्मा फुलेच्या कार्यातून दिसून येतो.

राजर्षी शाहू महाराज, संत गाडगे महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, विवेकानंद इ. अनेक विचारवंतानी सुशिक्षित, आशिक्षित असूनही महान असे सामाजिक कार्य केले आहे. समाजातील विराधकांना अनिष्ठ रूढी परंपरा नाहिशा करण्याचा प्रयत्न केला. समजाला प्रकाशमय जीवन देण्याचा विचार अचरणात आणले.

शेवटी एक सांगावेसे वाटते की 'जे कृष्णमूर्ती' म्हणतात, शिक्षण हे जीवनाभिमुख असावे त्यातून एक स्वकेंद्रीत मानव निर्माण न होता एका जागतिक मन निर्माण झाले पाहिजे. असे मन की जे समगृतेने व सर्वोपांगी विचारकरू शकेल. मानसशास्त्रीयदृष्टया शिक्षक हा विद्यार्थ्या इतकाच अज्ञानी व आशिक्षित आहे. शिकवणे या दोन वेगवेगळया प्रक्रिया नसून विद्यार्थी व शिक्षक अशा दोघानी मिळून एकत्रितपणे शिकणे ही एकच प्रक्रिया आहे. म्हणून विद्यार्थी हा शिक्षक व शिक्षक हा विद्यार्थी आहे. परीक्षेतील गुण हे विद्यार्थ्यांची हुशारी ठरवू शकत नाही. एकमेकांची विद्यार्थ्यांबरोबर तुलना करणे म्हणजे दोन्ही विद्यार्थ्यांना इजा पोंहचवणे होय. कृष्णमूर्तींची शिकवण ही वस्तूनिष्ठ व विज्ञानाधिष्ठित असली तरी प्रेम हा तिचा गाभा आहे.

सद्यस्थितील समाजातील समस्या व उपाय :–

सदय परिस्थितीत स्त्रीभ्रून हत्या, उच्चशिक्षणात ग्रामीण भागातील मुलींचे गळतीचे प्रमाण, भारतीय समाजात रूढी असलेली हुंडा पध्दत आणि त्यामुळे मूलींना उच्चशिक्षण देण्याऐवजी ग्रामीण भागात होत आसलेले बालविवाह. बाल लैगिक अत्याचार होणे, बालकामगार, रस्त्यावरील मुलांच्या समस्या ही मुले निरक्षर असतात. काही मुले ही शारिरीक मानसिक अत्याचारांची शिकार इत्यादी समस्या ग्रस्त समाजसाठी महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक समाजसंघनेच्या तत्वांचा आधार घेउन समाजिकमुल्ये रूजवण्याची आवशकता आहे.

उपाय :–

- ग्रामीण भागात बालविवाह सबंधीत व मुलींच्या उच्चशिक्षणा विषयी मार्गदर्शन करणे, ग्रामीण भागात राष्ट्रीय उत्सव उदा. १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारी, १मे कामगार दिन, १७ सप्टेंबर, इत्यादी उत्सवाच्या दिनी महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचारावर कार्यक्रम आयोज करणे.
- प्राथमिक व माध्यमिक शाळेपासुनच महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मुलामुलींना चरित्र, आत्मकथा ग्रंथाचे वाचन संस्कृतीसाठी आचरणात आणने

- अभ्यासक्रमामध्ये महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजाराम मोहनरॉय, सावित्रीबाई फुले, अहिल्यादेवी होळकर, संत गाडगेमहाराज, महात्मा गांधी, साने गुरूजी इ. समाजसुधारकाचे चरित्र आत्मकथा सुधारणा कार्य इ. अभ्यास क्रमात ठेवणे.
- शिवजयंती, गणपती उत्सव या काळात विचारवंताची भाषणे व्याख्याने मार्गदर्शनपर ठेवणे.
- शिक्षण पध्दतीतिल बदल खाजगीकरण, अंधश्रध्दा, चंगळवाद, भ्रष्टाचार इ. वर निर्बंध कायदे अमलबजावणी झाली पाहिजे कडक शासन झाले पाहिजे.

संदर्भ :–

- अहिरे पी. ए, शैक्षणिक विचारवंत आणि समाज सुधारक, अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे, २०११
- ठोंबरे तानाजी, महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पाचवी आवृती, २००६
- के सागर, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २६ वी आवृती, २०१३
- देशमुख मा. म, सन्मार्ग, शिवभारती प्रकाशन, नागपूर.
- जे कृष्णमूर्ती एकशिकवण, दिव्य मराठी वर्तमानपेपर दि. २८/२/२०१६

महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे स्त्री - सक्षमीकरणातील योगदान

उध्दव शंकर गाभूड
संशोधक विद्यार्थी
email-uddhav.gabhud@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतातील स्त्री शिक्षणाचे आग्रदुत सामाजिक समतेचा उदघोष करणारे समाजसुधारक म्हणून महात्मा फुले यांना संबोधले जाते. स्त्री-दास्यत्व, अस्पृश्यता, जातिभेद, अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि पराकोटीची सामाजिक विषमता या सर्वांच्या निर्मूलनाकरीता त्यांनी शिक्षण प्रसारावर भर दिला. स्त्री शिक्षण बालविवाह, विजोड विवाह (लहान मुलगी व वयस्क पुरूष) केशवपन यासारख्या प्रश्नांवर त्यांनी आपले लक्ष केंद्रीत केले व अशा शोषित वर्गाचा कैवारी होऊन त्यांना त्यांचे नैसर्गिक हक्क प्राप्त करून देण्याकरता ते जन्मभर झगडले. स्त्री आणि जातिसंस्था यातील परस्परसंबंधाचा शोध त्यांनी घेतला. स्त्रीयांचे सबलीकरण झाले म्हणजे त्या समाजातील शोधकांची फटफजीती करून सोडतील असे त्यांचे स्वप्न होते. १८४८ मध्ये स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा सॅटगर्स चौकात मांडला जात होता. तेव्हा ज्योतिबांनी पत्नीला एक समान सहकारी माणून तीच्या साथीने स्त्री सबलीकरणाच्या कृतीस प्रारंभ केला.

महात्मा फुले यांचे स्त्री-विषयक विचार व स्त्रीयांच्या उन्नतीसाठी केलेले कार्य लक्षात घेता त्यांना महाराष्ट्रातील स्त्री-मुक्तीचे जनक असल्याचा मान मिळतो. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या तत्वांचा पुरस्कार करून महात्मा फुले यांनी धर्म व समाजाच्या परंपरेने जखडलेल्या स्त्रीयांना मुक्त करून त्यांच्यात आत्मभान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या लेखनीतून स्त्रीयांचे प्रश्न समाजापुढे मांडले. स्त्रीयांच्या प्रश्नांना महत्व देऊन समाज परिवर्तनाच्या चळवळीत त्यांना सहभागी करून घेतले. स्त्रीयांना माणूस म्हणून जगता यावे यासाठी ते सतत संघर्ष करीत राहीले. स्वातंत्र्य आणि समता या तत्वांचा स्वीकार स्त्रीयांच्या संदर्भात महत्त्वाचा ठरतो. म्हणून स्त्री स्वातंत्र्याचा पुढाकार करून त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीही केल्या. अन्याची धर्मसत्तेविरूद्ध दंड पुकारून स्त्रीयांना मुक्त करण्याचा निर्धार त्यांनी केला होता. ज्योतिबा हे कर्ते सुधारक होते. समाजचिंतक होते. त्यांनी समाजाचे सुक्ष्म निरिक्षण करून सामाजिक सुधारणांचा विशिष्ठ क्रमच आखला होता. पारंपारिक समाजरचना उच्चवर्णीयांचे वर्चस्व, शुद्रातीशुद्राचे जगणे, धर्मकल्पना, पुराणकथा इ. बाबतचे त्यांचे चिंतन सखोल होते. या चिंतनातुनच त्यांना समाजपरिवर्तनाची आवश्यकता वाटली. यातूनच पुढे त्यांनी आपल्या समाज कार्याची दिशा निश्चित केली.

संशोधनाची उद्दीष्टचे :

१. महात्मा फुले यांचे महिला सबलीकरणातील योगदान अभ्यासणे.
२. महात्मा फुले यांची स्त्री शिक्षणातील भूमिका विशद करणे.
३. महात्मा फुले यांनी विवाहसंस्थेत घडवून आणलेल्या परिवर्तनावर दृष्टिक्षेप टाकणे.
४. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक विचारांचा उहापोह करणे.

अगदी सुरवातीपासून स्त्रीयांना शुद्र लेखून विवाहाशिवाय इतर कोणताही संस्कार आवश्यक नाही असे सांगून तीला तिच्या मानवी हक्कांपासून वंचित केले होते. त्याचबरोबर अनेक अनष्ठि चालिरितीच्या बेड्या स्त्रीच्या पायात पडल्या होत्या. त्या समुळ तोडून काढण्याकरिता त्यांनी पुढील पाऊले उचलली.

स्त्री-शिक्षण :

स्त्रीयांना मिळणारी सामाजिक उपेक्षा थांबवण्यासाठी १८४८ साली देशातील मुलींची पहिली शाळा पुण्यातील भिडे वाड्यात सुरू करून ज्योतिबांनी स्त्री-शिक्षणाच्या मानवी हक्कांची मोहर उमटवली.

'जीच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उद्धारी' असे स्त्रीचे महत्त्व त्यांनी विषद केले आहे. स्वतंत्रपणे मुलींसाठी शाळा काढणारे ज्योतिबा हे पहिले भारतीय होते. समाजरोषाच्या भयाने मुलींना शिकवण्यासाठी शाळेत कोणेही शिक्षक मिळत नसल्याने आपल्या पत्नी सावित्रीबाई यांना त्यांनी सहाय्यक शिक्षक म्हणून शाळेत आणले. शिक्षण क्षेत्रातील हे कार्य अविरतपणे चालू राहण्यासाठी ज्योतिबांनी कार्यकारी मंडळ स्थापन केले. याचे कार्यवाहक जगन्नाथ सदाशिव हे होते. ज्योतिबांनी समाज परिवर्तनाच्या चळवळीत स्त्री-शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले. त्यांनी शेतकऱ्यांचा 'आसुड' या ग्रंथात विद्येचे महत्त्व विषद केले आहे.

विद्येविना मती गेली, मतिविना निती गेली
नितीविना गती गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

शुद्रातिशुद्र व स्त्रीया यांना विद्येचे दरवाजे कायस्वरूपची खुले असावेत अशी ज्योतीबांची धारणा होती. त्यांच्या मते स्त्रीयांवर अन्याय, अत्याचार हे केवळ अज्ञानी असल्याने होतात म्हणून हे अज्ञान दूर करणे हा फुले यांच्या सामाजिक विचारांचा केंद्रबिंदू होता. एक स्त्री शिकली की संपूर्ण घर शिकतं अस म्हणत. त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाया रचला पुढे १८५४ ला त्यांनी 'प्रौढ-स्त्री-पुरूष साक्षरता अभियान' सुरू केलं शिक्षण घेऊन स्त्री आदर्श माता, पत्नी, भगिनी, कन्या बनावी असा ज्योतिबांचा हेतु होता. शिक्षणाद्वारे स्त्रीयांचे सबलीकरण होईल व त्या समाजपरिवर्तनाच्या कार्यात सहभागी होतील हे ज्योतिबांनी ओळखले. आणि स्त्री-शिक्षणाची चळवळ सुरू केली.

बालविवाह बंदी -

बाल विवाहाच्या रूढ झालेल्या प्रथेमुळे बाल विधवांचे प्रमाण झपाट्याने वाढत असे स्त्री-धर्म समजण्याआधीच लग्न केल्याने मुलींना भावी आयुष्यात अनेक संकटांना सामोरे जावे लागत असे. बालविवाह प्रथेतुनच विजोड विवाह (वयस्क पुरूष लहान मुलगी) मोठ्या प्रमाणात घडत असे या संगळयांना ज्योतीबांनी कडाडून निषेध करून बालविवाह बंदीची चळवळ सुरू केली.

केशवपन बंदी :

१८२९ झाली सतीच्या अनष्ठि प्रथेला सरकारी पायबंद बसला असला तरी विधवांना मात्र अत्यंत क्लेशदायक जीवन जगावे लागत असे उच्च वर्गातील स्त्रीयांमध्ये पती निधनानंतर तिच्या सौंदर्याचा नाश व्हावा यासाठी केशवपन करण्याची अनिष्ठ प्रथा रूढ होती. यातून स्त्रीयांची मानसिक कुचंबना होत असे. यातून स्त्रीयांची मुक्ती करण्यासाठी ज्योतीबांनी चळवळ सुरू केली. यामागील मुख्य उद्देश स्त्रीयांना मानससारखे जगता यावे असा होताच परंतु या चळवळीतून स्त्री-पुरूष समानतेचे तत्त्व समाजाने स्वीकारावे हा आदर्श विचार होता. धर्म कल्पनेतील फोलपणा सिद्ध करून अनिष्ठ प्रथा स्त्रीयांच्या व्यक्ती स्वातंत्र्याची कशी गळचेपी करतात हे ज्योतीबांनी या चळवळीतून लोकांना सांगण्याचा प्रयत्न केला.

विधवा पुनर्विवाह :

सनातनी परंपरेने स्त्रीयांवर लादलेल्या बंधनामुळे तिचे व्यक्तीत्व नाकारले होते. स्त्री मग ती कोणत्याही वर्गातील असो तिला शुद्रात समाविष्ठ केले गेले होते. बाल विवाहामुळे विधवांचे प्रमाण जास्त असे पती निधनानंतर स्त्रीला आपले उर्वरित आयुष्य अतिशय क्लेशदायक परिस्थितीत अपमानित होऊन मानसिक गुलामगिरीत व्यतीत करावे लागत असे चांगले कपडे परिधान करणे, गोड-धोड खाणे, दागदागिने घालणे, लग्न समारंभ किंवा सण वार उत्सव इ. मध्ये भाग घेण्याबाबत त्यांच्यावर बंधने घातली जात.

ज्योतीबांनी विधवा पुनर्विवाहाची चळवळ सुरू करून स्त्रीला एक नवे जीवन देण्याचा मानवातादी दृष्टिने प्रयत्न केला. सुधारकी चळवळीच्या रेट्यानेच २५ जुलै १८५६ रोजी पुनर्विवाहाचा कायदा सरकारदरबारी संमत झाला. त्याचबरोबर १८५७ साली प्रसिद्ध झालेल्या बाबा पद्मची यांच्या 'यमुना पर्यटन' कादंबरीने विधवांच्या दुःखांना वाचा फोडण्यात आली. पुढे १८६४ साली ज्योतिबांनी शेणवी जातीतील रघुनाथ जनार्धन या विधुराचा नर्मदा या विधवेशी पुनर्विवाह घडवून आणला ज्योतीबांनी समाज परिवर्तनाच्या चळवळीत विधवा पुनर्विवाहासाठी दिलेले योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते.

बालहत्या प्रतिबंधक गृह :

गर्भवती असलेल्या तरूण विधवेने आपली व आपल्या आपत्याची हत्या करू नये व जन्मलेल्या अर्भकाला बेवारस म्हणून रस्त्यावर सोडून देऊ नये या उद्देशाने १८६३ मध्ये ज्योतीबांनी या गृहाची स्थापना आपल्या घरीच केली. बालविवाह, पुनर्विवाहाची बंदी, या सारख्या प्रथेतून मोठ्या प्रमाणात बालहत्येचे प्रकार होत प्रामुख्याने बाल हत्येचे मुळ हे सनातनी चळवळीत रूजलेले होते.

गर्भवती विधवा स्त्रीयांनी गुप्तपणे येऊन. बाळंत होऊन तेथे मुल ठेऊन जावे अशी व्यवस्था ज्योतबींनी केली. ज्या स्त्रीला मुल नको असेल त्याची जन्मानंतर उर्वरीत काळजी अनाथाश्रमात घेतली जात. आपल्याला संतती नाही म्हणून दुसरा विवाह न करता 'बाल हत्या प्रतिबंधक गृहातील मुलगा यशवंत याला ज्योतिबांनी दत्तक घेतले यावरून ज्योतबीा व्यक्तीगत जीवनातही सुधारणावादी असल्याचे स्पष्ट होते.

बहुपत्नीत्वाला विरोध :

आपल्या शेतकऱ्यांचा आसुड या ग्रंथातून ज्योतीबांनी बहुपत्नीत्वाचा निषेध केला. यामागे त्यांची नैतिक दृष्टि आढळते. ते म्हणतात कित्येक व्यसनी स्त्री-पुरूष स्त्री ची प्रतारणा करून एकापेक्षा जास्त विवाह करतात. या वृत्तीमुळे संसारात कलह निर्माण होतो. स्त्रीयांवर अन्याय केला जातो. म्हणून या प्रथेला त्यांनी विरोध केला.

समारोप :

महात्मा फुले यांनी आपले व्यक्तीमत्व स्वयंप्रेरणेने व स्वतंत्र प्रयत्नांनी घडवले होते. स्त्री शिक्षण व सबलीकरणात त्यांचे भरीव योगदान होतेच त्याचबरोबर शुद्र, अतिशुद्र, शोषित समाजाची गुलामगिरीतून मुक्तता करून त्यांना त्यांचे मानवी हक्क प्राप्त करून देण्याकरिता ते जन्मभर झगडले, धर्माधिष्ठीत बौद्धिक गुलामगिरी, सामाजिक अन्याय, आर्थिक शोषण याकडे त्यांनी लोकांचे लक्ष वेधले एकूणच समग्र शोषणाविरूद्ध त्यांनी क्रांतीकारी लढा उभारला. आधुनिक भारतातील स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कर्ता स्त्री शिक्षणाचा जनक, समाजातील उपेक्षितांसाठी आंदोलने उभारणारा त्यांच्या दुःखाला वाचा फोडणारा पहीला हुतात्मा म्हणून फुले यांना गौरवण्यात आले. त्यांच्या या व्यक्तीमत्वाचे अनेक पैलु त्यांच्या सामाजिक विचारात आपणास पहावयास मिळतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- आहीरे प्रतिभा (२०१३), समग्र वाङ्मय महात्मा फुले. साद प्रकाशन औरंगाबाद.
- नरके हरी (२०१५), जडण-घडण, मासिक अंक १०
- सत्यशोधकी साहीत्याचा इतिहास (२०१०), खंड पहीला
- महाराष्ट्रातील समाजसुधारक (२०१२), चाणक्य मंडल प्रकाशन
- महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, चाणक्य मंडल परिवार प्रकाशन.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : संविधानिक विचार

प्रा.डॉ.मारोती एन.गायकवाड
(सहाय्यक प्राध्यापक)
भगिनी मंडळ संचलित समाजकार्य महाविद्यालय,
चोपडा जि.जळगांव

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना हा लोकशाही प्रदान करणारा ग्रंथ होय. याद्वारे लोकांना न्याय,समता व बंधुत्वाची हमी प्राप्त होते. राज्यघटनेची निर्मिती लोकांसाठी लोककल्याणच्या हेतुने व लोकविकासाचा उध्दार उद्देशातून घटनाकाराणी केली. भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वात मोठी व लिखीत स्वरुपाची घटना आहे. भारतीय राज्यघटना ही आधुनिक काळातील राष्ट्राची सत्ता प्रस्थापित करुन तिचा वापरण्याची चौकट होय.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्ष तेखाली मसुदा समितीची निर्मिती होवुन भारतीय राज्यघटना निर्माण करण्यात आली. राज्यघटनानिर्मिती २ वर्ष ११ महिने १७ दिवस कालावधीमध्ये पूर्ण करण्यात आली. राज्यघटने अंतर्गत शासनाची भुमिका,जबाबदारी, कर्तव्य, अधिकार, मर्यादा, सत्तेचे वाटप, त्याचबरोबर जनतेचे अधिकार, हक्क व कर्तव्य तसेच न्यय पालिका इ. अंतर्भाव करण्यात आला आहे. प्रस्तुत बाबींचा राज्य घटनेत समावेश असावा याकरिता डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरानी आपल्या युक्तीवादातुन स्पष्ट केला आहे. त्यातुन त्यांची प्रगट झालेली बौध्दीक क्षमता, अभ्यास, अनुभव यांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. त्यामुळे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा घटनावाद हा भारतीय राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, इत्यादिना मिळालेले मोठे योगदान आहे.

उद्देश

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे संविधानिक विचारांचे अध्ययन करणे हा. प्रस्तुत परिसंवदाचा प्रमुख उद्देश आहे.

पार्श्वभुमी

समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनात क्रांतिकारी बदल रक्तपात न होता जिच्यामुळे घडवून आणले जातात अशी शासनव्यवस्था व प्रणाली म्हणजे लोकशाही होय. लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी राज्याची सत्ता व तिचा वापर याबाबतची चौकट म्हणजे राज्यघटना होय. भारतीय राज्यंघटने अंतर्गत विविध धर्म, पंथ, वंश, आचार, भाषा असलेल्या देशात एक सुत्रात समाविष्ट करणारा ग्रंथ होय.

भारताला दि.१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वांतत्र्य मिळाले घटना समितीने २९ ऑगस्ट रोजी घटनेचा मसुदा तयार करण्यासाठी मसुदा समिती नेमुण तिचे अध्यक्ष पद डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना दिले. भारताच्या भवितव्याचे शिल्प तयार करण्याची काम त्यांच्यावर सोपविण्यात आले. घटना समितीमध्ये के.एस.मुन्शी गोपाल स्वामी अय्यंगार, अल्लाडी कृष्ण स्वामी अय्यर, सैय्यद सादुल्ला, एन.माधवराव, डी.पी.खेतान हे सदस्य व बी.आर.राव घटनात्मक सल्लागार होते.घटना समितीचे अध्यक्ष म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविध राष्ट्राचा घटनाचे अध्ययन करुन त्यातील काही भाग भारतीय प्रांताच्या रुढी, पंरपरा, चालीरिती प्रातिक भागाचा संदर्भ त्याच्याशी जुळवून तो

देशाच्या हितासाठी कसाराहील यावर सांगोपान चर्चा घडवून कसा समाविष्ठ करता येईल यांचा प्रयत्न केला आहे.

फेब्रुवारी १४४८ मध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेचा कच्चा आराखडा घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ.राजेंद्र प्रसाद यांना सादर केले. तो खर्डा लोकमताकरिता देशासमोर ठेवण्यात आला.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दि.४ नोव्हेबर १९४८ रोजी घटनेतील वैशिष्ट्यांचे आपल्या शैलीद्वारे भाषणात विश्लेषण करतात. ही घटना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आहे. ती लवचिक आहे तसेच शांततेच्या आणि युद्धाच्या वेळी देशाला एक ठेवण्याच्या बाबतीत अत्यंत सामर्थ्यवान व सक्षम आहे. राज्य घटने प्रमाणे सुरळीत चालले नाही तर म्हणावे लागेल की, दोष राज्यघटनेचा नसुन माणसांतील अवगुणांचा आहे. उपरोक्त भाषणाद्वारे असे स्पष्ट होते की, घटना काराने घटनेविषयी असलेला विश्वास त्यातुन लोककल्याणाचा हेतु एवढा स्वच्छ व निर्मल आहे. यातुन मानवजातीच्या कल्याण दिसते.

घटना समितीने दि. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी राज्यघटनेचा स्वीकार करुन लोकाकरिता अंगीकारली. राज्यघटना निर्मिती काळातील विविध विषयासंदर्भात चर्चेला उत्तर देताना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची घटना संदर्भातील निष्ठा, त्यातील बाराकावे हे त्याच्या भाषणातुन स्पष्ट होतात. २५ नोव्हेंबर १९४९ रोजी ते आपल्या भाषणात नमुद करतात ही घटना बरी असो वा वाईट ती राबवणाऱ्यावर बरी वाईट ठरणार आहे. त्याच बरोबर शेवटी ते नमुद करतात. दि.२६ जानेवारी १९५० रोजी राजकीय जीवनात समता येईल परंतु सामाजिक व आर्थिक जीवनात विषमता राहील ही विसंगती जर आपण लवकर दूर केली नाही तर आपण हा महत्प्रयासाने बांधलेल राजकीय इमला, विषमतेची झळ पोचलेला वर्ग उद्ध्वस्त केल्यावाचून राहणार नाही.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरानी देशात सामाजिक व आर्थिक विषमता दुर करण्याच्या हेतूने राज्यघटनेमध्ये ३९५ कलमे जी २२ विभागामध्ये समाविष्ठ केली व ९ परिशिष्ट्यांचा आधार दिला आहे. त्यातुन सामाजिक समानता, न्याय, समता, बंधुत्व प्रस्तापित होईल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संविधानिक विचार

संविधातील अनेक घटकांच्या संदर्भात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरानी ती कशी योग्य व घटनेत समाविष्ट करण्यात योग्य आहे. यावर विश्लेषण खालील मुद्याद्वारे केले आहे.

मुलभूत हक्क

मुलभूत हक्क हे अनिर्बध असल्याशिवाय मुलभूत होऊ शकत नाही. अमेरिकेच्या बिल ऑफ राईटस मध्ये हक्कावर बंधने नसल्यामुळे ते खरे मुलभूत हक्क असतात असे टीकाकारांचे म्हणणे होते. आंबेडकराच्या मते मुलभूत हक्क अनिर्बध असु शकत नाहीत ते टीकाकारांचा परामर्ष होताना म्हणाले मुलभूत हक्क हे राष्ट्राच्या कृपेने मिळतात. तर सामान्य हक्क करार करुन प्राप्त होतात. मुलभूत हक्कांवर राष्ट्र मर्यादा ठेवते. अमेरिकेत मुलभूत हक्कांवर सर्वोच्च न्यायालयाचे नियंत्रण असते. आंबेडकरांनी एका खटल्याच्या निर्णयाचा पुरावा सादर केला इटली विरुध्द न्युयॉर्क या खटल्यात गुन्हेगारीची अराजकता या कायद्याच्या सदनशीरपनाचा प्रश्न उद्भवला होता. हिंसेचा प्रचार कणाऱ्यांना कायद्यान्वये शिक्षा ठोठावली होती. ते पुढे म्हणतात. घटनेनुसार दिलेले भाषण स्वातंत्र्य आणि लेखन स्वातंत्र्य हे अनिबर्धपणे भाषण करण्याचा अथवा बेजबाबदार प्रकाराने प्रसिध्द करण्याचा परवाना होऊ शकत नाहीत. ते तत्व पूर्वीपासूनच प्रस्थापित झालेले आहे. भाषण स्वातंत्र्याचा दुरपयोग करण्याचे व दुरुपयोगामुळे ओढविणाऱ्या शिक्षेपासून संरक्षण मिळण्याचे

लायसेन्स हे मुलभूत हक्क देऊ शकत नाहीत. अमेरिकेतील मुलभूत हक्क अनिर्बध आहे.हे म्हणने अयोग्य आहे. अशा शब्दांत आंबेडकरांनी निर्वाळा दिला भारतीय घटनेत मुलभूत हक्कांसंबधी सविस्तर तरतुदी कराव्या लागल्या त्याचे कारण सामाजिक, आर्थिक, परिस्थिती होय.

मार्गदर्शक तत्वे

भारतीय राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांना जोडूनच मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश करण्यात आला आहे. संसदिय लोकशाहीसाठी तयार केलेल्या घटनेतील हे नाविन्यपूर्ण वैशिष्ट होते. मार्गदर्शक तत्वाची तरतुद फक्त आर्यलॅडच्या घटनेतच करण्यात आली होती. मूलभूत हक्कांपासून मार्गदर्शन तत्वे अलग का ठेवण्यात आली व त्याचा सत्तेसाठी उपयोग नाही म्हणुन या तत्वावर टिका करण्यात आली व हेच तत्व सदिच्छा आहेत असे टिकाकारांनी म्हटले होते. आंबेडकरानी समर्थक शब्दांत उत्तरे दिली ते म्हणतात मार्गदर्शक तत्वापाठीमागे कायदेशीर अधिकार नाही. हे मी मान्य करतो परंतु कसलाच अधिकार नाही हे मी मान्य करणार नाही. ते पुढे म्हणतात ब्रिटिश सरकार आपल्या साम्राज्यातील वसाहतीच्या गव्हर्नर जनरलना व गव्हर्नरांना ज्याप्रमाणे आदेश यंत्र देत असे. त्याचप्रमाणे मार्गदर्शक तत्वाची योजना भारतीय घटनेत करण्यात आली. भारतीय प्रेसिडेंटला व गव्हर्नरना उद्देशुन ही मार्गदर्शक तत्वे असल्याचे आंबेडकरांनी सांगितले व ही घटना विशिष्ट पक्षास सत्तेवर रुढ करण्यासाठी तयार केली नसल्याचे सांगितले. राज्यकर्त्यानी लोकशाहीच्या कसोट्यांना उतरले पाहिजे.स्व:ईच्छेप्रमाणे व लहरीप्रमाणे सत्तेचा वार होऊ नये तिचा दुरुपयोग होऊ नये म्हणुन मार्गदर्शक तत्वाची तरतुद महत्वपूर्ण ठरते. त्या विरोधात कोणी कार्य केल्यास त्याला कोर्टाचा समोर जावे लागेल असे ते नमुद करतात.

अल्पसंख्याक

घटना समुघात अल्पसंख्याकांना संरक्षण ठेवल्यामुळे अनेकांनी टिका केली होती. त्यास आंबेडकरांनी समर्वक उत्तरे दिली अल्पसंख्याकांचे अस्तित्व नाकारणे ही बहुसंयाकांची चुक आहे. अल्पसंख्याकांनी चिरकाल अल्पसंख्यराहणे ही देखील चुक आहे. या दोघोत समन्वय साधणारी योजना निर्माण करण्याची गरज आहे. या हेतूनेच घटनेतुन अल्पसंख्याकांना संरक्षण दिली आहेत. ते पुढे म्हणतात. अल्पसंख्या जमाती या स्फोटक शक्तीप्रमाणे आहेत. त्यांनी उग्र रुप धारण केल्यास राज्ययंत्र उडवुन देतील. युरोपात असे घडले आहे. ज्या दिवशी बहुसंख्य अल्पसंख्याविरुध्द पक्षपात करण्याची सवय टाकून देतील त्या दिवसापासून अल्पसंख्याकाना आपले वेगळे अस्तित्व ठेवण्यास जागा राहणार नाही. असे त्यांनी टिकाकाराना समनवयाचा व्यापक दृष्टीकोन समजावुन सांगितला याद्वारे असे निदर्शनास येते की, जातीय एक्य निर्माण झाले आणि समता प्रस्तापित झाली तर देशाचा विकास झालयाशिवाय राहणार नाही.

केंद्र सरकार

केंद्र सरकारच्या सत्तेबाबत अनेकांनी वेगवेगळी मते मांडली काहीच्या मते सध्याचे केंद्र सरकार खूपच मजबूत आहे. तर काहीच्या मते जास्त बलशाली असू नये असे टीकाकाराचे म्हणने होते. याबाबत आंबेडकरांनी दोनही बाजूचे प्रभावी समर्थन केले ते म्हणतात कोणी काहीही म्हटले तरी केंद्र सरकार बलवान झाल्याशिवाय राहणार नाही. ते पुढे म्हणतात आधुनिक जगातील परिस्थिती अशी आहे की, केंद्र सरकार बलवत्तर होणे अपरिहार्य आहे. याबाबत त्यानी अमेरिकेच्या फेडरल सरकारची वृध्दी कशी झाली याकडे लक्ष वेधुन म्हणतात. घटनेनुसार अमेरिकन सरकारास मर्यादित अधिकार होतो. तरी सरकारणे आपले पूर्वीचे क्षेत्र इतके वाढविले की घटकराज्ये गिळंकृत

केली आहेत हा हल्लीच्या परिस्थितीचा परिणाम आहे. भारतात देखील नव्या परिस्थितीचा परिणाम होऊन ते अधिकाअधिक भक्कम झाल्याशिवाय राहणार नाही आणीबाणीच्या काळात अशी सत्ता वाढते आंबेडकरांच्या मते आपनच सत्ता समतोल राखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. केंद्र सरकार वलवान होण्यासाठी घटनेतील तरतुदीचे समर्थनही झाले तसेच देशाचा समान धेयासाठी सरकारच प्रयत्न करेल माणसाचे संरक्षण ही सरकारच करेल असा आशावाद त्यांनी प्रकट केला.

युनियन शब्द

भारतीय घटना मसुद्याच्या कलमातच भारताचे वर्णन युनियन ऑफ स्टेट्स असे करण्यात आले टीकाकारांच्या मते फेडरेशन ऑफ स्टेट्स असे करावयास हवे होते वाद घालणाऱ्या टिकाकारांना जोरदार उत्तर देताना आंबेडकर म्हणाले एकतंत्री राज्यपध्दती असलेल्या दक्षिण आफ्रिकन राज्याचे वर्णन युनियन म्हणून केले जाते तर कॅनडाचे फेडरेशन असूनही त्यास युनियन असेच संबोधले जाते. भारताच्या संविधान युनियन हा शब्द बुध्दिपुरस्कर वापरला आहे. त्याचे स्पष्टीकरण करताना आंबेडकर म्हणतात भारतीय सरकार हे संघराज्य स्वरुपाचे असले तरी घटक राज्यांच्या करारामुळे त्याची स्थापना झालेली नाही. त्याच्यामते करार करणारे स्वतंत्र असले पाहिजेत ही त्यांची कल्पना असावी. संघराज्य हे अनेक स्वतंत्र घटकांचा संघ अशी त्यांची कल्पना नसावी भारताच्या मसुद्यातील युनियन शब्दामुळे घटक राज्याना फुटता येणार नाहीच व घटक राज्यांबाबत ते म्हणतात कारभाराच्या सोयीसाठी देशाचे विभाग पाडले असले तरी एक देश एक लोक आणि घटनाही एकच आहे. देशाचा एक्यासाठी अमेरिकेच्या लोकांना युध्द करावे लागले होती ही परिस्थिती लक्षात घेऊन भारताचा संघटराज्य राष्ट्रीय एक्य आणि भावनात्मक संघम घातला आहे म्हणुन युनियन हा शब्द वापरने डॉ.बाबासाहेबाना वारणे योग्य वाटले.

घटना दुरुस्ती

कोणत्याही राष्ट्राचा राज्यघटनेत घटनादुरुस्तीची प्रक्रिया लवचिक व ताठर स्वरुपाची असते. लोकांचा गरजा व देशाचा विकास या दृष्टीनी जी परिस्थिती निर्माण होते बदलत जाते ती लक्षात घेऊन घटना दुरुस्ती केली जाते. भारतीय घटनेत घटनादुस्तीची कल्पना कठीण आहे असे काहीचे मत होते. तर काहीचा मते घटना दुरुस्ती साध्या बहुमताने व्हावे अशे मत होते. आंबेडकर समरपक शब्दात उत्तर देताना आपल्या देशाची घटना किती साधी व सोपी आहे. याचा संदर्भ कॅनेडा, आयर्लंड, स्वीझरलॅंड, ऑस्टेलिया, अमेरिका या देशाशी तुलना करतात.

सांरांश

भारतीय राज्यघटना निर्मिती दरम्यान डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या प्रगलभतेच्या आधारावर लोकांच्या कल्याणासाठी, सर्वागिण विकासासाठी सामाजिक न्याय, समता व बंधुत्वा या तत्वांचा आधार घेतला माणसाला माणूस म्हणून जगाता यावे याकरिता विविध देशांच्या राज्यघटनेतील घटक आणि भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शका कशी हिताची ठरेल यादृष्टीने मते मांडली त्यातुन मुलभूत हक्क, अल्पसंख्याकांचे प्रश्न, मार्गदर्श तत्वे, केंद्र सरकारांची जबाबदारी, कर्तव्य, युनियन शब्दाची उपयुक्ता आणि घटना दुरुस्तीची पध्दती इ. योग्यता नमुद करुन जन-कल्याण कार्य केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) आंबेडकर बी.आर., रायटिंग ॲण्ड स्पीचेस, खंड ६ पृष्ठ १९-२०

२) कीर धनंजय, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर पूर्वोक पृ.४२८-४३०

३) कुबेर वा.ना., डॉ.आंबेडकर विचारमंथन पुणे, केसरी प्रकाशन ,१९७२ पृष्ठ १३२-१३८
४) गांजरे मा.फ, भाषणे खंड ५, पूर्वोक, पृष्ठ १३६,१५०,१५९
५) सावळे मधुकर, डॉबाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांची सामाजिक, राजकीय, धार्मिक चळवळ, नांलदा प्रकाशन भोर, पुणे २०१० पृष्ठ ३२१-३२९
६) मुन वंसत, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, नॅशलन बुक ट्रस्ट इंडिया, नई दिल्ली १९९१ पृ.११०-११९
७) भारताचे संविधान, अनुवाद महाराष्ट्र राज्य, १९९२ पृ.१०३-१०८

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीयता व अस्पृश्यता निर्मूलनासाठीचे कार्य (भारतीय राज्यघटनापूर्व कालखंड)

डॉ. अरूंधती पाटील
मार्गदर्शक
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड

चंद्रकांत सुधाकर गांगुर्डे
संशोधक विद्यार्थी
मानवलोक समाजविज्ञान महाविद्यालय व संशोधन
अंबाजोगाई
मो. 9226164468
Email :-gangurde-chandu@gmail.com

प्रस्तावना :

बहुजनांचे कैवारी,दलितांचे उध्दारकर्ते भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार समाजशास्त्रज्ञ ,कायदेतज्ञ इतिहासाचे गाढे अभ्यासक मानववंश शास्त्र, नीतीशास्त्र व राज्यशास्त्र इत्यादी विषयाबद्दल डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची ओळख भारतीयां आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत तत्कालीन परिस्थिती अस्पृश्यता पाळणे ही एक समाजिक प्रथा समाजामध्ये रुढ होती. हिंदु समाजव्यवस्थेने समाजाचे चार विभागात विभाजन केलेले होते. ब्राम्हण, क्षत्रिय,वैश्य,शुद्र या चौथ्या वर्णात डॉ.बाबासाहेबांचा जन्म झाला आणि समाजव्यवस्थेतील वर्ण व्यवस्थेचे चटके बाबासाहेबांना जन्मापासुन सोसावे लागले.बहुजन समाजातील अस्पृश्य वर्गात जन्मलेल्या डॉ. बाबसाहेबांनी आयुष्यभर अस्पृश्यांच्या उध्दारासाठी परिश्रम घेतले. जातीयता नष्ट करण्यासाठी भारताच्या अनेक सुपुत्रांनी आपल्यापरिने कार्य केलेले आहे पण.त्या सर्वामध्ये डॉ. बाबासाहेब यांचे जातीयता/अस्पृश्यता निर्मूलनाचे कार्य सखोल आहे. शुद्र पूर्वी कोणघ या आपल्या ग्रंथात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतांत की वर्ण व्यवस्था परकिय आर्यानी स्वतःच्या स्वार्थासाठी व आपले पाय या देशात भक्कमपणे रोवण्यासाठी तसेच येथील बहुजन समाजाला गुलाम बनविण्यासाठी लादली आहे आणि या अस्पृश्यतेचे विध्वंसन परिणाम भारतीय देशातील चार्तुवर्ण व्यवस्थेतील शुद्र जाती यामध्ये महार,मांग,ढोर,चांभार या जातींना अधिक कुत्रा मांजरापेक्षाही हिन जीवन सोसावे लागलेले होते.

भारतीय समाजसुधारणेच्या कार्यात महात्मा ज्योतीबा फुले,राजश्री शाहु महाराज यांच्या नंतर ख–र्या आर्याने दलित उध्दाराचे कार्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले आहे आणि संपूर्ण दलित समाजाला गुलामागिरीतुन मुक्त करण्यासाठी,त्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी,वर्ण व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी एक मानव म्हणुन जीवन जगतायावे बहिस्कृत जातीं हा हजारो वर्षापासुन लागलेला कलंक नष्ट होऊन जातीयता निर्मलुन झाल्याशिवाय हा पिचलेला दबलेला व अन्यायाखली जगणारा दलित अस्पृश्य समाज यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात समावेश व्हावा त्यांची गुलामगिरी नष्ट होऊन सन्मान व स्वाभिमानाने जीवन जगता यावे आणि जातीयतेच्या पालिकडे आपले स्थान या बहिष्कृत झालेल्या समाजाने निर्माण करावे यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विविध कार्यक्रम, सभा, आंदोलन, परिषदा, निवेदन यामाध्यमातून अस्पृश्य समाजाला जागे करण्याचे कार्य केले. आणि अस्पृश्य समाजाला संघटित करुन जातीयता निर्मूलनाच्या कार्यक्रमात सहभागी करुन घेतले इंग्रज सरकारपुढे अस्पृश्यता उध्दाराचे कार्य विविध मार्गानी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी

आपली भुमिका मांडलेली होती. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या कार्याचा अभ्यास जगातील अनेक विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात होतांना दिसुन येतो आणि या विश्वरत्नांने केलेल्या.अस्पृश्यता निर्मलनाच्या कार्यामुळे भारतातील जो अस्पृश्य समाज होता त्याला कुठलेही अधिकार नव्हेत तो गाव कुसाच्या बाहेर अत्यंत हिन जीवन जगत होता अशा समाजाला घटनेच्या माध्यमातून अधिकार देऊन यांना समाजात स्वाभिनाने जगायला शिकविले त्यामुळे अस्पृश्य समाज जातीनिर्मूलनच्या माध्यमातुन आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कृपेने आनंदी व मुक्त जीवन जगत आहेत.

- **डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी घेतलेल्या विविध परिषदा व त्यांच्या नोंदी :–**

1) 21–22 मार्च 1920 कोल्हापूर संस्थानातील माणगाव येथे दक्षिण महाराष्ट्रातील बहिष्कृत वर्गाची पहिली परिषद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षेतखाली भरली होती आणि या परिषदेला दुस–या दिवशी छत्रपती शाहुमहाराज जातीने हजर राहिले व त्यांनी दृष्टेपणाने भाकीत केले की, डॉ.आंबेडकर हे तुमचा उध्दार केल्याशिवाय कधी राहणार नाहीत.

2) मे 1920

अखिल भारतीय बहिष्कृत परिषद नागपुर येथे छत्रपती शाहु महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली भरविली त्यावेळी डॉ. आंबेडकर या परिषदेमध्ये डी.सी.मिशनच्या कर्मवीर शिद्यांनी सरकारला निवेदन सादर केले होते यामध्ये अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी विधिमंडळात नेमावे. राज्यपालाने व अस्पृश्यांचे संरयांनी ते निवडु नयेत या धोरणाविरुद्ध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी डी.सी.शिंव्दांच्या धोरणाचा निषेध केला आणि शिंद्यांच्या मताप्रमाणे सरकारने निर्णय घेऊ नये असा ठराव परिषेदकडून संमत करुन घेतला.

3) **3 मार्च 1924 दामोदर ठाकरसी सभागृह परळ मुंबई येथील सभा :–**

अस्पृश्य वर्गाच्या सामाजिक राजकीय अस्पृश्यांची अडचणी सरकारपुढे मांडण्यासाठी मध्यवर्ती मंडळ असावे. हया विषयी विचार विनिमय करण्यासाठी सभा भरविण्यात आली होती या सभेमधुन अस्पृश्य समाजावर होणारे अन्याय अत्याचार कसे कमी होतील आणि अस्पृश्यांचह कैफियत सरकार दरबारी मांडणे हया सभेचा मुख्य उद्देश ठरविला होता.

4) **19–20 मार्च 1927 महाड येथे 'कुलबा जिल्हा परिषद :–**

च्वदार तळे सत्याग्रह करण्यासाठी ही परिषद आयोजित करण्यात आलेली होती.

5) **29–30 मे 1929 विदर्भातील जळगांव –जामोद येथे माध्य प्रांत व व–हाड प्रांतातील**

बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखली भरली होती या परिषेदमध्ये.अस्पृश्यांची हिंदू धर्मांचा त्याग करुन अर्थात धर्मातर करुन अन्य धर्माचा स्विकार करावा असा ठराव संमत करण्यात आला.

6) **28 डिसेंबर 1929 :–** धारवाड जिल्हा बहिकृत परिषद भरविण्यात आली या परिषदेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी असे आवाहन केले की आपला उध्दार आपणच करुन घेतला पाहिजे त्यासाठी शिका संघटित व्हा आणि संघर्षासाठी एकत्र यायला पाहिजे.

7) **2 मार्च 1930 :–**

नाशिक येथे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करण्यासाठी या परिषदेचे आयोजन करण्यात आली.

12–13 जानेवारी 1936 :–

पुणे येथील अहिल्याप्रभात अस्पृश्याच्या धर्मांतराच्या प्रश्नावर चर्चा करण्यासाठी विचार विनिमय करण्यासाठी तसेच निर्णय घेण्यासाठी ही परिषद भरविण्यात आली.

31 मे 1936 :–

अखिल मुंबई इलाखा महार परिषद संपन्न होऊन अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी कॉग्रेस नेते तसेच येथील ब्राम्हण व्यवस्था पुढाकार घेत नाही यासाठी सार्वजनिक रित्या धर्मांतर करणे यासाठी सर्वाची तयारी असलाचा ठराव संमत करण्यात आला.

12–13 फेब्रुवारी 1938

नशिक जिल्हयातील मनमाड येथे जी.आय.पी रेल्वेच्या अस्पृश्य वर्गातील कामगारांच्या परिषदेमध्ये अस्पृश्य कामगारांना काम करतांना भांडवलशाही व ब्रामणशाही व्यवस्था हे मोठे शत्रू असून त्यांच्या विरोधात संघटित होणे गरजेचे आहे असे विचार डॉ.आंबेडकरांनी कामगारांना उद्देशून सांगितले.

12 फेब्रुवारी 1939 :–

विजापूर येथे अस्पृश्य वर्गाचेप्रश्न सोडविणे गरजेचे असून त्यासाठी अस्पृश्य समाजाने संघटित होणे आवश्यक आहे या परिषदेत भाषण डॉ.आंबेडकरांनी केले.

- **कार्यक्रमांचे आयोजन :–**

1) **बहिष्कृत हितकारिणी सभा :–**

अस्पृश्य वर्गाच्या सामाजिक नि राजकीय अडचणी सरकारपुढे मोडण्यासाठी एक मध्यवर्ती मंडळ असावे या विचारातून बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना 20 जुलै 1924 रोजी मुबंई येथे करण्यात आली.

या सभेने अस्पृश्यांच्या जातीयतेच्या प्रश्नांना आवाज उठविण्यासाठी या सभेची स्थापना केली जातिभेद मोडणे आणि अस्पृश्यतेचा नायनाट करणे या साठी बहिष्कृत असलेल्या समाजावरील अन्याय दूर करण्यासाठी या सभिने विविध कार्य केले ज्या प्रमाणे हिंदु,ब्राम्हण,मुसलिम,शीख यांच्या धर्माच्या नावानुसार संस्था असतात आणि त्या धर्माच्या विकास व उद्धारासाठी त्या संस्था कार्य करतात त्याच प्रमाणे अस्पृश्याच्या सामाजिक,आर्थिक,शैक्षणिक, राजकिय प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी बहिष्कृत हितकारीणी सभा भारतातील पद दलितांना स्वावलंबन स्वाभिमान नि आत्मोध्दार यांची शिकवण देऊन देशात परिवर्तन घडवून आणणा–या युगाचा प्रारंभ होय बहिष्कृत हितकारिणी सभेच्या स्थापनेपासून झाला.

2) **येवला येथे धर्मांतराची घोषणा :–**

नशिक जिल्हातील येवले मुक्कामी 1935 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदु समाज अस्पृश्य वर्गाला स्वातंत्र,समता न्याय देऊ शकत नाही अस्पृश्य समाजाला अन्यायाने वागवतो माणसामाणसात भेदभाव करतो. जातीयतेच्या बंधनात अडकवतो माणसाला प्राण्यापेक्षाही हिण वागवणूक देतो जो धर्म माणवाला कुठेलेही अधिकार देत नाही.अस्पृश्यतेचा

कलंक पुसुन टाकण्यासाठी प्रयत्न करीत नाही तर अशा धर्मात हिंदु म्हणुन जन्मलो असलो तरी हिंदु म्हणुन मरणारा नाही अशी ऐतिहासिक घोषणा करुन टाकली आणि हिंदु धर्मात असलेल्या अस्पृश्य प्रथेचा धिक्कार केला.

- **आंदोलन / सत्यागृह :–**

1) **चवदार तळे सत्यागृह :–**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अस्पृश्यता निर्मुलन कार्याची ख–या अर्थाने सुरुवात ही कुलाबा जिल्हातील महाड येथील चवदार तळे सत्यागृह या पासुन झाली चवदार तळयाचे पाणी सवर्ण हिंदु प्रमाणे अस्पृश्यांना खुले व्हावे आणि निसर्गाने निर्माण केलेल्या पाण्यावर पशु,पक्षी,जनावरे यांचा ज्याप्रमाणे अधिकार आहेत. त्याचप्रमाणे मानव म्हणुन चवदार तळयावर आमचाही तितकाच अधिकार आहे यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 20 मार्च 1927 रोजी चवदार तळे सत्यागृह केला चवदार तळे सत्यागृहाला 3000 हजार अस्पृश्य लोकांनी यात भाग घेतला आणि डॉ.बाबासाहेबांनी चवदार तळयाचे पाणी प्राशन करुन पवित्र हिंदु धर्मशास्त्राचे उल्लघन केले आणि आपला हक्क मिळीवण्यासाठभ चवदार तळे सत्यागृह घडवून आणला चवदार तळयाचे पाणी पिऊन अस्पृश्य समाज मोठा होणार नव्हता तर प्रचलित धर्म व्यवस्थेला एक आव्हान होते आणि या आव्हानांचा प्रतिकार करण्यासाठी तसेच हजारो वर्ष अन्याय सहन करुन पुढे अन्यायाच्या विरुद्ध एकत्रित येऊन हा सत्यागृह करीत आहोत असा संदेश या सत्यागृहाने प्रचालित व्यवस्थेला दिला.

2) **मनुस्मृती दहन :–**

हजारो वर्षाची गुलामगिरी चार्तुवर्ण व्यवस्थेने येथील मुलनिवासी दलित समाजावर लादली मनू नामक व्यक्तीने वर्णव्यवस्था निर्माण करुन मनुस्मृती या ग्रंथाची निर्मिती केली आणि येथील दलित समाजावर अन्याय,अत्याचार करुन त्यांना मानवी अधिकारांपासून वंचित ठेवले.'मनुस्मृती' या हिंदु धर्मग्रथांने जन्माधिष्ठत वर्णव्यवस्थेचे समर्थन करुन समाजिक विषमतेला व त्यावर आधारित जातिव्यवस्थेला आधार प्राप्त करुन दिला होता म्हणून सामाजिक विषमता व उच्च नीच भेदभाव यांचे समर्थन करणा–या या ग्रंथाचा प्रतिकात्मक निषेध करण्यासाठी बाबासाहेबांनी 25 डिसेंबर 1927 रोजी 'मनुस्मृती' चे अस्पृश्य बांधवांच्या साक्षीने जाहिररीत्या दहन केले मनुस्मृतीच्या दहनाने भारतातील तथाकाथित पंडित आचार्य आणि शंकराचार्य यांना हादराच बसला.मनुस्मृती दहन करुन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रचालित समाज व्यवस्थेला एक मोठे आव्हान दिले.

3)**काळाराम मंदिर सत्याग्रह :–**

हिंदु धर्मातील उच्चवर्णीयांनी अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेशाचा हक्कही नाकारला होता या बाबत बाबासाहेब म्हटले होते की, हिंदुत्व ही जितकी स्पृश्यांची मालमत्ता आहे तितकीच त अस्पृश्यांचीही आहे,म्हणुन मंदिर प्रवेशाचा आमचा हक्क मान्य झालाच पाहिजे. हा हक्क सिध्द करण्यासाठी नाशिक येथे आपल्या हजारो अनुयायांसमवेत 2 मार्च 1930 रोजी काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी सत्यागृहकेला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना हे दाखुन द्यावयाचे होते की उच्चवर्णीयांनी अस्पृश्यांना वर्षानुवर्षे त्यांच्या हक्कापासुन वचिंत ठेवले असले तरी यापुढे अस्पृश्यांना बांधव हा अन्याय सहन करणारा नाहीत ते आपल्या न्याय हक्कंसाठी

प्रसंगी संघर्ष देखील करतील पण आपले हक्क मिळविल्याखेरीज ते स्वस्थ बसणार नाहीत आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या कृतीतुन अस्पृश्यांची आस्मिता जागी केली.
मंदिर प्रवेशांनी अस्पृश्य समाज पवित्र अथवा मोठा होणारा नव्हता ता अस्पृश्य समाजाला आपल्या अधिकारासाठी आपल्यावर होणा–या अन्याय अत्याचाराला प्रतिकार करुन आपल्या अस्तित्वासाठी जागे करायचे होते अस्पृश्यांनी हिंदुनी देवाचे दर्शन घेतले तर तो बाटेल मग धर्म बुडेल म्हणुन त्या श्रीरामप्रभुसच त्यांनी बंदीत ठेवले आणि त्या काळया श्रीरामाचे दर्शन अस्पृश्य समाजाला घडावे आणि त्यामुळे स्पृश्य हिंदुची मानसिकता बदलावी या हेतुन काळाराम मंदिर सत्यागृह घडवून आणला.

- **गोलमेज परिषदेतील भाषण :–**

12 नोव्हेबर 1930 रोजी इंग्लडमध्ये भरलेल्या गोलमेज परिषदेला भारतातुन अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणुन उपस्थित राहिले इंग्लडचे मुख्य प्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या गोलमेज परिषदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली गोलमेज परिषदेतील भाषणात ते म्हटले की, ज्या लोकांची स्थिती गुलामांपेक्षा वाईट आहे आणि ज्यांची लोकसंख्या फ्रान्स या देशातील लोकसंख्ये एवढी आहे आशा भारतातील एकपंचमांश लोकांची गा–हाणी मी परिषदे पुढे ठेवत आहे अस्पृश्य वर्गामध्ये स्थित्यंतर घडून येण्यास ब्रिटिश सत्ता भारतात येण्यापर्वी भारतातील अस्पृश्यांची स्थिती अतिशय बिकट होती.भारतात अस्पृश्यांवर होत असलेले जातीयतेचे चटके, अस्पृश्यांची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय शैक्षणिक स्थिती गोलमेज परिषेद मध्ये आपल्या भाषणातून इंग्रज सरकारपूढे मांडली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दलित वर्गाचा विशिष्टय गट म्हणुन मान्यता नको होती तर मुसलमान किंवा ख्रिचन धर्मायांना भारतात जसे वागविण्यात येते त्याचप्रमाणे दलित वर्गाला वागविण्यात यावे अस्पृश्य वर्गाला सुध्दा राजकीय हेतुसाठी एक स्वतंत्र समाज म्हणुन मान्यता द्यावी अस्पृश्यांना केवळ राज्यविधि मंडळातच प्रतिनिधित्व मिळावे असे नाहि तर मध्यवर्ती विधिंडळाच्या दोन्ही सभागृहात सुध्दा प्रतिनिधित्व मिळुन राजकिय अधिकार मिळाला पाहिजे अस्पृश्यांच्या लोकसंख्येनुसार स्वतंत्र मतदार संघ असायला हवे म्हणुन दलितांच्या समस्येकडे आणि अस्पृश्य निर्मुलनाच्या प्रश्नाकडे केवळ एक स्थानिक आणि प्रांतिक समस्या म्हणुन बघण्यात येऊ नये तर तिच्याकडे एक संपूर्ण भारताच्या आस्थेची बाब म्हणुन एक राष्ट्रीय समस्या म्हणुन बघण्यात यावे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी गोलमेज परिषदमध्ये अस्पृश्यांच्या मूलभूत हक्कांची मागणी करणारा जाहिरणामा ब्रिटिश अधिका–यांसमोर मांडला या जाहिनाम्यात डॉ.बाबासाहेबांनी अस्पृश्य वर्गाला राजकिय अधिकार मान्यकरुन घेण्याचे महत्वाची जबाबदारी पार पाडली. अस्पृश्यांच्या हितासाठी एक खाते निर्माण केले जावे प्रांतिक व स्थानिक सरकारने अस्पृश्यांच्या हितांसी हेळसांड केली तर त्याविरुद्ध भारतातील हिंदुस्थान सरकारकडे किंवा भारत मंत्र्याकडे तक्रार करण्याचा अधिकार अस्पृश्यांना मिळाला. तसेच या परिषदेमध्ये असे मान्य करुन घेतले की स्पृश्य हिंदु व बहिष्कृत हिंदु यांच्यामध्ये कोणतेही मतभेद असणार नाहीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गोलमेज परिषद लंडन येथे अस्पृश्यांच्या प्रश्नांवर आवाज उठवून इंग्रज सरकारपुढे अस्पृश्याची कैफियत मांडली आणि अस्पश्यांना राजकिय अधिकार मिळवून देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.

- **पुणे करार** :–

डॉ.बाबासाहेब आंबेडरांनी इंग्लड मध्ये भरलेल्या गोलमेज परिषदेमध्ये भारताकडून अस्पश्यांचे प्रतिनिधी म्हणुन उपस्थित राहिले आणि भारतात सवर्ण हिंदु समाज भारतातील अस्पृश्यांवर वर्षानुवर्ष कसे अन्याय करित आहे. आणि अस्पृश्यांवर होणारे अन्याय अत्याचार दूर व्हावे सवर्ण (स्पृश्य) हिंदु मुसलमान शिख यांच्या प्रमाणे अधिकार मिळाले पाहिजे अशी गा–हाणी ब्रिटिश अधिका–यांसमोर मांडल्या आणि अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ ब्रिटिश अधिकारी यांनी गोलमेज परिषदमध्ये अस्पृश्यांना देऊन आपले राजकिय प्रतिनीधी निवडण्याचा हक्क बहालकेला त्यामुळे अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना राजकिय दृष्टया वाचा फोडली जाणार होती. पण त्यापूर्वी महात्मा गांधीजीना इंग्रज सरकारने अस्पृश्यांना स्पृश्य हिंदुमध्ये फुट पाडत आहे त्यामुळे स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यास गांधीजीना विरोध केला त्यांच्या मते स्वतंत्र मतदारसंघाच्या निर्मितीमुळे अस्पृश्य समाज उर्वरित हिंदु समाजापासुन दूर जाईल असे गांधीजीना वाटत होते त्यामुळे जातनिहाय निवाडयातील या तरतुदीच्या विरोधात गांधीजींनी विरोध केला आणि पुणे येथील येरवडा तुरुंगात प्राणंतिक उपोषण सुरु केले. या प्रसंगी अस्पृश्यतेचा कंलक धुऊन काढण्यासाठी गांधीजींनी एक संधी देण्याची गाळली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कारणांमुळे संयुक्त मतदारसंघ आणि राखीव जागा या योजनेचा स्विकार करण्यास तयार झाले 1)अस्पृश्यांच्या प्राथमिक निवडणूकीतून त्यांच्या पसंतीचे उमेदवार निवडण्याची हमी मिळाली 2) सवर्ण हिंदु प्रामाणिकपणे अस्पृश्यांना मिळालेल्या राखीव जागांचे पालन करतील अशी बोलणी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा गांधी यांच्यात झाली व दोघांत एक करार 25 सप्टेंबर 1932 मध्ये झाला हा करार पुणे करार म्हणुन आळेखला जातो.या करारामुळे गांधीजीनी अस्पृश्यांना मिळालेला स्वतंत्र मतदार संघ याला विरोध करण्यासाठी केलेले उपोषण हे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व गांधीजी यांच्या सहमतीने पुणे करारातुन अस्पश्यांच्या राजकिय प्रश्न सोडविला गेला प्रत्यक्षात या कराराचे स्वरुप अधिक व्यापक होते या करारान्वये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी असलेल्या स्वतंत्र मतदारसंघाचा आग्रह सोडला व अस्पृश्यांसाठी कायदेमंडळात राखीव जागा असाव्यात असे उभयपक्षी मान्य करण्यात आले पुणे करारांमुळे अस्पृश्यांना राजकिय कार्यात भाग घेण्यायची संधी मिळाली या करारामुळे गांधीजीचे प्राण वाचले आणि अस्पृश्यांचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवणे या दोन गोष्टी या करारातुन साध्य करण्यात आल्या पुढे हा करार 'पुणे करार' म्हणुन ओळखण्यात येऊ लागला.

- निवडणुका / जाहिरणामा :–

1) **स्वतंत्र मजुर पक्ष :–**

ऑगस्ट 1936 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'स्वतंत्र' मजुर पक्षाची रुपरेषा निश्चित केली 15 ऑगस्ट 1936 रोजी या पक्षाची ध्येयधोरणे निश्चित करणारा जाहिरणामा प्रसिध्द करण्यात आला. यात भूमिहिन,गरिब कुळे,शेतकरी आणि कामगार यांच्या गरजा व समस्या यातुन मांडण्यात आली. कुळांना मालकांनी चालविलेल्या पिळवणुकीपासुन संरक्षण मिळाले पाहिजे कामगारांच्या हिताच्या दृष्टीने कायदे करण्यात यावे या जाहीरणाम्यात गरीब आणि दलित वर्ग यांच्या उत्कर्षाच्या नि उध्दाराच्या ध्येयाने प्रेरित झालेला होता.

1937 मध्ये प्रांत विविधमंडळाच्या ज्या निवडणुक झाल्या होत्या त्यामुळे स्वतंत्र मजुर पक्षाने लढविल्या त्यात 17 उमेदवारांपैकी 13 उमेदवार या पक्षाचे निवडुण आले यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वता प्रचंड मतांनी विजयी झाले आपल्या एकमेव नेत्याच्या विजयामुळे मुंबई प्रांतात अस्पृश्य समाजाला खुप आनंद झाला स्वतंत्र मजुर पक्षाने अस्पृश्य समाजाच्या राजकिय कार्याला सुरुवात करुन दिली.

2)**अखिल भारतीय शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन :–**

19 जुलै 1942 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आखिल भारतीय शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन या पक्षाची स्थापना केली या पक्षाच्या माध्यमातून त्यांनी अस्पृश्यांच्या हित संरक्षणाचे व त्यांना न्याय मिळवून देण्याचे कार्य केले.

या पक्षाच्या माध्यमातुन 1945 मध्ये निवडणुका लढविल्या या पक्षाच्या जाहिरणाम्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाला असे आवाहन केलेली अस्पृश्य वर्गाने कॉग्रेस नेतृत्वावर विश्वास ठेवू नये आणि अस्पृश्यांनी स्वतःच्या हाती राजकिय सत्ता घेतली पाहिजे शासनकर्ती जमात बनले पाहिजे आपल्या अधिकारासाठी सर्वानी लढले पाहिजे मला तुमच्यातील पंतप्रधान बघावयाचा आहे असे आवाहन या पक्षाच्या जाहिरणाम्यातून प्रचारादरम्यान केले.

- **अग्रलेख :–**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्याच्या प्रश्नांना आवाज उठविण्यासाठी अस्पृश्यांचे हक्क देशातील हिंदुना कळावे यासाठी वेगवेगळे अग्रलेख वर्तमान पत्रात लिहिले. अस्पृश्य बांधवांवर शतकानुशतके होत असलेल्या अन्यायाला वाचा फोडण्या बरोबर तथाकथित सवर्ण गणल्या जाणा–या हिंदु कडुन होत असलेल्या विपर्यत प्रचारास सडेतोड उत्तर देण्याचे कार्य अग्रलेखातून केले. यासाठी त्यांनी सुरुवातीला 'बहिष्कृत भारत ' हे पाक्षिक सुरु केले तसेच मुकनायक (पाक्षिक) समता (साप्ताहिक) जनता यासारख्या वृत्तपत्रांतुन 'अस्पृश्यांचे ' प्रश्न त्यांच्यावर होणारे अन्याय, जातीयता नष्ट करण्यासाठी, जातीयतेमुळे अस्पृश्यांचे अधिकारांचे झालेले नुकसान भारतीय वर्ण व्यवस्था यावर आपल्या अग्रलेखातुन स्पृश्य समाजावर हल्ल केला.अस्पृश्यांत जागृती करण्यासाठी तसेच अस्पृश्यांची बाजु देशासमोर/ सरकारपुढे मांडण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब यांनी मुकनायक हे पत्र सुरु केले व आपल्या समाजाचे प्रश्न यातून मांडले डॉ.बाबासाहेबांनी आपल्या सामाजिक,राजकिय, शैक्षणिक कार्य समाजाला कळावे यासाठी विविध वर्तमान पत्रात अग्रलेख लिहुन भारतीय समाज व्यवस्था हिंदु धर्मातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा आणि उज्वल भारतासाठी कुठल्या विचार व धर्माची गरज आहे असे विचार वेगवगळया अग्रलेखात लिहुन आपले विचार जाहीरपणे प्रकट केले त्याचा फायदा डॉ. बाबासाहेबांना असा झालाकी, अनेक कार्यकर्ते विचारवंत अस्पृश्य समाजाचे पुढारी डॉ. बाबासाहेबांना त्यातून प्रेरणा मिळाली एक शक्ती मिळाली. म्हणुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एका ठिकाणी म्हणतात कोणताही चळवळ यशस्वी होण्यासाठी तिला वर्तमानपत्राची आवश्यकता असते. ज्या चळवळीचे वर्तमानपत्र नसेल तिची अवस्था पंख तुटलेल्या पक्षाप्रमाण होते.

- **राजकिय कार्य :–**

डॉ. बाबासाहेब यांनी भारतातील राजकारणातही अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. 1930 ते 1932 ज्या दरम्यान इंग्लड मध्ये भरलेल्या गोलमेज परिषदांना ते अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणुन उपस्थित राहिले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राजकिय कार्यातून अस्पृश्य समाजात आस्मिता जागृत करण्याचे कार्य केले डॉ. बाबासाहेबांनी अस्पृश्यता नष्ट व्हावी समाताभिमूख समाज निर्माण होण्यासाठी राजकिय सत्ताही सर्व समस्यांची गुरु किल्ली आहे असे म्हटले होते. राजकिय जीवनात कार्य करीत असतांना डॉ. बाबासाहेबांनी जातीयता नष्ट करण्यासाठी अस्पृश्य समाजाला संघटित केले त्यांच्यात हक्क व अधिकार जागृत करण्यासाठी ताठ मानेने उभे केले. स्वाभिमान जागृत केला.

1932 मध्ये राजकिय अधिकसासाठी गांधी व आंबेडकर यांच्यात पुणे करार घडवून आणला त्या काळात राजकिय कार्यात स्वताःचे पक्ष स्थापन केले समाजाची आर्थिक आणि सामाजिक प्रगती घडवून आणण्यासाठी स्वतःच्या विचारांचा पक्ष असणे आवश्यक आहे यासाठी 20 जुलै 1924 रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा व स्वतंत्र मजुर पक्ष तसेच आखिल भारतीय शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन या सारखा पक्षाची स्थापना केली व यामाध्यमातून राजकिय कार्य केले आणि सामाजिक विषमता नष्ट होऊन स्वातंत्र समता व बंधूता या त्रिसुत्रीची मांडणी आपल्या जीवनात अगिकृत केली.1942 साली अस्पृश्यांना सरकारी सेवामध्ये प्रतिनिधित्व देण्याची मागणी केली.

भारतीय घटना समितिवर निवडवून जाण्यासाठी पश्चिम बंगालमध्ये उभे निवडणूक लढविली व विजयी झाले भारतीय संघटित राज्याचे संविधन लिहुन ते घटना समितीला सादर केले आणि त्यांच्या प्ररेणेने देशाचे संविधान तयार झाले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी राजकिय कार्यातून आपल्या ज्ञानाचा, विचारांचा ठसा वेळोवेळी विविध कार्यातून सिध्द केला.

- **<u>ग्रंथसंपदा :–</u>**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील अस्पृश्यतता/जातीयता नष्ट करण्यासाठी अनेक लिखान केले त्यांनी वेगवेगळया ग्रंथाच्या माध्यमातून भारतीय समाज व त्याची रचना मांडली अस्पृश्याच्या प्रश्नांना समाजापुढे मोडण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी. शुद्र पूर्वी कोण होते ? दी अन टचबल्स, बुध्द आणि त्यांच्या धम्मा, जाति प्रथेचे विध्वसंन,क्रांती प्रतिक्रांती या सारखे ग्रंथ लिहले.

- **<u>सारांश :–</u>**

संपूर्ण विश्वाचा विचार केल्यास भारतात अनेक जाती,धर्माचे लोक राहतात,हजारो वर्षाची गुलामगिरी 'मनुस्मृती' नामक ग्रंथात एकामानवाने दुस–या मानवाशी कसे व्यवहार केले पाहिजे हे सांगितलेले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रचलित हिंदु समाजव्यवस्थेला आव्हान देऊन संपुर्ण अस्पृश्य समाज जातियता निर्मूलन करण्यासाठी एकत्रित केला अनेक आव्हानांचा सामना केला, प्रवाहाच्या विरुद्ध लढण्यास येथील अस्पृश्य वर्गाला शिकविले जातीप्रथेचे निर्मलून हे स्वतंत्र,समता, बंधूता या विचारात आहे जातीयता ही देवाने निर्माण केलेली नसून ती मानवनिर्मित आहे आणि या मानव निर्मिती शक्तीला नष्ट करावयाचे असेल तर प्रचंड शक्ती साहस लागते आणि ते साहस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमध्ये होते. त्यामुळे

येथील अस्पृश्य समाज जागा झाला व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यात भाग घेऊ लागला त्याच्या अफाट मेहनातिने येथील अस्पृश्य समाजाची गुलामागिरी नष्ट झाली आणि सामाजिक, आर्थिक, राजकिय विषमता नष्ट होऊन समतेवर आधरित राष्ट्र निर्माण झाले पाहिजे. घंटनापूर्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या कार्यामधून अस्पृश्यता निर्मूलनाचे उद्दिष्टये दिसते. परंतु त्यासोबतच समाजमान्य परिवर्तनामधून अस्पृश्यता नष्ट व्हावी असा त्यांचा प्रयत्न होता त्याचा परिणाम म्हणुन भारतीय राज्यघटनेमध्ये मुलभूत अधिकार कलम 12 ते 35 या मध्ये समतेचा अधिकार–सामाजिक समता, आर्थिक समता, राजकिय समता, अस्पृश्यता निवारण, नोकरीची समान संधी.

स्वातंत्र्याचा अधिकार :–भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र, जीवित आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे संरक्षण, संस्था आणि संघटना स्थापन करणे, भारतात कोठेही वास्तव्य करणे, मालमता धारण करणे, कोणताही व्यवसाय करणे, शोषणाविरुद्धचा अधिकार :– धर्म, वंश, जात, व्यक्ति व्यक्तीमध्ये भेदाभेद करण्यास बंदी,स्त्री, पुरुष यांचे शोषण होणार नाही याची काळजी घेणे.

धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार :– स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे धर्म स्विकारण्याचा त्याचे पालन करण्याचा अधिकार सांस्कृतिक व शैक्षाणिक :– कोणतेही शिक्षण घेण्याचा अधिकार.

घटनात्मक अधिकार :–

इत्यादी मुलभूत अधिकार घटनेने बहाल केले तसेच मार्गदर्शक तत्वे कलम 36 ते 51 राज्यघटनेत समावेश केले. तसेच अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी घटनेव्दारे नागरी हक्क संरक्षण अधिनियम 1955 अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती अत्याचार प्रतिबंध अट्रोसिटि कायदा 1989, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती अत्याचार निवारण नियम 1995 इत्यादी कायदे व तरतुदी करुन अस्पृश्यता निर्मूलनासाठीचे कार्य घटनेच्या माध्यतून दिसून येते यावरुन हे सिध्द होते की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्रपूर्व कालखंडात भारतीय राज्यघटना लिहून सर्व मानवाला समान अधिकार बहाल केलेले आहेत समाजात स्त्रियांना कोठेही स्थान नसूनही त्यांची गुलामगिरी, अस्पृश्यता नष्ट करण्याचे कार्य संविधानाच्या माध्यमातून केले म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे मानव मुक्तीचे, शोषण मुक्तीचे निर्माते आहेत.

<u>संदर्भ ग्रंथ :–</u>

1) कीर धनंजय –**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,** पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई प्रथम आवृत्ती
2) प्रा. विद्यार्जन– **समाज शास्त्रीय विचार परंपरा,** श्री गजानन प्रकाशन, महाल, नागपुर
3) **महाराष्ट्रतील समाजसुधारक–** के सागर पाब्लिकेशन्स
4) निकम श्रीराम –**गांधी आंबेडकर अस्पृश्यमुक्ती संघर्ष,** प्रकाशन – लोकवाड;मय गृह,मुंबई.
5) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर– **भारतातील जाती,** अशोका प्रकाशन, नागपुर.
6) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **माझी आत्मकथा,** संपादक :– ज.गो. संत कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद
7) डॉ. वाचल वि.मा– **भारतीय राज्यघटनां,** के.सागर प्रकाशन, पुणे.
8) दैनिक सम्राट 23 जानेवारी 2016 प्र.क्र.3
9) दैनिक सम्राट 8 फेब्रुवारी 2016 प्र.क्र.3

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि आरक्षण धोरण

लोणकर अरविंद सुदाम
संशोधक विद्यार्थी
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. राजकुमार मस्के
मार्गदर्शक
शंकररावजी चव्हाण,
समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन,
रामनगर जालना.

प्रस्तावना :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांसाठी आणि मागासवर्गातील व्यक्तिंना राजकिय आरक्षण, नौकऱ्यांमधील आरक्षण, तसेच उच्च व व्यावसायीक शिक्षणातील आरक्षण अशा आरक्षणाची मागणी १९१९ साली साऊथ ब्युरो कमीशन समोर केली. तर १९२८ साली सायमन कमीशन समोर आरक्षणा संबंधी निवेदन व साक्ष दिली. तर १९४२ साली व्हॉईसरॉयच्या मंत्रीमंडळात असतांना नौकऱ्यांमध्ये दलितांच्या आरक्षणाची तरतूद केली. गोलमेज परिषदेतून राजकिय आरक्षण मागून ब्रिटिशांकडून स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी मंजूर करुन घेतली व द्वितीय मतदान करण्याची संधी ही प्राप्त करुन घेतली होती. परंतू महात्मा गांधी यांनी त्यास विरोध केला व येरवडा जेल मध्ये उपोषण केले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना वाटाघाटी करुन राखीव मतदार संघ देवून पूणे करार घडवून आणला. परंतू साधारणतः आरक्षण म्हणजे नेमके काय? ते कुणास द्यावे? आणि आजच्या स्थितीत समाजातील आरक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन कसा आहे? अशा तारांकित प्रश्नाची निर्मिती होते.

भारतात दूर्बल घटकांना स्वउन्नतीसाठी विशेष संधी उपलब्ध करुन देण्यात आली. त्यास असे संबोधीत करण्यात येते की, समाजातील दूर्बल घटकांना आपले अधिकार उपभोगण्यासाठी निर्माण करुन दिलेली ही विशेष संधी म्हणजे आरक्षण होय. किंवा आपल्या इहलौकीक जीवनात काही जातींना विकासाची संधी मिळावी म्हणून देण्यात आलेली विशेष सवलत म्हणजे आरक्षण होय. मर्यादित अर्थाने आरक्षण धोरण जातीनिहाय असल्यामुळे ते सरकारकडून राबविले जात असल्यामुळे व आर्थिक उन्नतीसाठी वापरात असल्यामुळे आरक्षण ही संकल्पना सामाजिक, आर्थिक व राजकिय स्थिती या समाज सर्वागांना व्यापणारी आहे.

दूर्बलांना समानता प्राप्त करण्यासाठी प्रतिनिधीत्वाचा म्हणजे आरक्षणाचा हा खरा समानतेचा हक्क होऊ शकतो. विषम समाज रचनेत समानता प्रस्थापित करण्यास शोषीत, पिडीत, अल्पसंख्यांक, बहिष्कृत व निम्नस्तरीय समजल्या गेलेल्या वर्गाला प्रतिनिधित्व देणे म्हणजेच आरक्षण होय. आरक्षण देणे किंवा दूर्बलांना परिणामकारक प्रतिनिधित्व उपलब्ध करुन देणे हेच खऱ्या समानतेचे तत्व होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्मच अस्पृश्य समाजात झाला असल्यामुळे त्यांचे दू:ख त्यांना माहीत होते. आणि त्या त्रासामधून आले होते. अस्पृश्य हिंदूची अवस्था ही हिंदूपेक्षाही भयानक होती. त्याला या चक्रामधून बाहेर काढण्यासाठीच त्यांनी आरक्षणाचा आग्रह धरला. डॉ. आंबेडकरांनी एका बाजूने अस्पृश्यता निवारणाबरोबरच अस्पृश्यांमध्ये स्वाभिमान जागविण्याचे कार्य केले. तर दूसऱ्या बाजूने राखीव जागांसाठी ते सतत झगडत राहिले. कारण राखीव जागा हे क्रांतीकारक हत्यार असून केवळ आमदार, खासदार, सरपंचपद देत नाही तर त्यामागे वर्ण, जातीव्यवस्थेमुळे माझी जात मागास आहे. यातून बाहेर पडण्यासाठी राखीव जागांची शिडी म्हणून वापरायची हा मुख्य हेतू होता. १९२७ मध्ये मुंबई विधान मंडळाचे सभासद म्हणून बाबासाहेबांची नेमणूक झाली. त्यावेळी त्यांनी सर्व जातींना समान

पातळीवर आणायचे असेल तर समानतेचे तत्व, अनुश्रूत करण्याऐवजी जे मागासलेले आहेत त्यांना जास्त सवलती व जे पुढारलेले आहेत त्यांना कमी सवलती असे वेगळे तत्व लागू केले पाहीजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सायमन कमिशन (१९२८) यांच्या समोर बहिष्कृत हितकारणी सभेने संयुक्त मतदार संघाची पण दलित वर्गासाठी राखीव स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली. तर १९३०, १९३१, १९३२ च्या गोलमेज परिषदेत दलितांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकिय विकासासाठी विशेष संधी मागणे हाच एक त्यांचा हेतू होता. १९४७ साली घटना कशी असावी असे संबोधीत करतांना डॉ. बाबासाहेब म्हणतात की आरक्षणातून व्यक्तिविकास घडतो आणि व्यक्तिविकासातून राष्ट्रविकास घडतो हे त्यांचे ब्रिद होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जेव्हा राज्यघटना मसुदा समितीचे अध्यक्ष होते, त्यावेळेस ते कलम ३३५ बद्दल राखीव जागाचा ठराव एकमताने पास करतात. त्यामध्ये संघराज्य किंवा राज्य यांच्या कारभाराच्या संबंधातील सेवामध्ये व पदावर नियुक्त्या करताना अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यामधील व्यक्तिचे हक्क प्रशासनाची कार्यक्षमता राखण्याशी सुसंगत असेल अशा रितीने विचारात घेतले जातील. यापूढे जाऊन बाबासाहेब असे म्हणतात, जो पर्यंत सामाजिक, आर्थिक व राजकिय क्षेत्रात विषमता असेल तोपर्यंत आरक्षणाचे धोरण राबवावेच लागेल याचा अर्थ आरक्षण हे भिक, दया, माया नसून तो घटनात्मक अधिकार आहे. हे त्यांनी जगाला पटवून दिले. आरक्षण धोरणाचा पुरस्कार वेगवेगळ्या काळात, वेगवेगळ्या परिस्थितीत व वेगवेगळ्या समाजव्यवस्थेत केला असला तरी त्यामागची त्यांची भूमिका एकच होती, ती म्हणजे आरक्षणाच्या धोरणाने संपूर्ण समाजक्रांती व्हावी हा उद्देश होता. १९५० ला भारतीय संविधान अंगीकृत करण्यात आले आणि आरक्षण धोरणाची अंमलबजावणी सुरु झाली. परंतू शिक्षणाच्या अभावामूळे दारिद्रयामुळे आरक्षण भरण्यासाठी लगेचच लायक लोक मिळाले नाहीत. १९७०-१९७५ च्या दरम्यानच्या काळात अनु-जाती-जमातीची पहिली शिक्षित पिढी बाहेर पडली. तोपर्यंत लायक उमेदवार मिळाले नाहीत. ही सबब दाखवून आरक्षित जागेवर खुला प्रवर्गातील उमेदवारांच्या नियुक्त्या केल्या गेल्या. १९८० नंतर जेव्हा अनु-जाती-जमाती लोक शिकुण नौकरी करण्यासाठी लायक झाले. तेव्हा खाजगीकरण व जागतिकीकरणाचा घाट घालून आरक्षण धोरणाला सुरुंग लावले गेले. याचा अर्थ स्वातंत्र्यानंतर समाज परिर्वनाचे व आर्थिक विकासाचे साधन म्हणून आरक्षण धोरणाचा स्विकार केला नाही. तर घटनात्मक तरतूद म्हणून कशीतरी अंमलबजावणी केली. तिचे स्वरुप पूढील प्रमाणे आहे.

*** संविधानानुसार दिलेले आरक्षण :-**

१. राजकिय आरक्षण :-

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३३० नुसार लोकसभेत अनु.जाती व जमातीकरिता आरक्षित मतदार संघ निर्माण करण्यात आले. तसेच कलम ३३२ नुसार विधानसभेत राखीव मतदार संघाची निर्मिती झाली. कलम ३३४ नुसार राजकिय राखीव मतदारसंघाचा कालावधी १० वर्षाचा ठेवण्यात आला.

	लोकसभा			विधानसभा		
	एकूण जागा	अ.जाती	अ.जमाती	एकूण जागा	अ.जाती	अ.जमाती
भारत	५४२	७९	४०	३९९७	५५७	३०३
महाराष्ट्र	४८	०३	०४	२८८	१८	२२

घटनेच्या २४३ (घ) कलमानुसार सामाजिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (ग्रामपंचायत, तालुका पंचायत, जिल्हा परिषद) अ.जाती, व जमातीसाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात आळीपाळीने (रोटेशन पद्धती) राखीव जागा ठेवण्यात आल्या. तसेच महिलांसाठी ३३% राखीव जागा ठेवण्यात आल्या. कमल २४३ (न) नुसार

नगरपालीका व महानगरपालीकांमध्ये राखीव जागा ठेवण्यात आल्या. राज्यसभा व विधान परिषदेमध्ये मात्र अद्याप मागासवर्गीयांना राखीव जागा देण्यात आल्या नाहीत.

राजकिय आरक्षण हे फक्त १० वर्षासाठी असावे असे ठरविण्यात आले होते, त्यास नंतर दर दहा वर्षांनी मागणी नसतांनाही वाढविण्यात आले आहे. महाराष्ट्रात जवळ जवळ २६६६० ग्रामपंचायती आहेत. प्रत्येक ग्रामपंचायतीत ३ पदे राखीव धरली तर, ७९९८० ग्रामपंचायत सदस्य अनु. जाती व जमातीचे होतात. त्यापैकी ५९९८ सदस्य हे गावात सरपंच होऊ शकतील. तर १९९९ दलित महिला सरपंच होऊ शकतील. अशा स्वरुपात राजकिय आरक्षणातून विकास व्हावा हा उद्देश राजकिय आरक्षणात होता.

२. शैक्षणिक आरक्षण :-

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४६ नुसार शैक्षणिक आरक्षण अस्तित्वात आले आहे. कलम ४६ हे मार्गदर्शक तत्वांमधिल आहे, राज्य हे दूर्बल तर जनवर्ग आणि विशेषतः अनु.जाती व जनजाती यांचे विशेष काळजीपूर्वक शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन करील आणि सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यापासून त्यांचे संरक्षण करील असे या कलमामध्ये म्हटले गेले आहे. त्यानुसार माध्यमिक विद्यालय, उच्च माध्यमिक विद्यालय व महाविद्यालयामध्ये प्रवेश देतांना शासनाने ठरवून दिलेल्या टक्केवारीनुसार दलित व मागासवर्गीयांसाठी राखीव जागा ठेवणे बंधनकारक आहे. त्याचप्रमाणे याच कलमाच्या आधारे १० वीच्या पूढे अनु.जाती व जमातीच्या विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन म्हणून शैक्षणिक शिष्यवृत्ती दिली जाते. उच्च शिक्षणात मात्र बऱ्याच अडचणी निर्माण करण्यात आल्या आहेत. खुला प्रवर्ग व राखीव प्रवर्ग परत शासकिय आणि निमशासकिय यामध्ये वेगवेगळे नियम बनविण्यात येत आहेत व शैक्षणिक आरक्षणात धोकेबाजी करण्यात येत आहे. तर ओ.बी.सी. च्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक आरक्षणासाठी मंडल आयोगातून लागू केलेल्या शिफारशी सर्वोच्च न्यायालयाने नॉन क्रिमेलियरची अट व उत्पन्नाची अट दाखवून ओ.बी.सी. विद्यार्थ्यांच्या वैद्यकिय शिक्षणात व उच्च शिक्षणात अडचणी निर्माण करण्यात आल्या.

३. नौकरी विषयक आरक्षण :-

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३३५ नुसार नौकरी विषयक आरक्षण निर्माण करण्यात आले आहे.

कलम ३३५ संघराज्य व पदांवर हक्क :-

संघराज्य किंवा राज्य यांच्या कारभाराच्या संबंधातील सेवांमध्ये व पदांवर नियुक्ती करताना अनु.जाती व जनजाती यामधील व्यक्तिचे हक्क प्रशासनाची कार्यक्षमता राखण्यांशी सुसंगत असेल अशा रितीने विचारात घेतले जातील.

घटनेच्या मुलभूत हक्कांतील १६(४) हे कलमही राखीव जागांना पूरक आहे. या कलमामुळे राखीव जागांच्या धोरणाला मुलभूत हक्कांचा दर्जा मिळाला. मूलभूत अधिकार हा देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित असेपर्यंत कायमस्वरुपी लागू असतो. त्यामुळे नौकरीतील राखीव जागांना कोणतीही कालमर्यादा नाही. त्या कायमस्वरुपी लागू राहतील.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर १९६१ मध्ये श्री.बी.डी. देशमुखांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली. त्यानुसार मागासवर्गीयाचे ४ विभाग करुन १९६४ साली शिफारशी केल्या. त्या पूढील प्रमाणे महाराष्ट्र शासनाने स्विकृत केल्या व आरक्षण लोकसंस्थेप्रमाणे आमलात आणले. एप्रिल १९७९ पासून लागू झाले.

विभाग		लोकसंख्या %	राखीव जागा %
१	अनु. जाती	१३	१३
२	अनु. जनजाती	०७	०७
३	भटक्या, विमुक्त जाती	०५	०४
४	इतर मागास वर्ग	५२	१६
५	सेवानिवृत सैनिक	काही लाख	१५
६	अपंग	काही लाख	०३
७	आर्थिक दूर्बल विभाग (वरिल जाती जमाती सेवक)	१०	२८
८	उरलेले संवर्ग व आर्थिक दृष्ट्या समये आणि सबल	१३	२०
	एकूण	**१००**	**१००**

वरिल तक्यावरुन प्रत्येक जातीच्या लोकसंख्येनुसार व जातीनिहाय - प्रवर्गाद्वारे आरक्षणाची टक्केवारी देण्यात आलेली आहे.

सारांश :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आरक्षण धोरणाद्वारे मागास प्रवर्गातील समुदायाला सामाजिक, आर्थिक, राजकिय, शैक्षणिक व सांस्कृतीक विकास होईपर्यंत शैक्षणिक व नौकरीतील आरक्षण राहावे असे नमूद केले तर राजकिय आरक्षण हे दहा वर्षानंतर बंद व्हावे असे सूचविले. परंतू शैक्षणिक व नौकरीतील आरक्षणाची तंतोतंत अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. तेव्हाच भारतात सामाजिक समता ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेरीत असणारा समाज तयार होईल. परंतू आज रोजी भारतात राज्यस्थान व हिमाचल प्रदेश या राज्यात जाट हा समुदाय उच्च असूनही आरक्षण मागण्यासाठी सतत आंदोलन करत आहेत. तसेच महाराष्ट्रामध्ये मराठा समाज हा उच्च वर्णीय असतांनाही त्यांच्याकडे राजकीय सत्ता, आर्थिक मजबूत बाजू व शैक्षणिक संस्था असतांनाही आणि औद्योगिक तथा शेती क्षेत्रामध्ये विकसीत असूनही आज आरक्षणासाठी आंदोलने करत आहेत. सामाजिक अस्थिरता असल्यामुळे दिलेले आरक्षण हे आज रोजी आर्थिक निकषावर आरक्षण मागण्यासाठी वेगवेगळ्या जातीकडून व राजकिय हस्तक्षेपामुळे समाजात दूर्बल घटकांचा विकास थांबविण्यासाठी मनुवादी प्रर्वतीचे सामाजिक व राजकिय लोक कार्य करतांना आढळत आहेत. त्यामुळे भारतामध्ये सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक विकास होण्यासाठी वेगवेगळ्या अडचणी निर्माण करण्यात येत आहेत. सामाजिक परिवर्तन घडवून येणे यासाठी समग्र क्रांती होणे आवश्यक आहे.

* **संदर्भ सूची :**

१. पानतावणे गंगाधर (संपा.) २००२ अस्मीता दर्शन वार्षिक विशेषांक औरंगाबाद श्रावणी छावणी.
२. प्रदिप गायकवाड (संपा.) मागासवर्गीयांचे आरक्षण-समता प्रकाशन नागपूर.
३. गोखले गिरीश (संपा.) १९९४-लोकराज्य राजर्षीशाहू महाराज-विशेषांक-मुंबई.
४. भारत सरकार विधी व न्याय-१९९६-भारताचे संविधान चौथी आवृती.
५. शामसुंदर मिरजकर-समतावादी आरक्षण-नाग-नालंदा प्रकाशन.
६. नारायण कांबळे-आरक्षण सत्य व विषर्यास-चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
७. य.दि. फडके-राखीव जागांची शंभर वर्षे-सुगावा प्रकाशन पूणे.

****

भारतीय लोकशाहीत बंधुतेचे महत्त्व : आंबेडकरी दृष्टिकोन

प्रा. युवराज धसवाडीकर
इंग्रजी विभाग प्रमुख
श्री. कुमारस्वामी महाविद्यालय,
औसा, जि. लातूर
मो. नं. ९४२२६९८२१८, ९१३०१९९९३३
Email : yuvrajdhaswadikar@gmail.com

समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय ही भारतीय संविधानाची पायाभूत तत्त्वे असून ती संविधानाचा 'मूळ आशय' स्पष्ट करतात. या चारही तत्त्वांचा उल्लेख संविधानाच्या प्रास्ताविकेत करण्यात आलेला असून भारतीय नागरिकांमध्ये 'व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार केला आहे.' स्वतंत्र भारतात संविधानामार्फत लोकशाही अंगीकृत करणे व तिची कायम रूजवणूक करणे अशी दोन महत्त्वाची उद्दिष्टे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसमोर होती व त्या अनुषंगाने भारतीय समाजात 'बंधुता' प्रस्थापित करणे अनिवार्य असल्याचे मत त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

अरिस्टॉटलने लोकशाहीस 'अध:पतित शासनपद्धती' असे संबोधले आहे. तत्कालीन ग्रीक व रोमनांमध्ये गुलामगिरीची पद्धत समाजमान्य होती. त्या अनुषंगाने अरिस्टॉटलच्या लोकशाहीविषयक मताचा विचार करायला हवा. अब्राहम लिंकनने 'लोकांनी, लोकांचे, लोकांसाठी चालविलेले शासन', अशी लोकशाहीची व्याख्या केली आहे. लिंकनच्या व्याख्येत 'लोक व त्यांचे हित' केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले आहे. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेली लोकशाहीची व्याख्या अधिक परिणामकारक व प्रासंगिक तर आहेच. शिवाय निरंतर मानवी कल्याणाचे सूत्र, त्यांनी केलेल्या लोकशाहीच्या परिभाषेत अंतर्भूत असल्याचे आपल्या निदर्शनास येईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'लोकशाही म्हणजे लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनात रक्तविरहीत मार्गांनी क्रांतिकारक बदल घडवून आणणारी शासनव्यवस्था होय.' लोकशाहीविषयक उपरोक्त धारणेतून त्यांनी देशाचे संविधान तयार केले.

स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करीत असताना संविधाननिर्मिती सभेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका ही तत्कालीन अस्पृश्यांच्या प्रतिनिधीची नव्हे, तर एका प्रखर राष्ट्रभक्ताची होती. भारताचे स्वातंत्र्य व लोकशाही राज्यपध्दती कायम टिकवण्यासाठी कोणते प्रयोजन असावे, याविषयी त्यांचे चिंतन व कार्य पहाता, ते अधिक गंभीर, प्रामाणिक व कर्तव्यकठोर नेतृत्त्वाच्या स्वरूपात पुढे येतात. संविधानामार्फत अंगीकृत केलेल्या लोकशाही शासनप्रणालीच्या अस्तित्वाच्या शक्यताशक्यतेविषयी त्यांनी मांडलेले मत वर्तमान संदर्भातही विचारप्रवर्तक ठरेल.

लोकशाहीचे स्वरूप व उद्दिष्टांबाबत पुढील तीन महत्त्वपूर्ण बाबींवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रकाश टाकला आहे.

१) लोकशाहीचे स्वरूप सारखे बदलत रहाते

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, लोकशाही सातत्याने एकस्वरूपी रहात नाही. ग्रीक लोकांची अथनियन लोकशाही व आधुनिक लोकशाहीत महद्अंतर आहे. त्यावेळी तेथे ५०% लोक गुलाम असल्याने त्यांना शासन संस्थेत कुठलेच स्थान नव्हते; खरेखुरे स्वातंत्र्य फक्त अर्धेच लोक

उपभोगित होते. आधुनिक काळात ग्रीससह जगभरात लोकशाहीविषयक पूर्वीची परिस्थिती बदलली आहे हे आपल्या लक्षात येईल, असे बाबासाहेब म्हणतात.

२) कोणत्याही एका देशात लोकशाहीचे स्वरूप एकच राहील असे नाही

एखाद्या देशात लोकशाही असेल तर तिचे स्वरूप कायम एकच राहील, याची शाश्वती देत येत नसल्याचे बाबासाहेब सांगतात. १६८८ च्या क्रांतीपूर्वीचे इंग्लंडमधील लोकशाहीचे स्वरूप नंतर बदलले आणि १९३२ चा 'पहिला सुधारणा कायदा' लागू झाल्यानंतर ते पुन्हा बदलले. अशाप्रकारे इंग्लंड व लोकशाही राष्ट्रातील लोकशाहीचे स्वरूप सातत्याने बदलत गेले हे कुठल्याही लोकशाही राष्ट्राबाबत घडू शकते.

३) स्वरूपाप्रमाणे लोकशाहीचे उद्दिष्टेही बदलत राहतात

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते लोकशाहीच्या स्वरूपाप्रमाणे, लोकशाहीचे उद्दिष्टेही काळाबरोबर बदलत जाणारी संकल्पना होय. पुरातन इंग्लिश लोकशाहीत राजाच्या अबाधित सत्तेवर नियंत्रण आणण्यासाठी त्याला 'विशिष्ट हक्कांच्या' अंमलबजावणीपासून परावृत्त करणे, हे तत्कालीन लोकशाहीचे उद्दिष्ट होते. परंतु आधुनिक लोकशाहीत 'लोककल्याण साधणे' हे तेथील लोकशाहीचे प्राथमिक उद्दिष्ट बनले आहे. इंग्लंडप्रमाणे जगभरात अनेक राष्ट्रांत लोकशाहीचे स्वरूप व उद्दिष्ट बदलत आलेले आहे.

लोकशाहीच्या बदलत्या स्वरूप व उद्दिष्टांविषयी बाबासाहेबांचे मत लक्षात घेता दोन गोष्टी स्पष्ट होतात. पहिली अशी की, संविधानाचा, 'मूळ आशय' कायम ठेवून प्रावधानांमध्ये प्रासंगिक सुधारणा करता यायला हव्यात व दुसरी म्हणजे लोकशाहीच्या स्वरूप व उद्दिष्टांचा बदल हा प्रत्यक्षात लोकशाहीचाच खून करणारा ठरू नये अशी बाबासाहेबांची भूमिका होती. 'लोककल्याण' हे लोकशाहीचे कायम प्रयोजन हवे, त्यासाठी राज्यकर्ते व लोकांनी त्यांच्याप्रती असलेल्या कोणकोणत्या कर्तव्यांचे पालन करावे, याची विस्तृत चर्चा बाबासाहेबांनी केलेली आहे.

आधुनिक संसदीय लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी आवश्यक गोष्टी

लोकशाहीच्या उज्वल भवितव्यासाठी राज्यकर्ते व लोकांनी पुढील जबाबदाऱ्या पार पाडणे अनिवार्य आहे, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते.

१) तत्त्वप्रणालीपेक्षा देश श्रेष्ठ

स्वतंत्र भारताचे संविधान तयार करत असताना बाबासाहेबांसमोर देशफितुरीचा इतिहास होता; ज्यामुळे आपल्यावर पारतंत्र्य ओढावले गेले. विशेष चिंतेची बाब म्हणजे जातीभेदांच्या बुजबुजाटात आपल्या देशात अनेक राजकीय पक्ष व तत्त्वप्रणाल्यांचा एकच गोंधळ उडलेला आहे. भारतीय जनतेने देशापेक्षाही तत्त्वप्रणालीस श्रेष्ठ मानून, देशहितास अग्रक्रम देण्याऐवजी, तत्त्वप्रणालीस देशाच्या डोकीवर आरूढ करण्याचा प्रयत्न केला तर ते लोकशाहीसह मिळालेल्या स्वातंत्र्याच्या हद्दपारीस कारणीभूत ठरेल, असा इशारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिला आहे. त्यातून त्यांनी, त्यांच्या संकल्पनेतील रिपब्लिकन पक्षासदेखील वगळले नाही, हे त्यांच्या खुल्या पत्राचे अवलोकन केल्यास आपल्या निदर्शनास येईल.

२) घटनात्मक मार्गांचा अवलंब

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुढे म्हणतात, प्रकारात आणि व्यवहारातही लोकशाही हवी असेल तर, सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सनदशीर मार्गाचा अवलंब आपण निग्रहाने केला पाहिजे. जेव्हा आर्थिक व सामाजिक प्रश्न सनदशीर मार्गाने सुटत नाहीत; तेव्हा फार तर

बेकायदेशीर मार्गाचे समर्थन होऊ शकते. बेसनदशीर मार्ग म्हणजे अराजकतेचे व्याकरण होय. अराजकाच्या प्रारभांत लोकशाहीचा अंत दडलेला असतो, म्हणून आपण असहकार, कायदेभंग आदि आंदोलनाच्या मार्गांचा त्याग करायला हवा असे बाबासाहेबाचे मत होते.

३) विभूजीपूजा निषिद्ध

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितल्याप्रमाणे, आपली उभी हयात देशसेवेसाठी खर्ची घालणाऱ्या महापुरूषांविषयी कृतज्ञ राहण्यात काही एक चूक नाही; परंतु त्यासही मर्यादा आहेत. आयरिश देशभक्त, डॅनियल ओ केनेल म्हणतो, 'मोठ्या माणसांशी कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी जर एखाद्यास आपला स्वाभीमान गुंडाळून ठेवावा लागत असेल; अगर एखाद्या स्त्रीस तिचे शील भ्रष्ट करावे लागत असेल; तर ते कसे शक्य आहे? अगदी त्याच न्यायाने, राष्ट्राचे स्वातंत्र्यच एखाद्या मोठ्या व्यक्तीकडे गहाण ठेवून कृतज्ञता व्यक्त करावयाची असेल तर तेही शक्य नाही.'

धार्मिक भक्तीत आत्म्याची मुक्ती असू शकेल. परंतु राजकीय भक्तीमधून खात्रीलायक अध:पाताचा मार्ग आहे. त्यातूनच हुकूमशाही निर्माण होते. या धोक्याचा इशाऱ्याची आवश्यकता इतर देशांपेक्षा भारतीय लोकशाहीस अधिक आहे. जॉर्ज वॉशिंग्टनना अमेरिकन जनतेने प्रेमापोटी तिसऱ्यांदा अध्यक्ष होण्याची विनंती केली असता त्यांनी ती स्वत:च फेटाळल्याचे उदाहरण सर्वश्रूत आहे.

४) सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीकडे वाटचाल

बाबासाहेबांच्या मते, 'समता, स्वातंत्र्य व बंधुता निर्माण करणाऱ्या जीवनपध्दतीस सामाजिक लोकशाही म्हणतात.' या त्रिवेणीची अलग-अलग फारकत करता येत नाही. तसे करणे म्हणजे लोकशाहीचा हेतू हाणून पाडण्यासारखे आहे. समता नसेल तर फक्त स्वातंत्र्यामुळे मूठभर लोकांची मिरास बहुजन समाजावर माजल्याशिवाय राहणार नाही; स्वातंत्र्याशिवाय फक्त समता असेल तर व्यक्तीसाहसास संधी असणार नाही; बंधुतेचा अभाव असेल तर समता व स्वातंत्र्य नैसर्गिकपणे कार्य करू शकणार नाहीत; त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी कायम पोलीस बंदोबस्त ठेवावा लागेल.

सामाजिक दृष्टीने पाहिले तर भारतीय समाजात क्रमवार उच्चनीचतेचे, विषमतेचे तत्त्व अस्तित्त्वात आहे व आर्थिकदृष्टीने पाहिले तर मूठभर लोक अमाप धनदौलतीत लोळत आहेत आणि अफाट जनता दारिद्र्याच्या खाईत पिचत पडली आहे, असे आपल्या निदर्शनास येईल.

संविधानाच्या माध्यमातून राजकारणात आपण 'एक मनुष्य-एक मत' आणि 'एक मत-एकच किंमत', हे तत्त्व स्वीकारले आहे. पण आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात सांप्रतच्या समाजव्यवस्थेमुळे समतेचे हे तत्त्व नाकारल्या जात आहे. ही विसंगती आपण अशीच चालू दिली तर राजकीय लोकशाही धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही, हा इशारा बाबासाहेबांनी दिला आहे.

५) अल्पसंख्यांकाची सुरक्षितता

भारतातील राजकीय सत्तेवर मूठभर लोकांची मक्तेदारी राहिली असून उरलेले बहुसंख्य लोक हमालीच करीत आहेत. म्हणून उपेक्षितांतील सत्वाच्या उसळीचे रूपांतर वर्गविग्रहाच्या तुंबळ युध्दात झाले तर आपले घरच दुभंगेल, अशी चिंता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्त केली आहे. अब्राहम लिंकन एके ठिकाणी म्हणतात, 'दुभंगलेले घर जास्त दिवस टिकाव धरू शकत नाही.' अशा परिस्थितीत लोकशाहीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण होतो.

लोकशाहीच्या नावाखाली बहुमतवाल्यांकडून अल्पमतवाल्यांची गळचेपी होता कामा नये. अल्पमतवाल्यांत सुरक्षिततेची भावना हवी. अल्पसंख्यांकांचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या सदस्यांनी सभागृहात केलेल्या तहकुबी, सूचनांना सरकारकडून सतत विरोध झाल्यास दु:खांना वाचा

फोडण्यासाठी अल्पसंख्यांकांत क्रांतिकारक उठावाचे वारे निसर्गतः वाहू लागते व लोकशाहीस ते मारक ठरू शकते.

बाबासाहेब इंग्लंडमध्ये असताना हुजूर पक्षाचे बाल्डविन प्रधानमंत्री होते. परंतु विरोधी पक्षनेते, मजुर पक्षाचे रॅम्से मॅक्डोनॉल्ड यांच्या सूचना, तहकुबीची अवमानना तेथे होत नसे, तसे औदार्य भारतीय राजकारणात दिसावे ही बाबासाहेबांची अपेक्षा होती.

६) प्रभावी विरोधी पक्ष व त्याची योग्य भूमिका

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुढे म्हणतात, 'लोकशाही म्हणजे सत्तेवर नियंत्रण किंबहुना वंशपरंपरागत सत्ता व सरंजामदारीच्या अगदी उलट अर्थ असणारी संकल्पना म्हणजे लोकशाही होय.' आपल्याकडे दरपाच वर्षांनी निवडणुकांमार्फत सत्ता बदल घडवून आणता येतो. म्हणून पंचवार्षिक सत्ता नियंत्रणाची संविधानिक तरतूद आहे. परंतु दोन निवडणुकांदरम्यान सततच्या व तात्काळ सत्ता नियंत्रणासाठी, वेळोवेळी घेतल्या जाणाऱ्या त्यांच्या योग्य भूमिकेसह, प्रभावी विरोधी पक्षाची आवश्यकता असते. लोकशाहीच्या निरंतर अस्तित्वासाठी 'सत्तेचे नियंत्रण व संतुलनाचे तत्त्व' कायम जागृत ठेवण्याचे काम विरोधी पक्षाने केले पाहिजे. इंग्लंडमध्ये विरोधीपक्ष केवळ मान्यताप्राप्त नसतो तर विरोधीपक्षनेत्यास वेतनही दिले जाते, याची जाणीव बाबासाहेबांनी करून दिली आहे.

७) वैधानिक व कारभारविषयक समता

'कायद्यासमोर सर्व समान असणे म्हणजे वैधानिक समता होय.'[८] परंतु या वैधानिक समतेची प्रभावी व प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी करणे, हे लोकशाहीत सत्ताधाऱ्यांचे परम कर्तव्य असते. परंतु कारभारविषयक क्षेत्रात सत्ताधारी लोक समता पाळत नसल्याचे वेळोवेळी आपल्या निदर्शनास येईल. ही खंत बाबासाहेबांनी व्यक्त केली आहे. एखादी योजना राबवित असताना, निविदा मान्य करीत असताना, परवाने देत असताना फक्त आपल्या बगलबच्च्यांचा विचार केला जातो. यामुळे भ्रष्टाचाराला चालना तर मिळेलच; शिवाय सत्ताधारी व विरोधकात विसंवादाचे वातावरण तयार होईल. निकोप लोकशाहीच्या वातावरण निर्मितीसाठी सत्ताधारी व विरोधकांचा सुसंवाद किफायतशीर ठरत असतो. म्हणून लोकशाहीत फक्त धोरण ठरवणे हे सरकारचे काम असते, कारभारविषयक कामात सरकारचा हस्तक्षेप असता कामा नये. अमेरिकेने 'स्पॉईल्स सिस्टीम' प्रमाणे सत्तांतरानंतर प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचारी बलण्याची पध्दत गुंडाळली. ते आपणही अनुसरले पाहीजे, असे बाबासाहेबांना वाटते.

८) राज्यशास्त्राला नीतीशास्त्राची जोड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मताप्रमाणे, लोकशाहीच्या अस्तित्वासाठी नीतीमान समाजव्यवस्थेची आवश्यकता असते; राज्यशास्त्रापासून नीतीशास्त्र वेगळे करता येत नाही. स्वातंत्र्यात, सामाजिक क्षेत्रात लोकांना कायद्याच्या हस्तक्षेपाशिवाय मोकळे जगता येते तथा कायदे पाळण्याच्या सामाजिक नीतीची हमी लोक कायदे करणाऱ्यांना देतात. लॉस्कीच्या मतानुसार, 'लोकशाही राज्यपध्दतीत समष्टीतील नीतीमान जीवन गृहीत धरलेले आहे.' लोकशाहीच्या प्रबलन व संचलनासाठी ते अत्यावश्यक असल्याचे मत बाबासाहेब व्यक्त करतात.

९) विवेकी लोकमत

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीने, अन्याय हे एकंदरित मानवी जीवनातील 'कटू वास्तव' आहे. परंतु अन्याय सर्वत्र सारखा असत नाही. त्यामुळे काहींना थोडीफार झळ पोहंचते तर काहींवर अनन्वित अत्याचार होत असतात. अन्याय कोणावरही होवो, त्याविरोधात धावून जाण्याची नैसर्गिक

प्रवृत्ती समाजात रूढ असायला हवी. दक्षिण-अफ्रिकेत हिंदी लोकांवरील अन्यायाविरोधात मिस्टर स्कूट हा गौरवर्णीय त्याच्या अनेक तरूण बांधवांना सोबत घेवून लढत असे. बाबासाहेबांच्या काळात दक्षिण-अफ्रिकेतील वेगळ्या वस्त्यांबाबत भारतात रोज चर्चा होत असत. पण भारताच्या प्रत्येक खेड्यातील 'वेशीबाहेरील वस्त्यांच्या स्वरूपातील दक्षिण-अफ्रिकेबद्दल' कोणीच बोलत नसे. यावर त्यांचा आक्षेप होता. बाबासाहेबांच्या मते, उपेक्षितांवरील अन्यायाविरोधात इतर लोक पुढे येत नसतील तर त्यांच्या डोक्यात क्रांतीचे वारे वाहू लागते.

१०) बंधुतेची जोपासना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुढे म्हणतात, बंधुतेचे तत्व सर्व भारतीयांनी मान्य केले पाहिजे. सर्व भारतीय एकाच मातेचे लेकरे आहेत, असा भाव निर्माण होण्यास भातृभाव किंवा बंधुता म्हणतात. सामाजिक ऐक्य सधून शक्ती वाढवणारे हे तत्व निर्माण करणे अत्यंत कठीण काम आहे. भारतात हजारो जातीमध्ये विभागलेल्या लोकांचे 'राष्ट्र' कसे बनू शकेल? सामाजिक व मानसिकदृष्टया आपण 'राष्ट्र' या संज्ञेस पात्र नाहीत, हे जाणून घेतल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने राष्ट्रनिर्मितीसाठी आवश्यक मार्ग व साधने शोधण्यास आपाण उद्युक्त होणार नाहीत. भारतास राष्ट्र बनवायचे असेल तर स्वभावतः राष्ट्रविरोधी असणाऱ्या जातीयतेच्या प्रश्नांवर आपण उत्तर शोधायला हवे. कारण बंधुत्वाशिवाय स्वातंत्र्य व समतेचे पापुद्रे अगदीच काचोळ्याप्रमाणे राहतील, याबाबत बाबासाहेबांनी सर्वांना सावध केले आहे.

अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र भारतातील सांसदीय लोकशाहीचे योग्य संचलन व निरंतर अस्तित्वाची जबाबदारी ही फक्त संविधानावर न सोपवता, तत्संबंधी सरकार व लोकांनी पार पाडावयाच्या सातत्यपूर्ण जबाबदाऱ्यांचे विवेचन केले आहे.

थोडक्यात, 'विविधतेने नटलेला देश,' अशी प्रतिज्ञा घेणाऱ्या प्रत्येक भारतीयाने 'विषमतेने ग्रासलेला देश' या कटू वास्तवाचे भान ठेवायला हवे. जात, धर्म, पंथ, प्रांत व लिंग भेदाच्या मनामनातील भिंती उद्ध्वस्त करून त्यांची जागा, खऱ्या अर्थाने, राष्ट्रैक्याच्या भावनेने व्यापून टाकली पाहीजे. बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या सूत्राप्रमाणे भारतीय नागरिक व लोकशाहीच्या चारही खांबांनी टप्प्या-टप्प्याने समता व स्वातंत्र्याच्या मूल्यांची स्वीकृती करून त्यानुसार आचरण करायला हवे. पैकी एखाद्या खांबाला, ज्यांच्यापासून बाबासाहेबांनी सावध केलेले आहे, अशी एखादी 'कीड' लागली तर राष्ट्राच्या इमारतीचा डोलारा लोकशाहीच्या शकटासह जमीनदोस्त होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. समता व स्वातंत्र्याच्या नैसर्गिक वाढ व विकासासाठी बंधुतेच्या तत्त्वाचा जाणीवपूर्वक हस्तक्षेप आवश्यक आहे. समरसता व सहिष्णुता ह्या अनुक्रमे समता व बंधुत्वाच्या प्रस्थापनेचे परिणाम आहेत. 'समतेशिवाय समरसता' व 'बंधुत्वाशिवाय सहिष्णूतेची' अपेक्षा करणे म्हणजे 'आईशिवाय तिच्या बाळाची' अपेक्षा केल्याप्रमाणे होईल. राज्यकर्त्यांनी त्यांचे धोरण व्यक्तिगत हितसंबंधातून किंवा आंतरराष्ट्रीय प्रभावाखाली न ठरवता भारतीय संविधानाला अनुसरून ठरवायला हवे तथा लोकांनी तत्व आणि व्यवहारात सांविधानिक संस्कृतीचा अग्रक्रमाने स्वीकार करायला हवा. हे केवळ अंतःकरणाच्या पातळीवरील, आपापसातील बंधुभावाच्या संबंधांनी शक्य होईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर एखाद्या देशाची राज्यघटना तयार झाली की त्या देशवासियांचे काम संपत नाही, तर ते सुरुवात होते' असे काम आजवर सुरुवात झाले नसेल तर ते सुरुवात करण्याची वेळ आता आलेली आहे.

संदर्भ

१. गायकवाड, प्रदिप (संपा.), 'भारताचे संविधान शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,' समता प्रकाशन, नागपूर, तृतीय आवृत्ती २०००.

२. गायकवाड, प्रदिप (संपा.), 'संविधान सभेतील वादविवाद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ऐतिहासिक भाषणे व भारतिय संविधानाची निर्मिती,' समता प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती २०१३.

३. वाघ, विलास (संपा.) 'रिपब्लिकन खासदारांकडून दलित जनतेच्या अपेक्षा,' सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९९.

४. मुणगेकर, भालचंद्र, 'डॉ. आंबेडकर आणि आदर्श लोकशाही', esakal.com, एप्रिल ११, २०१०.

५. आरके, राजीव, 'बंधुता म्हणजे लोकशाही ती प्रस्थापित झाल्यास सहिष्णुता वर्धिष्णु होईल,' दै. दिव्य मराठी, डिसें. ६, २०१५.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक न्याय व समाज विकासातील विचारधारा - एक अभ्यास

अनिल कांबळे
संशोधक
सामाजिकशास्त्र संकुल,
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा
विद्यापीठ, नांदेड.

प्रस्तावना :

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताच्या उभारणीस अतुलनीय योगदान दिले आहे. लेखक तथा पत्रकार, समाजसुधारक व अष्टपैलु व्यक्तिमत्व डॉ.बाबासाहेबांनी त्यांच्या कर्तृत्ववानातुन निर्माण केले. धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक, सार्वभौम अशी भारताची वैचारिक निर्मिती करण्यामध्ये डॉ.बाबासाहेबांचे असामान्य योगदान आहे. मागासलेल्या समाजाला गुलामगिरीतुन मुक्त करुन भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून त्यांना सामाजिक तथा सांस्कृतिक आर्थिक विकासाची संधी उपलब्ध करुन देण्याचे अलौकिक कार्य डॉ.आंबेडकरांनी केले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मागासलेल्या समाजामध्ये जिवन अंकुर निर्माण करण्याचे महान कार्य केले आहे. समाजातील दुर्बल घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी संविधानाचा अत्यंत हुशारीने वापर केला आहे. डॉ.आंबेडकरांनी सामाजिक विकासासाठी घेतलेले परिश्रम हे भारत स्वातंत्र्यानंतर देखील आजच्या काळामध्ये राजकारणी आणि समाज सुधारकांना दिशा दाखवण्याचे कार्य करीत आहेत. डॉ.आंबेडकरांशिवायचा भारत हा आजच्या भारतापेक्षा खुपच निराळा असता जिथे न्याय आणि समता ही दिसलीच नसती. त्यांनी परिश्रमपूर्वक भारताची नैतिक आणि सामाजिक बांधणी अशा पध्दतीने केली होती की ज्यामुळे इथले पुढारी हयांनी भविष्यकाळात भारतीय लोकशाहीला अडथळा निर्माण करु नये हयाची खबरदारी त्यांनी घेतली होती. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आपण बारकाईने निरिक्षण केले तर असे दिसून येते की, ते उत्तम शिक्षणतज्ञ, कायदेपंडित, अर्थशास्त्रज्ञ, तत्वज्ञानी वकील, राजनिविज्ञ शासक, पत्रकार, लोकनेता, लोकांच्या कल्याणासाठी स्वतःला वाहून घेणारा समाजविचारवंत. त्यांचे लिखाणाचे क्षेत्र निश्चित करणे अवघड आहे. कारण त्यांनी अनेक क्षेत्रात प्रतिभावंत लिखाण केले आहे जसे की, संशोधनपर लिखाण, समाजातील रुढी परंपरावर आधारीत लिखाण, समाजनिष्ठ लिखाण इ. जातीविरहीत समाजरचनेसाठी अनेक घटकांची आवश्यकता असते ज्यामध्ये आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षण इ. छोटे मोठे अनेक घटक हे समाजातील जातीव्यवस्था बदलण्यासाठी महत्वाचे असतात अशी त्यांची ठाम धारणा होती. शासनाव्दारे राबविल्या जाणा-या अनेक कल्याणकारी योजना हया जाती व्यवस्थेला बळकटी देण्योच काम करतात.

डॉ.आंबेडकरांची विचारधारा - एक परिप्रेक्ष्य :

डॉ.आंबेडकर हे बहुजनाचे नेते होते. तसेच बुध्द धर्म परिवर्तन चळवळीचे प्रणेते होते. त्यांनी बुध्द धर्म व विचारांना पुर्नचळवळीचे स्वरुप प्राप्त करुन दिले. त्यांच्या भारतीय सेवेतील योगदानाबद्दल त्यांना भारतरत्न हया सर्वोच्च पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे.

डॉ.आंबेडकरांच्या सामाजिक कार्यातील योगदानामुळे भारत स्वातंत्र्यानंतर वाटचाल करणा-या समाजाला दिशा देण्याचे काम केले आहे. ते आजपर्यंत अखंडपणे चालु आहे. डॉ.आंबेडकरांच्या मते जन्मावर आधारीत जातीव्यवस्था नको. त्यांनी समाजातील उच-निच भेदभावाला प्रखर विरोध दर्शविला. दुस-याच शब्दात सांगायचे तर असे म्हणता येईल की सर्वजण समान आहेत. हया तत्वज्ञानावर विचारधारेवर आंबेडकर ठाम होते. भारतीय सामाजिक स्तरीकरणाचा तीन पध्दतीने अभ्यास करुन त्यांनी समाजशास्त्रीय, अनुवंशशास्त्रीय व Idealogical दृष्टीक्षेप टाकल्याचे दिसते. त्यामध्ये वैचारिक मांडणी करणारे हे दैवी स्वरुपातुन जातीचे समर्थन करतात तर अनुवंशशास्त्रीय हे सांस्कृतिक स्वरुपातून जातीचे समर्थन करतात तर समाजशास्त्रीय हे सामाजिक स्तरीकरणातून जातीचे समर्थन करतात. डॉ.आंबेडकरांची स्वत:ची अशी विशिष्ट प्रश्नाकडे बघण्याची दृष्टी होती. एक विचारांची बैठक होती. त्यांच्या गाढया अभ्यासामुळे त्यांना प्रश्नाची पूर्ण माहिती होती. त्यातून त्यांची जडणघडण ही समाजशास्त्रज्ञ असे म्हणता येईल. त्यांचा असा विश्वास होता की, सामाजिक विकास व सामाजिक स्थिरता ही समानतेवर अवलंबून असते. त्यांच्या दृष्टीकोनातून कार्यक्षमता हा फक्त बदल घडवून आणण्यासाठीच नाही तर ती सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी सुध्दा गरजेची आहे. बदल हा घटक प्रत्येक गोष्टीसाठी महत्वाचा असतो कारण प्रत्येक घटना ही बदलत जाणारी असते. त्यामुळे बदल हा व्यक्तीसाठीही महत्वाचा असतो आणि समाजासाठीही महत्वाचा असतो.

अभ्यासाची पार्श्वभूमी :

डॉ. आंबेडकरांनी तळागाळातील लोकांच्या सामाजिक विकासासाठी कार्य केले. ज्या समाजामध्ये त्यांचा जन्म झाला होता त्या भारतीय हिंदु समाजामध्ये अनेक वाईट प्रथा, परंपरा मुळे समाजामध्ये उच्च व निच्च स्तर पहावयास मिळत होते. यांच्यातील अंतर कमी करुन शोषणमुक्त समाज निर्माण करण्याचे कार्य डॉ.आंबेडकरांनी केले. हिंदु समाजातील मागास जातीमध्ये धर्माच्या नावावर केली जाणारी पिळवणुक, अमानवी वागणूक यांची शास्त्रोक्त माहिती अभ्यासुन त्या समस्यातुन समाजाला मुक्त करण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांनी जे प्रयत्न केले त्याचा आढावा घेण्याचे काम प्रस्तुत लेखातुन घेण्याचा प्रयत्न आहे.

डॉ.आंबेडकर हे अष्टपैलु व्यक्तीमत्व होते. २० व्या शतकाच्या दुस-या दशकामध्ये त्यांच्या सार्वजनिक लोकसेवेच्या कार्याचा प्रारंभ झाला. सार्वजनिक काम करत असताना त्यांना अनेक मान सम्मान मिळत गेले. एक चांगले समाजसुधारक, विचारवंत, कायदेपंडित तसेच राजकीय पंडीत म्हणून त्यांची कारकिर्द खुप गाजली. त्यांच्या समकक्ष असणा-या व्यक्तीमध्ये महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरु, सी.राजगोपालचारी, के.कामराज, पी.जीवननंदन आणि एम.करुणानिधी या सर्वांच्या कार्याचा आढावा त्यांच्या आत्मचरित्रातुन घेतल्यास असे आढळते की, डॉ.आंबेडकरांचे सामाजिक कार्यातील योगदान हे इतरांपेक्षा वरचढ आहे. प्रस्तुत अभ्यासातुन त्यांच्या योगदानाचे महत्व पटते. तसेच त्यांची समाजाच्या विकासासाठीची विचारधारा स्पष्ट करता येते. ज्यामध्ये त्यांनी दिलेली संकल्पना, समानता ही आजच्या लोकशाहीमध्ये किती महत्वाची आहे याची खात्री पटते. सामाजिक न्यायासाठी समानता ही आवश्यक असल्याची जाणीव होते. समाजातील ज्या लोकांचा आवाज दबलेला आहे त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांना सामाजिक विकासामध्ये सहभागी होण्यासाठी स्वातंत्र्य देणे आणि त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे ही काळाची गरज आहे. ख-या अर्थाने समाजाच्या विकासासाठी समानता आणि स्वातंत्र्य हया गोष्टी अत्यंत महत्वाच्या आहेत कारण त्यांची जवळीकता ही मानवी विकासाशी निगडीत आहे असे दिसून येते.

भारतातील जातीप्रथा :

डॉ.आंबेडकरांच्या मते सर्व जाती समान आहेत. कुठलिही जात श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ नाही. यासाठी त्यांनी तीन प्रकारे दृष्टीकोनातून अभ्यास केला. १) वैचारिक धारणा, २) सामाजिक-अनुवंशिकता, ३) समाजशास्त्रीय.

भारतातील जातीव्यवस्थेचा अभ्यास तीन दृष्टीकोनातून कसा येतो - १) विचारधारा, २) समाज अनुवंशीकता, ३) समाजशास्त्रीय.

विचारवंतांच्या मते जात ही दैवी आहे तर अनुवंशशास्त्रानुसार जात ही सांस्कृतिक देण आहे तर समाजशास्त्रीयदृष्टया जात म्हणजे स्तरीकरण होय. डॉ.आंबेडकर हे भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार आहेत. भारताचा सामाजिक विकास, आर्थिक विकास त्यांच्या लिहिण्याचे उद्दिष्टये हे भारताचा सामाजिक-आर्थिक राजकीय विकास करणे हाच होता.

सामाजिक विचारधारा :

डॉ.आंबेडकरांचा प्रत्येक विषयातील व्यासंग गाढा असल्यामुळे प्रत्येक मानवी घटकाकडे बघण्याची त्यांची स्वतंत्र दृष्टी होती. ते एक प्रतिभावान समाज शास्त्रज्ञ, समाजसुधारक तसेच समाजाची जाण असणारे लोकनेते होते. त्यांच्या मते समाजातील कुठलीही परिस्थिती स्थिर राहत नसते तर त्यात बदल हा होतोच, कारण बदल हाच जिवनाचा नियम आहे. जसा तो व्यक्तीमध्ये घडतो तसाच समाजामध्येही घडतो. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य हे समाजातील अनिष्ट रुढी प्रथा परंपरांना दुर सारुन सर्व जातींना स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केलेले आहे. डॉ.आंबेडकर हे समाजातील तळागाळातील व्यक्तीसाठी मसीहा होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते भारतीय समाजरचना ही वेगवेगळया जातीजमातीमध्ये विभागली गेली आहे. हिंदु समाजामध्ये व्यक्तीचे स्थान हे त्यांची जात, धर्म, लिंग, जन्माचे ठिकाण इ. वरुन ठरते. डॉ.आंबेडकरांची भारतीय हिंदु समाजातील जातीव्यवस्था ही बंदिस्त उतरंडीप्रमाणे असल्याचे मत नोंदविले आहे. ज्यामध्ये एक व्यक्ती ही दुस-या वरच्या वर्गात प्रवेश करु शकत नाही. समाज ही संकल्पना विविध अंगांनी अभ्यासली जाते. ज्यामध्ये लोकांची गर्दी म्हणजे समाज अशीही एक व्याख्या भारतीय समाजाने स्विकारल्याची दिसते. भारतामध्ये प्रामुख्याने हिंदुधर्मीय व्यक्ती राहतात. जवळजवळ ८५ टक्के लोक हे हिंदु धर्माचे पुरस्कर्ते आहेत. ४ हजार वर्षाचा समृध्द इतिहास भारतीय हिंदु समाजाला लाभला आहे. ज्याने अनेक चढउतार पचवुनही आजच्या नागरीकरणातही आपले अस्तीत्व टिकवून ठेवले आहे. डॉ.आंबेडकरांनी वेगवेगळया भुमिका पार पाडल्या. डॉ.आंबेडकरांनी शिक्षण संपल्यावर लगेचच हरिजनाच्या सामाजिक आर्थिक विकासासाठी विविध भुमिकांच्या माध्यमातून समस्या मांडल्या. त्यामध्ये समाजसुधारक, सामाजिक विचारवंत इ. माध्यमातून त्यांनी सामाजिक विषमते विरुध्द आवाज उठवण्यासाठी सत्याग्रह सारख्या माध्यमाचा उपयोग केला.

सामाजिक गतिशिलतेला बळ देण्याचे कार्य त्यांनी केले. सामाजिक अस्पृश्यता घालवण्यासाठी त्यांनी प्रस्थापित समाजाविरुध्द वैचारिक युध्द पुकारले होते व आता नाही तर कधीच नाही हया विचारांनी त्यांनी राष्ट्रव्यापी चळवळ सुरु केली होती.

डॉ.आंबेडकरांचे असामान्य कर्तृत्व त्यांच्या जीवन कार्याकडे दृष्टीक्षेप टाकल्यास जाणवते. विदयार्थी देशमध्येच असतांना त्यांना आपल्या मोठया कुटूंबातील आर्थिक विवंचनेची जाणीव झाली होती. वडीलांची घर सांभाळतांना होणारी आर्थिक चणचणीमुळे उडालेली तारांबळ त्यांनी अनुभवली

होती. म्हणून USA आणि इंग्लंड मधील उच्चस्तरीय पदवी घेतांना त्यांनी अत्यंत कठोर परिश्रम घेतले होते. त्यानंतर एक प्रशासक व राजकीय विचारवंत यांची चुणुक त्यांनी बॉम्बे प्रेसिडेन्सी व इतर ठिकाणी अफाट लोकप्रियता व यशवंत होवुन दाखवली. डॉ.आंबेडकर हे राजकीय विचारवंत होते. त्यांनी आयुष्यभर सामाजिक चालीरिती, अस्पृश्यता इ. प्रश्नासाठी निराकाराने लढा दिला कारण विदयार्थी दशेमध्येच असतांना त्यांना अनेक मानहानीकारक प्रसंगांना सामोरे जावे लागले होते. त्यामुळे त्यांनी अस्पृश्यता घालवण्यासाठीच्या अनेक पर्यायांचा अभ्यास केला होता. डॉ.आंबेडकरांचा गाढा व्यासंग असल्यामुळे त्यांचे लिखाण हे समाज मनावर प्रभाव टाकणारे होते. त्यांनी प्रामुख्याने समाजातील सामाजिक व आर्थिक घटकांवर लक्ष केंद्रीत करुन लिखाण केले व या समस्यांना समाजासमोर प्रखडपणे भाषणातून मांडले. त्यामुळे त्यांची लेखणी ही धारदार होती.

सामाजिक जागृती :

डॉ.आंबेडकरांनी भारतीय समाजाच्या अनेक समस्याचा अभ्यास त्यांच्या मुळाशी जाऊन केल्याचे त्यांच्या भाषणातुन आणि लिखाणामधुन पहावयास मिळते. इतकेच नाही तर एक राजकीय विचारवंत म्हणून त्यांनी आपल्या जीवनामध्ये एक शिस्तप्रियता अंगीकारलेली होती. तसेच समाजातील अनेक प्रश्नाबद्दल त्यांचा गाढा अभ्यास होता. त्यांनी समाजातील मागास घटकांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करुन दिली. एवढेच नाही तर आपल्या भाषणातून मागासलेल्या समाजाला जागृत करण्याचे कार्य केले. त्यांची ही विद्वत्ता बघून पंडीत जवाहरलाल नेहरुंनी त्यांना कॅबीनेट मंत्री पद त्यांच्या मंत्रीमंडळात दिले होते. ज्या काळामध्ये भारतीय हिंदु समाजामध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा ही त्याच्या जातीवरुन ठरत होती. त्याकाळी डॉ.आंबेडकरांनी आपल्या कायदेविषयक ज्ञानाच्या माध्यमातून संविधानामध्ये सर्वसामान्याच्या हक्काच्या बाजुने एक घटनाकार म्हणून छाप पाडल्याचे जाणवते.

भारतीय समाज व्यवस्थेतील जातीप्रथा ही हिंदु धर्मातील Reincarnation and Karma सारख्या विश्वासाचा परिपाक आहे. ज्यामुळे भारतामध्ये असणा-या ४ वर्ण जातीच्या ३००० च्या आसपास जाती व उपजातीमध्ये वर्गीकृत झाल्या आहेत. ज्यामध्ये अस्पृश्य हे सर्वात खालच्या थरामध्ये गणले जातात किंवा ते या जातीव्यवस्थे बाहेरच फेकले गेल्याचे दिसते. खरेतर अशा पध्दतीची जातीव्यवस्था आपणास भारता व्यतिरिक्त जगात इतर कुठेही पहावयास मिळत नाही. एखादया व्यक्तीचा जन्म कुठल्या जातीमध्ये झालेला आहे त्यावरुन त्या व्यक्तीचा दर्जा ठरवला जातो. एकदा का तो व्यक्ती एखादया जातीमध्ये जन्मला की तो पुढे कोण होणार आणि काय करणार याची आधीच मांडणी झालेली असते. त्यामुळे व्यक्तीच्या बुध्दीला, त्याच्या हुशारीला खरच न्याय मिळले का ? हा प्रश्न उद्भवतो.

आंबेडकरांचे सामाजिक विचार :

एक समाजशास्त्रज्ञ व सामाजिक विचारवंत या अनुषंगाने डॉ.आंबेडकरांनी समाजाच्या प्रश्नाकडे बघण्याची स्वत:ची एक दृष्टी, तत्वज्ञान विकसित केले होते. त्यांचे मते कुठलेही तत्वज्ञान हे राजकीय, सामाजिक किंवा आर्थिक हे ख-या अर्थाने मानवी समस्याशी निगडीत असते. त्यांचे तत्वज्ञान म्हणजे प्रत्यक्ष कृती व सिध्दांत यांना जोडणारा दुवा म्हणून संबोधता येईल. ही मानवी विकासाशी निगडीत आहे असे दिसून येते.

उद्दिष्टये :

१) डॉ.आंबेडकरांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.

२) सामाजिक न्याय व विकास संकल्पना समजावुन घेणे.
३) डॉ.आंबेडकरांची सामाजिक विकासाची वैचारिक माहिती घेणे.
४) डॉ.आंबेडकरांच्या समाजविकासाच्या संकल्पना व सिध्दांत याची माहिती घेणे.
५) डॉ.आंबेडकरांच्या सामाजिक, आर्थिक विकासातील आजच्या परिस्थितीशी असलेले साध्यर्म पडताळून पाहणे.
६. सामाजिक न्याय व विकास संकल्पनांचा आंबेडकरांच्या विचारधारेतून माहिती घेणे.

संशोधन पध्दती :

२१ व्या शतकात संशोधनाला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. प्रत्येक विषयामध्ये संशोधन होत आहे. हे संशोधन करण्यासाठी वेगवेगळया संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन हे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विकासाच्या विचारधारेचा अभ्यास हे एक ऐतिहासिक संशोधन असुन सदरील संशोधन लेख लिहिण्यासाठी आत्मचरित्र, विविध लेखकाचे पुस्तक, लेख, पत्र, भाषण तसेच Internet वरील माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्रामुख्याने संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग संशोधनासाठी करण्यात आला आहे.

सारांश :

डॉ.आंबेडकरांचे नाव हे भारतीय इतिहासामध्ये सोनेरी अक्षराने लिहिले गेले आहे. त्यांच्या सामाजिक विकासाच्या कार्यामुळे ते फक्त युगपुरुष किंवा घटनेचे शिल्पकारच नव्हे तर समाजाच्या प्रगतीसाठी विकासासाठी नविन संकल्पनाची निर्मिती करणारे निर्माण पुरुष होते, त्यांनी समाजातील मानवी हक्क गमावलेल्या समाजामध्ये जागृती घडवून आणण्याचे कार्य केले. त्यांनी भारतीय लोकशाहीत जातीविरहीत समाज बनवण्यासाठीची चौकट आखुन दिली. त्यांनी आपले पूर्ण आयुष्य हे गोरगरिब, मागासलेले, शोषीत, वंचीत, अस्पृश्य आणि जातीव्यवस्थेमध्ये होरपळलेल्या वंचीत घटकांना न्याय देण्यासाठी आयुष्यभर लढा दिला. प्रस्तुत लेखामध्ये त्यांच्या सामाजिक न्यायासाठीच्या कार्यावर प्रकाश टाकण्याचे काम केले आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदानाबददल अधिक माहिती देण्याआधी आपणाला सामाजिक न्याय व त्यामधील त्यांचे कार्य जाणुन घेण्याआधी सामाजिक न्याय म्हणजे काय व त्याची संकल्पना स्पष्ट करावी लागेल. सामाजिक न्याय ही संकल्पना १८४० मध्ये Jesuit Lunize यांनी प्रथमत: मांडली. सामाजिक न्याय हया संकल्पनेत फक्त राजकीय असमानताच नव्हे तर प्रथा परंपराच्या समाजातील पुढारलेल्या व्यक्ती व विचारवंतांकडून केलेल्या समर्थनाचाही समावेश केलेला आढळतो. गांधी युगामध्ये देशभक्ती आणि राष्ट्रीयत्व या दोन संकल्पनेचा समावेशही सामाजिक न्याय या संकल्पनेमध्ये केल्याचे आढळते. गांधीजींचा असा विश्वास होता की, सर्वोदय समाजाच्या तत्वाज्ञानातून सामाजिक न्याय ही संकल्पना पुर्णत्वास येईल. त्यांच्या मते सर्व नागरिकांचे कल्याण म्हणजे सर्वोदय समाज होय. ज्या समाजामध्ये अहिंसा, सत्य आणि देवावरचा विश्वास अढळ आहे असा सर्वोदय समाज त्यांना अपेक्षित होता.

संदर्भग्रंथसूची :

१. प्रा.डॉ.सुधीर गव्हाणे, प्रा.सुरेश पुरी (२००८), "प्रसार माध्यमातील नवे प्रवाह", जनसंवाद व वृत्तपत्र विभाग, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.
२. सुधीर शी. गवळी (२०००), "डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची विद्यार्थ्यांसाठी भाषणे", सुधीर प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. धनंजय किर, "विश्वभुषण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मानस आणि तत्वविचार", श्री गजानन बुक डेपो, पुणे, ३०, दादर, मुंबई - २८.

४. डॉ.बालचंद्र मुणगेकर, "लोकराज्य" विशेषांक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
५. रमेश पतंगे (२००५), "राज्यघटना आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर", भारतीय विचार साधना, पुणे.
६. चितकरा एम.जी. (१९९७), "आंबेडकर टूवडर्स बुध्दीझम" न्यु दिल्ली प्रकाशन.
७. हरिष वानखेडे (२००८), "The Political & The Social In the Dalit Movement Today's Economic", Political Weekly, Mumbai समीक्षा ट्रस्ट पब्लिकेशन.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार

गणकवार भैय्यासाहेब बाबासाहेब
संशोधक विद्यार्थीनी
पाली आणि बुध्दिझम विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सर्वच क्षेत्रामध्ये मानसालाच केंद्रबिंदू मानलेले होते. माणसाचे मोठेपण प्राचीन कालखंडापासून ते अर्वाचिन कालखंडापर्यंत या देशात कधीच, कोणीच राज्यकर्त्यांनी, विचारवंतानी, धर्मकर्त्यांनी किंवा ग्रंथकारांनी मानलेले नाही. उलट या लोकांनी जातीला जास्त महत्व दिल्याचे आपणास दिसून येते. धर्माला, जातीला, जातीसमुहाला आणि जातीसमाजालाच केंद्रबिंदू माणून मानसाची किंमत, माणसाचे महत्व त्याच्या आशा - आकांक्षा पुर्णपणे नष्ट करण्याचाच सातत्याने प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत भारतीय इतिहासाच्या लेखनाची मक्तेदारी तीन वर्गाच्या इतिहासकाराच्या हातात होती. त्यामध्ये एक म्हणजे, ब्राम्हण वर्ग, दूसरा मुस्लीम वर्ग आणि तिसरा इंग्रज वर्ग. या तिन्ही वर्गातील इतिहासकारांनी आपापल्या वर्गाच्या राजसत्तेला आणि धर्म सत्तेला पोषक खुराक देणारा इतिहास लेखनाचे कार्य केले. हे इतिहासकार खऱ्या अर्थाने इतिहासकार नव्हते कारण इतिहासकारांच्या अंगी निपक्षपातीभाव, पर्वग्रहदुषीतपणाचे अभाव असे गुण असणे आवश्यक असते परंतु यांच्या अंगी हे गुण नव्हते. तर हे लोक त्या- त्या धर्मसत्तेचे आणि राजसत्तेचे दलाल होते. भारतातील बहूसंख्य जनतेला गरीबी, अज्ञान आणि अंधश्रध्देच्या डोहात ढकलण्याचे काम केलेले आहे. विकृत समाजव्यवस्थेने येथील कामकरी आणि कष्टकरी जनतेला मदतीचा हात तर दिलाच नाही, उलट या जनतेला आर्थिक आणि सामाजिक अनुषंगाने सदैव मागे ओढण्याचाच प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. समाजाची ही अत्यंत वाईट अवस्था विनाशाच्या मार्गाकडे मार्गक्रमित होत होती. अशा या समाजाच्या प्रतिकुल परिस्थितीत महात्मा ज्योतिबा फुले, राजाराम मोहन रॉय, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म झाला. या महापुरुषांच्या अलौकिक त्यागाने आणि बौध्दिक तेजाने या देशातील अर्धमेलेल्या जनतेच्या जीवनात नवचैतन्य निर्माण झाले.

जातीयता व अस्पृश्यता :

आपल्या देशामध्ये वर्गपध्दतीची समाजरचना नसुन जातीय पध्दतीची समाजरचना आहे. मणुष्य ज्या जातीमध्ये जन्माला आला तिच त्याची जात ठरते. तसेच जातीवरुन धंदाही ठरत असतो. जातीव्यवस्थेच्या समाजरचनेमध्ये मणुष्याची किंमत त्याच्या गुणावर न ठरता, जन्मावर आधारलेल्या जातीवरुन ठरते. एका जातीच्या मानसाला दुसऱ्या जातीचा धंदा करता येत नाही. तसेच एका जातीच्या मानसाला त्याच्या जातीची कोंडी फोडून दूसऱ्या जातीमध्ये जाता येत नाही. हिंदू समाजामध्ये माणूस ज्या जातीमध्ये जन्माला येतो तो त्याच जातीमध्ये मरतो. त्यामुळे दलित अस्पृश्य मानलेल्या जातीत जन्माला आलेल्या मानसाला मरेपर्यंत अस्पृश्य म्हणूनच रहावे लागते, जगावे

लागते. दलित मानसाची ही अस्पृश्यता तो जिवंत असेपर्यंत ती तशीच टिकून राहते. तो माणुस अस्पृश्यतेच्या गुलामगिरीमध्ये आपले जीवन व्यतित करीत असतो. अशी अस्पृश्यता कशी नष्ट करावयाची हा फार मोठा प्रश्न आहे. अशाप्रकारची सामाजिक व्यवस्था असल्यामुळे आपल्याला स्वतःच्या कल्याणासाठी धर्म हवा आहे. परंतु नुसता धर्म नको तो सध्दम्म असला पाहिजे, जिथे सर्व लोक समसमान राहतील आणि सर्वांना सारखीच संधी मिळेल, तोच खरा धर्म बाकीचे सर्व अधर्म होय.

विषयाची पार्श्वभूमी :

चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेची परिणती जातीव्यवस्थेत झाली आहे. अस्पृश्यता हे जातियव्यवस्थेच्या विषवृक्षाला आलेले महाविषारी फळ आहे. भारतीय ग्रामीन भागात परंपरागत धंदे करण्याच्या पध्दतीने जातीयतेचे तसेच अस्पृश्यतेचे पोषणच केले आहे. भारतीय खेडी ही त्यामुळे जातियतेची व अस्पृश्यतेची आगरे बनलेली आहेत. या मुलभूत अवस्थेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हात घालुन ती नष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ग्रामीन भागातून खेडोपाडी जातीवीहीन समतेचे समाज जीवन निर्माण करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केलेला आहे. परंतु आजही समाजामध्ये कमी अधीक प्रमाणात स्पृश्य - अस्पृश्य असा भेद केल्याचे दिसून येते. ग्रामीन भागात तर जातवार पध्दतीची समाजरचना व जातवार पध्दतीवर आधारलेले परंपरागत धंदे यात जातीयता व अस्पृश्यता घट्ट रुजलेली आहे. म्हणून ग्रामीन भागात खेडोपाडी परंपरागत रुढींमुळे मानसाच्या मनात पक्की ठाण मांडून बसलेल्या जातीयतेचा व अस्पृश्यतेच्या मुळावरच घाव घातल्याशिवाय पर्याय नाही. त्यादृष्टीनेच अस्पृश्यतेच्या उच्चाटनाचा विचार करुन त्यावर मुलगामी स्वरुपाच्या उपायांचा मारा करणे आवश्यक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजात असणाऱ्या अनिष्ट चालि रीती, रुढी परंपरा यामधुन सावरुन एक विज्ञानवादी विचार समाजासमोर मांडलेले आहेत. हे विज्ञानवादी विचार म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घेतलेली बौध्द धम्माची दिक्षा होय.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार :

म. फुले यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वैचारिक गुरु मानले होते. रावबहाद्दूर बोले यांच्याही कार्यापासून त्यांनी प्रेरणा घेतली होती. त्यामुळे म. फुले यांच्या चळवळीचे रहस्य आंबेडकरांनी ओळखले होते. समतेच्या चळवळीला तत्वांपेक्षा प्रत्यक्ष कृतीचा व तिच्या फलनिष्पत्तीचा आधार असावा, असा त्यांचा आग्रह होता. म्हणूनच स्वतः अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र व राज्यशास्त्राचे व्यासंगी असूनही त्यांनी, कार्ल कार्क्सच्या विचारांना, भारतीय समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात नाकारले होते. समतेच्या चळवळीला अग्रक्रम देतांना तिला कालोचित स्वरुप त्यांनी दिले. शोषण करणाऱ्या, वर्ग, वर्ण, व्यवस्था व सम्राज्यसत्ता यांच्याविषयी ते अत्यंत कडवे होते.

ज्ञान हा मानवी जीवनाचा पाया आहे, परंतु त्याचे ग्रहन करुन घेतले पाहिजे, अशी त्यांची धारणा होती. ज्ञानाबद्दल असलेली पारंपारिक समजूत व पारंपारिकांनी सांगितलेले ज्ञान, त्यांना अनुपयुक्त वाटत होते. म्हणून धर्मतत्ववेष्टित नीतीतत्वांना त्यांचा विरोध होता. फुले आणि बाबासाहेब याबाब समआग्रही आहेत. दारिद्र्याचे उदात्तीकरण करणे व त्याला पावित्र्याची गोंडस गुलाली फुले चढविणे, त्यांनी निग्रहाने व सातत्याने नाकारलेले होते. आपला समाज शिकल्याशिवाय तो उठून उभाच राहणार नाही, अशी त्यांची विचारधारा होती. म. फुले यांच्याप्रमाणेच त्यांनी कामगार शेतकरी, पिडीत अशा तळागाळाचा वगैरे अकारण व्यापकतेचा डालोरा उभा केला नाही. कारण संत महंताना खाणारी ही भूमी आहे, दैविकरणाच्या नादाने निष्क्रीयतेला जन्म देणारी तिची प्रवृत्ती आहे,

हे त्यांना त्यांच्या अभ्यासातून कळालेले होते. त्यामुळे ज्यांच्यावर निश्चित पध्दतशीर अन्याय झाला आहे, त्या दलितांच्या बाजूने ते उभे राहीले. तेली, तांबोळीही शोषकांच्या प्रसादासाठी अन्याय करणाऱ्याच्याच बाजूने उभे राहतात. म्हणून दलितोध्दार हे जीवितकार्य त्यांनी निश्चित ठरविले होते. वर्णरचना हे आदर्श गृहीतक धरुन पुरुषसूक्ताचे पठण करणे व ते मानव्याला स्पर्श करणारे आहे, असे सांगणे ही राजकीय हातचालाखी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत असे. मानवता दडपणारी व इतरांना गुलाम ठेवण्यासाठीच शस्त्र, शास्त्र, ऋचा, स्मृती, मंत्र व कर्मकांडाचे पालण करणारी हिंदू संस्कृती, ही खऱ्या अर्थाने सुसंस्कृतीच नव्हे, हेच त्यांना सप्रमाण सिध्द केले आहे.

आज भारतीय समाजात स्त्रीयांच्या संदर्भात फारच मलिन स्वरुपाची मानसिकता लोकांच्या मनात रुजलेली दिसते. स्त्रीयांना अत्यंत वाईट प्रकारची वागणूक देण्यात येत आहे. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांच्या संदर्भात अत्यंत महत्वपूर्ण विचार मांडलेले आहेत. स्त्री विषयक डॉ. बाबासाहेबांचे विचार उदात्त आहेत. दलित स्त्री ही भारतातील कारुण्याची व मुकशोषितपणाची कमाल मर्यादा आहे, असे ते म्हणत असत. आपल्या पतीला श्रम करण्यासाठी प्रवृत करा. त्याच्या व्यसनीपणावर अंकुश ठेवा. संततीच्या शिक्षणावर जागता पहारा ठेवा, असा त्यांचा संदेश आहे. यावरुनच आपल्या असे लक्षात येते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांच्या संदर्भात अत्यंत प्रगल्भ विचार मांडलेले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडरांचे सामाजिक विचार अतिशय समाजोपयोगी आहेत. कारण डॉ. आंबेडकरांनी समाजात राहत असतांना त्यांनी जे अनुभवले ते व्यक्तीगत प्रत्यंतर होते. विद्येनेच मणुष्याला मोठेपण प्राप्त होते, या सुभाषिताला खोटे पाडणारे दहा अपमानस्पद अनुभव बाबासाहेबांनी व्यक्तीगत आयुष्यात पचविले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुल्याधिष्ठीत परंतु मुलगामी बदलाची अपेक्षा होती. त्यासाठी कित्येक प्रलोभने, हव्यास आणि दडपने त्यांनी जुगारली होती. अमेरिकेमध्ये शिक्षण घेत असतांना प्रा. एडविन हे बाबासाहेबांचे गुरु व मागदर्शक प्राध्यापक होते. भारतातील जातीसंस्था, तिची उत्पत्ती आणि वाढ हा प्रबंध ग्रंथ अत्यंत गाजला होता. इतके मुलभूत आणि मौलिक चिंतन दूसरे कोणीही केले नाही. डॉ. बाबासाहेब आग्रहाने म्हणायचे राजकारणात भक्ती आणि विभूती पुजा हा अधोगतीचा आणि नव्या हूकुमशाहीचा मार्ग आहे. इतकेच नव्हे तर बुध्द स्विकारानंतर त्यांनी बुध्द भिक्खू आणि संघाकडून जे अपेक्षिले ते त्यांच्या स्विकृत ध्येय प्रणालीशी सुसंगत असेच होते. भिक्षुकशाही म्हणजे माणुसकीचा निकृष्ट नमुना असे मानणाऱ्या बाबासाहेबांचे बौध्द भिक्खू समाजसेवकच असावेत असे आग्रही प्रतिपादन होते. आजच्या भिक्षुकांचे आचरण त्यांनी क्षणभरही खपवुन घेतले नसते. त्यामुळे गांधीयुग हे तमोयुग आहे असे ते सांगत असत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक विचार मांडत असतांना म्हणतात की, धर्म हा शास्त्रीय ज्ञानाशी कधीही विसंगत असता कामा नये. धर्म व शास्त्र यामध्ये विसंगती झाली की, धर्मनाश केंव्हाही होणारच. विवेकाशी विसंवादी असणारा धर्म कधीही कार्यक्षम होणार नाही हे उघड आहे. धर्माने दारिद्र्याची थोरवी गाणे म्हणजे, पर्यायाने गुन्हेगारी आणि अनैतिक आचरणास उत्तेजन देऊन इहलोकीच नरकवास उत्पन्न करण्याइतके महापाप होय. धर्म व नैतिक आचरण यांची संगती ही अभेद्य अशीच असली पाहीजे. धर्मामध्ये नैतिक आचरणाच्या नियमांचा अंतर्भाव केल्यानेच निव्वळ भागणार नाही, तर धर्मामध्ये स्वातंत्र, समता, बंधूता या त्रयींचाही समावेश करणे आवश्यक आहे. सामाजिक जीवनामध्ये आवश्यक असणारी वरील तत्वे ज्या धर्मामध्ये अभावाने आढळतात, तो धर्म मृतप्राय समजावा. व्यक्तीमात्राची, श्रेष्ठत्वाची भावना व स्वाभिमान हे धर्माशी निगडीत असतात,

त्यामुळे या भावनांचा त्याग करणे सर्वसाधारण व्यक्तीला जमत नाही. या भावनेमध्येच देशाभिमानाचे वारेही शिरते. धर्म सुधारला पाहिजे अशी नुसती भाषा बोलुन भागायचे नाही, त्याकरीता आचार विचारांमधील अमुलाग्र फरक प्रत्यक्षात उतरविला पाहिजे. त्याशिवाय सुधारनेची आशाच करावयास नको.

निष्कर्ष :

आज आपण स्वतंत्र भारताचे नागरिक आहोत. म्हणून स्वतंत्र भारताच्या इतिहासाची वाटचाल कोणत्या दिशेने जात आहे याचा आपण गांभिर्याने विचार करावयाची वेळ आलेली आहे. एकिकडे भारताच्या वैज्ञानिक प्रगतीचा ढोल वाजविला जात आहे, तर त्याचवेळी दूसरीकडे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, धर्मांध सैतानी दहशतवाद, प्रचंड गरिबी, प्रचंड भ्रष्टाचार, प्रचंड लोकसंख्या वाढ, दिशाहीन नक्षलवाद, खुन, दरोडे, बलत्कार, भूकबळी, स्त्रीभ्रूण हत्या, स्त्रीयांवर होणारे लैगिक हल्ले आणि पैशाच्या मदाने माजलेल्या उघड्या डांन्सच्या सजलेल्या मैफिली आपण उघड्या डोळ्यांनी पाहत आहोत. बुवाबाजीच्या नादी लागलेले लोक या गोष्टीला प्रामुख्याने जबाबदार आहेत. शारिरिक किंवा मानसिक व्याधी वैज्ञानिक दृष्टीकोणातुन उपचार केल्याने दूर होऊ शकते, ही साधी गोष्ट या मुर्खांना समजत नाही. उपरोक्त बाबींपासून मुक्तता मिळविण्यासाठी आणि समाजाला योग्य दिशा देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारप्रणालीचे अनुकरण केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. आणि जेव्हा बाबासाहेबांच्या विचारांचे अनुकरण होईल, तेंव्हाच खऱ्या अर्थाने बाबासाहेंबाच्या स्वप्नातील भारत देश साकारला जाईल.

संदर्भ ग्रंथ :

१) प्राचिन भारतातील क्रांती आणि प्रतिक्रांती - डॉ.बी. आर. आंबेडकर, अनु. बी. नाथ.
२) डॉ. आंबेडकर चिंतन - केशव मेश्राम
३) नागवंशी आंबेडकरी चळवळीत महारांचे योगदान - दीक्षीत आवळे
४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार - शंकरराव खरात
५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सुविचार संपदा - डॉ. वि. गो. दुर्गे

Dr. B. R. Ambedkar on social justice

Shri. Hirachand Garad
MSW (Set)
Mandwa, Tq. Washi, Dist. Osmanabad.

Introduction:-

DR .B. R. Ambedkar is the chief architect of indian constitution . Dr. Ambedkar popularly known as "Babasaheb". He was an Indian jurist, economic, politician and social reformer . the inspired by the modern Buddhist movement . he also supporting the rights for women and labour. He was against the Social discrimination. he had launch many active movements against untouchability. He led many satyagraha in Mahad,Nashik. Dr. Ambedkar emphasized on creating social, economical and political awareness amongst the depressed class as they will not to be able defend their rights due to lack of awareness. Dr . Ambedkar introduced the system of reservation for the depressed class and a respectable way of addressing them as "scheduled castes, scheduled tribes and other backward classes. " Dr.ambedkar acquired deep knowledge in every field of human acivity to become a founder of his own independent ideology . he was a social scientist .Dr. B. R. Ambedkar and hindu order origin and development of the hindu caste systems are examined in the the light of religion and history hindu caste system is the very spite of social justice comes in the way of the scheme and constitution equality, caste , creed ,religion ,sex and place of Dr. B.R.Ambedkar. Today Babasaheb ambedkar accepted not only as a dalit leader or only constitution maker but also a " global icon ", "nation builder".

Concept of Social Justice :-

Social justice assigns to and duties in the institutions of society , which enables people to receive the basic benefits.

The different concepts of justice as discussed in ancient western philosophy were centered upon the community . **Plato** defined in **The Republic** ," the principle of the society consisting of different types of men , who have combined the impulse og their concentration on their combination in one society and their concentration on their separate function , have made a whole which is perfect because it is the product of the image and the whole of the human mind.

Social justice being a multi-dimensional concept has been viewed by scholars of law, philosophy, political science, and social science differently. social justice is the bunch of rights . it is balancing wheel between haves and have not .it is great social value in providing a stable society and in securing the unity of the country .

In general social justice may defined as , "The right of the week , aged , destitute , poor, women , children and other under privileged person."

According to **jhon rowls** , the concept of social justice is "all social primary goods liberty and opportunity , income and wealth and the basis of self respect are to be distributed equally unless an unequal distribution of any or all these goods is to the

advantage of the least favoured ". the contents of the "social primary goods " specified by rawls are of particular importance , for the fair distribution of them , namely, liberty and opportunity , income and wealth and basis of self respect in a society will undoubtedly help to achieve the much much needed social justice.

Justice **Krishna lyar** a former judge of the supreme court of india says ,"social justice is not cant but conscience, not verbal borrowing from like documents but the social force of supreme law". Social justice is people oriented , legal justice is canalized, controlled and conferred by law.

The supreme court has explained the concept of social justice i.e. "the constitution commands justice , liberty , equality and fraternity as supreme value to usher in the egalitarian social ,economic and political democracy".

Social justice, equality, dignity of persons are corner stones of social democracy .The concept of social justice takes within its sweep the objective of the removing inequalities and affording equal opportunities to all citizen in social , economic and political affairs.

United nations on Social Justice:-

Social justice is an underlying principle for peaceful and prosperous coexistence with and among nations. united nations uphold the principle of social justice they promote gender equality or the right of indigenous people and migrants ,united nations advance social justice when we removes barriers that people face because of gender age , race, ethnicity , religion , culture disability .

Constitution and social justice:-

Constitution was adopted on 26 November 1949 by the constituent assembly and came in to effect from 26 January 1950. The preamble of the constitution of india has been invoking the sprite of the indias people of the citizens .

JUSTICE – social ,economic, and poliyical

LIBERTY of thought expression , belief ,faith , worship

EQUALITY of status and of opportunity and promote among them all

FRATERNIY assuring the dignity of the individual and the unity of the nation.

The term of social justice used in the preamble refers to three aspects – political, social, and economic , which are squared through different provisions of fundamental right and directive principle of state policy.

Dr. B.R. Ambedkar on Social justice:-

To all us know Dr. B.R .Ambedkar means a fighter for a social justice as well as for human rights , also one of the proponents of social justice in modern india for ambedkar term of "social justice " is based upon equality, liberty and fraternity of all human beings . the aim of the social justice is remove all types of inequalities based upon caste , religion ,sex, power, etc. he was an architect of our Indian constitution he was fully aware of problems and pattern og Indian society. his concept of social justice included unity and equality for al human beings , equal worth of men and women and weaker section .

According to Dr. B. R. Ambedkar thee root of social injustice of the pattern of Indian society caste system in hindu society . he was a victim of injustice and human treatment at the hands of religious die hards and hindu fundamentals .

Dr. B. R. Ambedkar's name has written in to golden letters in history of india as aarchitect of Indian constitution as well as he creator of social justice . in the constitution of india citizens have guaranteed social , political, economical equalities and our preamble of india these are the justice . our constitution is fundamental and recognized source of social justice. As earlier referred Dr. Ambedkar's concept of social justice stands for liberty, equality, fraternity of al human beings . he stood for a social systems which is based on right relation between mam and man in all spheres of life .the social justice of ambedkar is insistind justice to all and he had seen the "Buddha dhamma" religion of social justice in which he was successful this desired to create an equal society trough the process of constitution making.

To the ambedkar real justice was a social justice for himit is essential to realize that political democracy can not succeed where there is no social and economic justice he pleaded the realization of economic justice .

Dr. B.R. Ambedkar said, we must beginby the acknowledging the fact that there is complete absence of two things in Indian society one is equality an another is social plane . we have in india a society based on the principle of graded inequality which means elevation for some and degradation for others . on the economic plane , we have a society in which are there are some who have immence wealth as against many who lice in abject poverty how long still we continue to live this life of contradictions ? how long shall we continue to deny it for long ,we still so do only by putting our political democracy in peril , we must remove this contradiction at the earlist possible moment of political democracy.

Social justice in india seeks to remove glaring inequalities in society based in caste system with its graded disabilities from birth on large section hindu society and the conferment of privileges and position of dominance and Brahmins a small section of th e society .

From writings of Ambedkar which justice can be dispensed in the society thease are Establishing a society where individuals becomes the means of all social purpose.Establishment of society based on equality , liberty and fraternity .Establishing democracy trough constitutional measures .Establishing democracy – political, economic and social This has to be for every individual and that social justice can be delivered to the members of the society only if the society is based on equality , fraternity and liberty.

Conclusion :-

Dr. ambedkar has always establishing a society based on liberty , equality , and fraternity. unleaft the all weaker section pull them to main stream of the society and development .

Dr . ambedkar creating social ,economical and political awareness trough social justice.

References :-

- m.sampathkumar, B.R.Ambedkar and social justice astudy,2014, Historical research letter(online),www.iiste.org
- shodhganga.inflibnet.ac.in>bits stream. Dr.ambedkars vision:"social justice "for the women , scheduled castes and scheduled tribes .
- https:/en.m.wikipedia.org/wiki/social_justice.
- www.constitution.org >cons>india>preamble.
- www.asthabharti.org/dia_oct%2007/iv.html dialogue October-december,2007 vol 9, babasaheb ambedkar's idea on social justice and society.
- www.un.org/en/events/socialjusticeday.

भारतीय महिलांच्या आधूनिक सामाजिक समस्या व त्यांचे मानवाधिकार

पवार शितल शिवाजी
संशोधक
मानवलोक सामाजिक विज्ञान महाविद्यालय
व संशोधन केंद्र, अंबाजोगाई.

प्रा.डॉ. नजीर शेख
मार्गदर्शक
मानवलोक सामाजिक विज्ञान महाविद्यालय
अंबाजोगाई.

प्रस्तावना :-

भारतीय समाजातील पुरोगामी विचारांच्या विविध समाज सुधारकांनी स्त्रियांच्या समस्यांची सोडवणूक करुन त्यांना समाजात न्याय आणि अधिकार मिळवून देण्यासाठी आटोकाटपणे प्रयत्न केला. त्यामधील व्यक्ती राजाराममोहन रॉय, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडीता रमाबाई, रमाबाई रानडे, म. धोंडो केशव कर्वे, कर्मवीर भाऊराव पाटील तसेच स्वामी विवेकानंद अशा अनेक समाज सुधारकांचा समावेश होतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी २५ व २६ डिसेंबर १९२७ च्या महाड येथे भरलेल्या अधिवेशनात स्त्रियांच्या दैणावस्थेला कारणीभूत असलेल्या मनुस्मृतीच्या दहनाचा ठराव घेऊन तिला दहन केले. भारतातील सामाजीक रुढी-परंपरांना विरोध करुन सामाजीक चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या मानवाधिकारासंबंधी समाज जागृती घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय संविधान व भारतीय शासनाने महिलांच्या समस्या संबंधी व महिला वरिल हिंसाचारासंबंधी कायदे केले व त्यांना अधिकार दिलेले आहेत. तरीही भारतीय संस्कृती ही पुरुष प्रधान असल्यामुळे भारतीय महिलांना आधूनिक युगात आजही वेगवेगळ्या समस्यांना व हिंसेला सहन करावे लागत आहे.

''साधारणपणे व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वोत्कृष्ट विकास साधता येईल अशी परिस्थिती म्हणजे हक्क होय.''

मानवी हक्काची संकल्पना ही मानवी प्रतिष्ठेच्या कल्पनेशी संबंधित आहे. मनुष्याला प्रतिष्ठेने जीवन जगण्यासाठी जे हक्क आवश्यक असतात त्या हक्कांना मानवी हक्क असे म्हणतात.

१० डिसेंबर १९४८ पासून जगात सर्वत्र ''मानवी हक्कांचा'' स्विकृत करण्यात आला होता. त्याचाच संदर्भ घेऊन भारतीय संविधानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'मूलभूत अधिकार' म्हणून विशेष नोंद केली. कलम १४ ते ३२ पर्यंत मानवी अधिकाराची मांडणी केली आहे.

भारत १९४७ ला स्वतंत्र झाला आणि १९५० ला भारताने संविधान स्विकृत केले व संसद प्रणाली तयार करुन लोकशाही स्विकारली. परंतु भारतीय संस्कृतीचा पुरुष प्रधान असल्याचा अहंम पुरुषाच्या मनातून गेला नसल्याने आजही स्त्रीला दुय्यम स्थान देण्यात येते. त्यामुळे आधूनिक काळात पण स्त्रियांना वेगवेगळ्या सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

भारतीय महिलांच्या आधूनिक सामाजिक समस्या :-

१. स्त्री-पुरुष भेद :-

भारतातील पराकोटीच्या स्त्री-पुरुष भेदामूळे स्त्रियांच्या शोषणाला मर्यादा राहिलेली नाही. केवळ लिंगभेदामुळे त्यांच्या बाबतीत पक्षपात होतो. मुलांना मुलींपेक्षा प्राधाण्य दिले जाते, हे स्त्री-

भ्रूणहत्या व स्त्री-बालहत्यांच्या प्रमाणावरुन, तसेच अन्न-आहार, शिक्षण आणि इतर जीवनाश्यक तरतूदी यांच्या संदर्भात मुलांना प्राधाण्य दिलेले दिसून येते.

२. स्वातंत्र्याचा अभाव :-

स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे स्वातंत्र्य उपभोगता येत नाही. हे नेहमीच निदर्शनास येते की, त्या बालपणात आणि कुमारवयात बालकांवर लग्नानंतर नवरा आणि सासरच्या माणसांवर, तर वृद्ध झ ाल्यावर मुलांवर अवलंबून असतात. संधी न मिळाल्याने गुणांचा विकास करणे शक्य होत नाही.

३. स्त्रियांविरुद्ध होणारे गुन्हे :-

स्त्रिया पुरुषांकडून केल्या जाणाऱ्या विविध प्रकारच्या अत्याचारांना बळी पडतात. त्यांची मानहानी आणि शोषण केले जाते. त्यांच्यावर शारीरिक व माणसीक अत्याचार केले जातात. हुंड्यासाठी मारहाण केली जाऊन प्रसंगी जाळले जाते, फालतू कारणांवरुन काडीमोड दिला जातो. आणि नौकरी करत असल्या तर कुटूंबासाठी कमावणे आणि घरकाम करणे अशी दुहेरी जबाबदारी पार पाडत असतांना त्यांच्यावर अनावश्यक अडचणी लादल्या जातात. संपत्तीच्या वादातून अपहरण, बलात्कार, खुन, या घटना आणि कामाच्या ठिकाणी उपद्रव या बाबी सर्वसामान्य झाल्या आहेत.

४. गरीबी :-

स्त्रिया सर्व प्रकारच्या अभावांचा बळी ठरल्याने अत्यंत भीषण स्वरुपाच्या गरिबीत आहेत. एकट्या असल्या तर त्या आपल्या मुलांनाही खाऊ घालू शकत नाहीत. पालक त्यांना पैशांच्या बदल्यात विकतात. त्यांना वैश्यावृत्ती पत्करण्यास भाग पाडले जाते. आणि त्यांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही देवाणघेवाण होते.

५. शिक्षणाची संधी नाकारणे :-

स्त्रिया अज्ञानी आणि निरक्षर असतात. पालकांचा - विशेषनः ग्रामीण भागातील पालकांचा त्यांना घरकामच तर करायचे आहे, त्यांच्यावर घराच्या चार भिंतीबाहेर पडण्याची वेळ येईलच कशाला, असे म्हणून त्यांच्या मुलींचे शिक्षण नाकारण्याकडेच कल असतो.

६. व्यावसायीक शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोयी :-

जरी छोट्या शहरातल्या मुली शाळेत जात असल्या तरी सर्व ठिकाणी शिक्षणाच्या पुरेशा सोयी नसल्याने विशेष किंवा उच्च शिक्षण यांचा लाभ त्यांना घेणे शक्य होत नाही.

७. नौकऱ्यांच्या संधीचा अभाव :-

अगदी सुशिक्षित स्त्रियांना देखील नोकऱ्यांची चणचण जाणवते. अशा प्रकारच्या बेकारीमूळे स्त्रियांना कमी वेतनावर आणि मालकाने आपल्या मर्जीप्रमाणे घातलेल्या अटींनुसार नौकरी स्वीकारणे भाग पडते. परिणामी अशी नोकरी सरकारी व संघटित क्षेत्रातील नियमित नोकरांना मिळते. त्याप्रमाणे आर्थिक व सामाजिक सुरक्षा देऊ शकत नाही.

८. सामाजिक दुष्प्रथा :-

बालविवाह, बरेचदा पालकांच्या कुवतीबाहेर असणारे खर्चिक विवाहसोहळे, मोठी कुटूंबे, छोट्या कुटूंबाच्या प्रचारानंतरही होऊ दिली जाणारी मुले, घरकामाच्या विविध जबाबदाऱ्यांत सहभागी होण्याची अपेक्षा करणारी आणि प्रत्यक्ष गुंतवणारी संयुक्त कुटूंब व्यवस्था, विश्रांती, मनोरंजनाच्या साधनांचा अभाव, सुखवस्तू कुटूंबातील स्त्रियांचे आमली पदार्थ वा दारुचे व्यसन, कुटूंबातील मिळवत्या पुरुषाचा दंगल अथवा लढाईत होणारा मृत्यू, स्त्रियांच्या प्रश्नांची तीवृता आणखी वाढवितात.

९. आजार आणि आरोग्याचे प्रश्न :-

योग्य आहाराच्या अभावामुळे स्त्रिया आजार, साथी, ताणतणाव यांना सहज बळी पडतात. त्यात आता एड्स, सारख्या भयानक आजाराची भर पडली आहे, पायाभूत सोयींचा अभाव, औषधांची अनुपलब्धता यामुळे अशा आजारांवर उपचार करण्याच्या सोयी स्त्रियांच्या आजारांवर उपचार करणाऱ्या संस्थात किंवा सार्वजनिक रुग्णालयांत उपलब्ध होऊ शकत नाहीत.

१०. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकिय संस्थातील योग्य प्रतिनिधित्वाचा अभाव :-

स्त्रियांना धोरणात्मक निर्णय घेणाऱ्या व त्या धोरणांची अंमलबजावणी करणाऱ्या सामाजीक, आर्थिक व राजकीय संस्थांत पुरेसे प्रतिनिधित्व नाकारले जात आहे. त्यांना ग्रामपातळीवर ३३% आरक्षण दिले गेले असले तरी राज्य विधानसभा आणि संसद यांत तसे आरक्षण मिळविण्याचे प्रयत्न यशस्वी होऊ शकले नाहीत. ग्रामपातळीवर सुद्धा सर्व राज्यांत आरक्षण मिळालेले नाही. हा प्रश्न सोडविण्यासाठी अधिक प्रयत्नांची गरज आहे.

*** स्त्रियांवरिल अत्याचाराचे प्रमाण :-**

भारतात स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाणछळ (३०.४%), विनयभंग (२५%), अपहरण (१२%), बलात्कार (१२.८%), भिषण हत्या (६.७%), लैंगीक अत्याचार (४.६०%), हुंडामृत्यू (४.६%), हुंडानिषेध (२.३%) व अन्य (०.६%) भारतात महिला अत्याचार प्रमाण आहे.

*** भारतात महिला मानवाधिकार संरक्षणार्थ केलेल्या सुधारणा :-**

१८२९ भारतातील सतीप्रथेविरुद्ध राजाराममोहन रॉय व ब्राम्हो समाजाने केलेल्या आंदोलनाने गव्हर्नर जनरल विल्यम् बेटीक यांनी सतीप्रथा बंदी कायदा पास केला. १९२९ बालविवाह कायद्याने १४ वर्षा पेक्षा कमी वयाच्या मूलींच्या विवाहाला बंदी घालण्यात आली. १९५५ हिंदू कायद्यात सुधारणा करुन हिंदू महिलांना अधिक अधिकार प्रदान करण्यात आले. १९८५-८६ शहबानो खटल्यानूसार मूस्लीम घटस्फोटीत महिलांचे अधिकार मान्य करण्यात आले. १९९२ ग्रामीण स्तरावर महिलांना राजकारणात १/३ आरक्षण दिले.

*** भारतीय संविधानातील व महिलांच्या हक्कासंदर्भातील कायदे :-**

१. अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा - १९५६
२. हुंडा प्रतिबंध कायदा - १९६१ व १९८६
३. महिला असभ्य प्रदर्शन प्रतिबंध कायदा - १९८७
४. सती प्रतिबंध कायदा - १९८७
५. कौटुंबिक हिंसेपासून महिलांना संरक्षण कायदा - २००५

या प्रमुख कायद्यांचा समावेश प्रत्यक्ष महिलांसाठी केलेल्या कायद्यामध्ये होतो. तर महिलांशी संबंधीत अन्य कायद्यांची संख्या ४० पेक्षा अधिक आहे. त्यामध्ये...

१. भारतीय दंड संहिता - १८६०
२. भारतीय साक्ष कायदा - १८७२
३. विवाहीत मालमत्ता कायदा - १८७४
४. बाल विवाह प्रतिबंध कायदा - १९२९
५. मुस्लिम वैयक्तिक कायदा - १९३७
६. किमान वेतन कायदा - १९४८
७. हिंदू विवाह कायदा - १९५५

८. गुन्हेगारी प्रक्रिया संहिता - १९७३

९. महिलांसाठी राष्ट्रीय आयोग कायदा - १९९०

१०. मानव अधिकार संरक्षण कायदा १९९३

इत्यादी कायद्यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

*** निष्कर्ष / समारोप :-**

भारत सरकार मानवी हक्कांच्या संदर्भात स्वत:ची जबाबदारी झटकून न्यायदानाची जबाबदारी दूसऱ्यावर सोपवू शकत नाही. स्त्रियावरिल हक्कांचे उल्लंघन रोखण्यासाठी, शिक्षा करण्यासाठी काटेकोरपणे कृती केली पाहिजे. जेणेकरुन स्त्रियाविषयी सन्मान जागृत होईल व पुरुषांना जाणीव होईल की स्त्रिया माणसे आहेत आणि स्त्रियांचे हक्क मानवी हक्क आहेत. या बदलांचे वाहक सरकारने व समाजाने बनले पाहिजे त्यासाठी कायद्याची जाणीव जागृती होणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्त्री विकासाच्या विविध उपाय योजना राबवल्या जात असतांनाच स्त्री-भ्रूणहत्या, हुंडाबळी, बलात्कार हे आणि अश्याप्रकारचे दू:खद प्रश्न सर्वच वयोगटातील स्त्रियांच्या वाट्यालाच येतात. हे सामाजिक वास्तव बदलण्यासाठी स्त्रियांची एकंदरित अविद्या दूर होणे, सामाजिक जागृतीचा जागर घडवने अत्यावश्यक आहे. तरच स्त्रियांच्या हिताच्या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होवून स्त्रियांना त्यांचे हक्क मिळतील.

*** संदर्भसूची :-**

१. मानवी हक्क : श्री.प. सोहानी

२. भारतातील समाजकल्याण प्रशासन - डॉ. सचदेव डी.आर.

३. समाजकार्याचे क्षेत्र - डॉ. संगीता पांडेय

४. सामाजिक समस्या - राम अहुजा

५. NCRB Crime Report - २०१०

****

अनुसुचीत जमातीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा झालेला परीणाम

डॉ. अरूंधती पाटील
मार्गदर्शक
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड

श्री. हनुमंत अंगदराव साळुंके
पीएच.डी. संशोधक
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई.

प्रस्तावणा :-

युगानयुगे दलित समाजाला व आदिवासी समाजाला प्रस्तापित व्यवस्थेने धार्मिक आर्थिक क्षेत्रामध्ये गुलामीत ठेवण्याचे कुठील कारस्थान केले आहे. आज ही गुलामगिरीतुन आदीवासी व दलितांच्या स्वातंत्र्यावर बंधणे आणणारे ठरले आहे. सर्व क्षेत्रातील अधिकारावर प्रस्तापित लोकांच्या माणसिक विकृतीतून व त्यांच्या आराजगतेतून या समाजावर निर्बंध घालण्यात आले. त्यामुळे हा समाज प्रस्तापित व्यवस्थेपासून फार दुरावला गेला. त्यांच्या अपेक्षा, स्वातंत्र्य हे हिरावून घेण्यात आले.

प्रस्तापीत व्यवस्थेने निर्माण केलेल्या वर्ण व्यवस्थमुळे, जाती व्यवस्थेमुळे, समाजातील एक स्तर सर्व क्षेत्रात आजही हजारो वर्षापासून उपेक्षीत राहिला आहे. या उपेक्षीत समाजाच्या नसीबी सदा गरीबीचे जिने आले. उच्चवर्णियांच्या विकृत माणसिकतेतून अदिवासी समाजाला गरीबीच्या बेडीत जखडून ठेवले आहेत. आजही हा समाज आपल्या गरीबी व पारतंत्र्याच्या तसेच साम्राज्याच्या बाहेर नाही. आज भारताला स्वातंत्र्य मिळूण ६० वर्ष झाली, तरीही हा समाज अत्यंत प्रतिकुल परिस्थीमध्ये आपले जिवन जगताना दिसून येत आहे.

भारतीय समाजाचा विचार करता भारतीय समाज हा तीन विभागांत विभागला गेला आहे. नागरी समाज, ग्रामीण समाज आणि आदिवासी समाज भारतीय जाती व्यवस्थेतील शुद्र-अतिशुद्र प्रमाणेच हा आदिवासी समाज सर्व क्षेत्रात मागासलेला असून नागरी समाजापेक्षा अनेक सेवा व सुविधेपासून वंचित राहिलेला आहे. आजही दुर दुरवर दऱ्या खोऱ्यात वास्तव्य करणाऱ्या या जमाती अनेक बाबतीत इतरांपेक्षा खुपच महागे आहेत.

उद्देश :-

१. आदिवासी जमातीचा शिक्षणाच्या माध्यमातून झालेला विकासाचा आढावा.
२. राज्य घटनेचा आदिवासी जमातीच्या विकासावर झालेला प्रभावा विषयीचा अभ्यास.
३. राज्यघटना व आदिवासी जमातीविषयी धोरणे व तरतुदींचा अभ्यास.

आदिवासी जमातीचा इतिहास आणि व्याख्या :-

भारतीय स्मृतीग्रंथात आदिवासी जमातीचा उल्लेख आहे. रामायण महाभारतात उल्लेख असलेले शबर, रक्ष, निषाद, किरात, पुलिदया जमातीच होत्या, हे आदिवासीच होते. रामायणातील शबरी, महाभारतातील एकलव्य आणि श्रीकृष्णाला ज्याच्याकडून मृत्यू आला तो व्याध किंवा शिकारी हे सर्व आदिवासीच होते.

१९व्या शतकात मानव वंश शास्त्रज्ञांनी आदिवासी किंवा आदिवासी संज्ञा विकसीत केली. एकाच भुभागावर निवास करणाऱ्या, सर्व सामान्यपणे एकच नाव किंवा ठरावीक

आडनावे, कुळे लावणाऱ्या, एकाच प्रकारची बोली भाषा बोलणारे, विवाह संबंध आणि व्यवसायाच्या बाबतीत एकाच प्रकारचे मुल्य व विचार प्रणाली यांची जपवनूक करणाऱ्या कुटुंबाच्या समुदायाला आदिवासी समुदाय असे म्हणतात.

भारतात आदिवासी जमाती मोठ्या संख्येत असून त्या संपूर्ण भारतभर पसरलेल्या आहेत त्यांची संख्या सुमारे ४६१ इतकी आहे. आदिवासींना अगदिमुळचे रहिवासी, प्राचीण किंवा आदिवासी असे म्हटले जाते. आदिवासींची वस्ती सामान्यतः आरण्यात किंवा डोंगरदऱ्याच्या खोऱ्यात असते. परंतु आज आदिवासी समाजातील काही जमाती ह्या विस्तापित झाल्यामुळे त्या शहरामध्येही जास्त प्रमाणात आढळून येत आहेत. आदिवासी जमाती दुरवर जंगलात तसेच डोंगर दऱ्याखोऱ्यात राहत असल्याने भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी त्यांचा उल्लेख गिरीजन असा केला होता.

डॉ. डी.एन. मुजुमदार ह्यांचे मते - समान नाव असणारा एकाच भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, विवाह-व्यवसायादि बाबतीत समान निषेध नियमांचे पालन करणारा, एकच भाषा बोलणारा, परस्पर उत्तरदायित्व निर्माण करण्याचे दृष्टिने एक पध्दतशीर व्यवस्था स्वीकारणाऱ्या कुटुंबाचे किंवा कुटुंबसमुहाचे एकत्रीकरण म्हणजे आदिवासी समाज होय.

गिलीन ह्यांचे मते - एका विशिष्ट भुप्रदेशावर राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणाऱ्या स्थानीय गटांच्या समुच्चयाला आदिवासी सामज म्हणतात.

आदिवासी समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्यै :-

आदिवासी समाज हा भारतातील इतर समाजापेक्षा वेगळा असल्यामुळे त्यांची वैशिष्ट्ये ही इतर लोकांपेक्षा वेगळी आहेत. हि वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे :

समान भुप्रदेश, एकात्मता भावना, समान भाषा, रक्त संबंध, अंतरविवाही गट, समान संस्कृती, समाण धर्म, समान नाव, समान लोकसाहित्य, आकाराने अत्यंत छोटा समुदाय, साधी अर्थ व्यवस्था.

आदिवासी समाज सर्व साधारणपणे डोंगरदऱ्यात, पर्वतावर आणि जंगलात राहत आलेले आहेत. त्यामुळे इतर समाजापासून ते वेगळे आणि स्वतंत्र आहेत सतत निसर्गाच्या सानिध्यात राहिल्याने त्यांच्या प्राथमिक गरजा ह्या निसर्गातुनच भागवतात. प्राचीन काळात आदिवासी समाजाची अर्थव्यवस्था ही निसर्गावरच अवलंबुन होती परंतु आज जंगल वापरावर आलेल्या बंधनामुळे शेतीस चालना मिळाली. उत्पादनाची आणि संकलनाची साधने ही साध्या स्वरूपाची हाताने बनवलेली असतात. त्यामुळे संपुर्ण अर्थव्यवस्थाच प्राथमिक आणि वस्तुविनिमय स्वरूपाची आहे. बहुसंख्य आदिवासी समाजाची स्वतःची अशी बोलीभाषा असल्यामुळे त्यांची भाषीक, संस्कृतीक परंपरा मौखीक पध्दतीद्वारे जतन होत आली आहे. त्यांच्यामध्ये बहीरविवाही कुळी पध्दत असल्यामुळे नातेसंबंध एकमेकांतच आढळून येतात.

आदिवासी व शिक्षण :-

कोणत्याही समाजाचा विकास व्हायचा असेल तर त्याला स्वतःमध्ये असलेल्या क्षमतेची जाणीव होणे आवश्यक आहे व स्वतःच्या विकासासाठी प्रत्यक्ष साधने त्याच्याजवळ असणेही

जरूर आहे. त्याचबरोबर क्षमतेचा आणि साधनांचा योग्य उपयोग करता यावा यासाठी माहिती व शिक्षण मिळणे ही प्राथमिक गरज आहे. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांच्या विचारानुसार व संविधनातील अधिकारामुळे आदिवासी समाजातील लोकांना व मुलांना आज शिक्षणामध्ये विशेष असे अरक्षण देऊन त्यांना शिक्षणाच्या सेवा व सुविधा मिळत आहेत.

आदिवासी व शिक्षण याचा विचार करता त्यांच्या सामाजिक जीवनाशी, संस्कृतीशी, जीवनपध्दतीशी शिक्षणाचा संबंध असावा, त्याशिवाय शिक्षणाचा त्यांच्या विकासाच्या दृष्टिने उपयोग होईलच असे म्हणता येणार नाही. शिक्षणाबाबतचा दृष्टिकोण आणि निकष याबाबत एकमत होणे कठीण आहे. मात्र त्याचा परिणाम उशिरा जाणवतो, याबाबत मतभेद होण्याचे कारण नाही. निरक्षरतेमुळे विकास योजनांपासून आदिवासी वंचित राहला, असे आदिवासी मेळावे भरवून सांगितले जाते. परंतु आदिवासींनी शिक्षण घेऊन आपला विकास करून घ्यावा अशी संधी, संरक्षण त्यांना खऱ्या अर्थाने उपलब्ध होते का, असा प्रश्न उपस्थित होतो. १९९१ च्या जनगणनेनुसार, भारताच्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण ५२.२१%, तर आदिवासी समाजाच्या साक्षरतेचे प्रमाण २९.६०% होते. महाराष्ट्रातील साक्षरतेचे प्रमाण ६४.८७ %, तर महाराष्ट्रातील आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण ३६.७९% इतके होते.

भारतातील शिक्षणाचा पाया १८८२ मध्ये इंडियन एज्युकेशन कमिशनच्या स्थापनेनंतर घातला गेला. या कमिशनने आदिवासींना शिक्षण देण्याविषयी काही सूचना केल्या. १८८२-१९२० हा पहिला टप्पा मानला जातो. १९२१ नंतर दुसरा टप्पा मानला जातो. तीन प्रकारच्या शैक्षणिक संस्था या नंतर अस्तित्वात आल्या. त्या म्हणजे, डे स्कूल, दुसरा प्रकार बोर्डिंग स्कूल आणि तिसरा म्हणजे आश्रमशाळा. हे तीनही प्रकार आदिवासी भागात अस्तित्वात होते.

आदिवासी शिक्षणासी आश्रमशाळा काढण्याचे उद्दिरष्ट नक्की करण्यात आले. आदिवासी भागातील मुलींच्या शिक्षणासाठी अत्यांत दुर्गम भागातही आश्रमशाळा सुरू करण्यात आल्या. याशिवाय स्वयंसेवी संस्थांकडून अशी शाळा चालविण्यास मान्यता असल्याने अशा शाळांचा आणि पर्यायाने शिक्षणाचा प्रसार सुरू झाला. आश्रमशाळाच्या बरोबरीने आदिवासी मुले आणि मुलींसाठी देशभरात तसेच महाराष्ट्रातील मुंबई, पुणे, नागपुर, अमरावती, औरंगाबाद व इतर मोठ्या शहरातून आदिवासी सरकारी वस्तीगृह उघडण्यात आली त्यामुळे आदिवासी गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी त्याचा फायदा होऊ लागला. प्रत्येक घरात आणि आजुबाजुला शिक्षणासाठी पोषक असे वातावरण आदिवासी मध्ये नसल्यामुळे कै. ठक्कर बप्पा यांनी आदिवासींना मोफत भोजन, निवास तसेच त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा सार्वजनिक प्रसार व्हावा म्हणून आश्रमशाळा कल्पना मांडली. १९२२ मध्ये गुजरातमधील भिल्लांच्या मिराखेडी या गावात पहिली आश्रमशाळा सुरू झाली. भारतातील विविध भागात तसेच महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी या आश्रमशाळा सुरू करण्यात आली ज्याच्या माध्यमातून त्या त्या ठिकाणच्या आदिवासी क्षेत्रातील मुले व मुली या आश्रम शाळेत शिक्षण घेण्यास जावू लागली.

आदिवासी भागातील शिक्षणाच्या परिस्थितीसाठी आज जी कारणे पुढे येत आहेत. त्यानुसार त्या त्या जमातीतील सामाजीक, आर्थिक घटकच जवाबदार आहेत असे जाणवते. श्रम विभागणीद्वारे कुटुंबासाठी तो मुलगा अथवा मुलगी प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षपणे कुटुंबाचा

आर्थिक भार पेलत असतो. त्यामुळे आदिवासींची शैक्षणिक प्रगति धिम्या गतीने हाताना दिसून येते. तसेच लहानपणापासून शिक्षणात गोडी न वाटण्याचे दुसरे कारण म्हणजे आदिवासी भागातील, तेथील संस्कृती जाणकार, शिक्षक नसतील त्यांना स्थानिक भाषेचे ज्ञान जर नसेल तर त्याचा परिणाम त्यांच्या शिकवण्यावर होत असतो. त्यामुळे बऱ्याचवेळा शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात एक प्रकारची दरी निर्माण झालेली दिसून येते.

आज भारतामध्ये आश्रम शाळेच्या माध्यमातून आदिवासी मुला व मुलींना योग्य व चांगल्या प्रकारचे शिक्षण दिले जात आहे. त्यामुळे शिक्षणाच्या सार्वत्रीकरणामुळे व विविध तज्ञ ांनच्या सहकार्याने आदिवासी मुलामुलींना शैक्षणिक सेवा व सुविधा मिळत आहेत. त्यामुळे आज भारत सरकारच्या विविध खात्यात आदिवासी मुले व मुली नौकरी करताना आढळून येतात.

आदिवासी विकास स्वरूप आणि दिशा :-

भारतातल्या विविध भागातील आदिवासी जमाती सांस्कृतीकरणाच्या विविध स्तरावर असलेल्या आढळतात. भारतात अनेक आदिवासी जमात असून सर्व घटक राज्यामध्ये व केंद्र शासीत प्रदेशामध्ये पसरलेले आहेत. काही जमाती लोकसंख्येने मोठे तर काहींची संख्या मर्यादित स्वरूपाचे आहे. डोंगराळ प्रदेश दऱ्या खोऱ्यात, अरण्यात यांचा परंपरागत निवास आढळतो. परंतु आज मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झालेले आहे. अजुनही काही जमाती ह्या आधुनिक युगापासून घनदाट जंगलामध्ये वास्तव्य करून राहत असल्यामुळे त्यांच्यात व इतर लोकांत फार फरक आढळून येतो.

स्वातंत्र्यपुर्व काळात भारताच्या विविध भागात विखुरलेल्या आदिवासीमध्ये परिवर्तण घडवून आणण्याचा विचार फारसा करण्यात आलेला नव्हता. ब्रिटिश काळात फक्त आदिवासींनी संघर्ष, विरोध केला किंवा एखाद्या प्रश्नावर चळवळ उभा केली तरच त्यांच्या प्रश्नाकडे लक्ष केंद्रीत करायचे त्यामुळे ब्रिटिश राजवटीत आदिवासींच्या आर्थिक सामाजिक प्रश्नाकडे लक्ष देण्याची गरज त्यांना वाटली नाही. आदिवासी जमातीच्या जिवनात काही सकारात्मक परिवर्तन व्हावे त्यांचे जमीनदार, सावकार, मालगुजार, इत्यादिकडून होणारे शोषण थांबवून त्यांचा विकास घडवून आणावा असा कोणताही विचार, योजना इत्यादीकडे ब्रिटिश शासनाकडे लक्ष नव्हते परंतु त्याच काळात ख्रिश्चन मिशनरींचे कार्य प्रामुख्याने आदिवासी भागात सुरू होवून त्यांनी आदिवासींच्या आरोग्य विषयक प्रश्नाकडे लक्ष देवून रूग्णालये व अन्य सेवा सुरू केल्या.

स्वातंत्र्याच्या चळवळीत भारताच्या काही राष्ट्रीय नेत्यांनी महात्मा गांधींना आदिवासी जमातीच्या परिस्थीतीची जानीव करून त्यांच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधण्यास सांगीतले खास करून श्री. ए.व्ही. ठक्कर ऊर्फ ठक्कर बप्पा यांनी विविध भागात आदिवासी विविध भागात जावून आदिवासी कार्यकर्त्यांना एकत्र करून त्यांच्या प्रगतीसाठी कार्य करण्यासाठी प्रेरीत करून त्यांचा एक संघ निर्माण केला. कालांतराने त्यांच संस्थेला भारताचे आदिमजाती सेवक संघ असे नाव देण्यात आले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात लोक शाही समाजवादाचे तत्व स्विकारून नियोजीत विकास घडवून आणण्याचे धोरण स्वीकारण्यात आले. तत्कालिन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी अदिवासी जीवन आणि संस्कृती या बाबत तसेच राष्ट्रपती राजेंद्र प्रसाद हे स्वत: आदिवासी विकास प्रक्रियेमध्ये सहभागी होते. भारतीय संविधानामध्ये त्यांनी आदिवासी प्रदेश आणि आदिवासी जमातीचे रक्षण तसेच त्यांच्या विकासासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सहकार्याने विशेष अशा पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात सामुहीक विकास योजना व राष्ट्रीय विकास कार्यक्रम अंतर्गत विविध योजना सूरू करण्यात आल्या.

अनुसूचित जमातीच्या विकासासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या विकास खंडांना विशेष बहुउद्देशीय आधिन विकास खंड निर्माण करण्यात आले. यामार्फत भारतातील आदिवासींच्या गरजा लक्षात घेवून कार्यक्रम राबवण्यात येवू लागले. या विकास खंडाच्या नंतरच्या काळात विविध तज्ञन्यांच्या सल्याने बदल करून भारतात आदिवासी जमातीचे परीवर्तन झाले पाहिजे. करीता तृतीय पंचवार्षीक योजनेच्या काळात २३८ आदिवासी विकास खंड निर्माण करण्यात आले. त्यातील महाराष्ट्रात १८ आदिवासी विकास खंड होते. योजनेअंतर्गत असलेल्या विकास खंडातील अदिमबहुल अशा विभागाच्या एकत्रीकरणातुन निर्माण करण्यात आलेल्या आदिवासी विकास खंडात साधारण २५००० लोकसंख्या अंतर्भूत करण्यात आली होती.

आदिवासी विकास खंडाचा कारभार भारतामध्ये तसेच महाराष्ट्रामध्ये समाधानकारक रितीने चालल्यामुळे आदिवासी जनतेच्या विकास प्रक्रियेला चालणा मिळाली. चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षीक योजनेत आदिवासी विकासासाठी तसेच त्यांच्या जमिनीचा विकास करण्यासाठी विकासयोजना आखण्यात आली आहे. १९७६ च्या आखेरीस आदिवासी जनेतेच्या विकासासाठी कार्यक्रमांचे नियोजन व विकास करण्याकरीता एकात्मीक आदिवासी विकास प्रकल्प सुरू करण्यात आली, असे एकुण विकास प्रकल्प भारतामध्ये १८० तर महाराष्ट्रात १५ प्रकल्प सुरू झाले.

आदिवासी विकास कार्यक्रमांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध खात्यातर्फेच्या योजना प्रामुख्याने अंमलबजावनीसाठी घेण्यात आल्या त्यात कृषि विकास, पशुसंवर्धन, लघु सिंचन योजना, आरोग्य विषयक योजना, महिला व बालकांचा विकास, लसिकरण, सकस आहार, प्राथमिक शिक्षण, स्वयंरोजगार योजना अशा विविध योजनेच्या माध्यमातून आदिवासी लोकांचा विकास साधण्यात येवू लागला. त्या करीता महाराष्ट्र व भारतामध्ये आदिवासी लोकांना व्यवसायाकडे ओढण्यासाठी विविध खेळाचे आयोजन आदिवासी मेळावे भरवणे, मच्छिमारांना प्रशिक्षण देणे, सांस्कृतीक कार्यक्रमाचे आयोजन करणे, इत्यादीची माहिती देऊन त्यांच्यासाठी योजना राबविण्यात येवू लागल्या.

मार्च २००० मध्ये मा. अटलबिहारी वाजपेयी सांच्या मंत्रिमंडळाने भारतामध्ये सर्वप्रथम आदिवासी विकासासाठी स्वतंत्र मंत्रालयाची स्थापना करून त्यास आदिवासी व्यवहार मंत्रालय असे नाव देण्यात येवून कॅबेनेट दर्जाचा मंत्री त्याचा प्रमुख व राज्य दर्जाचा मंत्री त्यात देण्यात आले.

महाराष्ट्र राज्यतही एकात्मीत आदिवासी प्रकल्पाच्या माध्यमातून विविध स्तरावरील अधिकाऱ्यांचा बदल करून त्यावर समकक्ष दर्जाचा अधिकारी ठेवण्यात आला. त्यांच्या अंतर्गत महाराष्ट्रातील विविध विभागातील आदिवासी लोकांचे कल्याण व त्यांना दिल्या जाणाऱ्या सेवा सुविधांचे नियोजन व अंमलबजावणी करण्यात येत असते. आदिवासी आयुक्तालयाच्या देखरेखीखाली महाराष्ट्रामध्ये आणखी दोन संस्था कार्य करतात. त्यातील एक आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे हे असून या संस्थेत आदिवासी लोकांचे संशोधन, प्रशिक्षण तसेच आदिवासींना दाखले देने व त्याबद्दल वाद निर्माण झाल्यास अंतीम निर्णय दिल्याचे कार्य केले जाते. दुसरी संस्था म्हणजे महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ होय. या अंतर्गत आदिवासी लोकांना आवश्यक वस्तुचा पुरवठा करणे त्यांच्या वस्तु विकत घेणे व आदिवासी सहकारी संस्थांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे इत्यादी कार्य केले जाते.

आदिवासीसाठी विविध विकास योजना :-

१. व्यक्तीगत लाभार्थ्यासाठी योजना.

२. गट / समुह लाभार्थीसाठीं

३. इतर योजना

अ. महाराष्ट्र राज्य सहकारी विकास महामंडळ नाशिक

ब. महाराष्ट्र राज्य जंगल खात्यातर्फे विभागीय जंगल अधिकाऱ्याद्वारे दिल्या जाणाऱ्या योजना.

क. पशुसंवर्धन संचलनालय मार्फतच्या योजना.

ड. आदिवासी विकास संचलनालय मार्फतच्या योजना.

इ. पंचायत समिती मार्फत दिल्या जाणाऱ्या योजना.

ई. सार्वजनिक बांधकाम विभागतर्फे दिल्या जाणाऱ्या योजना.

अशा विविध खात्या अंतर्गत महाराष्ट्रातील आदिवासी जनतेचे कल्याण केले जाते. तसेच आरोग्य विषयक, शिक्षण विषयक, अर्थिक उन्नतीच्या योजना व इतर नविन नविन योजना आदिवासी लोकांच्या विकासासाठी राबवण्यात येत आहे. त्याकरीता विविध स्थरावरील लोक आजही गावोगावी जावून त्या लोकांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न करत आहे. आजतागायत भारत सरकारच्या वतीने हजारो कोटीचे बजेट खर्च केलेले असून आदिवासी जनता आजही भारत पारतंत्र्यात जगत असताना दिसून येत आहे.

आदिवासी जमातीविषयी धोरणे व तरतुदी :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ६७ वर्ष झाली असून आजही भारत सरकारच्या वतीने राज्यघटनेत यांच्या हितसंबंधीचे रक्षण करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या तरतुदी करूनही अनेक विविध राज्य सरकारतर्फे अनेक कायदे करूनही अनुसूचीत जमातीच्या लोकांचा आर्थिक सामाजीक दार्जात विषेश बदल झाल्याचे दिसत नाही. आजही भारतामधील अनेक राज्यातून सातत्याने या जमातीवर सामुहीक हल्ला तसेच त्यांच्या जमिनी हडपणे व इतर आर्थिक शोषण सुरू असल्याच्या बातम्या सतत निदर्शनास येतात. या करिता या लोकांचे आर्थिक शोषण

थांबावे व त्यांना समाजामध्ये मानाचा दर्जा मिळावा यासाठी भारत सरकारने १२ मार्च १९९२ रोजी अनुसूचीत जाती व अनुसूचीत जमातीसाठी राष्ट्रीय आयाग निर्माण करून दिला या आयोगाला वैद्यानिक दर्जा देण्यात आला. या आयोगामार्फत पुढील कार्य केले जातात.

I) अस्पृश्यतेचा विस्तार आणि परिणाम यांचा अभ्यास करणे आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक विभेदीकरणास आळा घालणे व त्यातून निर्माण होणाऱ्या दुष्परिणामांवर नियंत्रण ठेवणे.

II) अनुसूचित जाती-जमातींच्या व्यक्तींविरूध्द तथाकथित उच्चभ्रू लोकांना अपराध करण्याची वेळ येऊ नये म्हणून सामाजिक आर्थिक परिस्थितीवर योग्य नियंत्रण ठेवणे.

III) अनुसूचित जाती व जमाती यांच्या विकासासंबंधीच्या प्रश्नांच्या विविध पैलूंवर विचारविनिमय करून समाजाच्या मुख्य प्रवाहात ही माणसे सामील होऊन एकूण ऐक्य कसे निर्माण होईल.

भारताचे आरक्षण धोरण :-

भारतात आरक्षण अहवाल अनेकवेळा चर्चा करण्यात आली. आरक्षणाचा विषय निघाला की उच्च वर्णियांच्या भोवया उंचावतात. जाती जमातीतील लोक सरकारचे जावाई आहेत. त्यांच्यामुळे आमचे हक्क मारले गेले असे विधान केले जातात पण आज सुशिक्षीत, उच्च शिक्षीत समजणारी तज्ञ व्यक्ती सुद्धा आरक्षणाविरोधी अज्ञानाची भाषा करतात. त्यामुळे आजही भारतातील अनेक क्षेत्रामधील आरक्षण धोरण रखडलेले दिसून येते. त्यामुळे तेथील लोकांचे सामाजिक आर्थिक व शैक्षणिक नुकसान होत असताना दिसून येते. जोपर्यंत या लोकांना योग्य प्रकारचे आरक्षण मिळत नाही तो पर्यंत त्यांची सामाजीक, आर्थीक व शैक्षणिक प्रगती होणार नाही हे कटू सत्य स्वातंत्र्याच्या ६७ वर्षानंतरही मनावे लागेल. अशी परिस्थीती भारतामधील अनेक राज्यात दिसून येत आहे. भारतामध्ये अनुसूचीत जमातीच्या शिक्षणाचे प्रमाण फार कमी दिसल्याचे आजही दिसून येते. साक्षरतेचा दर अनुसूचित जमातीत १९८१ मध्ये १६.४टक्के होता तो १९९१ मध्ये १९ टक्के झाला. पुरूष साक्षरतेचे प्रमाण १९८१ मध्ये २१.५ टक्के तर स्त्रियांचे प्रमाण ८ टक्के होते. १९९१ मध्ये याचे प्रमाण ४०.६० टक्के झाले तर महिलामध्ये १८.२ टक्के झाले. हळुहळू शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक दर आरक्षणाच्या दिलेल्या सेवा आणि सुविधेमुळे सुधारला गेला आणि अनुसूचित जमातीच्या लोकांचे कल नौकरीकडे ओळु लागले त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारत आहे.

भारतीय राज्य घटनेतील १४व्या कलमानुसार भारतातील प्रत्येक व्यक्ती कायद्यासमोर समान किंवा कायद्याने समान संरक्षण मिळणारी असी आहे. इ.स. १९९५ मध्ये राज्यघटनेतील ७७ वे पोटकलम नियम १९५५ या पुर्वणी सुचितील नियमानुसार अनुसूचित जाती व जमाती यांना बढती करता राखीव दर्जा दिला गेला आहे. तसेच घटनेतील कलम क्रमांक ३३० कलमानुसार लोकसभेत तर ३३२ कलमानुसार या वर्गातील जाती जमातीतील लोकांसाठी राखी जागांची तरतुद करण्यात आली. सध्या लोकसभेच्या ५४५ जागापैकी १०६ जागा ह्या कमकुवत जागासाठी राखीव आहेत. विधान सभेतील राखीव जागेचे प्रमाण त्या त्या राज्याच्या विधान सभेच्या जागावरून ठरते. महाराष्ट्रात २८८ जागापैकी २६ जागा ह्या अनुसुचीत जमातीसाठी राखीव आहेत. याशिवाय घटनेच्या १९९२ च्या पोटनियमानुसार (७३ वे पोटकलम)

खेड्यातील ग्रामपंचायतीपासून ते जिल्हा परिषदेपर्यंतच्या सर्व स्तरावर अनुसूचित जमातीतील वर्गासाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा राखीव ठेवण्याची तरतुद ठेवण्यात आली आहे. भारतामध्ये या आरक्षण धोरणानुसार सध्या अनुसूचीत जमातीतील लोकांचे वर्चस्व शिक्षण, नौकरी व राजकरणामध्ये सध्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहे. ज्या माध्यमातून त्या त्या विभागातील लोक संबंधीत जनतेचा विकास साधण्याचा प्रयत्न करत आहे.

निष्कर्ष :-

१. संविधानाच्या माध्यमातून आज भारतातील आदिवासी मुला व मुलींना शिक्षणाचे दारे उघडली गेली असून याचे सार्वत्रिकरण झालेले दिसून येते.
२. शिक्षणाच्या माध्यमातून अनेक आदिवासी जमातीतील लोकांचा विकास झालेला आढळून आला.
३. शासनाच्या विविध योजनेच्या माध्यमातून आदिवासी लोकांचे कल्याण झाले आहे.
४. गावपातळीवर ह्या योजना यशस्वीरित्या राबवल्या जात आहेत.
५. राज्यघटनेतील विविध धोरणांच्या माध्यमातुन दिल्या गेलेल्या आरक्षणामुळे आज आदिवासी जमातीतील लोकांचे कल्याण झाले आहे.
६. आरक्षणामुळे भारतातील आदिवासी जमातीचे विविध भागात नेतृत्व उभा झाले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. प्रा.पी.के. कुलकर्णी, दलितांचे आणि आदिवासींचे समाजशास्त्र, प्रथम आवृत्ती २०१२, डायमंड पब्लिकेश पुणे.
२. देशपांडे म.द., डॉ. आंबेडकर यांचे राजकीय विचार, मार्च १९९८ दुसरी आवृत्ती, मुंबई.
३. देवगांवकर शैलजा व देवकर श.गो., आदिवासी विश्व, जुलै २००१, प्रथम आवृत्ती, अनंद प्रकाशन, नागपुर.
४. देवगांवकर एस.जी., आदिवासी विकास प्रशासन, फेब्रुवारी २०११, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
५. माधव बंडु मोरे, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
६. मोखाडे विल्सन, ॲट्रोसिटी ॲक्ट १९८९, डिसेंबर २००८, सुधीर प्रकाशन वर्धा.
७. कुलकर्णी शौनाक, महाराष्ट्रातील आदिवासी, ऑक्टोंबर २००९, डायमंड पब्लिकेशन पुणे.

Role of Dr. BabasahebAmbedkar for Reform Status of Dalit Women's

Prof. Ashol D. Satpute
Kumbhalkar Collage of Social Work,
Wardha.
Mob.7588935303

Introduction:

Most of those belonging to dalit communities are expected to stay in the profession they are born into and overall, members of dalit and adivasi communities are less well educated than their non-dalit counterparts. About 75 per cent of dalits live below poverty line. Economic backwardness of dalits is mostly due to injustice done to them by the high castes and also due to exploitation. From the time immemorial dalit women worked like slaves, sold as commodities resulting in their social discrimination, economic deprivation and educational backwardness. Literacy levels among dalit women are among the lowest levels of literacy of all groups in India (in rural areas, only ten per cent are literate).Till recently, many dalit women were ill-treated and educationally backward inspite of the facilities of free education. Their low level of literacy is due to three interrelated factors:

1.Continued monopolization of state, economic, cultural and other resources by middle and upper class groups;

2. The stronger influence of casteism in rural areas on dalit women; and

3. The control of dalit men over dalit women and girls. As a result of which, dalitwomenís access to even basic literacy or education is limited. Nearly ninety per cent of Dalit women are in rural;

Methodology:

For this research paper, use secondary data Books, Websites, News Paper and other Governments, nongovernment records etc.

Most of them are landless or marginal farmers who live in abject poverty with grinding labor. Many work as coolies, or day-to-day manual workers without much returns. Their economic situation has 22 worsened due to the overall deteriorating rural economic conditions as a result of the New Economic Policy. So too, the deterioration and privatization of common forest re- sources on which many Dalit women depend for survival. Water and fuel scarcity have a direct influence on Dalit girls' access to education. Dalit women are the target of government population programmers and female literacy is viewed as part of this strategy, in other government programmers and schemes for rural and urban women, it is other backward castes (OBCs), middle and upper Hindu caste women who derive most of the benefits dalit women are left out with few exception. In all cases of caste conflict Dalit women are the first victims. Dalit women are invisible in school curricula and text books. Poverty, the root cause of many social problems compels most rural Dalit parents to send their children to work rather

than to school. Many Dalit parents consider education for girls as a luxury, pointing out that it is expensive and later on there is lack of gainful employment opportunities. For example, Dalit women's participation in the organized sector is negligible. However, many parents also feel that education beyond the primary level of girls will affect their household management. Infant mortality due to neglect and malnutrition is very high. Among the several factors the gender division of labour, child marriage and restricted mobility also limit Dalit women's access to education. These factors directly contribute to a high dropout rate among dalit girls especially at the secondary school level and higher. Dropout and non-enrollment is also due to other factors including the lack of childcare facilities in rural areas, cooking, cleaning and other domestic chores; employment as child laborers to supplement the family income; education and marriage of siblings; and above all the attitudes of parents and the Dalit community. Fear of alienation of girls from their environment as a result of education is yet another factor for low literacy level 23 among Dalit girls. Even if the education improves the marriage prospects of the girls, the minus point is the increase in dowry. Therefore, many parents wish to withdraw their girls from schools. The present scenario seems to be better with reference to the rate of literacy among dalits. The literacy rate is 31.48 per cent for boys and 10.93 per cent for girls. In rural areas, Dalit girls need the assistance of government and other welfare organizations. In many Dalit associations executive positions are occupied by male members whereas very poor representation is made by women. There is an urgent need to get a feedback about the welfare schemes where lot of money is allocated for the development of Dalits. The funds are not properly utilized for their development. Many of the schemes go unnoticed because they are not popularized properly. The coaching programmed conducted by the government for Dalit women are beneficial in training many women to compete in the competitive exams. These programmas do not reach the needy Dalit women, because they are cornered by the very few creamy Dalit women. This needs to be monitored and schemes should be designed in such a way so that it is evenly distributed. The benefits should be directed towards the most deprived and constantly struggling Dalit women. Because these Dalit women are neglected by socially advanced communities and also by the better off among the Dalits, which leads to an unhealthy socio-economic condition. There should be some scientific basis to pick up the poorest and they should be equipped with facilities. There are some pre-examination coaching centers offering training for Dalits which are doing good service. They are training them in vocational line for competitive exams, in medical and engineering field, railway recruitment boards, 24 bank recruitment etc. These services also need to be checked so that they reach the poorest deserving Dalit women so as to make optimum use of the services.

The social reforms, which began in the 19th century, set in motion a number of legal measures with a view to improving the conditions of women. The laws thus enacted, among others, related to infanticide, child marriage, widow remarriage, sati etc. This even though was a step forward and an enabling factor in the development of women, the law could not achieve the desired results. For in the case of social legislation it is

also imperative to have a change in the outlook, in the perception of women is role and support service. All these have been very slow to come by; consequently, even after more than a century of social reforms, the change, though discernible, is far from being indicative of parity between men and women. The overview of the situation generally is distressing. Rape, dowry deaths, misuses of the tests to determine the sex of the child in the womb and the termination of pregnancy in the event of a female fetus is given an indication of the horrible behavior patterns. In recent years the Government has taken a number of steps to correct the wrong that is done to the girl child. We have the report of the committee on the status of women, the women is year followed by the women is decade, women is departments, national perspective plan for women, and the inclusion of aspirate chapter on women is development in the 7th plan and now the national commission. All These measures show the concern for women. 17 The women have yet to travel a long way before they can be equated with men. Employment and income generating production programmed was stated in 1982-83 to train women belonging to weaker sections of society and provide them employment on sustained basis. It is implemented through public sector undertaking/corporations/auto no mouse bodies/voluntary organizations. Assistance for the programmed comes from Norwegian Agency for International Development (NORAD). The concept and organization of self-help group (SHG) has been described as an illustration for understanding. Non-Governmental Organizations (NGOs) by organizing SHGs, facilitate a silent sustainable grass-root revolution for ameliorating the lives of the rural poor, particularly women

Ambedkar believed untouchables do not regard Gandhi as being earnest in eradicating untouchabilityí (Moon 1990:254). According to him, saints (like NardinhMehata) never carried on a campaign against caste and Untouchability. The saints of the Bhakti sect were not concerned with the struggle between man and man. They were concerned with the relation between man and Godí (Kumber 1979). Later, a section of the SC leaders rejected the term Harijan, considering it an insult rather than an honour. Dr. Ambedkar had a different approach and philosophy regarding the emancipation of SCs. He strived for an egalitarian social order. Such an order, he believed, was not possible within Hinduism whose very foundation was hierarchical with SCs at the bottom. The Chaturvarna system was part of Hinduism. Ether re-organization of the Hindu society on the basis of Chaturvarna is impossible because the Varnavastha is like a leaky pot or like a man running at the noose religious sanctity behind Caste and 9 Varna's must be destroyed that the sanctity of Caste and Varnas can be destroyed only by discarding the divine authority of the Shastrasí (Moon 1979:86-87). Second, Ambedkar did not have faith in the charitable spirit of the caste Hindus towards the untouchables. He asserted that SCs should get organized and educated and struggle for self-respect rather than depend on sympathy. Though Dr. B.R. Ambedkar did not popularize the ward ideality for untouchables, his philosophy has remained a key source in its emergence and popularity. In a way, the word Dalit is of relatively recent origin- of the 1960s-in public discourse. Marathi- speaking literary writers, neo-Buddists by persuasion, began to use the word Dalit in their literary works instead of Harijan or achchuta. Dalit writers who

have popularized the word have expressed their notion of Dalit identity in their essays, poems, dramas, autobiographies, novels and short stories. They have reconstructed their past and their view of the present. They have expressed their anger, protest and aspiration. Punalekar examines Dalit literary works and identity formation. The word gained currency in public spheres during the SC-caste Hindu riots in Bombay in the early 1970s. Dalit panthers used the term to assert their identity for rights and self-respect. Later, the term has been used with a wider connotation. It includes all the oppressed and exploited section of society. It does not confine itself merely to economic exploitation in terms of appropriation of surplus. It also relates to suppression of culture- way of life and value system- and, more importantly, the denial of dignity. It has essentially emerged as a political category. For some, it connotes an ideology for fundamental change in the social structure and relationships. According to GangadharPantawane: Dalit is not a caste. Dalit is a symbol of change and revolution. The Dalit believes in humanism. He rejects existence of God, rebirth, soul, sacred books that teach discrimination, faith and heaven 10 because these have made him a slave. He represents the exploited man in Hindis country (cited by Das and Massey 1995: iv). Gopal guru argues in the Dalit identity not merely expressed who Dalits are, but also conveys their aspirations and struggle for ëchange and revolution

References:

1) *Ambedkar, B.R.1945 Annuhilation of Caste. Bangalore: Dalit Sahitya Academy. ---- 1945b. What Congress and Gandhi have done to the Untouchables? Bombay: Thacker Publication.*
2) *Gurumurthy, U. Panchayati Raj and the Weaker section, New Delhi, Ashish, 1987,p.24.*
३) *Ghurye, G.S. Caste and Race in India, Popular, Bombay,1979, reprinted,p 166.*

Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar About Indian Democracy

Prof. Mahadev C. Chunche
Kumbhalkar College of Social Work,
Wardha.
prof.chunche@gmail.com
Mob. 8605879792

Introduction :

Indian democracy has taken deep roots and it has shown a great capability to confront many challenges which emerged during the last forty and odd years since it declared itself a republic. A few unique futures of India may be mentioned to appreciate the significance of our democratic experiment. First, India is a multi-religious, multicultural and multilingual country and democracy has to grapple with complex social diversity of India. A large number of western democracies do not operate in complex and diverse societies. While many western democracies operate in a uniform social milieu, Indian democracy has to grapple with heterogeneous social context and to reconcile heterogeneous social and cultural realities. Second, underdeveloped India and the Indian notion started its democratic journey on social soil of acute poverty and backwardness. Third, a large number of Indians live with tier loyalty to the past. While people's participation on the basis of universal adult franchise is a modern concept in India, the social structure is based on traditional categories of caste, ethnicity and religion. Democracy in India is a struggle between the traditional and the modern and such a struggle is always a difficult enterprise.

Objectives :

1. To Study of Thoughts of Dr. BabasahebAmbedkarAbout Indian Democracy.
2. To Study situation of Indian Democracy.

Methodology:

For this research paper, use secondary data Books, Websites, News Paper and other Governments, nongovernment records etc.

On the eve of Independence, the Indian national leadership combined democracy with secularism, democracy with economic development and democracy with the goal of national unity, It is very significant to understand the actual functioning of Indian Republic during the last forty three years. India has lead regular elections and every election to the Loksabha and State Assemblies has become unite competitive Voters in India have become very conscious, active and assertive. The voters' turnout in India has increased remarkably during the last four decades. LokSabha elections of 1952 witnessed a voter's turnout of 45 per cent only, the fourth LokSabha elections of 1967 had a voters' turnout of 60 per cent, the eighth Loksabha elections of 1984 brought voters' turnout to 64 per cent and the ninth LokSabha elections of 1989 witnessed voters, turnout of 62 per cent. Voters, turnout is not merely a statistical exercise, it

reveals growing awareness of the Indian voter. Not only these Indian elections have become highly competitive and the voter has elected and rejected various political parties and many and every political party has accepted the verdict of the voter. The deviated parties have gone out of power and the victorious parties have become conscious of their accountability to the voters. The strength of Indian democracy has been revealed repeatedly when the defeated parties have vacated in favor of the victorious ones.

Indian democratic and electoral process has generated political competition and it has established accountability of the government to the governed. Further, governmental accountability has meant rulers' concern for economic development and programmers for the poor. Voters' expectations from the ruling parties have increased during the last forty three years. Voters and government have assumed an activist role in India. The government is expected to launch and implement developmental programmers and voters evaluate governmental developmental programmers and voters evaluate governmental performance after every five years. A new relationship has developed between the rulers and the ruled because of democracy. All anti-poverty programmers of the government are a response to people's needs. Responsiveness of the government has been established in India because electoral verdict is only for five years and if ruling party fails at performance test, it is kicked out of power.

All programmers of social and economic development in India have been initiated by the governments at the center and in the states. It has been felt that many programmers for the welfare of the people have not been effectively implemented by bureaucracy. Hence, democracy is being extended to the village through *Panchayat Raj* institutions. Elected representatives of the people in rural areas should look after developmental programmers and this extension of democracy at the grass-root levels is an attempt to strengthen democracy and link it with economic development. Indian democracy is confined to only to the top;it is penetrating the villages of India. This process of extending of democracy witness many ups and downs but this is the only way to strengthen and deepen Indian democracy. The fruits of development should reach the masses of India and it can be ensured through people's representatives at the grassroots level. Indian democracy has been linked from *Panchayat* to Parliament. Such a linkage strengthens democracy and development. People of India scrutinize governmental performance and this has become possible only because of democracy based on elections, participation and competition.

A very important challenge to Indian democracy is from forces which are not committed to national unity. Democracy in India has to ensure national unity and its first step has been secularism. The Constitution makers of India rejected the principle of separate, communal electorates and opted for universal adult franchise and they also declared in the Constitution that there will be no preferential treatment on the basis of religious beliefs of the citizens. Indians will participate as Indians in the governance of a democratic country and religion will have be consideration for governance of the country.

References :

1. www.indianthinkar.com
2. www.indianconstituton.com
3. www.indiandemocracy.in.inc

DR. B. R. AMBEDKAR AND INDIAN ECONOMY

Dr. Chavan Ashok Daulatrao
Commerce Department,
Late Ramesh Warpudkar ACS College,
Sonpeth. Dist: Parbhani (MS).
ashokchavan31@gmail.com
ashokchavan31@rediffmail.com

Introduction:

Today in India there is poverty, unemployment, illiteracy, and superstition. To fulfill the dream of developed country, there is a need of overall development of India. Economic development can root out poverty and unemployment. There is need of economic thoughts of Dr. B. R. Ambedkar in India. The Basic needs like water, electricity, roads and transportation should be increased. There is also need of women's empowerment of for the development of India research, technology, education and Industrialization will play important role. As then, the ***Indian economy depended a lot on agriculture, the government policies*** had always aimed to develop agriculture and other allied areas.

Objective of the Study:-

The objective of the study is to highlight the Socio-Economy Problems of today's economic position for Smart Villages in India and his various effects of Indian economy. I secondly focused various problem and effect and impact of Make in Indian. I studied Dr. B. R. Ambedkar and Indian Economy.

Research Methodology:-

This study mainly based on secondary data. The required data have been collected from various reports, Internet, Economic survey, Journals and various books.

Dr. B. R. Ambedkar was a genius economist, who had a very clear perspective for welfare of weaker sections. He was a philanthropist who had an interdisciplinary approach and he was able to develop various concepts regarding economic development of the masses. Thought few of the research works have been conducted on economic ideas of Dr. B R Ambedkar, yet there is a lot of scope to explore this subject in the arena of social economics, Dr. Ambedkar contribution of Indian economic thought which has originated from Kautilya to Dadabhai Nauroji, leading towards economic nationalism of India.

Dr. Ambedkar continued the tradition of Dadabhai Naoroj for liberation the masses from the clutches on the bourgeois or the conservative economic system. Returning to India in 1923, Dr. Ambedkar started practicing law at the Mumbai High Court. In 1924, he formed the 'Bahishkrit Hitkarini Sabha' (Depressed Classes Welfare Association). Apart from practicing law, Dr. Ambedkar also taught at the Batliboi

Institute as a part-time teacher from 1925 to 1928. He was nominated to the Bombay Legislative Council in 1927 for five years, which was further extended for another five years in 1932.

The third step in his journey as a scholar-activist occurred with his Satyagraha on Chowdar Lake in Mahad for the Dalits' right to draw water in 1927. He delivered his famous speech at Mahad on December 25, 1927 in this Satyagraha, when a copy of the Manusmriti was burnt. This was a significant step towards advancement of the Dalit liberation and rights movement. In April 1927, he had started another Marathi fortnightly, Bahishkrit Bharat (Exiled India). In 1928-29, he served as a Professor of Law at the Government Law College at Mumbai. During 1928-29, he also brought out another fortnightly, Samata (Equality). In 1930, he brought out the Marathi fortnightly, Janata (People). During the same period, Lala Lajpat Rai was bringing outEnglish daily, The People, from Lahore. In 1930, Dr. Ambedkar started another Satyagraha from Kalaram temple in Nasik, and this continued intermittently for five years. In 1930 itself, Dr. Ambedkar also became the President of the first All India Depressed Classes Congress, held at Nagpur. The whole year of 1930 was full of activities for Dr. Ambedkar. In this very year, he participated in the First Round Table Conference called by the British to discuss the future shape of India. In 1931, he was part of the Second Round Table Conference. 1932 was also a politically significant year. This was the year when the Poona Pact, also known as the Gandhi-Ambedkar Pact, was signed on September 24. In this year again he participated in the Third Round Table Conference[1]. He was started to develop various concepts regarding economic development of the civilization. After graduating from Elfinstone College, Bombay in 1912, he joined Columbia University, USA where he was awarded Ph.D. Later he joined the London School of Economics & obtained a degree of D.Sc. (Economics) & was called to the Bar from Gray's Inn where he completed his research work on the topic of the evolution of provincial finance in British India –a study in the provincial decentralization of imperial finance – which was published in the year 1925. This book so still useful in contemporary to understand economy of Indian state in order to understand the federal nature of Indian economy, this was a first spade work that Dr. Ambedkar had conducted on Indian State Finance. He has pointed that even when the treatment of the subject is analytical a good analytical study often requires an historical setting. Unfortunately no spade work been done in the field of Indian finance. Further, he has rightly pointed that there is an inter-personal relationship between state finance and local finance and studies regarding local finance have not been conducted. In the review published in the Economic Journal, thejournal of the royal economic society, W. S. Thatcher had rightly pointed out that Mr. Ambedkar has the facility of making forbidding subjects attractive and has produced a very readable book. Mr. Thatcher has described the book as pioneer work. He also published a valuable work on the topic history Indian currency and banking in the year 1923. Also he founded 'Bahishkrit Hitkarini Sabha' with the main objective of spreading education & improving the economic conditions of the depressed classes. Ambedkar made ceaseless efforts for the removal of untouchability and the

material progress of untouchables. From 1924 onwards, he led the movement of untouchables till the end of his life. He firmly believed that the progress of the nation could not be realized without first removing untouchability. Ambedkar held the view that the removal of untouchability was linked to the abolition of the caste system and that it could be only by discarding the religious notions from the basis of the caste system. Therefore, in the course of his analysis of the caste system, he examined the Hindu religious philosophy and criticized it. He did this boldly, often facing strong resentment from the orthodox Hindus. The present research problem is very much relevant in the age of globalization on which the schedule castes, scheduled tribes are suffering great deal. They can be strengthened by understanding Dr. Ambedkar progressive economic ideas, Granville Austin, a constitutional expert has pointed out in the book 'Indian Constitution: cornerstone of the nation', Dr Ambedkar described the distribution of revenue better than any financial system that I have known of, but within the defect that the provinces are very largely dependent for their resources upon grants made to them by the centre." The adoption of the word socialism in 1976 was a true manifestation of the debate that had occurred in constituent assembly. This; was evolution of such debate that occurred in the earlier period.

In his views, the real solution lies in removing the structural inequalities caused by past exclusion and isolation in more fundamental ways and put forward the policy of structural equalization. It was necessary because of Hindu Social Order which is responsible for unequal distribution of National Wealth in India. Accordingly shudras were not allowed to acquire any sort of property such as land, fixed capital assets or a gainful trade. Therefore, to restructure the Indian society based on Liberty, Equality, Justice and Fraternity Dr. Ambedkar suggested some of the very important measures; one of them is Nationalization of land. In his important book "States and Minorities" he has given a complete plan. How to implement his plan in modern time and what are the advantages.? Let us discuss in brief. The first thesis of Dr. Babasaheb Ambedkar on agriculture problem namely "Small Holdings and Their Remedies" (1918) he rightly points out that the low productivity and production of agriculture sector was due to lack of inadequate inputs available to producers and non availability of alternative jobs to laborers there is a high presser of excesses labor force on agriculture sector. Therefore he has suggested increasing the industrial base to absorb these surplus labors. He also demands the abolition of Khoti land holding system to protect the tenant from Khots suppression and exploitation in 1937. However, Dr. Ambedkar knew that such measures will not solve the root cause of sorrow of landless labors and small and marginal farmers. So, in 1946 he demands collective methods of cultivation. There are number of advantages of collective farming for our understanding we can classify these in two part as follows.

Economic advantages:

a) Total production and productivity will increase due to plan production and available of inputs such as fertilizers, capital, equipments and skill workers, and those who will work in agriculture sector will get all benefits as other workers in industrial sector.

b) Maximum utilization of available land.
c) Irrigation facilities to all farmers.
d) Use of modern technology at a large extent.

Twentieth century India witnessed number of towering personalities who led foundation of modern India. The contemplations and aspirations of these leaders is imbibed in their writings and actions. Dr. B. R. Ambedkar is no exception to this. Dr. B. R. Ambedkar was dynamic accomplished economist as well as thinker of twentieth century. Among his life time missions to provide socio-economic justice to his fellowmen was one of the prime missions. He strived for it to his last breath. His approach to the socio-economic institutes of modern India was holistic and aimed to provide justice to the depressed and downtrodden people. Dr. B. R. Ambekar experienced untouchability in his private life. He also experienced the misery that common untouchable people faced. Raising the life standard of his fellowmen and eradication of untouchaility was main focus of his life. Even in such circumstances providing relief to the other exploited, down trodden other than untoucahables was sought by Dr. Ambedkar. Ambedkar himself was great social-scientist, legislator, lawyer and an expert of constitution and democratic institutions and its functioning. Every piece of his writing, speech and thoughts are well contemplated and intended to build modern India on modern principles of equality fraternity and liberty. Individual liberty and democracy were prime points of concern for Dr. Ambedkar. Dr. Ambedkar's economic thoughts were based on some moral values. These values intended welfare of people.

Economic problems:

- Unfavourable economic condition to adopt high cost technology.
- High cost of inputs.
- Underprivileged rural industries.

Dr. Ambedkar expected that we must have a government in which the men in power will give their undivided allegiance to the best interest of the country. We must have a government in which men in power knowing where obedience will end and resistance will begin will not be afraid to amend the social and economic code of life which the dictates of justice and expediency so urgently call for." This was the real aim of state socialism, through which he tried to fulfill the betterment of millions of poor.

The first thing that strikes us is that Ambedkar had studied under the foremost authorities of the time both at the Columbia University in the US and at the University of London. He came under the influence of the outstanding American philosopher of the time, John Dewey who was among Ambedkar‟s teachers at the Columbia University. What was most fortuitous was Ambedkar‟s teacher of public finance, Edwin R A Seligman who was then the professor of political economy at Columbia, and firmly placed among the most outstanding students of public finance and history of economic thought at that time. Subsequently, when Ambedkar went to London, his teacher was an

equally eminent economist, Edwin Cannan who was also an acknowledged authority on the history of economic thought.

Ambedkar‟s writings took all this and argued for a proper gold standard with gold currency as he was highly critical of the gold exchange standard though the latter received powerful theoretical support from all the then leading authorities including John Maynard Keynes. In a gold exchange standard, the coinage is manipulated by the government to keep it at par with the value of gold. Ambedkar asked: Was the job of currency management only important for the amount of gold it will procure in the external market? Obviously not, because "what really concerns those who use money is not how much gold that money is worth, but how much of things in general that money is worth. Ambedkar‟s commitment was internal stability, and he was convinced that only an automatic system based on gold standard with gold currency could achieve this desirable end. Like every economist of his generation, he was a believer in the quantity theory of money and was afraid that governments will tend to artificially increase money in circulation. In his memorandum given to the Hilton Young Commission in 1925 he pointed out: "a managed currency is to be altogether avoided when the management is to be in the hands of the government". While there is less risk with monetary management by a private bank because "the penalty for imprudent issue or mismanagement is visited by disaster directly upon the property of the issuer". In the case of the government "the chance of mismanagement is greater" because the issue of money "is authorized and conducted by men who are never under any present responsibility for private loss in case of bad judgment or mismanagement". In short, Ambedkar‟s conclusion is clearly towards price stability through conservative and automatic monetary management. This is of such current relevance that in these days of burgeoning budget deficits and their automatic monetisation, it would appear that we could do with an effective restraint on liquidity creation through an automatic mechanism. The second theme that Ambedkar discussed in his academic publication "The Evolution of Provincial Finance in British India" (1925) relates to public finances. Ambedkar draws his main conclusions from his study of the Indian system which is probably even more relevant now than it was at the time he wrote. What arrangements can be made in a public fiscal system that will enable it to be "administratively workable"? The main objective according to him was: "To make administrative policies independent by requiring them to finance themselves entirely out of their own respective resources without having to depend upon one another must always is regarded as a very important end to be kept in view in devising a new financial arrangement". This is not always possible because of "several concurrent or overlapping tax jurisdiction". B R Ambedkar while discussing the functions of the Comptroller and Auditor General said in 1949 during the framing of our Constitution that governments should spend the resources garnered from the public not only as per rules, laws and regulations, but also to see that "faithfulness, wisdom and economy" have gone into the acts of expenditure by public authorities. Faith in this context as defined by the dictionary is "duty or commitment to fulfill a trust, promise …" A main reason for the

existence of public finance is that human beings living in society require certain things like roads, law and order, etc. that cannot be enjoyed exclusively. As the costs and benefits of such items cannot be internalised, they will not be supplied through the free market mechanism. Governments exist to provide these common requirements. Citizens in democratic forms of government are promised by their representatives to improve their welfare by judicious provision of such public goods and services, and they place their trust in the government by delegating authority to take taxation and expenditure decisions.

What can we conclude from this brief foray into the various economic themes with whom Ambedkar was concerned? The value of his conclusions is substantial precisely because his analysis was based on sound empirical and historical foundations. Key industries shall be owned and run by the state. Basic but non-key industries shall be owned by the state and run by the state or by corporations established by it. Agriculture shall be a state industry, and be organized by the state taking over all land and letting it out for cultivation in suitable standard sizes to residents of villages; these shall be cultivated as collective farms by groups of families. He also stresses the need for industrialization so as to move surplus labour from agriculture to other productive occupations, accompanied by large capital investments in agriculture to raise yields. He sees an extremely important role for the state in such transformation of agriculture and advocates the nationalization of land and the leasing out of land to groups of cultivators, who are to be encouraged to form cooperatives in order to promote agriculture.

Conclude, Dr. B.R Ambedkar was among the most outstanding intellectuals of India in the 20th century. His work in economics is noteworthy. His views deals with public finance and agriculture are landmark in the economics. Ambedkar's commitment was internal stability and he was convinced that only an automatic system based on gold standard with gold currency could achieve this desirable end. He was of view that governments should spend the resources garnered from the public not only as per rules, laws and regulations, but also to see that "faithfulness, wisdom and economy". Intervening in a discussion in the Bombay Legislative Council on October 10, 1927, Dr. Ambedkar argued that the solution to the agrarian question "lies not in increasing the size of farms, but in having intensive cultivation that is employing more capital and more labour on the farms such as we have." Further on, he says: "The better method is to introduce cooperative agriculture and to compel owners of small strips to join in cultivation." Thus Ambedkar thought on public Finance and agriculture has vital relevance and still applicable in current situation of India. In order to enhance productivity of agriculture sector, government is needed to take measures on the basis of Dr. Ambedkar's thought.

References:

1. Ambedkar, B. R. (1990) "Who were Sudras?" Writing and Speeches – (Vol. 7), Ed.
2. Department, Govt. Maharashtra, India.
3. For a brilliant discussion of them C/o. Prof. S. N. Patten's "A Theory of Consumption".
4. Democracy and Empire, p. 19.
5. Busi, S. N. (1997) Mahatma Gandhi and Ambedkar Crusader against caste and

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची जाती संस्थेच्या उच्चाटनातील सामाजिक न्यायाची भुमिका

प्रा. सुकेशिनी संजय जोगदंड,
सहाय्यक अधिव्याख्याता,
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड
मो. ९४०५८२६९७७

प्रस्तावना:

भारतरत्न डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर यांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, कायदेतज्ञ, अर्थतज्ञ, संविधानकर्ते अशा अनेक पैलुंची ओळख जनतेला आहे. यासोबतच मानवमुक्तीच्या लढयातील व सामाजिक न्यायाच्या उपलब्धतेसाठी त्यांनी स्वत:चे सर्व जीवन मानवजातीच्या कल्याणासाठी झोकुन दिल्याचे सर्वज्ञात आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक भारतातील एक थोर बुध्दीनिष्ठ व सुधारणावादी प्रबोधनकार विचारवंत होते. अस्पृश्यता निवारणाच्या महत्वाच्या प्रक्रियेला त्यांनी वैचारिक व सैदधांतीक अधिष्ठान देऊन एक प्रकारचे तत्वज्ञान घडविले. अस्पृश्य समाजाला समानतेने व प्रतीष्ठेने जगता येण्यासाठी बाबासाहेबांनी केलेले वैचारिक व संघटनात्मक कार्य सामाजिक न्याय मिळवून देण्याचे होते. जाती उच्चाटनाची चळवळ हा त्यांच्या व्यापक समतेच्या व अन्यायविरोधी चळवळीचा एक भाग होता. स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुभाव, व्यक्तीची प्रतीष्ठा, शुध्द नैतीक आचरण, लोकशाही या जीवनमुल्यांचा त्यांनी आग्रहपुर्वक पुरस्कार केला. कोणत्याही माणसाला कोणत्याही कारणास्तव हीन लेखु नये. सर्वांना समान संधी मिळायला पाहिजे याविषयी ते आग्रही होते. ज्ञान हीच खरी शक्ती आहे. सर्वांनी शिकुन बुध्दीनिष्ठ जीवन जगायला पाहिजे. तर्कआधारित विवेकनिष्ठता प्रत्येकाने स्विकारली पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत होते. आणि म्हणुनच त्यांनी समस्त अस्पृश्य समाजाला शिका, संघटित व्हा आणि समतेसाठी संघर्ष करा अशी शिकवण दिली. जो धर्म नीतीला प्राधान्य देत नाही अशा धर्माचा ते निषेध करतात. धर्म आणि धम्म यात फरक करतात. धर्म वर्तन करण्यास शिकवितो तर धम्म विवेकाधारित आचरण व चारित्र्य घडविण्यास सांगतो.

हिंदु धर्मातील प्रथा, परंपरा, रूढी हया मानवाला मानवापासुन तोडणाऱ्या आहेत याविषयी अत्यंत परखडपणे ते आपली भुमिका मांडतात. मानवी जीवनाशी संबंधित सर्व विषयाचे सखोल ज्ञान त्यांनी पारंगत केले होते. विद्याप्रेमी, व्यासंगी आणि ज्ञानपंडीत म्हणुनही बाबासाहेबांचा गौरव केला जातो. मानवी जीवन समजुन घेण्यासाठी त्यांनी विविध धर्माचा अभ्यास केला. धर्मग्रंथे समजुन घेतली. चातुर्वर्ण्य व जातीव्यवस्थेवर आधारलेल्या इतर धर्मापेक्षा बौध्द धम्मातील मानवतेच्या, समानतेच्या आणि बंधुत्वाच्या भावनेची जाणीव त्यांना झाली. हिंदु म्हणुन जन्माला आलो असलो तरी हिंदु म्हणुन मरणार नाही अशी घोषणा येवला परिषदेत करून १९५६ मध्ये नागपुर येथे लाखो अनुयायांसह

बौध्दधम्माची दिक्षा घेतली. आणि या देशात मानवतेवर आधारित, सामाजिक न्यायाची शिकवण देणाऱ्या, चातुर्वर्ण्य न माननाऱ्या बौध्द धम्माची रूजवात केली. निस्वार्थी, न्यायप्रेमी आणि व्यापक मनोवृत्तीसाठी व चारित्र्य संपन्नतेसाठी प्रत्येकाने बौध्द धम्मातील पंचशिल तत्वांचा (विद्या, प्रज्ञा, करूणा, शील आणि मैत्री) स्विकार करावा असे त्यांना वाटते.

बाबासाहेबांनी आपल्या जीवनात बुध्द, कबीर आणि म. फुले यांना आपले गुरू मानले. विद्या, विनय आणि शील यांना आदर्श मानले. अखंड आयुष्य समाजाच्या, अस्पृश्यांच्या, दलीतांच्या उध्दारासाठी, न्यायासाठी वाहिले असे डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर हे एक व्यक्ती ठरत नाहीत तर ते एक ध्येय ठरते. धार्मिक, सामाजिक, राजकिय आणि सांस्कृतीक परिवर्तनासाठी बाबासाहेब एक विचार ठरतात. आजच्या आधुनिक भारतीय समाजाला गरज आहे ती विचाराची, ध्येयाची पर्यायाने डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर यांची!

उद्देश:

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सामाजिक न्यायाबद्दलची भुमिका समजावून घेणे.
२. सामाजिक न्याय प्रस्थापनेसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीसंस्थेच्या उच्चाटनासाठी केलेल्या चळवळींचा अभ्यास करणे.

अभ्यासपध्दती:

प्रस्तुत अध्ययन हे वर्णनात्मक स्वरूपाचे असुन तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक न्याय व जातीसंस्थेच्या निर्मुलनासंबंधी लिहिलेली पुस्तके, बाबासाहेबांच्या चळवळींची माहिती सांगणारी इतर लेखकांची पुस्तके, लेख, इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे.

सामाजिक न्यायाविषयी भुमिका:

मानवी जीवनाच्या सर्व अंगांचा अंतर्भाव सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत होतो. समाजाच्या सर्व घटकांना त्यांच्या जीवनात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय याचा आनंद घेता आला पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक न्यायाची व्याख्या करतांना म्हणतात कि, जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त सुख किंवा कल्याण म्हणजे सामाजिक न्याय. न्यायाची विभागणी व्यक्तीगत आणि सामाजिक अशा दोन स्तरावर केली जाते. व्यक्तीगत पातळीवरील न्याय हा व्यक्तीच्या विकासासाठी व त्याच्या हिताचे संरक्षण होण्यासाठी उपयोगात आणला जातो. याउलट सामाजिक न्यायाची भुमिका समानतेशी समरस होणारी आहे. म्हणुन ती व्यक्तीगत न्यायापेक्षा अधिक व्यापक आणि महत्वाची मानली जाते. समाजरचनेच्या उतरंडीतील घटकांना स्वत:मधील क्षमतांचा विकास करण्याची संधी उपलब्ध होणे, व या संधीचा वापर करून चांगले जीवन जगण्यासाठी, हक्क अधिकारांचा उपयोग करण्यासाठी सामाजिक न्यायाची संकल्पना विकसित करण्यात आली आहे. सामाजिक न्याय हा वितरणवादी असतो. सामाजिक न्याय या संकल्पनेचा उपयोग सिसीलियन धर्मगुरू लुईजी तापोरेली द अझेग्लियो यांनी सर्वप्रथम १८४० मध्ये केला. (योजना एप्रिल २०११)

सामाजिक न्यायाचा इतिहास मानवी संस्कृतीच्या जन्माइतका प्राचीन आहे. प्राचीन काळी कायदयाचे राज्य अस्तित्वात नव्हते त्यावेळी व्यक्ती स्वहित संरक्षणाच्या माध्यमातुन स्वविकासासाठी

धर्माचा आधार घेत असे. धर्माची शिकवण ही जरी समानतेच्या तत्वाशी निगडीत असली तरी धर्माने आखुन दिलेल्या वर्णाधारित व विषमताधारित चौकटीचे त्याला बंधन होते. त्यामुळे धर्माच्या शिकवणीवर लोकांचे आचरण निश्चित होत होते. कायदयाचे राज्य अस्तित्वात आल्यानंतर समाजात धर्मनिरपेक्ष मानवतावाद, बुध्दीवाद आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसित झाला. त्यानंतर राज्यातील सर्व नागरिकांना समान दर्जाची वागणुक मिळाली पाहिजे यासाठी वंश, जात, लिंग, धर्म यासारख्या आधारावर कोणाबाबतही पक्षपात होऊ नये म्हणुन सामाजिक न्यायाची संकल्पना वैधानिक पध्दतीने रूजविण्याच्या प्रयत्नास १८व्या शतकापासुन सुरवात झाली. सामाजिक न्यायाशिवाय राष्ट्रामध्ये समानता अस्तित्वात येऊ शकत नाही याची जाणीव झाली. अलीकडे मानवी आणि सामाजिक न्यायासाठी कमी अधिक प्रमाणात जागतिक स्तरावर प्रयत्न होत असल्याचे दिसुन येते.

भारतीय संविधानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी उपेक्षित घटकांच्या विकासासाठी विशेष तरतुदी केल्या आहेत. लोकशाहीत समानतेला अधिक प्रभावी मानले जाते. म्हणुनच सर्वांसाठी एकच न्यायपध्दती असावी. सर्वांना कायदा समान असावा असा संकेत लोकशाहीत आहे. भारतीय संविधानात सर्वांना आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतीक व राजकिय क्षेत्रात विकास घडवून आणण्यासाठी समान अधिकाराची तरतुद करण्यात आली आहे. असे असले तरी या अधिकाराअंतर्गत उपेक्षित व मागासलेल्या जाती–जमाती, दुर्बल घटक यांचा विकास होईलच याची शाश्वती घटनाकारांना नसल्यामुळे त्यांनी संविधानाच्या कलम १६(४) अन्वये राज्यांना कांही विशेष तरतुदी करण्याचा अधिकार बहाल केला आहे. भारतीय संविधानाच्या निर्मितीचे सर्वश्रेय हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आहे हे सर्वज्ञात आहे. भारतीय समाजरचनेची उतरंड, वास्तवता याचे सखोल ज्ञान, अनुभव व त्या आधारावर उपेक्षित, दुर्बल व मागास घटकांच्या न्याय हक्कांसाठी केलेल्या तरतुदी यावरून डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांचे सामाजिक न्यायाबद्दलची भुमिका किती प्रगल्भ आणि व्यापक होती याचे आकलन होते.

सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत सांस्कृतीक, शैक्षणिक, राजकिय सोबतच आर्थिक न्यायाचाही समावेश करण्यात आला आहे. अर्थव्यवस्थेत जर विषमता, दारिद्रय आणि शोषण यांना वाव मिळत असेल तर ती अर्थव्यवस्था आर्थिक अन्याय करणारी असते. याउलट ज्या अर्थव्यवस्थेत साधनसंपत्तीचे समान आणि समतोल वाटप होते त्या अर्थव्यवस्थेत विषमता, दारिद्रय, शोषण यांना आळा बसतो व सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्याला चालना मिळते याची प्रचीती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लिहिलेल्या 'ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲण्ड फायनान्स ऑफ द इस्ट इंडिया कंपनी–१९१५, द इव्होल्युशन ऑफ प्रोव्हीनशियल फायनान्स् इन ब्रिटीश इंडिया आणि द प्राब्लेम ऑफ रूपी, इटस् ओरिजिन ॲण्ड इटस् सोल्युशन–१९२५ या ग्रंथातुन पहावयास मिळते.

आर्थिक विषमता सामाजिक विषमतेला जन्म देते. अर्थव्यवस्थेतील श्रमविभागणी ही श्रमिकांची विभागणी करीत असते असे बाबासाहेबांचे ठाम मत होते. राज्ये आणि अल्पसंख्यांक या ग्रंथात भारताच्या आर्थिक विकासाची, आर्थिक संपत्तीच्या समान वाटपाची, आर्थिक नियोजनाची गरज आणि संपत्तीचे विकेंद्रीकरण यासारख्या योजनांविषयी मार्गदर्शन केले आहे. यावरून भारतातील शोषित, पिडीत जनतेच्या हितासाठी व त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी बाबासाहेब किती जागरूक होते हे

लक्षात येते. सामाजिक व जातीआधारित विषमता कमी करायची असेल तर आर्थिक समता आली पाहिजे. आर्थिक समता सामाजिक समता व न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी महत्वपुर्ण ठरू शकते याविषयीची त्यांची भुमिका ठाम होती.

भारतीय समाजव्यवस्थेविषयी भुमिका:

भारतीय समाजव्यवस्था ही चातुर्वर्ण्य व जातव्यवस्थेवर आधारलेली आहे. ही व्यवस्था अशीच कायम राहावी यासाठी धार्मिक, सामाजिक व राजकिय स्तरावरसुध्दा जाणीवपुर्वक प्रयत्न केले जातात. या व्यवस्थेत श्रमविभागणी, सत्ताविभागणी ही जातीव्यवस्थेवर करण्यात आली आहे. अशी व्यवस्था निर्माण होण्याला कोणताही शास्त्रीय पुरावा नाही परंतु तरीसुध्दा वर्णव्यवस्थेतील त्रैवर्णांनी सतत शुद्रवर्णाचे शोषण करावे, त्यांना सर्व संधीपासुन वंचीत ठेवावे असे विधिलिखीत असल्याचे भासवून व त्याला जाती–पोटजातींची जोड देऊन दाबुन ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. मौर्य कालखंड सोडला तर भारतीय भारतीय समाजव्यवस्था ही सतत गुलामांची व्यवस्था म्हणुन ओळखली गेली आहे. जातीव्यवस्थेतुन रक्तशुध्दी, वर्णशुध्दीची संकल्पना रूजविण्याचे कार्य धार्मिक ग्रंथातुन होतांना दिसते. वेद, स्मृती यासारखे ग्रंथ तर वर्णव्यवस्था, स्पृश्य–अस्पृश्यता, विटाळ, मानवी विषमता यासाठीच प्रसिध्द आहेत. मनुस्मृतीसारखा जाचक व नीचतेची वागणुक सांगणारा धर्मग्रंथ बाबासाहेबांनी जाहीरपणे दहन केला. भारतीय जातीव्यवस्थेइतकी नीच मानवी समाजव्यवस्था इतर कुठल्याही देशात पहावयास मिळत नाही याचे अनंत दाखले बाबासाहेबांनी 'ॲनहिलेशन ऑफ कास्ट' या ग्रंथात दिलेले आहेत.

भारतीय जातीव्यवस्थेच्या दोन बाजु बाबासाहेब विशद करतात. एक ती लोकांना विभिन्न जमातीत विभागते तर दुसरी जमातींना एकाहुन दुसरी श्रेष्ठ अशा क्रमाने सामाजिक स्थान निश्चिती करते. उतरंड निर्माण करते. एका वर्गाने दुसऱ्या वर्गावर अन्याय करावा अशी शिकवण देते आणि म्हणुन जातीव्यवस्थेच्या उच्चाटनासाठी बाबासाहेबांनी केलेले विधान महत्वाचे वाटते. ते म्हणतात जोपर्यंत जातीयतेची उतरंड कायम आहे आणि एका वर्गाकडून दुसऱ्या वर्गाला दिली जाणारी अन्यायपुर्ण वागणुक सर्वत्र तशीच चालु आहे तोपर्यंत या देशात स्वतंत्र समाजाची निर्मिती ही केवळ एक कल्पनाच ठरणार आहे. अस्पृश्यतेची भावना लोकांच्या मनात इतकी खोलवर रूजलेली व चिवट बनली आहे की ती सहजासहजी नष्ट होत नाही. यावर उपाय म्हणुन बाबासाहेब आंतरजातीय विवाहाविषयी आग्रही भुमिका घेतात. आंतरजातीय विवाहाच्या माध्यमातुन रक्तसंक्रमण होईल रक्तशुध्दी, वंशशुध्दी सारख्या संकल्पना नाहीशा होतील. आंतरजातीय विवाहातुन नवीन समाज उदयास येईल. जातींचे समुळ उच्चाटन होईल.

जाती निर्मुलनासाठीची आंदोलने:

'गुलामाला गुलामीची जाणीव करून दिली की तो गुलामगिरीविरूध्द पेटुन उठेल' हे बाबासाहेबांचे विधान जाती निर्मलनासाठीच्या लढयाला समर्पक आहे. अस्पृश्यांना त्यांचे हक्क व अधिकार प्राप्त व्हावेत. पशुपेक्षाही हीन जीवन जगत असलेल्या समाजाला नरकयातनेतुन बाहेर काढले पाहिजे. या जमातीला स्वाभीमानाने जीवन जगण्याची परिस्थिती निर्माण करून देण्यासाठी, अस्पृश्यांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडण्यासाठी डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी सामाजिक

न्यायाच्या दृष्टीने अनेक आंदोलने केली. यातील कांही आंदोलनांचा आढावा येथे घेण्यात आला आहे. त्यापैकी

१) महाडचा पाणी हक्कासाठी सत्याग्रह (२० मार्च १९२७): भारताच्या समाज सुधारणेच्या आंदोलनात महाड येथील चवदार तळयाचा सत्याग्रह सुवर्णक्षरांनी लिहुन ठेवण्यासारखा आहे. जातीयवादाची तटबंदी फोडून काढण्यासाठी अस्पृश्यांनी केलेला पहिला उठाव असे त्याचे वर्णन केले तर ती अतिशयोक्ती होणार नाही. या सत्याग्रहाचे वैशिष्टय असे होते की, या लढयात हजारो अस्पृश्य स्त्री–पुरूष सहभागी झाले होते. एक समुदाय आपल्यावर झालेल्या सामाजिक अन्यायाविरूध्द आवाज उठविण्यासाठी व आपल्या हक्कासाठी एकत्र आला होता. सामुदायीक सत्याग्रह म्हणुनही या सत्याग्रहाची ओळख आहे. शांततेच्या मार्गाने झालेला हा सत्याग्रह मानवी समाजाच्या पांच हजार वर्षापुर्वीच्या इतिहासात कधीही झाला नाही म्हणुन ही घटना महत्वाची ठरते. गांवगाडयाच्या प्रथा आणि रूढी मोडण्याचे धैर्य कोणी करू शकत नव्हते अशा स्थितीत स्पृश्य समाजाने दिलेल्या आव्हानाला अस्पृश्यांनी राजरोसपणे व खंबीरपणे परिषद भरवून व मोर्चाने जाऊन चवदार तळयाचे पाणी ओंजळीने प्राशन करावे हीच बाब सामाजिक न्यायाच्या हक्कासाठी महत्वपुर्ण मानली जाते.

मुंबई विधीमंडळाने एका ठरावाव्दारे तळे, विहीरी, पाणवठे अशा सार्वजनीक ठिकाणी पाणी भरण्यास अस्पृश्यांना कोणी मनाई करू नये यासाठी कायदे केले होते. मात्र या कायद्याची अंमलबजावणी सामाजिक पातळीवर होत नव्हती. अस्पृश्यांना पाणी भरणे तर सोडाच पण त्यांच्या सावलीचाही विटाळ स्पृश्यांना झाल्याचे चालत नसे. अक्षरओळख तर सोडाच पण संस्कृतचा एखादा शब्द जरी चुकुन कानावर पडला तर कानात गरम शिसे ओतण्याची धर्मग्रंथांची आज्ञा होती. पाप–पुण्याचे, स्वर्ग–नरकाचे थोतांड रचुन वरिष्ठ वर्णाच्या धुर्त मंडळींनी अस्पृश्यांना शतकानुशतके गावाच्या बाहेर ठेवले. सर्वप्रकारची घाण कामे त्यांच्याकडून सक्तीने करून घेतली. नरकयातना, पशुपेक्षाही हीन दर्जाची वागणुक त्यांना दिली जात होती.महाडचे तळे सर्व जातीधर्मासाठी खुले केले असल्याची घोषणा केलेली असली तरी प्रत्यक्षात मात्र सवर्णांची दादागिरी असल्यामुळे कोणीही अस्पृश्य तेथे पाणी घेण्यास जात नसे. पाण्यासारखी मुलभुत गरज भागविण्यासाठीही अस्पृश्यांना सवर्णांवर अवलंबुन रहावे लागते यापेक्षा वाईट काय असणार?

म्हणुनच बाबासाहेबांनी अन्यायाविरूध्द बंड करण्यासाठी महाडच्या चवदार तळयापासुन सुरवात केली. सत्याग्रहाच्या आदल्या दिवशीच सुमारे वीसहजार अनुयायी अनवाणी पायाने भाकरी सोबत घेऊन महाडमध्ये एकत्र जमले होते. या सत्याग्रहात स्त्रियाही मोठया प्रमाणात सहभागी झाल्या होत्या. ठरल्याप्रमाणे सत्याग्रह पार पडला बाबासाहेबांसोबत त्यांच्या हजारो अनुयायांनी ओंजळीने चवदार तळयाचे पाणी प्राशन केले. याप्रसंगी बाबासाहेबांनी केलेले विधान अतिशय मार्मिक आहे. बाबासाहेब म्हणाले, 'चवदार तळयाचे पाणी पिऊन आम्ही अमर होणार नाहीत किंवा आमच्यावरील पापही या पाण्याने धुवून निघणार नाही. परंतु जे पाणी नैसर्गिक आहे. सर्वांच्या मालकीचे आहे. त्या पाण्यावर आमचाही हक्क असला पाहिजे. इतरांप्रमाणे आम्हालाही पिण्यासाठी पाणी उपलब्ध झाले पाहिजे आणि त्यासाठी आम्ही हा लढा दिला आहे'. या सत्याग्रहाने महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर भारतातील साऱ्या अस्पृश्य समाजात जागृतीची एक प्रचंड लाट निर्माण झाली. हजारो वर्षे दडपला

गेलेला समाज आपल्या हक्कांसाठी जागृत होऊन संघटितपणे संघर्ष करण्यासाठी तयार होऊ लागला. चवदार तळयाच्या सत्याग्रहाने पारंपारिक रूढी परंपरा असलेल्या धर्माची चौकट मोडण्याचे धैर्य बाबासाहेबांनी दाखविले हेच या सत्याग्रहाचे धर्मसंगराचे फलीत म्हणता येईल. १६ मार्च १९३७ ला चवदार तळयावरील अस्पृश्यांच्या पिण्याच्या पाण्याचा हक्क न्यायालयाने कायम केला.

२) मनुस्मृती दहन (२५ डिसेंबर १९२७): दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या शतकात म्हणजेच १६०० वर्षांपुर्वी मनुस्मृती लिहीली गेली असे मानले जाते. या ग्रंथात १२ अध्याय आणि २६८४ श्लोक होते. मनुस्मतीला वेदाचा आधार देण्यात आला होता. वेद म्हणजे परमेश्वराची निर्मिती. मानवाची निर्मिती ब्रम्हदेवाने त्याच्या शरीरापासुन केली व त्यांचे कार्यही त्यानेच ठरवुन दिले अशा भ्रामक व तत्वहीन समजुतीवर आधारलेला हा ग्रंथ होता. चातुर्वर्ण्याचा मनुस्मृतीत असलेला उल्लेख हा वर्णातला जन्म संचीतामुळे होतो म्हणजे पुण्य केले कि ब्राम्हण निर्माण होतात आणि पाप केल्यास शुद्रांची निर्मिती होते अशा श्रध्दांवर आधारित होता. स्त्रिया आणि शुद्रांबाबत या ग्रंथात लिहिलेले विचार त्या विचारांचा समाजावर असणारा पगडा व वर्चस्व, हे वर्चस्व नाकारणे म्हणजे पाप अशी भावना असल्यामुळे वैज्ञानिक दृष्टीकोन मानणाऱ्या बाबासाहेबांनी हा ग्रंथच नाहीसा केला पाहिजे अशी भुमिका घेतली. हा ग्रंथ म्हणजे मानवात भेद करणारा, विषमतेला आधार देणारा आहे असे बाबासाहेब मानतात.

''बहिष्कृत भारत'' या पाक्षिकात बाबासाहेब मनुस्मृतीच्या दहनाबद्दल सांगतांना म्हणतात कि, 'आम्ही मनुस्मृतीचे जे वाचन केलेले आहे त्यावरून आमची खात्री झाली आहे कि या ग्रंथात शुद्र निंदा करणारी, त्यांचा उपमर्द करणारी, कुटाळ उत्पत्तीचा कलंक माथी मारणारी व त्यांच्याविषयी समाजात अनादर वाढविणारी वचने ओतप्रोत भरली आहेत. त्यात धर्माची धारणा नसुन असमानतेची धुळवड भरली आहे. आणि म्हणुन आम्ही मनुस्मृतीची होळी करीत आहोत.' हिंदुचे सर्वेसर्वा असणाऱ्या धर्मग्रंथाचा जाहीरपणे दहन कार्यक्रम घेण्याचे धाडस बाबासाहेब दाखवितात यावरूनच त्यांची निर्भीड वृत्ती, धर्माची चिकित्सा करण्याची प्रवृत्ती लक्षात येते. हा सत्याग्रह यशस्वी होऊ नये म्हणुन जमावबंदीचे १४४ कलम लागु करण्यात आले होते. परंतु बाबासाहेबांवर असीम श्रध्दा असणारे, त्यांचे हजारो स्त्री–पुरूष अनुयायी मोठया संख्येने या सत्याग्रहास हजर होते. या सर्वांनी आपली सामाजिक गुलामगिरी मनुस्मृतीच्या रूपाने जाळुन टाकली व एका नवीन मानवी समतेच्या लढयास सुरवात केली असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. खरे तर बाबासाहेब हिंदु धर्माच्या विरोधी नव्हते उलट हिंदु धर्मातील जातीभेद नष्ट करून धर्माचे ऐक्य बळकट केले पाहिजे. समता व बंधुतेची भावना रूजविली पाहिजे याविषयी ते आग्रही होते. हिंदु कोड बिल हे त्याचेच प्रतीक होते. बील संमत केले नाही म्हणुन आपल्या पदाचा राजीनामा देण्याइतपत स्वाभीमान त्यांच्यात होता हे विशेष!

मनुस्मृती दहनानंतर भारतातल्या सर्वच अस्पृश्य समाजात एक नवचैतन्य निर्माण झाले. अस्पृश्यांची अस्मिता जागृत झाली. आत्मविश्वास गमावलेला हा समाज पुन्हा नवचैतन्याने स्वत:च्या न्यायहक्कांसाठी लढे देण्यास समर्थ बनला.

३) काळाराम मंदीर प्रवेश सत्याग्रह (०२ मार्च १९३०): अस्पृश्य समाजावर अन्याय करणारी शक्ती स्थळे शोधुन काढून त्यावर प्रहार करण्याची कुशाग्र बुध्दी बाबासाहेबांच्या जवळ होती. राम म्हणजे

हिंदुंचे उच्च दैवत! रामाचे मंदीर अस्पृश्यांसाठी खुले व्हावे यासाठी सत्याग्रह करण्यामागे बाबासाहेबांचा हेतु सवर्ण हिंदुंच्या हदयातला राम जागृत करण्याचा होता. दगडाच्या मुर्तीत देव शोधण्यापेक्षा मानवाच्या अंगी असलेला देव समजुन घ्यावा अशी सवर्णांकडून अपेक्षा होती. नाशीकचे काळाराममंदीर हे जरी खाजगी असले तरी त्याला त्यावेळच्या सरकारकडून अनुदान प्राप्त होत होते. याचाच अर्थ असा की ते मंदीर सार्वजनीक होते मग केवळ अस्पृश्य म्हणुन विशिष्ट जातींना मंदीरात प्रवेश नाकारण्याचे काहीच कारण नाही. ही सद्सदविवेकबुध्दी बाबासाहेबांच्या ठायी होती. मंदीर प्रवेशामुळे अस्पृश्यांना मोक्ष मिळणार आहे अशी त्यांची भाबडी भावना नव्हती. मंदीरप्रवेशाने दु:ख, दारिद्रय, अज्ञान, लाचारी संपणार आहे असेही त्यांचे मत नव्हते. तर इतरांच्या बरोबरीने हिंदु म्हणुन देवालयात प्रवेश करण्याचा हक्क आहे हे त्यांना इतरांना खडसावून सांगायचे होते. समतेचा हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांना मंदीर प्रवेश हवा होता. हा सत्याग्रह म्हणजे माणूसकीला कलंक असलेल्या जातीयव्यवस्थेविरूध्द होता हे त्यांनी खंबीरपणे सांगीतले. अशाच प्रकारचे मंदीर प्रवेशासाठी अस्पृश्य समाजाने बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली पुणे येथील पर्वती मंदीर, अमरावतीचे अंबाबाई मंदीर, रत्नागिरीचे विठ्ठल मंदीर येथे सत्याग्रह केला. काळाराम मंदीराचा सत्याग्रह मात्र दिर्घकाळ चालला. शेवटी ब्रिटीशांच्या मध्यस्थीने तथाकथीत हिंदु सनातनवाद्यांनी काळाराम मंदीर अस्पृश्यांसाठी खुले केले. त्रावणकोरच्या राजाने आपल्या संस्थानातील १६०० देवालये अस्पृश्यांसाठी खुली केलीत तर म्हैसुरच्या राजाने दसऱ्याच्या दिवशी होणाऱ्या उत्सवात अस्पृश्यांना सहभागी करून घेतले.

४) महारवतन आणि खोती पध्दतीविरूध्दचा लढा: १७ नोव्हेंबर १९३७ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महारवतन व खोतीपध्दती नष्ट करण्यासांबधीचे विधेयक विधिमंडळात मांडले. त्यावेळी महाराष्ट्रामध्ये वतनदारी पध्दती अस्तित्वात होती. वतन म्हणजे महारांना जमीनीचा छोटासा तुकडा दिला जाई त्याबदल्यात महारांनी गावकीची स्वच्छतेची व सांगेल ती कामे करावी असा प्रघात होता. महार म्हणजे गावकीच्या तैनातीला चोवीस तास हजर असलेला गुलाम! वेळ काळाची तमा न बाळगता अशा वतनदार महाराने गावकीला वाहुन घ्यावे असा जणु नियमच होता. भीक मागणे, मिळेल त्या भाकरतुकडयावर आपली गुजराण करणे असे त्याचे लाचार जगणे असायचे. महारांनी अशा वतनाचा त्याग आत्मसन्मानासाठी केला पाहिजे यासाठी बाबासाहेबांनी चळवळ केली. खोती जमीनदारी पध्दती नाकारून रयतवारी पध्दती सुरू करावी याविषयीही त्यांनी लढा दिला आहे. आत्मसन्मानासोबतच राजकिय सत्तेतही अस्पृश्यांना स्थान मिळाले पाहिजे यासाठी पुणे करार, गोलमेज परिषदेतील ठराव आग्रहाने मांडणारे बाबासाहेब हे केवळ थोर नाहीत तर मानवमुक्तीच्या लढयातील एक अग्रणी म्हणुन त्यांचा उल्लेख करावा लागेल. सामाजिक न्यायाची चळवळ, जातीय विषमता कमी करण्यासाठी व माणसाला माणसाप्रमाणे वागविण्यासाठी मार्गदर्शन बाबासाहेबांच्याशिवाय अपुर्ण आहे.

निष्कर्ष:

- अस्पृश्य, दलीत, मागासजाती–जमातींना जातीयतेच्या विषम विळख्यातुन बाहेर काढून सामाजिक न्यायाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी बाबासाहेबांनी सामाजिक आंदोलनासोबत वैधानिक तरतुदी

संविधानाअंतर्गत केल्या आहेत. ज्याचा फायदा आज भारतातील अठरापगड जाती जमातीं शिक्षण, नोकरी आणि राजकिय क्षेत्रात घेत आहेत.

- जातीधारित बंधने मोडून सर्वच जातीतील माणसांना समान न्याय मिळाला पाहिजे यासाठी धर्मात राहुन धर्माविरोधी बंडखोरी करण्याचे धाडस हे बाबासाहेबच दाखवू शकतात.
- बाबासाहेबांकडे असलेली प्रगल्भ बुध्दीमत्ता, तर्कविवेक विचारनिष्ठा, विचारांची स्पष्टता आणि खंबीर ध्येयवाद यामुळे प्रचलित सनातन्यांविरूध्द बंड करण्याची ताकद त्यांनी केलेल्या आंदोलनातुन दिसुन येते.
- मंदीरप्रवेश, चवदार तळयाचा सत्याग्रह हे केवळ हक्कासाठी होते असे नाही तर अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातींना समान न्याय देण्यासाठी केलेले होते.
- हक्क स्वाभीमानासाठी असले पाहिजे हे त्यांच्या विचारातुन स्पष्ट होते.
- बाबासाहेबांनी हिंदु धर्माला विरोध केला नाही तर धर्मात सांगीतलेल्या रूढी परंपरा, चालीरिती, जातीव्यवस्था, विषमता, शोषण यांना त्यांचा विरोध होता.

संदर्भ सुची:

१) डॉ. आंबेडकर बी. आर. (२०१३) जातीसंस्थेचे निर्मुलन

२) डॉ. फडके भालचंद्र (१९८९) डॉ. आंबेडकरांचे समाजचिंतन

३) फडके य. दि. (१९९८) आंबेडकरी चळवळ

४) कीर धनंजय (१९८९) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

५) डॉ. मेणसे कृष्णा (२००६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक व राजकिय चळवळी

६) शहा घनश्याम (२००८) दलीतांची अस्मिता आणि राजकारण

७) योजना (एप्रिल २०११)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे यांचे शिक्षणविषयक विचार

यल्लावाड ज्ञानेश्वर प्रल्हाद
संशोधक विद्यार्थी,
(राज्यशास्त्र)
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

प्रस्तावना :-

विसाव्या शतकात आपल्या कार्य व कर्तुत्वाने कामाचा ठसा उमटविला अशा व्यक्तीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समावेश होतो. "शिका, संघटित व्हा, आणि संघर्ष करा" या तीन तत्वात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शैक्षणिक विचाराचे सार मांडले आहे. समाजातील परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी शिक्षणाची क्रांती घडवून आणणे महत्त्वपूर्ण होते. जनमानसात शिक्षणाविषयी जागृती निर्माण करुन समताधिष्ठीत मूल्यांची जपवणूक करुन त्यांनी आधुनिक भारताची निर्मिती केली. स्त्रीशिक्षण दलित, दुर्बल,शोषित-पीडीत समाजातील सामाजिक क्रांती घडविण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सिंहाचा वाटा असलेला दिसून येतो. आजच्या वर्तमानकाळातील दारिद्र्य, गरिबी,निरक्षरता, अंधश्रद्धा, आर्थिक विषमता व पिळवणूक , जात, धर्म, वर्ण, स्त्रीच्या समस्या, शेतकऱ्याचे प्रश्न, देशाच्या एकतेचा प्रश्न, भ्रष्टाचार इत्यादी अनेक समस्याचे निवारण करण्यासाठी शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार आजच्या काळातसुध्दा महत्त्वपूर्ण आहेत का ? याची चिकित्सा या शोधनिबंधामध्ये करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
२. डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचाराची वर्तमानकाळातील उपयुक्ततेचा आढावा घेणे.

संशोधनाचे गृहितके :-

१. मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार आजही उपयुक्त आहेत.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन पूर्णतः द्वितीय स्तोतावर आधारीत आहे. वरील उददेशास अनुसरून उपलब्ध असलेले ग्रंथ, पुस्तके, अहवाल, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सग्रहीत भाषणे व प्रसिध्द झालेले विविध संशोधन अहवाल यांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार :-

डॉ. आंबेडकरांच्या मते, "व्यक्तीला जाणीव देतात ते शिक्षण होय"[१] शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे मूलभूत साधन असून भारतीय समाजाची ती गरज आहे. शिक्षण हे मानवाला भयमुक्त बनविते एकता शिकविते आणि आपल्या जन्मसिध्द हक्कांबाबत सजग करते. शिक्षण मानवाला रोजगार प्राप्त करुन देतोच त्याचप्रमाणे समाजात समानतेची भावना निर्माण करतो. शिक्षण हेच समाजपरिवर्तनाचे अंग व साधनही आहे. म्हणून प्रत्येकाने शिक्षण घ्यायलाच हवे असा त्यांचा आग्रह होता. शिक्षणाअभावी मनुष्य म्हणजे निव्वळ पशू असे त्याचे मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, "उपासमारीने शरीराचे शोषण कमी झाल्यास माणूस हिनबल होऊन अल्पायुषी होतो. तसेच

शिक्षणाच्या अभावी तो निर्बुद्ध राहिल्यास जीवंतपणी गुलाम होतो[२]" शिक्षण माणसाची शोषणातून मुक्तता करते आणि जीवनाची जाणीव, जगाची ओळख व स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करुन देते. तसेच माणसाला माणूस म्हणून जगण्याची संधी मिळते. सर्व प्रकारची विषमता दुर करण्यासाठी आणि सामाजिक लोकशाही प्राप्त करुन घेण्यासाठी शिक्षण हा एक प्रभावी मार्ग आहे. सम्यता व संस्कृती शिक्षणाचा पाया आहे असे त्यांचे मत होते.[३]

डॉ. आंबेडकरांनी ज्ञान, स्वाभिमान, शील या तीन मूल्यांना जास्त महत्त्व दिले. देशातील प्रत्येक तरुणांनी शिक्षण घेताना हे मूल्य अंगीकारले पाहिजे. आजच्या सुशिक्षित व तरुण पिढीनी आपली जबाबदारी ओळखून सतकार्यास लागले पाहिजे. ती परिस्थिती फक्त तरुण वर्गच बदलू शकतात. "तरुणांनी नेहमी आपल्यापुढे उदात्त ध्येय ठेवले पाहिजे." चांगल्या तरुणाच्या हातात शिक्षणाचे शस्त्र असणे काळाची गरज आहे. तरुणांनी आपल्या शिक्षणाचा उपयोग आपल्या दिनदूबळ्या, दलित, दूर्बल जनतेच्या उद्धारार्थ करावे. तसेच शिक्षणाने तरुणामध्ये स्वतःची बरी-वाईट बाबींचा विचार निर्माण करण्याची क्षमता निर्माण होते. व्यक्तीला अनयायाविरुध्द उठाव करण्याचे सामर्थ्य आणि त्यांची जाणीव केवळ शिक्षणामुळे होऊ शकते. म्हणून स्वतःचा व समाजाचा उद्धार करावयाचा असेल तर शिक्षण घेणे गरजेचे आहे.[४] डॉ. आंबेडकरांनी तरुण पिढीला दिलेला संदेश आजही उपयुक्त असलेला दिसून येतो.

भारतीय समाजामध्ये जाती, धर्म, पंथ, वंश, भाषा, प्रदेश इत्यादीमध्ये विषमता दिसून येते. त्यामुळे जनसामान्याची सतत पिळवणूक होताना दिसते. शोषण, अन्याय, पिळवणूकीपासून मुक्त होण्यासाठी व्यक्तीला शिक्षण घेणे आवश्यक आहे. विविध समाजबांधवात त्याचे हितसंवर्धन व सामंजस्याचे वातावरण तयार करण्याची जाणीव निर्माण झाली पाहिजे. सर्वप्रकारची विषमता नष्ट करुन समताधिष्ठित सामाजिक लोकशाही प्राप्त करण्यासाठी शिक्षण ही विषमता व शोषणमुक्तीची पायवाट होती. त्यामुळे सामाजिक प्रगती व विकास घडून येण्यास मदत होते. माणसाला माणूस म्हणून जगण्यास पात्र बनविणारे मानवाला माणसांचा दर्जा प्राप्त करुन देणारे, माणसाला माणूस म्हणून स्विकारणारे, प्रज्ञा, शिल, करुणेचा पालन करणारे, आपल्या समाजाची, राष्ट्रभक्तीची शिकवणूक देणारे समता, स्वातंत्र्य, बंधूता यांचे तंतोतंत पालन करायला लावणारे शिक्षण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अभिप्रेत होते.[५]

डॉ. बाबासाहेबांना मानवतावादाचं संस्कार करणार शिक्षण हवं होत. जाती, वर्ण, धर्म यांना नष्ट करणाऱ्या शैक्षणिक विचारांची बाजू त्यांनी उचलून धरण स्वाभाविक होत. अस्पृश्यता, गुलामगिरी, अप्रतिष्ठा त्यांचे दाहक काटे जिव्हावरी लागले होते. त्यासाठी सर्वांना शिक्षण खुल हवं होत. समाजात मानवता व सामाजिक बांधिलकीच्या नात्याने शिक्षणाकडे व्यक्तिविकासाचे साधन म्हणून पाहिले पहिजे. सर्वांना शिक्षण मिळाव म्हणून पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी, मिलींद कॉलेज या शिक्षणसंस्थामधून शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. शिक्षण हे समाजप्रबोधन व परिवर्तनाचे साधन आहे. शिक्षणामुळे अज्ञान, निरक्षरता, सामाजिक गुलामगिरी, अंधश्रद्धा, शोषणापासून मुक्त होता येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे प्राथमिक, माध्यमिक, व उच्च शिक्षणासंबंधीचे विचार मूलगामी होते. ग्रामीण भागापर्यंतचा विद्यार्थी शिकला पाहिजे. त्यासाठी त्यांनी भारतीय राज्यघटनेत सर्वांना शिक्षण मिळाले पाहिजे. म्हणून जाणीवपूर्वक कलम समाविष्ट केले आहे. यामुळे शिक्षण हा विषय सर्व समाजातील लोकांचा हक्क व मुलभूत अधिकार बनला आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेतून लोकशाहीच मूलमंत्र दिला. समता, न्याय, बंधूता, स्वातंत्र्य, या तत्वातून समाजाची जडणघडण होईल अशी अपेक्षा त्यांना होती. डॉ. आंबेडकर सर्वांना शिक्षण घ्या. व उत्तम सुजान नागरिक बना असे सांगत. लोकशाही यशस्वी करायची असेल तर नैतिक मूल्याधिष्ठित समाजाची अत्यंत गरज आहे.[६] आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाअंतर्गत शिक्षणाचा पुरस्कार केल्याने भारतीय राज्यघटनेत कमल २१ अ मध्ये ६ ते १४ वयोगटातील मूला-मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणे मुलभुत अधिकार झालेला दिसून येतो. त्यामुळे समाजातील तळागाळातील घटकापर्यंत शिक्षण पोहचण्यास मदत झाली आहे. लोकशाही माध्यमातून सामाजिक न्याय व शिक्षणामुळे वर्षानुवर्षे खितपत पडलेल्या समाजाला मुक्त होता आले हे सत्य नाकारता येत नाही. याशिवाय समाजातील सर्व गोरगरीब, दलित, दूर्बल घटक, स्त्रिया यांची दैन्यावस्था दूर होण्यासाठी शिक्षण महत्त्वाचे साधन आहे.

डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्रियांच्या विकासाला गती आणि दिशा दिली. हिंदूकोड बिलामार्फत स्त्रियांना माणूस म्हणून जगण्याचा नवा मंत्र प्राप्त करुन दिला. स्त्रियांनी नैतिक, वैचारिक मूल्य शिक्षणाद्वारे आत्मसात करावीत. स्वालंबन, स्वाभिमान, आत्मोद्वार शिक्षणामुळेचे होतो. तसेच शिक्षणात स्त्रीने अग्रेसर रहावे. कारण भावी पिढीवर संस्कार होतो तो आईमार्फत म्हणून स्त्री प्रथम शैक्षणिकदृष्ट्या संस्कारक्षम प्रगत असणे आवश्यक आहे. स्त्रीयांनी आपली प्रगती साधवी. आपला विकास घडवून आणावा. यासाठी त्यांनी प्रत्यक्षात मूलीसाठी वस्तीगृहे, शिष्यवृत्ती, फी-माफी व आर्थिक सवलतीच्या योजना राबविल्या. तसेच वृत्तपत्रे व मासिकाच्या माध्यमातून स्त्रीयांमध्ये शिक्षणाविषयी जागृती घडवून आणली. डॉ. आंबेडकरांना शिक्षणातून विनयशील व चारित्र्यसंपन्न स्त्री निर्माण करावयाची होती. स्त्री शिक्षित झाली तर समाजात स्त्री शिक्षणातून जागृती घडवून आणेल आणि शिक्षणाने समाजपरिवर्तन घडून येईल.[७] आज स्त्रियाने शिक्षण घेऊन अनेक क्षेत्रांमध्ये आपले परुषांबरोबरचे कर्तृत्वसिध्द केलेले दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर थोर देशभक्त होते. देशाबद्दल ते म्हणत "रक्ताचा थेंब माझ्या शरीरात असेपर्यंत माझ्या देशाचे मी रक्षण प्राणपणाने करीन." तेव्हा सर्वसामान्य माणूस लक्षात घेऊन त्यांनी शिक्षणविषयक विचाराची जडणघडण केली. शिक्षण हे मूळभर उच्चवर्णियांची मिरासदारी होऊ नये. सर्वांना मिळणारे सशक्त माध्यम व्हावे. समाजाच्या तळागाळातील लोकांच्या सुप्त शक्तीचा विकास होऊन त्याच्या राष्ट्रबांधणीत, देशाच्या उभारणीत, राष्ट्रीय ऐक्यात त्यांचा सहभाग लाभावा. शिक्षक हा राष्ट्राचा सारथी आहे. त्याच्या हाती शिक्षणाच्या सर्व नाड्या असतात. शिक्षकांनी मुलांना चांगल संस्काराबरोबर, समजाची जाणीव व राष्ट्राविषयी प्रेम असणारे शिक्षण देणे महत्त्वाचे आहे. शिक्षकांनी आपल्या कार्याच्या म्हणजेच शिक्षणाच्या माध्यमातून या देशाला व देशातील माणसाला वैभव आणि समृध्दीच्या शिखरावर घेऊन जातील. राष्ट्र व समाजामध्ये आपले स्थान निर्माण करतील. याशिवाय प्रत्येक नागरिकांना शिक्षणासोबतच शिल, प्रज्ञा, सदाचार शिकवणूकीची आंबेडकरांना अपेक्षा होती. कारण सुशिक्षित शिलवान व चारित्र्यवान माणूस हा समाजाची व देशाची सेवा करु शकतो शिक्षणजलाशयाचा पुरवठा करुन राष्ट्रीय ऐक्याचा वृक्ष जेव्हा फोफावत जाईल तेव्हाच देशाचे भाग्य उदयास येईल. [८]

मानवी जीवन सुधारण्यासाठी व सर्वांगीण विकास करण्यासाठी शिक्षण हे महत्वपूर्ण शस्त्र आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीचे विचार बदलतात व्यक्तीच्या सर्वागीण विकास शिक्षणामुळेच होतो. त्यास बरेवाईट काय असते याची शहनिशा करता येते. व्यक्तीला अन्यायविरुध्द व इतर सर्व प्रकाराच्या

शोषणाविरुध्द चीड निर्माण होत असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "शिक्षण हे वाघीणीचे दुध आहे"[९] जो तो प्राशन करील गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून दारिद्र्य, गरिबी, निरक्षरता, गूलामगिरी, आर्थिक पिळवणूक, जाती, धर्मांसंबंधी भेदभाव, स्त्रियांच्या समस्या, देशाच्या एकतेची समस्या, इत्यादी विरुध्द आज जनता शिक्षण घेऊन जागृत झाल्यामुळे प्रतिकार करत असलेले आपल्याला दिसून येते. याशिवाय सामाजिक आरक्षण, शिष्यवृत्ती, मागासवर्गीय वसतीगृह, फीमध्ये सवलत आणि विविध प्रकारच्या सोई-सवलती सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने दिल्या जातात त्याची फलश्रृती थोड्याफार प्रमाणात का होईना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते हे नाकरता येत नाही.

निष्कर्ष :

शिक्षण म्हणजे परिवर्तन हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचाराच मुख्य सुत्र होत. समाजातील तळागाळापर्यंत शिक्षण पोहचविण्यास मदत झाली. शिक्षणामुळे जात, धर्म, वर्ण, प्रांत, भाषा इत्यादीमध्ये भेदभाव कमी होऊ लागला. तसेच समाजात जनजागृती निर्माण होऊन माणसाला माणूस म्हणून जगता येऊ लागले. तसेच युवापिढीच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास झाल्याने आपल्या समाजाची प्रगती झपाट्याने होत असलेले दिसून येत आहे. या शिवाय महिला सक्षमीकरण, राष्ट्रीय उन्नती व एकात्मता, आर्थिक विकास, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मूल्यांची जोपासना, दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगारनिर्मिती, समानहक्क व अधिकारांची प्राप्ती इत्यादी विविध प्रकारच्या बाबी शिक्षणामुळे साध्य करता आले. शोषित-पीडीत, शेतकरी, मजूर, आदिवासी व दलित समाजातील लोकांना समाजप्रवाहामध्ये आणून शैक्षणिक क्रांती घडवण्यात थोड्याफार प्रमाणात का होईना यश प्राप्त झाले आहे. शिक्षण ही एक अशी शक्ती आहे की ती प्रत्येक नागरिकास मिळाले तर राष्ट्र बलवान होते. अर्थात मानवाचा सर्वांगीण विकास व लोकशाहीचे संवर्धन करण्याचे कार्य शिक्षण करत असते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार आजच्या काळातही उपयुक्त असलेले दिसून येतात.

संदर्भसुची :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १८, भाग - १.
२. किर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तत्व व विचार, पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००३
३. पवार ना.ग., शिक्षणक्षेत्रातील विचारवंत, नुतन प्रकाशन, पूणे, २००७.
४. गायकवाड प्रदीप, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची समग्र भाषणे, खंड - ८, क्षितीज प्रकाशन, नागपूर - २००७.
५. फडके भालचंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, विद्या प्रकाशन, पूणे - २००४.
६. भाळे भा.ल., भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर - २००५.
७. काळे सुरेश, डॉ. आंबेडकरांची स्त्रीविषयक भुमिका, दिक्षाविशेषांक - २०१२.
८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषणे खंड - २०, भाग - १.
९. उल्हास राजज्ञ, डॉ. आंबेडकर एक कृतिशील विचार यात्रा, राजेश प्रकाशन, पूणे - २००९.
१०. लोकसत्ता, लोकमत, लोकराज्य २०१५.

आजची स्त्री

मनीषा तुकाराम खंडाळे
संशोधक विद्यार्थी
शंकररावजी चव्हाण कॉलेज ऑफ सोशल सायन्स
ॲन्ड रिर्सच रामनगर, जालना.

प्रस्तावना :

स्त्री किंवा महिला असा शब्द जरी उच्चारला किंवा या विषयावर काही बोला किंवा काही लिहून दाखवा असे म्हटले तरी आपल्या समोर जे चित्र उभे राहाते त्यामध्ये स्त्री ही अबला पारतंत्रात वावरणारी, तीचा छळ होतो, तीला बोलण्याचे मत व्यक्त करण्याचे व वागण्याचे ही स्वातंत्र नाही तसेच ती अनेक बंधनाच्या साखळ दंडात उभी असलेली दिसते.

आज आपल्यासमोर स्त्रियांचे हे चित्र दिसत असले तरी त्यासाठी कारणीभूत स्त्रीचा भूतकाळ किंवा इतिहास आहे.

उदाः सती जाणे , पतीच्या मृत्यूनंतर तीचे होणारे केशकर्तन, तीला मिळणारी वागणूक, विधवा पुनविवाहास विरोध , जरठ कुमारी विवाह, ही तीचा इतिहास आहे.

मात्र शोध निबंधाच्या निमित्ताने आज स्त्रिंयाचे हे चित्र न पाहाता थोडा सकारात्मक विचार करून तीच्या धनात्मक बाजूचा किंवा तीने केलेल्या तीच्या भूतकाळावर मात व त्यातून तीला मिळालेले यश व आपली शोषित व आश्रयित परीस्थिती वर मात करून ती कशी यशस्वी ठरली हा विचार मांडणे ही काळाची गरज आहे.

स्त्रीयांचे स्थान उंचावण्यासाठी कायदयाचे राज्य आणणे हे स्वातंत्र चळवळीचे उद्दीष्टये असले तरी भारत हें सार्वभौम समाजवादी धर्म निरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य आहे व देशाचा सर्व नागरीकांना सामाजिक न्याय, दर्जा आणि संधीची समानता देवून बंधूभाव निर्माण करण्याची मनीषाही त्यात व्यक्त करण्यात आली . स्त्रीयांना अनुकूल समानता तयार करण्याचा पाया यातून घातला गेला.

नक्कीच स्त्रीचे समाजातील स्थान बदलते आहे

भारत स्वतंत्र होवून ६० वर्ष कधीच उलटून गेले व या स्वतंत्र भारताने संधिानात अनुच्छेद १४ समान अधिकार, भेदभाव न करणे (१५ (१)) समान कायदा समान वेतन (३९ (घ)) हे स्त्री पुरूष समानतेचे अधिकार देतात. व स्त्रीला स्वंतत्र ओळख यातून मिळते. त्यामुळे ती दुय्यम असण्याचे किंवा तीने तसे समाजण्याचा प्रश्नच येत नाही.

आज आपण पाहातो की महिला या शब्दाबरोबर प्रेम, वात्सल्य, स्नेह, ममता या भावना समोर येतात. पण त्याचबरोबर शक्ति संपन्ना स्त्रीही समोर राहाते. २१ व्या शतकात स्त्रीने स्वतंची शक्ती ओळखली आहे आणि स्वतंच्या अधिकार व स्वातंत्रासाठी, अस्तित्वासाठी लढायला शिकली आहे. व आपले अस्तित्व परत मिळवण्यात यशस्वीही झाली आहे. हे आपणास अनेक उदाहरणावर दिसते.

खेळः सानिया मिर्झा , P.T. उषा सायना नेहवाल

साहित्य : सरोजिनी नायडू, अरू धती राय शोभा डे

कला / मनोरंजन : लता मंगेशकर, ऐश्वार्या रॉय

वाणिज्य : स्टेट बँक ऑफ इंडिया - अरूधती भट्टाचार्या

आय सी आय सी आय - चंदा कोचर

एच.डी.एफ सी - रेणू सुद कर्णाड

आर.बी. आय- इला भट्ट

आज आपण पाहातो की अनेक कुटूंबात एक मुलगी अपत्य आहे व पालक त्या मुलीला सर्व सुख सोयी व सकारात्मक परीस्थिती देण्यासाठी धडपड ताना दिसतात.

- मुलींना उच्च शिक्षण दिले जाते .
- मुलीच्या घरी तीचे आइ वडील राहतात (सासरी).
- मुलींना संपत्तीत समान अधिकार आहे.
- आजच्या स्त्रीचा आत्मविश्वास वाढून तीला अन्याया विरूद्ध उभी राहण्याची ताकद आली आहे.

स्त्रीयांची ही स्थिती नक्कीच कौतुकास्पद आहे मात्र तिला तिच्या स्वातंत्र्याची जाणीव अचानक झालेली नाही. त्यामागे बहुसंख्य लोकांचा त्याग बलीदान आणि संघर्ष आहे उदा: राजा राम मोहन रॉय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ताराबाई शिंदे, सावित्री बाई फुले व इतर अनेक.

प्राचिन काळः

प्राचिन भारतात स्त्री - पुरूष असा भेद नव्हता. त्यांना समान अधिकार होते. वेद काळामध्ये तर स्त्रियांना शिक्षण दिले जात. ऋग्वेदात स्त्रींयाचा विवाह ती परिपक्व झाल्यावर होत. उपनिषेद काळात तर अनेक स्त्रीया या संत होत्या व साध्वी ही होत्य उदा- गार्गी , मैत्रैयी .

पुढे स्त्रियांची ही स्थिती फार काळ टिकू शकली नाही कारण 'मनुस्मृती या ग्रंथाने बंधनात जखडून टाकले हा ग्रंथ स्त्रींयाच्या स्वातंत्र्याचा बाधा ठरला. त्याबरोबरच मुगल साम्राज्य व इस्लामी आक्रमणातून महिलांचे स्वांतत्र व अधिकारावर मर्यादा आल्या .

मध्ययुगीन काळः

स्त्रियांची स्थिती बदलण्यात मध्ययुगीन काळाचीही महत्वाची भूमिका दिसते. या काळात जौहर प्रथा, सती जाणे, बालविवाह , विधवा पुनविवाह, वर बंधन यासारख्या प्रथेमुळे स्त्रियांना अनेक त्रासाला , छाळाला व प्राणालाही सामोरे जावे लागले. अशा प्रतीकूल परिस्थितीही काही महिलांनी राजनीती व साहित्य क्षेत्रात बदल केले.

- रजीया सुलताना हिने दिल्लीवर शासन केले
- महाराणी दुर्गावती हीने १५६४ ला मुगल साम्राजी अकबराशी लढली
- महिला संत मीरा इ.

ब्रिटिश काळः

इग्रजाचे शासन भारतावर होते त्या काळामध्ये ईश्वरचंद्र विद्यासागर, ज्योतिबा फुले हे माहिलांच्या स्वातंत्र्यासाठी तसेच त्यांना बंधनातून मुक्त करण्यासाठी लढले. त्यांचे यश म्हणजे चंद्रमुखी बसू, कांदबीनी गागुली डॉ. आनंदी गोपाल जोशी यांनी त्याकाळामध्ये उच्च पदवी मिळवली होती.

स्वतंत्र भारत :

भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर तर महिलांची स्थिती बदलण्यात गती खऱ्या अर्थाने आली. राष्ट्रपती, प्रधानमंत्री, लोकसभा अध्यक्ष, प्रतीपक्ष नेताही त्या होवू लागल्या.

त्यामुळे स्त्रीबद्दल बोलत असताना, लिहित असतांना पूर्वी पासून स्त्री ही शोषीत आहे. व त्यामुळे त्यांनी काहीच इतिहास घडवला नाही. असे गृहितके मांडणे म्हणजे स्त्रीयांवर अन्याय होईल.

वास्तवीक पाहता प्राचीन काळापासून आजच्या आधुनिक काळापर्यंत स्त्रीया ह्या पुरुष प्रधान व्यवस्थेत असताना त्या आपल्यासाठी आवकाशच शोधत होत्या. उत्पादन पद्धतीत सहभागी होवून भौतिक संस्कृती घडवत होत्या व पितृसत्ते विरुद्ध आपला आक्रोश नोंदवत होत्या.

फेडरिक एगल्स याने 'द ओरिजन ऑफ द फॅमिली प्रायव्हेट प्रॉपर्टी ॲण्ड द स्टेट' (१९४५) या पुस्तकामध्ये एतिहासिक भौतिक वादाच्या आधारे स्त्रियाचे शोषण हे निसर्गदल नसुन ऐतिहासिक कालक्रम, कुंटूंबसंख्या, खाजगी मालमत्ता व राज्यसंस्था त्यांच्या उदया बरोबरच सुरु झाले. हे सांगितले आहे वास्तविक शेतीचा शोध जरी स्त्रियांनी लावला तरी हळूहळू शेतीची उत्पादन व्यवस्था पुरुषांच्या हातात गेली व मातृसत्ता तसेच पितृसत्ता यांच्या संघर्षातुन स्त्रियांचा पराभव वैश्विक झाला.

मनुस्मृती दहन :

२५ डिसेंबर १९२७ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महाडच्या चवदार तळ्यावर स्त्री व शुद्रांना गुलामगिरी च्या वेड्यामध्ये जखडून टाकणारे व धार्मिक नितीनियम सांगणारा मनुस्मृती हो ग्रंथ जाळला. त्यातुन त्यांना स्त्रीमुक्ती व मानवमुक्तीचा संदेशच द्यायचा होता. या गोष्टीचा आपण गौरव करतो तरी २० व्या शतकात बाबासाहेबान २००० वर्षापूर्वीचा ग्रंथ जाळावासा वाटला हे विचार करण्यासारखे आहे. या स्त्रियांची स्थिती बदलण्यात नक्कीच मदत झाली.

आजची स्थिती :

आज स्त्री 'चुल आणि मूल' या चौकटीतुन स्वंताला मुक्त केले आहे. कारण उच्चपद व उच्च शिक्षण ती घेत आहे. त्याचबरोबर ती आपले कुंटूंबही साभाळत आहे. चंद्रावर जावून संशोधन करत आहे. डॉक्टर इजिनिअर, पर्यटन, शास्त्रज्ञ, बॅकिग, व्यापार इ. सेवातही ती आपले वर्चस्व व गुणवत्ता दाखवू लागली आहे.

आज देशात एकूण ज्या स्त्रिया आहेत सर्वांची स्थिती अशीच आहे असे नाही. आदीवासी व ग्रामीण भागात आजही स्त्रियांची स्थिती फारशी बदलली नाही. तसेच शहरी भागातही अशी काही कुंटूंब आहेत जी स्त्रीयांच्या प्रगतीला बाधा ठरणारी मानसिकता बाळगतात. मात्र आज ज्या वेगाने स्त्री आपले पाऊल टाकत आहे. यातुन हळूहळू नक्कीच परीस्थिती बदलेल व तिही पुरुषासोबत खादा लावून चालेल कारण स्त्रियाना पुरुषांच्या पुढे नाही तर सोबत चालून समान अधिकार व स्थान मिळवायचे आहे.

आपण अपेक्षा करतो. की बाईची कामे करावे तर स्त्रीयानीही पुरुषाची कामे करायला हवी उदा : बॅक व्यवहार, बिल भरणे, गुतवणूक करणे, गाडी दुरुस्ती, इलेक्ट्रीक इ. कामे समजून शिकून घेणे गरजेचे आहे.

- जसे पुरुषाने स्त्रीच्या घरकामाची कदर करण्याची अपेक्षा आहे तर घर चालवताना स्त्रीने आपला आर्थिक आवाका लक्षात घेणे आवश्यक आहे.
- स्त्रियांनी तीचे आधिकार व कायदा समजून घेतला पाहीजे.

- स्त्रीने स्वातत्र्यांचा दुरुपयोग करु नये.

समारोप :

आजच्या विज्ञान युगात शनी मंदीर प्रवेश नाकारणे, स्त्रीला नोकरी न करु देणे, तीच्या आधिकार व स्वांतत्र्यावर बंधने घालने तीला चेटकीन संबोधने, बलात्कार या सारख्या घटना लज्जास्पद आहे.

शिक्षणाचे वरदान जागतिकी करणारची प्रक्रीया यात स्त्रियाची घुसमट होताना ती शांत बसणे शक्यच नाही. आजची स्त्री ही विविध प्रश्ना संदर्भात व अधिकारासंदर्भात संघटीत होवून व्यवस्थेविरोधात उभ्या आहे. चूल मूल व मातृत्व स्विकारुन त्या आपल्या वैचारीक स्वांतत्र्याचा अधिकार दाखवत आहे. त्यांना प्रोत्साहन देणे हे काळाची गरज आहे. न दिल्यास त्यांचा धडपड व कारवा थांबणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. संदर्भा सहीत स्त्रीवाद- स्त्रिवादाचे समकालीन चर्चा विश्व.
संपादक-वंदना भागवत, अनिल सपकाळ प्रकाशक- शब्द पब्लिकेशन मुंबई. ४००००१.
२. सम्यक साधना अंक - १३, दि. १/२/१६, संपादक रमेश दाणे.
३. मिळून साऱ्याजनी - फेब्रु. २०१६. अंक सातवा, संपादक- डॉ.गिताली वि.म.
४. महीलांचे कायदे व अर्चना मेढेकर, प्रकाश- साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद. ४३१००५.
५. महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या डॉ.शुभांगी गोते- गव्हाणे. प्रकाशक वरद पब्लिकेशनस औरंगाबाद.
६. स्त्री अध्यायनातील सद्यकालीन दृष्टीकोन २००६.
७. स्त्री जन्माही तुझी कहाणी, कु.प्राजक्ता श्यामसुंदर मुळे.

भारतीय स्त्रिचे उध्दारकर्ते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

नरसिंग आबासाहेब पवार
सहाय्यक प्राध्यापक,
जालना समाजकार्य महाविद्यालय,
रामनगर, जालना.

'भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' हे नारी मुक्तीसाठी लढणारे एक लढवय्ये शिपाई होते. त्यांनी केवळ दलीत स्त्रिच नजरेसमोर ठेवली नाही तर तमाम हिंदु स्त्रिच्या उत्थानासाठी हिंदु कोड बिलाची रचना केली. देवदासी प्रथेला आळा बसावा म्हणुन त्यांनी सतत संघर्ष केला. म्हणुनच आंबेडकरांच्या सामाजिक समतेच्या अंदोलनात स्त्रिशक्ती – स्त्रिमुक्तीला प्रधान्य दिले होते.

भारताच्या प्रदिर्घ इतिहासात समानतेचा खरा लढा झालाच नाही. एवढेच नव्हे तर विविधतेतुन एकता पाळण्याचे स्वप्न पाहणाऱ्या भारताला नारी विषयक चर्चेसाठी सवडच झाली नाही. हिंदु धर्म तर सनातनी होताच पण त्याचबरोबर अनेक बौध्द, जैनादी सांप्रदायांनी स्त्रि समानतेला कसलेच स्थान दिले नाही . इतर धर्मात स्त्रि समानतेचा प्रश्न निकालात काढला घेता बौध्द, जैन, ख्रिस्ती हे मानवता व करुणेवर आधारलेले धर्मसुध्दा स्त्रियांना समान स्थान देवु शकले नाहीत. एकमात्र खरे की, त्या त्या धर्मात प्रवेश न देता धर्मसंघात मात्र स्त्रि प्रवेश झाला तोही नाइलाच म्हणुन ख्रिस्ती धर्मातील नन्सना धर्मगुरु किंवा उपदेशकांचे धर्मसंस्कार करण्याची मुभा नव्हती. धर्मसंस्थेतील कनिष्ट अधिकार पदेही स्त्रिला टाळत राहीलात. यहुदी इस्लामी स्त्रिची दशा याहुन वाईट होती. पुढे बौध्द धर्मातील भिक्षुणीचा दर्जा वरचेवर वाढत गेला काही ठिकाणी तर महाधिष म्हणुन स्त्रिया काम बघत होत्या. असा संदर्भ इतिहासात सापडतो.

सर्व धर्मामध्ये स्त्रि ही पापी नरकद्वार ठरवली होती. संत कवियत्रींनी ही स्वतःचा दासीभाव तर दुहेरी स्वरुपाचा होता. विठ्ठलाची दासी व त्याहुनही शुद्र म्हणुन दासीपण तिला पत्कारावा लागला. स्त्रिचा मुक्तीमार्ग हा केवल स्त्रिद्वेशापासुन स्त्रि निंदेपासुन तयार झालेला होता. त्यामुळे अतिउच्च पदावर असलेली स्वातंत्र्यपुर्व काळातील रझिया सुलतान ही एकच स्त्रि दिसते. राणी लक्ष्मीबाई, ताराबाई, अहिल्याबाई , चांदबीबी आदिंनी राज्य केले. मात्र त्यानंतर स्त्रिचे असामान्यत्व पुरुषप्रधान संस्कृतेने नाकारणे व तिला अधिकाधिक दास्यत्वाच्या बंधनात जखडणे असेच प्रयत्न होत गेले. एकोणाविसाव्या शतकात स्त्रि विषयक सुधारणांची निकड भासु लागली.

भारताच्या इतिहासात स्त्रिच्या अधिकाराची पहिली सनद स्त्रियांना जर कोणी बहाल केली असेल तर महंमद तुघलकाने, तुकलकाला तात्कालीन मौलवी पंडितांनी वेडयात काढले पण त्यांनी सक्तीने सती जाण्याच्या प्रथेला बंदी घातली. एवढेच नव्हे तर सती जाण्यापुर्वी सरकारी परवाना काढण्याची अट घातली. परंतु मुल्ला मौलवी, शास्त्री पंडित, भ्रष्ट अधिकारी या सर्वांनी महंमदाच्या या वेडाला फोल ठरवले. लॉर्ड बेटींगपुर्वी पाचशे वर्ष तरी अधी महंमदाने सती बंदीचा प्रयत्न केला होता. अल्लाउद्दिन खिलजी हा क्रुरकर्मी राजा, पण त्याने आपल्या राज्यात वेश्यांना बंदी घातली व त्यांनी विवाह करावा असा हुकुमनामा काढला यानंतर अकबराने स्त्रिमुक्ती प्रकरणी ज्याज्या गोष्टी केल्या त्या सर्व व्यापक व मुलगामी होत्या. ऐने अकबरी या ग्रंथात भारतीय स्त्रिची हक्काची प्रथम संहीता तयार केली. अकबरानंतर मात्र स्त्रि विषयक सुधारणा कोणीच केल्यास नाहीत. हिंदु मुस्लीम कारकीर्दित स्त्रिच्या संदर्भात विचार करायला कोणालाच सवड नव्हती. असे दिसते. नंतर वेगवेगळया कालखंडात स्त्रिची स्थिती कमी अधिक प्रमाणात बदलत गेली

परंतु तळागाळातील स्त्रि मुक्तीपासुन दुर राहीली आणि याच ताळागाळातील स्त्रिला नवजीवन देण्याचे काम तिला न्याय हक्क सम्मान देण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले.

बाबासाहेबांनी 'भगवान बुध्द' आणि त्यांचा धम्म या महान ग्रंथाची निर्मीती करुन आजच्या स्त्रिला आचरणाची एक नविन दिशा दाखवली स्त्रिचा नेमका न्युनगंड दुर करुन स्त्रि फक्त चुलआणि मुल आणि मुल सांभाळणारी पुरुषाची दासी एवढीच तिची भुमिका नसुन ती एक शक्ती आहे. तिच्या सृजनशक्तीची ओळख पुरुषसंस्कृतीला नाही ती धैर्याची महामेरु जन्माला घातले. सुखदुखाच्या पलीकडच्या वेदना घेऊन ती पुरुषाला घडवले. तिच्या सुप्त गुणांची पारख करुन विकासाच्या नवनव्या दिशा जर तिला प्राप्त झाल्या तर प्रत्येक क्षेत्रात तिची आगेकुच राहील हे बाबासाहेबांनी स्पष्ट केले. बाबासाहेब स्त्रियांना उद्देशुन बोलताना सतत त्यांना स्वत:ला बदलण्याचा उपदेश करीत तसेच आपल्या भाषनातुन सांगत तुम्ही तुमच्या मुलांना शिकवा, निटनेटके रहा, गळयात ढीगभर काचेचे मनी घालु नका, फकत काळया मण्याची एक सर ठेवा. हातात बांगडयाही रंगीबेरंगी ढोपरभर घालु नका, फाटके कपडे असले तरी स्वच्छ व निटनिटके धुवुन वापरा.

स्त्रिच्या समानतेवर गदा आणुन त्यांना सतत मातृत्व बहाल करणाऱ्या पुरुषांना थोडे तरी समज यावी, या देशाच्या प्रगतीस खीळ होणारी लोकसंख्या वाढु नये. स्त्रिचे दौर्बल्य नाहीसे होऊन तिलाही समाजात मिरवता यावा, ति आनंदी व निरोगी रहावी यासाठी देशाला कुटुंब नियोजनाची अत्यंत गरज आहे हे या भारतात अवर्जुन सांगणारे डॉ. बाबासाहेब पहिले एकमेव राजकीय पुरुष होत. डॉ. आंबेडकरांनी हिंदु नारीचे उत्थान आणि पतन या लेखात स्पष्टपणे एक गोष्ट नोंदवली ती ही की मनस्मृती चे विधान हेच स्त्रिच्या पतनाचे मुळ कारण आहे. यासाठी त्यांनी भारतीय संविधानाद्वारे स्त्रिला सर्वांगीर्ण् विकास करण्याची संधी दिली. भारतीय घटनेच्या अनुसार स्त्रियांना माणुस म्हणुन जगण्याचा नवा मंत्र डॉ. आंबेडकरांनी प्राप्त करुन दिला. भारतीय राज्यघटनेच्य रुपाने पुरुषांबरोबर स्त्रिलाही मुलभुत अधिकार मिळाले.

ब्रिटीशांच्या 150 वर्षांच्या मृतप्राय समाजात चेतना उत्पन्न करण्यासाठी कायद्याशिवाय कोणतेही साधन अथवा सामाजिक क्रांती प्रभावी ठरणार नाही हे बाबासाहेब ओळखुन होते. आपल्या संविधानाचे हे एक महत्वपुर्ण वैशिष्टये आहे की स्त्रि असो वा पुरुष यांना समान अधिकार दिले गेले आहेत. स्त्रियांची स्थिती पुरुषांबरोबर आण्ण्यासाठी तथा विकासाची समान संधी प्राप्त करुन देण्यासाठी महत्वपुर्ण पाऊल उचलले गेले या दुष्टीने संविधानाने महीलांच्या विकासाकरिता ज्या विशेष तरतुदी करण्यात आल्या यामध्ये

1) अनुच्छेद 14 - पुरुष व महीला यांना समान अधिकार व संधी
2) अनुच्छेद 15 - कोणत्याही आधारावर भेदभावास प्रतिबंध, महिला विरोधी अनादरपुर्ण व्यवहार बंदी
3) अनुच्छेद 16 – लोकनियोजनाच्या संदर्भात संधीची समानता
4) अनुच्छेद 23 – मानव अवैध व्यापार आणि बेगार याप्रकारच्या अन्य श्रमास विरोध
5) अनुच्छेद 39 – समान न्याय आणि कायदेशीर सहाय्य
6) अनुच्छेद 42 – न्यायसंगत एवं प्रसुती सहाय्यता
7) अनुच्छेद 73-74- राजकिय तथा आधारभुत स्तरावर विकास प्रक्रियेमध्ये स्त्रियांची भागीदारी
8) अनुच्छेद 325- धर्म, वंश, वर्ण, जात व लिंग तथा यामधील कोणत्याही आधारावर कोणत्याही व्यक्तीस निर्वाचक नामावलीत समाविष्ट करण्यास प्रतिबंध करणे.

वास्तविक रुपाने वरील सर्व प्रावधान तरतुदीचे प्रतिबिंब आपल्या संविधानाचा अधार संविधानाचा जाहिरनामा मध्ये आहे. ज्यामध्ये स्वतंत्रता समानता न्याय बंधुता हे तत्व अंतर्भुत आहेत जे मुलत: स्त्री-पुरुष भेदभाव विरहीत लोकशाहीची अपेक्षा पुर्ण करतात.वरील प्रावधान संविधानात समाविष्ट करवुन तथा कायदे तयार करुन स्त्रियांना सामाजिक न्याय विकासाची संधीची हक्कदार बनवले.

हिंदु कोड बिल आणि स्त्री स्वातंत्र्य :-

हिंदु कोड बिलाचा अर्थ म्हणजे हजारो वर्षापासुन पुरातन काळापासुन चालत आलेल्या सामाजिक विषमतेचे, भेदभाव-उच्च निचतेचे आणि दुष्ट चालींरितींचे मुळापासुन उच्चाटन करणे होय. स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळुन हिंदु समाजातील चातुर्वर्णावस्था कायद्याने नाहीशी करणे होय. या बिलातील महत्तपुर्ण कलम असे कोणत्याही स्त्रिला स्वत:च्या मर्जीने शास्त्रीय किंवा सीव्हील विवाह करण्याचा अधिकार आहे. ती आंतरजातीय विवाह करु शकते. आई-वडीलांच्या मर्जीविरुध्द मनपसंद मुलाशी , तो कोणत्याही जाती, धर्म पंथाचा असो, एका विशीष्ट वयानंतर ती विवाह करु शकते.

- **विवाह विच्छेद :-**

जर एखादा पुरुष स्त्रिला पसंत तसेच व ती त्याच्या बरोबर संसार करु शकत नसेल तर तीला विवाह विच्छेद करता येतो.

तलाक :-

कोणत्याही नमुद केलेल्या कारणांपैकी एका कारणावरुन स्त्रीला नवर्‍यापासुन तलाक घेता व देता येतो.

- **दत्तक :-**

स्त्रीला कोणत्याही म्हणजे मुलाला किंवा मुलीला दत्तक घेता येते.

- **संपत्ती :-**

स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने सासर व माहेरच्या संपत्तीत वारसा हक्क मिळतो.

- **मेटनन्स / पोटगी :-**

स्त्रीला जर तिच्या नवर्‍याने सोडले तर तिला त्याच्या कमाईचा काही भाग पोटगी मिळते.

अशा तर्‍हेने हिंदु कोड बिल महत्वपुर्ण होते. याशिवाय स्त्रिला कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण घेण्याची संधी कायद्याद्वारे स्त्रीला मिळते. हिंदु कोड बील एक असे क्रांतीकारी पाऊल होते की, ज्यामुळे स्त्रीच्या स्थितीत सुधार होऊन तिला माणुस म्हणुन जिवन जगण्याची संधी प्राप्त झाली एकंदरीत डॉ. बाबासाहेबांनी हिंदु कोड बिल तयार करुन भारतीय स्त्रीला आपल्या ऋणात कायमचे बांधुन घेतले आहे.

महिला कामगार आणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :-

-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारांच्या कल्याणामध्ये देखिल योगदान आहे. मुंबई येथील लोअर परेल कामगार कॉलनीतील कामगारांचे दु:खमय जिवन जवळून पाहिले होते त्यामुळे कामगारांच्या समस्या प्रश्न सोडवण्यासाठी त्यांना संघटीत करुन स्वतंत्र मजदुर संघटना, राजकीय पक्षाची स्थापना 15 ऑगस्ट 1936 साली केली. या पक्षाचा मुख्य उद्देश हा भुमीहीन कामगार, शेतमजुर गरीबांच्या हितांचे रक्षण करणे हा होता.

महिला पुरुष कामगारांना समान वेतन :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रखरपणे सांगितले की, कामाच्या बाबतीत स्त्री व पुरुषांची क्षमता समान आहे. त्यामुळे स्त्रीयांनासुध्दा पुरुषाच्या बरोबरीने वेतन दिले पाहिजे. आंबेडकरांच्या अथांग प्रयत्नामुळे समान वेतन कायदा पारीत करण्यात आला स्त्रीयांच्या श्रम प्रतिष्ठेला जपण्याचे काम बाबासाहेबांनी केले आणि याचे फलीत म्हणुन आज पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांना समान वेतन व सुविधा प्राप्त होतांना दिसतात याचे श्रेय केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना द्यावे लागेल.

निष्कर्ष :-

आज भारतीय स्त्रीचे समाजात जे महत्वपुर्ण स्थान निर्माण झाले त्यांना सन्मान हक्क व अधिकार प्राप्त झाले आहेत. एक माणुस म्हणुन जगण्याची संधी प्राप्त झाली आहे. तळागाळातील स्त्रीला सुध्दा इतर स्त्रीयांबरोबरीची प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. आज वर्तमान काळात स्त्रीया विविध क्षेत्रात मगते

शैक्षणिक, राजकीय किंवा सामाजिक क्षेत्र असो पुरुषांच्या बरोबरीने खांद्याला खांदा लावून काम करतांना दिसतात.

अनेक स्त्रीया आज समाजात न्यायाधिश, पायलट, आय.ए.एस., डॉक्टर, इंजिनिअर म्हणुन काम करतांना दिसतात. आज कोणतेही क्षेत्र स्त्रीयांपासुन वंचीत आहे असे आपण म्हणु शकत नाही. एकंदरीत भारतीय स्त्रीयांची अस्मीता जगण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे आणि त्यामुळेच खऱ्या अर्थाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय समाजातील स्त्रीयांचे उध्दारकर्ते आहेत.

संदर्भ :-

1) **मुन मिनाक्षी – फुले-आंबेडकरी स्त्री चळवळ, समता प्रकाशन नागपुर**
2) **डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब –हिंदु नारीका उत्थान और पतन**
3) **सबाने आरुणा डॉ. आंबेडकर आणी स्त्री आकांक्षा प्रकाशन नागपुर-2007**
4) **इन्द्र एम.ए. – प्राचीन भारत में महिलाओंकी स्थिती, मोतीलाल पब्लीशर्स बनारस -1995**
   डॉ. ज्योती लांजेवार- फुले आंबेडकर आणी स्त्री-मुक्ती चळवळ, संकेत प्रकाशन नागपुर-2008

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक योगदान

प्रा. सौ. रायठक डी.व्ही.
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री संत जनाबाई शिक्षण संस्थेचे,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
गंगाखेड जि.परभणी.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजसुधारणेच्या इतिहासामध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. एक समाजसुधारक म्हणून, अर्थतज्ञ, राज्यशास्त्रतज्ञ, कायदेपंडित अशा वेगवेगळ्या पैलूत डॉ.आंबेडकरांचे कार्य आणि योगदान पहावयास मिळते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक भारताचा इतिहासघडविणाऱ्या महान विभूतींपैकी एक व्यक्ती होय. भारतीय समाज व्यवस्थेतील हजारो वर्षापासून बहिष्कृत व उपेक्षित ठेवलेल्या कोट्यावधी लोकांसाठी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक व शैक्षणिक आंदोलने उभारली आणि स्वतःची ओळख हरवून बसलेल्या अधिकारहीन व्यक्तींना त्यांचे 'माणूसपण' प्राप्त करून दिले.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा जीवन परिचय अभ्यासणे.

२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक योगदानाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधात दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, नियतकालिक, इंटरनेटवरील माहिती, विकिपीडिया इ.साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा जीवन परिचय :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म दि.14 एप्रिल 1891 रोजी मध्यप्रदेशातील महू या गावी झाला. त्यांच्या वडिलाचे नाव रामजी व आईचे नाव भीमाबाई होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण सातारा येथील कॅम्प स्कूलमध्ये झाले. पुढे मुंबईला एलफिन्सटन कॉलेजमधून इ.सन 1912 मध्ये पदवीधर झाले. अस्पृश्य समाजातून पदवीधर होणारे ते पहिले व्यक्ती होत.

बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी दिलेल्या शिष्यवृत्तीच्या मदतीने ते शिक्षणासाठी अमेरिकेला गेले. त्यांनी सन 1916 मध्ये एम.ए. व नंतर पीएच.डी. अशा अत्यंत उच्च शिक्षण पदव्या संपादन केल्या. भारतात परत आल्यानंतर बडोदा संस्थानात काही काळ नौकरी केली. परंतु जातीभेदाच्या त्रासामुळे तेथील नौकरी सोडली. नंतर कोल्हापूरच्या राजर्षी शाहू महाराजांच्या मदतीने लंडला गेले. तेथे डी.एस.सी. ही पदवी मिळविली. ते बॅरिस्टर ही झाले. भारतात परत आल्यानंतर त्यांनी वकीलीचा व्यवसाय चालू केला.

बाबासाहेबांना उच्च विद्याविभूषित असूनही केवळ अस्पृश्य जातीतील जन्म म्हणून आयुष्यात खूप अपमान सहन करावा लागला. म्हणूनच त्यांनी सामाजिक जागृती व कार्यासाठी स्वतःला वाहून घेतले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक योगदान :

बाबासाहेबांनी समाजातील अनिष्ठ रूढी-परंपरा, उच्च-निचता, गरीब-श्रीमंत, वर्णभेद, स्त्रीपुरूष असमानता, सतीप्रथा, स्त्री शिक्षण अशा दूष्ट चालीरिती समाजातून नष्ट करण्यासाठी खूप आंदोलने व चळवळी केल्या. बाबासाहेबांचे सामाजिक योगदान हे अतूलनीय असून त्यांच्या समाज कार्यातील योगदान शब्दात व्यक्त करणे कठिण आहे.

1) महाडचा सत्याग्रह :

20 मार्च 1927 साली महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह हा पाणी पिण्याच्या मानवी हक्काचा व सामाजिक न्यायाचा लढा होता. आम्ही ही माणसं आहोत, म्हणून इतरांप्रमाणे आम्हालाही सार्वजनिक तळ्याचे पाणी पिण्याचे हक्क आहे. हाडामासाचे हिंदू असूनही पाणवट्यावर पाणी मिळत नाही. याची सल बाबासाहेबांना बोचत होती. महाड येथे पाण्यासाठी बाबासाहेबांनी केलेला सत्याग्रह जगातील पहिला सत्याग्रह होय.

2) काळाराम मंदीर प्रवेशाचा सत्याग्रह :

1929 मध्ये त्यांनी केलेला पार्वती मंदीर व 2 मार्च 1930 चा काळाराम मंदीर प्रवेशाचा सत्याग्रह देखील सामाजिक न्यासाठीच होता.

3) मनुस्मृतीचे दहन :

महाडच्या चवदार तळ्याच्या संघर्षातून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 25, 26 व 27 डिसेंबर 1927 रोजी महाडला सत्याग्रह परिषदेचे आयोजन केले. या परिषदेमध्ये मनुस्मृती या हिंदूच्या विषमतावादी ग्रंथाचे दहन करण्याचा निर्णय करण्यात आला होता. मनूस्मृती ग्रंथाचे 25 डिसेंबर 1927 रोजी दहन करण्यात आले.

4) चातुर्वण्य व जाती व्यवस्थे विरूद्धचा लढा :

चातुर्वण्य व जाती व्यवस्था या विरूद्धचा त्यांचा लढा हा मानवी हक्क व सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा होता. भारतातील चातुर्वर्ण्य व जाती व्यवस्था ही श्रमाची विभागणी नसून श्रमिकांची विभागणी असल्यामुळे ती अमानवी आहे. असे स्पष्टपणे त्यांनी आपल्या कास्ट इन इंडिया या ग्रंथातून मांडले. सामाजिक व राजकीय संघटानांचा हेतू हा मानवी हक्क व सामाजिक न्याय प्रस्थापित व संवर्धित करण्याचाच होता.

5) शैक्षणिक जागृती :

समाजात अज्ञानता निर्माण होऊन अस्पृश्यांची हजारो वर्षापासून अधोगती होऊ लागली होती. जोपर्यंत शिक्षण मिळणार नाही तोपर्यंत त्यांची शिक्षण प्रगती होणार नाही, याची जाणीव आंबेडकरांना होती. म्हणूनच त्यांनी मुंबई येथे 'पीपल्स एज्यूकेशन सोसायटी' ही संस्था स्थापन करून मुंबईत सिद्धार्थ कॉलेज सुरू केले. औरंगाबाद येथे मिलींद महाविद्यालय स्थापन केले. विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृह स्थापन केले. दलितांनी शिकून आपल्या जीवनशैलीत बदल घडवून आणावा, गुलामीची मानसिकता त्यागून उच्चपदवी प्राप्त करून व शिकून नोकरी करावी. शिकून गुलाम नव्हे तर शासनकर्ते व्हावे अशी शिकवण दलितांमध्ये रूजवण्यासाठी व दलितवर्गात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठीच बाबासाहेबांनी विविध शैक्षणिक संस्थांमार्फत विविध कॉलेज, शाळा स्थापन केल्या. या सर्व शैक्षणिक संस्था, कॉलेज, विद्यालय, महाविद्यालय स्थापन करण्यामागे

बाबासाहेबांची एकच तळमळ होती व ती म्हणजे अस्पृश्य समाजाने शिकून, संघटीत व्हावे व आपल्या हक्काची जाणीव करून घेऊन ते हक्क प्राप्त करून घेण्यासाठी संघर्ष करावे, हीच होती.

६) हिंदू कोडबील :

हिंदू समाजात अस्पृश्यांना कोणतेच अधिकार नव्हते. स्त्रियांची सुद्धा तीच परिस्थिती होती. स्त्रियांना गुलीमीचे जीवन जगावे लागत असे. मालमत्तेत अधिकार नव्हते, कुटुंबात तिचे स्थान दुय्यम होते. हिंदू समाजात कमालीची विषमता होती, ही विषमता दूर करण्यासाठी बाबासाहेबांनी हिंदू कोडबील संसदेत सादर केले. परंतु त्याकाळी काही समाज कंठक होते, जे की स्त्री-पुरूष समानता, वर्णभेद अस्पृश्यता निवारणाच्या विरोधात होते त्यांनी हे बील संसदेत पास होऊ दिले नाही. बाबासाहेबांचे स्वप्न अधूर राहिले, या कारणाने बाबासाहेबांनी कायदेमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. यातूनही हिंदूत्त्ववादी मंडळींनी बोध घेतला नाही.

७) बहिष्कृत हितकारीणी सभा :

२० जुलै १९२४ रोजी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत हितकारीणी सभा' स्थापन केली. या सभेमार्फत बाबासाहेबांनी उपेक्षितंना दिलेला घोषवाक्य 'शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा' हा मूलमंत्र ठरला. बाबासाहेबांनी स्थापन केलेली ही पहिलीच सामजिक संस्था होय. बहिष्कृत समाजात शिक्षणाचा प्रसार करणे, समाजात उच्च संस्कृतीची जोपासणा व वाढ करण्यासाठी वाचनालये, शैक्षणिक वर्ग, तसेच स्वाध्याय संघ स्थापन करणे, बहिष्कृत समाजाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी औद्योगिक व शेतीविषयक शाळा चालविणे ही या सभेच्या स्थापने मागील मुख्य उद्दिष्टे होती.

निष्कर्ष :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीतून कार्यकत्यांची व नेत्यांची एक पिढी निर्माण झाली. त्यांनी परिवर्तनाच्या चळवळीला चालना देण्यासाठी कष्ट उपसले. दलित समाजाला मानसिक गुलामगिरीतून बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी प्रबोधन केले. भारताच्या दृष्टिने विचार केल्यास डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक योगदान अत्यंत मूलगामी व महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई.
२. प्रा.डॉ. अनिल सिंगारे, डॉ. विठ्ठल घुले, महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, अरूणा प्रकाशन, लातूर.
३. योजना मासिक, अंक 9 वे, एप्रिल 2011, मानवी हक्क व सामाजिक न्याय, नवी दिल्ली.
४. डॉ.प्रदीप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपूर प्रकाशन.
५. प्रा.बी.बी.शेख, प्रा.सौ.सुनंदा भद्रशेटे, प्रा.बी.पी.भालेराव, समजशास्त्रीय विचारवंत, अरूणा प्रकाशन, लातूर.

*****

"समाजसुधारणेसाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही"
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

अश्विनी विश्वनाथ बोर्डे
संशोधक
मानवलोक सामाजिक विज्ञान महाविद्यालय
व संशोधन केंद्र, अंबाजोगाई.

प्रा.डॉ. नजीर शेख
मार्गदर्शक
मानवलोक सामाजिक विज्ञान महाविद्यालय
अंबाजोगाई.

प्रस्तावना :

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक संवेदनशीलतेचे,वैचारिक प्रगल्भतेचे,समग्र परिस्थितीजन्यचिंतनाचे,आणि राजकीय चतुरस्त्रतेचे दर्शनत्यांच्या भाषणांमधून स्पष्टपणे प्रतीतहोते.डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारांचा अन्वयार्थ अधिकस्पष्टहोण्याच्या हेतुने त्यांच्या सामाजिक भाष्यांचे अस्पृश्यता व जातिव्यवस्था,लोकशाहीविषयक भाष्य,शिक्षणविषयक भाष्य,सामाजिकसंकीर्ण या चार उपगटात करता येतात.या चार उपगटातीलडॉ.आंबेडकरांच्या सामाजिक भाष्यातील महत्वाचा घटक म्हणजे शिक्षण. त्यांनी शिक्षणाला सदैव अनन्यसाधारण महत्व दिलेले दिसून येते.शिक्षणातूनसमाजाची नैतिक आणि सामाजिक उन्नतीहोते.सामाजिक दु:ख निवारण्यासाठी समाजातला प्रत्येक घटकसुशिक्षित असला पाहिजे असा त्यांचा आग्रहहोता.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे विसाव्या शतकातील थोर विचारवंत होते.ज्यांनी महात्मा फुले, छ.शाहु नंतर समाजाच्या दुर्बल घटकांसाठी प्रथमत: शिक्षणाचे महत्व अधोरेखीत केलेहोते.शिक्षणापासून दुर राहिलेल्या समाजाला समाजाच्या प्रगत प्रवाहात आणायचे असल्यास शिक्षण प्रत्येकाला मिळाले पाहिजेहे स्वातंत्र्यपुर्व काळात आणि स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या दशकातही शिक्षणाचे महत्व समजावून देणारा असा नेता विरळाच।

१ सप्टेंबर १९५१ रोजी औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविदयालयाची कोनशीला बसवण्याच्या समारंभात समाजाला उदेद्शुन केलेल्या भाषणात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणालेहोते"आमच्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर उच्च शिक्षण हेच औषध आहे."सिध्दार्थ महाविदयालयाची स्थापना मुळातचडॉ.बाबासाहेबांनी समाजाच्या प्रगतीसाठी केली.समाजाची अधोगती अज्ञानामुळे आणि अहंकारामुळेहोते.शिक्षणाने अज्ञान दुरहोईल आणि अहंकार लोप पावेल अशी शिक्षणाबाबतची त्यांचीसकारात्मक अपेक्षाहोती.शिक्षणाचे मोल सांगताना डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, आपण राजकीय चळवळीला जितके महत्व देतो तितकेच महत्व शिक्षण प्रसारालादिलेपाहिजे.

अभ्यासाचे विश्व :डॉ. बाबासाहेबांचे महनीय कार्य

जीवनात उच्च शिक्षणाचे व राष्ट्राच्या उभारणीसाठी त्याची आवश्यकता कायहे सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात,शिक्षण म्हणजे व्यक्तीचा मानसिक व बौध्दीक विकास करुन आणणारे,सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्याचे,आर्थिक विकास साधण्याचे व राजकीय स्वातंत्र्य मिळवण्याचे शास्त्र आहे.व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनात परिवर्तन घडविण्यासाठी विदयेची चोविस तास साधना करावी लागेल कारण विदया ही एखादया महासागरासारखी आहे.विदयेची ही साधना यशस्वी झालीतर माणूस जगाच्या पाठीवर आपली किर्ती पसरवु शकतो.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विदयेची चोविस तास पुजा करीत असत,त्यामुळेच त्यांना जेथे कार्ल मार्क्स,मॅझिनी,लेनीन,सावरकर यांनीसंशोधनाचे कार्य केले त्या लंडन म्युझियममध्ये खुल्या वातावरणात ,खुल्या श्वासाने शिक्षण घेता आले,असेच प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात घडावे, विदया सर्वांना अवगत व्हावी,अशी अपेक्षाडॉ. आंबेडकर मनोमनी बाळगत होते.शिक्षणानेच सामाजिक परिवर्तन घडून येते यावर त्यांचा विश्वास होता.

शिक्षणामुळे परिवर्तन :

शिक्षणातुनच सर्वांगीण परिवर्तन होऊ शकते,यावर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा ठाम विश्वास होता.समाजाचा विकास करायचा असेलतर शिक्षणापेक्षा दुसरे मोठे साधन नाही, कारण शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे.यावर त्यांची गाढश्रद्धाहोती.स्वातंत्र्य,समता,बंधुत्व,न्याय या मुल्यांवर आधारीत समाज घडविण्यासाठी शैक्षणिक क्रांतीची आवश्यकता असण्याची जाणीवही त्यांना होती.उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस हीनबल होऊनअल्पायुषीहोतो,तसेच शिक्षणाच्या अभावी तोनिर्बुध्द राहील्यास जिवंतपणीच दुस-यांचा गुलामहोतो,असे गुलामीचे कारणडॉ.आंबेडकर यांनी सांगितले आहे. शिक्षणाच्या अभावाने माणसाच्या आयुष्यात गुलामी प्रवेश करते म्हणून स्वाभीमानाने,स्वावलंबनाने जीवन जगण्यासाठी शिक्षणाचे अत्यंत महत्व आहे.

लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी :

राष्ट्र निर्माणाच्या प्रक्रि येततसेच लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी शिक्षणाचे अत्यंत महत्व आहे.डॉ.आंबेडकर या संदर्भात म्हणतात,लोकशाही यशस्वी करायची असेलतर जनता,समाज,नैतिक मुल्याधिष्ठित शिक्षणाव्दारे संस्कारित असावा.लोकशाहीसाठीसुशि क्षित समाजाची अत्यंत गरज आहे.शिक्षित नैतिक मुल्याधिष्ठितसमाजाची लोकशाहीही सर्वात यशस्वी किंवा हमखास यशस्वी ठरु शकेल. राष्ट्र निर्माण हाडॉ. आंबेडकर यांच्या आंदोलनाचा मुख्य हेतुहोता.त्या हेतुचा मुख्य आधार शिक्षण आहे. ं शिक्षण ही एक पवित्र संस्था आहे.शाळेत मनेसुसंस्कृतहोतात.

शाळा म्हणजे नागरीकतयार करण्याचे पवित्र क्षेत्रहोय.ते एक राष्ट्रीयतेचे,मानवतेचे व अज्ञान दुर करण्याचे उदात्त कार्य आहे.असेडॉ. आंबेडकर समाजमनेसुसंस्कृत करण्यासाठी,मानवतेचे संरक्षण करण्यासाठी,शिक्षणाचे विशेष महत्व प्रतिपादन करतात.शिक्षणाचे पावित्र्य व समाजाचे भवितव्य विदयार्थ्यांच्या हातात आहे,असेहीते सांगतात.ते म्हणतात,विदयार्थी आपले कर्तव्य नि जबाबदा-या कशा पार पाडतात यावरच समाजाचेभवितव्य

अवलंबून आहे.शिक्षणाबरोबर शिलाची व सदाचरणाची आवश्यकता आहे.त्याशिवाय शिक्षणाला महत्व नाही,असेडॉ. आंबेडकरांचे स्पष्ट मत होते.

ज्ञान म्हणजे व्यक्तीच्या जीवनाचा पाया होय,म्हणून प्रत्येकाने बुध्दीचा विकास करण्यासाठीहालअपेष्टासहन करुन शिक्षण मिळवले पाहिजे आणि ज्ञानाच्या बळावर स्वतंत्रपणे विचार करावयास शिकले पाहिजे असेडॉ.आंबेडकरांचे मत होते.बुध्दीचा विकास करणेहा प्रत्येकाचा मुलभुत हक्क आहे शिक्षणामुळेतो विकास साधता येतो,म्हणून डॉ.आंबेडकर यांनी आयुष्यभर देशातील शुद्र अतिशुद्रांच्या शिक्षणासाठी लढा दिला.शिक्षणामुळेत्यांचे व्यक्तीमत्व विकसित होईल त्यांच्या मानसिक,बौध्दीक क्षमतांची वाढ होईल. प्रस्थापित विद्वानांच्या विचारांचे टीकात्मक परीक्षण करण्यास ते समर्थ होतील.प्रथम सुत्राचा शोध घेऊनते आवश्यकमाहिती मिळवण्याचा प्रयत्न करतील.त्यांच्या मनात कोणत्याही विषयाची जिज्ञासा निर्माण होईल, असेते म्हणत असत.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर १९१३ ला कोलंबिया विदयापीठात शिक्षणासाठी गेलेहोते.भारतातील सामाजिक परिस्थिती आणि अमेरिकेतील असामाजिक परिस्थतीमधील फरक पाहता त्यांना भारतातील वंचित आणि पीडीतांच्या आयुष्यात शिक्षणाचे किती महत्व आहेहे कळले म्हणूनत्यांनी आपल्या वडलांच्या मित्राला लिहिलेल्या पत्रात असा उल्लेख केला की,पालक मुलांच्या जन्माचेसाथी आहेत कर्माचे नव्हे,या संकल्पनेचा आता त्याग केला पाहिजेअशी जाणीव करुन देताना पुढे,पालक मनात आणतीलतरते आपल्या मुलांचे भवितव्य साकारु शकतात.मुलांच्याशिक्षणाबरोबर आपल्या मुलींच्या शिक्षणाचाही तेवढयाच गंभीरतेने विचार करावा आणि त्यानुसार कृती करावी.अशी गरज असल्याची जाणीवसुध्दा करुन देतात.पुढे याच पत्रात शेक्सपियरच्या एका इंग्रजी नाटकातील वाक्य उद्धृत करतात की,प्रत्येक माणसाच्या जीवनात जेव्हा संधीची लाट येते,जर माणूस त्यावर आरुढ झाला तरतोसमृध्दीच्या मार्गावर जातो.परंतुत्याने जीवनाचा मार्ग त्यागला तर माणसाच्या वाटयाला दु:खच येणार.वंचिताच्या आणि पीडितांच्या जीवनात आलेली शिक्षणाचीसंधी न गमावता शिक्षण घेऊन ज्ञानी झाले पाहिजे.त्यासाठी येईलते दु:ख सहन करावयास पाहिजे,असाही सल्ला ते देतात.

शिक्षणाविना माणूस विकासाच्या प्रत्येक आघाडीवर मागेच राहीला आहे.परंतु शिक्षणामुळे त्यांच्याही आयुष्यात क्रांतीहोईल आणि प्रस्थापित समाजात मान उंचावून तो स्वाभिमानाने जगू शकेल अशी आशा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना होती. त्यामुळे त्यांच्यासाठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे.अशी मागणीत्यांनी शासनाकडे केलीहोती.

मागासवर्गीयांच्या जीवनात शिक्षणाचे किती महत्व आहे याची जाणीव करुन देण्यासाठीते म्हणतात,'शिक्षण हा सर्वात महत्वाचा भौतीक लाभ आहे.त्याकरिता आम्ही तीव्र संघर्षासाठीतयार आहोत.त्यासाठी आम्ही कोणत्याही भौतीक लाभाचा त्याग करु शकतो.या संस्कृतीने उपलब्ध करुन दिलेल्या प्रत्येक लाभाचा त्याग करण्याची आमचीतयारी आहे.पण कोणत्याही परिस्थितीत उच्च शिक्षणाचा अधिकार आणि संधी यांच्या महत्तम उपयोगाच्या हक्कांचा आम्ही त्याग करण्यास तयार नाही.आता मागासवर्गीयांना जाणवले आहे की शिक्षणाशिवाय त्यांचे अस्तित्वच सुरक्षित नाही.'

गृहितके

- बाबासाहेब शिक्षणाचे आदय पुरस्कर्तेहोते.
- बाबासाहेबांनी शिक्षणाची दारेसमाजसुधारणेसाठी प्रामुख्याने उघडली दिसते.

अभ्यास विषयाचे महत्व :

शिक्षण घेऊन उच्च शिक्षित होणेही प्रेरणा मुळी बाबासाहेबांनी भारताला दिली.१ सप्टेंबर १९५१ रोजी औरंगाबाद येथेतत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या हस्ते पीपल्स एज्युकेशनसोसायटीच्या मिलिंद कॉलेजची कोनशीला बसविण्याचा सभारंभ झाला, त्यावेळी आपल्या शैक्षणिक कार्याचे स्वप्न सत्यात उतरविण्याचा आनंद व्यक्त करतानाते म्हणालेहोते की,अस्पृश्य समाजाच्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर उच्च शिक्षण हेच औषध आहे आणि आज आपण पाहत आहोत ,शिक्षणाचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे.डॉ.आंबेडकरांनी त्याकाळी सांगितलेले शिक्षणाचे महत्व आज सर्व जगाला कळाले आहे जोतो उच्चशिक्षणाच्या मागे मेहनत करताना दिसत आहे.हा सर्व त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारधारेचाच परिणाम असल्याचे दिसून येते.

शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशनच्या वतीने मनमाड येथे ९ डिसेंबर १९४५ च्या जाहिर सभेत बोलतांना डॉ.आंबेडकर म्हणालेहोते आपण राजकीय चळवळीला जितके महत्व देतो तितकेच महत्व शिक्षणप्रसाराला दिले पाहिजे.कारण शिक्षणाशिवाय आपल्याला मा-याच्या जागा काबीज करता येणार नाही.आणि जोपर्यंत मा-याच्या जागा आपण काबीज करीत नाहीतोपर्यंत खरीखुरी सत्ता आपल्या हाती आली असे म्हणता येणार नाही.

शिक्षणाचे महत्व विशद करतांनातेमहार बालवीर संस्थेमार्फत परळ मुंबई येथे १० सप्टेंबर १९३२ रोजी जाहीर सभेत विदयार्थ्यास अत्यंत कळकळीचा असा उपदेश केला, विदयार्थीदशेत ज्ञानार्जन चालु असता त्यांनी आपल्यापुढे निरंतर ज्ञानार्जन हे एकच ध्येय ठेवावे, विदयार्थी दशा परत प्राप्त होणार नाही.हया अवधीत प्रयत्नांची परमावधी करुन ज्ञान संपादन करावे समाजसेवेस पुढील आयुष्यात विपूल काळ आहे.विदयार्थीदशेत व्याख्यान देऊनसमाजाचेहोणारेतात्कालीक हितहे पुर्ण ज्ञान संपादन झाल्यानंतर जी अनेक प्रकारे अधिकार प्राप्तीने सेवा करीता येऊन,समाजाचे जे हित साधता येईल त्या हितापेक्षा शतपटींनी हिणकस आहे.या तत्वांची पुर्ण जाणीव ठेवून शिक्षणाप्राप्तीहेच आपलेसध्याचे ध्येय ठेवावे असेत्यांनी विदयार्थ्यास मोठया कळकळीने सांगितले.शिक्षण व विदया या गोष्टी शिवाय आपला उध्दार नाहीत्यासाठी भरपुर वाचन केले पाहिजे रोज एक अर्धे पुस्तक संपविण्याचा सराव केला पाहिजे असेते म्हणत.

शोध व निष्कर्ष :

डॉ.आंबेडकरांना कनिष्ठ जातींच्या शैक्षणिक मागासलेपणाची जाणीव होती. हजारो वर्षापासून त्यांना शिक्षण नाकारलेलेहोते.अज्ञान व निरक्षरता यामुळेचत्यांचे उच्च जातींनी शोषण केलेलेहोते.जीहलक्या प्रतीची कामे उच्च जाती स्वत: करीत नव्हत्या ती कामे उच्च जाती कनिष्ठ जातींकडूनसक्तीने करुन घेत.डॉ आंबेडकरांनी कनिष्ठ जातींना त्यांच्या या दयनीयस्थितीचे कारण शिक्षणाचा अभाव हेच आहे याची जाणीव करुन देण्याचे प्रयत्न

केले.कनिष्ठ जातींच्या लोकांनी त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवावे यासाठी आंबेडकरांनी त्यांना प्रोत्साहन दिले.या मुलांना शिष्यवृत्ती ,गणवेश,भोजन व निवारा अशा सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या अनुयायांनाशिका,संघटित व्हा आणि संघर्ष करा असा धारदारसंदेश दिला.कनिष्ठ जातीतील लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व त्यांची सामाजिक-आर्थिकस्थिती सुधारावी म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी बहिष्कृत हितकारीणीसंघटनेची स्थापना केली.१४ जुन १९२८ रोजीत्यांनी दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. दलितांच्या माध्यमिक शिक्षणाचीसोय करणेहे या संस्थेचे मुख्य ध्येयहोते.अस्पृश्यासह निम्न मध्यमवर्गास उच्च शिक्षण देण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांनी ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशनसोसायटीची स्थापना केली.

डॉ.आंबेडकरांच्या कार्यामुळे भारतीय समाजात सुमारे ५००० वर्षापासून प्रचलित असलेल्या जातिव्यवस्थेस खिंडार पडले.तिचे उच्चाटनहोण्यास चालना मिळाली.विषमतेवर आधारलेल्या जातिव्यवस्थेच्या जागी समतेवर आधारलेली लोकशाही व्यवस्था प्रस्थापित होण्यास चालना मिळाली.

या बाबासाहेबांच्या कार्यामुळे शेकडो वर्षापासून उच्च जातीच्या गुलामगिरीत अडकून पडलेल्या अस्पृश्यांमध्ये एकता व जागृती निर्माण झाली.अस्पृश्यांना त्यांच्यावर होणा-या अन्यायाची जाणीव झाली.परिणामी त्यांच्यात आत्मविश्वास व आत्मविष्कार निर्माण झाला.आपणच आपल्या विकासासाठी लढा दिला पाहिजे,याची त्यांना जाणीव झाली.डॉ.आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी राज्यघटनेत ज्या विशेष तरतुदी केल्या, त्यामुळे अस्पृश्यांच्या हक्कांना घटनात्मक वैधता प्राप्त झाली.आज शासन समाजकल्याणाच्या विविध योजना राबविते.त्याचे मोठेश्रेय डॉ.आंबेडकरांच्या कार्यास जाते.आंबेडकरांच्या प्रयत्नांमुळेच अस्पृश्यांना शिक्षणसंस्था,कायदेमंडळ,पंचायत राज्यव्यवस्था,सरकारी नोक-या इत्यादीमध्ये आरक्षण मिळाले.या आरक्षणामुळेच अस्पृश्यांना अधिकार,मालमत्ता व उच्च सामाजिक दर्जा मिळविणे शक्य झाले.याचा परिणाम म्हणून अस्पृश्यांमध्ये ऊर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलतेसवाव मिळाला.

संदर्भसुची :

१. डॉ.जाधव नरेंद्र (२०१२),बोल महामानवाचे (डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची ५०० मर्मभेदी भाषणे)खंड २,मुंबई. ग्रंथाली प्रकाशन,पान क्र. १९,२४,२५,२१३,२०९,२१८,२१९.

२. परिरवर्तनाचा मंत्र, प्रा. शैलेश धोंगडे,(एप्रिल २०१५) लोकराज्य,(महामानव आपला आदर्श :आपली प्रेरणा),माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय,महाराष्ट्र शासन मुंबई,पान क्र. १०,११.

३. महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,समाजशास्त्र इयत्ता १२ वी,(२०१५) पुणे,पान क्र.१४४,१४५.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणाविषयक कार्य

प्रा. दिनेश मौने
सहाय्यक प्राध्यापक
महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय,
लातूर

प्रस्तावना:

भारतीय इतिहासाच्या विविध कालखंडात स्त्रियांच्या दर्जात सातत्याने परिवर्तन होत गेले. वैदिक काळात स्त्रियांचा दर्जा हा समाधानकारक होता. त्यानंतर मध्ययुगीन काळापर्यंत स्त्रियांच्या दर्जात घसरण होत गेली. आधुनिक भारताच्या इतिहासात ब्रिटिश राजवटीच्या काळात स्त्रियांच्या दर्जेत सापेक्षत: अधिक वेगाने परिवर्तन होत असल्याचे निदर्शनास येते. हे परिवर्तन होण्यासाठी महात्मा फुले, राजाराम मोहनरॉय, महर्षि कर्वे, शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या कार्यातला समान धागा म्हणजे स्त्री पुरुष समानेची प्रस्थापना करणे. त्यासाठी विविध प्रयत्न करण्यात आले आहेत.

या शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील एक समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांच्या सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीत केलेल्या योगदानाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. स्त्रियांच्या सामाजिक विकासातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान अभ्यासणे.
२. स्त्रियांच्या आर्थिक, सामाजिक सक्षमीकरण करण्यासाठीच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणाविषयक कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांवर आधारित आहे. विविध लेख, पुस्तके, भाषणांचे संग्रह, मासिके यांचा वापर करण्यात आला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या उध्दारासाठी आपल्या पत्नी रमाबाई यांना पत्र लिहताना ते म्हणतात, मी स्त्री-मुक्तीसाठी लढणारा एक शिपाई / योध्दा आहे. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी मला जेजे करता येईल ते मी अवश्य करेन. प्रसंगी विरोध करावा लागला तरी मी माघार घेणार नाही.माझ्या देवदासी भगिनींच्या उन्नतीसाठी मला खूप काही करायचे आहे.

स्त्रियांच्या विकासासाठी त्यांनी अनेक सभा आयोजित करुन त्या सभांचे नेतृत्व स्त्रियांनीच करावे यावर कटाक्ष बाळगला विविध ठिकाणी घेतलेल्या परिषदा पुढीलप्रमाणे-

२० मार्च १९२६ रोजी, महाड चवदार तळे सत्याग्रह, महिला परिषद.

ऑगस्ट १९३३ अ.भा. दलित कॉंग्रेस दलित महिला परिषद, नागपूर.

मार्च १९३४ मलकापूर, जि. बुलढाणा, अस्पृश्य महिला परिषद.

एप्रिल १९३४ बोरगाव, जि. वर्धा अस्पृश्य परिषद.

१६ जून १९३६ परळ दामोदर हॉल, देवदासी, मुरळी, जोगतिणी, आराधणी, पोतदार परिषद.

जुलै १९४२ महिला परिषद

१९४५ ला मुंबई महिला परिषद.

अशा परिषदेच्या माध्यमातून स्त्रियांविषयक जागरुकतेचे कार्य करण्यात आले आहे.

स्त्रिया या आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी असल्या पाहिजेत असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले होते. स्त्रियांच्या आर्थिक कल्याणासाठी व राष्ट्रीय विकासात त्यांच्या भागीदारीसाठी स्त्री शक्ती संघटीत होणे अपरिहार्य मानण्यात आले आहे. आर्थिक कल्याणासाठी महिलांचे नेतृत्व त्यांनी विकसित केले. शांताबाई दाणी, गीताबाई गायकवाड श्रीमती मनोबल शिवराज यांना महिला आंदोलनात सहभागी करुन घेतले.

निष्कर्ष :

आर्थिक स्वावलंबनावर भर देवून त्यासाठी विविध तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

संदर्भ सूची :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत आणि मुकनायक, संपादक वसंत मून.

२. स्त्री प्रश्नाची वाटचाल: परिवर्तनाच्या दिशेने विद्युत भागवत , प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भाषणे भाग-१२३.

४. डॉ. वाघमारे सुरेश (संपा), साप्तहिक बहुजन संबोधी, आदरांजली विशेषांक, अंक ३८ डिसें.२०१०.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक कार्याचा संक्षिप्त आढावा

अनिल वासुदेव वानखडे
संशोधक विद्यार्थी)
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना:

हजारों वर्षापासुन चालत आलेल्या हिन्दु समाज व्यवस्थेविरूध्द रणसिंग फुंकले अलौकिक बुद्धिमत्तेचा, विद्याभ्यासात सतत रममाण होणारा विद्वान अस्पृश्य समाजाचा स्वाभिमान जागृत करून त्यास अन्यायाविरूध्द लढण्यास सज्ज राहणारा नेता म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा मोठ्या अभिमानाने उल्लेख केला जातो. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातील पददलित समाजाचे सर्वश्रेष्ठ नेते होते. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, प्रख्यात कायदेपंडित अशा विविध विद्वतेने ते भारतीय जनतेला परिचित आहेत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक युगप्रवर्तक नेते म्हणुन ओळखले जातात.

दलित उध्दाराच्या कार्यास स्वत:ला वाहून घेतले. कसल्याही फळाची आपेक्षा न करता अहोरात्र या समाजाला जागृत करण्याचे महान कार्य केले अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या समाजाला माणूस म्हणून त्याचे मूलभूत हक्क अधिकार मिळावेत, त्यांच्या जीवनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार केला. 'मला भाकरीपेक्षा इज्जत प्यारी आहे' असा विचार मांडला आत्मसन्मान गमावून बसलेल्या लोकांना स्वाभिमानी बनविण्यास गुलामगिरीविरूध्द लढण्यासाठी सिध्द केले. अर्थात हा लढा लोकशाही मार्गाचाच होता. अतिशय मागासलेल्या या बहिष्कृतांना समाजात ताठ मानेने जगता यावे, यासाठी पकरीयांसोबतच उच्च-वर्णीय स्वकीयांशी लढा दिला. हिंदू बांधवांची मानसिकता बदलत नाही, हे लक्षात आल्यानंतर आपल्या बांधवांना गौतम बुद्धाच्या सधम्मात आणले.

विषयाची पाश्वभूमी :

१९२० च्या सुमारास बाबासाहेबांनी सार्वजनिक कार्यात भाग घेण्यास सुरूवात केली. माझ्या राज्यातील बहिष्कृत बांधवानो तुम्ही तुमचा खरा पुढारी शोधून काढला असे शाहू महाराजांनी भविष्यवाणी केली. ५ जुलै १९२० रोजी डॉ.आंबेडकर आपले अर्धवट राहिलेले शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी पुन्हा इंग्लंडला गेले. तेथे त्यांनी प्रथम अर्थशास्त्रामध्ये डी.एस्सी. ही पदवी प्रदान केली. याच वास्तव्यात त्यांनी बार ॲट लॉ ची परीक्षाही उत्तीर्ण केली. ३ एप्रिल १९२७ रोजी त्यांनी 'बहिष्कृत भारत' हे पाक्षिक सुरू केले. ज्या लोकांना आवाजच नव्हता अशांचा बुलंद आवाज म्हणजेच डॉ.आंबेडकरांची पत्रकारिता. म्हणजेच ज्यांना आवाज नाही त्यांचा उक्तीप्रमाणे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांचा आवाज बुलंद करण्यासाठी १९२० साली 'मूकनायक' हे पाक्षिक सुरू केले. 'बहिष्कृत भारत' ह्या पाक्षिकाच्या माध्यमातून सामाजिक चळवळीला गतीमान केले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या हक्कासाठी जो लढा उभरला त्याची सुरूवात महाड येथील चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाने झाली. अस्पृश्यांना पाणी पिण्यादेखील मज्जाव होता. अतिशय गढूळ आणि घाण पाणी पिऊन जगावे लागत असे. पाणी म्हणजे जीवन परंतु पाणीच मिळत नसे. जनावरांप्रमाणे मोठ्या नाल्याचे घाण किंवा दूषित पाणी पिऊन तहान भागवावी लागत असे. २० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे सत्याग्रह

करून त्या तळ्याच्या पाण्यावर अस्पृश्यांचाही हक्क आहे. यांची डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सर्वांना जाणीव करून दिली.

मनुस्मृती या हिंदू धर्मग्रंथाने जन्मधिष्ठित वर्णव्यवस्थेचे समर्थन करून पर्यायाने सामाकि विषमतेला व त्यावर आधारीत जातीव्यवस्थेला आधार प्राप्त करून दिला. वेदादी काळापसून भारतात मनुस्मृतीच्या आधारे राज्यकारभार चालत असे. येथील समजाव्यवस्था ही जातीवर आधारीत आहे. जातीच्या आधारे माणसाचा दर्जा ठरवण्यात येतो. एवढेच नव्हे तर जातीच्या निकषावरच व्यवसाय करण्याचा अधिकार वा परंपरा चालते. मनुस्मृतीनुसार कोणाही व्यक्तीला व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य नाही ज्या जातीत आपण जन्मलो तेच आपले व्यवसाय असे निर्माण करण्यात आले होते. हे व्यवसाय पूर्णत: शोषणावर आधारलेले होती. २५ डिसेंबर १९२७ रोजी मनुस्मृतीचे दहन केले. २६ जानेवारी १९५० रोजी डॉ.बाबासाहेबांनी लिहिली घटना लागू केली.

हिंदू धर्मातील उच्च वर्णीयांनी अस्पृश्यांना मंदिरप्रवेशाचा हक्कही नाकारला होता. मंदिरात कुत्री, जनावरे, बिनधास्त फिरत होती. इतकेच नव्हे तर कुत्री मंदिरात मुतत होती मात्र त्यांना कसलाही मज्जाव नव्हता मात्र हिंदू धर्मातीलच घटक असणाऱ्या अस्पृश्य माणसांना या ठिकाणी प्रवेश नाकरलेला होता. बाबासाहेबांनी याविषयी असे म्हटले होते की, हिंदुत्व ही जितकी स्पृश्यांची मालमत्ता आहे, तितकीच ती अस्पृश्यांचीही मालमत्ता अहो. हा हक्क सिध्द करण्यासाठी त्यांनी मंदिर प्रवेश सत्याग्रह करण्याचे ठरवले नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी त्यांनी आपल्या हजारो अनुयांयासह ३ मार्च १९३० रोजी सत्याग्रह केला. मंदिर प्रवेशाची नियोजित तारीख २ मार्च १९३० होती मात्र हा सत्याग्रह ३ मार्च रोजी झ ाला.

निष्कर्ष :

भारतीय जनतेच्या मनात असलेला सरकार विषयीचा असंतोष लक्षात घेऊन ब्रिटीश सरकारने भारतातील राजकीय पेचप्रसंग सोडविण्यासाठी गोलमेज परिषदा भरविण्याचे ठरविले. या परिषदा सन १९३०, १९३१ व १९३२ या साली लंडनमध्ये भरवण्यात आल्या. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी या तिनही गोलमेज परिषदेत भाग घेतला व भारतीय अस्पृश्यांचे दु:ख जगाच्या वेशीवर मांडले. अस्पृश्यांना मुस्लिम, शीखांप्रमाणेच राजकीय अधिकार मिळावेत यासाठी प्रयत्न केला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना गांधीनी विरोध केला तरही कॉंग्रेस व गांधीला न जुमानता बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांचे प्रश्न गोलमेज परिषद, युनायटेड नेशन्स लीगसमोर आपली बाजू मांडली. भारतातील अस्पृश्यांना आपले राजकीय हक्क प्राप्त झाले ते रॅम्से मॅकडोनॉल्डच्या जातीय निवाड्यामुळे ज्याजोगे अस्पृश्यांना स्वतंत्र संघ मिळाला. स्वतंत्र मतदारसंघ म्हणजे अस्पृश्यांचा मुक्तीचा मार्ग. या मार्गाने राजकीय सत्तेत अस्पृश्यांना योग्य वाव मिळणार होता. ज्याने अस्पृश्यांना सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थितीत क्रांतिकारी बदल झालेले आढळले असते. परंतु गांधीनी अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र मतदार संघाला विरोध केला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते धर्मातराचे स्वरूप सामाजिक, धार्मिक, दृष्टीकोन मांडला. पूर्वी दलितांना अनेक अधिकारापासुन वंचीत राहावे लागत होते. विहीरीवर पाणी भरणे, मंदिरे प्रवेश हिंदूच्या वस्तीतून जाणे सोन्या चांदीचे दांगीने अंगावर घालणे चांगले घर बांधणे आदी अस्पृश्यांनी केलेला गुन्हा मानला जाई. त्याच प्रमाणे पूर्वी महत्मा फुलेने अस्पृश्याविषयी केलेले बंड मनुस्मृतीचा अन्यायी कायदा तो नष्ट व्हावा म्हणून प्रयत्न त्याच बरोबर बौद्ध धम्मच का ? धम्म कसा हवा ? तो स्वंय प्रकाशित करणारा धम्म असावा त्याच

प्रमाणे प्रज्ञा, शील, करूणा युक्त आचरणाचा बुद्धाचा धम्म आहे. तसेच मानवतेला आव्हान करणारा महाकारूनिक तथागत गौतम बुद्ध.

संदर्भ ग्रंथ

१. महामानव-डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर, ले.ज्ञानराज काशीनाथ गायकवाड (राजवंश)
२. अस्पृश्य मुळचे कोण आणि ते अस्पृश्य कसे बनले, ले.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अनुवाद, बी.सी.कांबळे
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची बुद्ध धर्मावरील व्याख्यान, संकलन-सुधीर शा.गवळी
४. मी पाहिलेले बोधिसत्व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, भिक्षु सुमेध
५. मानवी बौद्धिक स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा, बावीस प्रतिज्ञा, ले. गुलाब श्रीपत साबळे (शोधग्रंथ)
६. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची निवडक भाषणे, डॉ.बी.जी.जावळे
७. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड १८, भाग-३, ले.बाबासाहेब आंबेडकर

Reflections of Dr. Ambedkar's and Mahatma Phule's thoughts in the life of women with special reference to biographic of Dalit women

Dr. Arundhati Patil
Assistant Professor
Manavlok's College of Social Sciences,
Ambajogai

Introduction

Scholars and activists use the term 'Dalit' in more than one either in the criteria of social status or economic position. A common usage among scholars, activists as well as the public is to mean those who are officially defined as scheduled castes (SCs) a category which was coined in 1935 when backward group were listed on scheduled to get access to reserve seats. Traditionally they were termed as the untouched able who were seen as unclean in religious sense and presumed to defile others by their touch or presence or even the shadow. They were condemned and compel to live outside of village keeping a distance to the village. Dr. Babasaheb Ambedkar elaborately discuss the 'caste system in India and its gravious impact on the then called backward class and women. in the essays annihilation of caste' he asserts that cast is not based on division of labour but division of labourers. He calls upon the Hindus to annihilate the caste which is a great hindrances to social solidarity and to set up a new social order based on the ideas of liberty, equality and fraternity in consonance with the principles of democracy. He appeals from his addresses given timely that every man and woman be free from influence and to thralldom of 'shastras' cleanse their minds of the pernicious notions rested on the so called 'shastras'. According to him, the society must be based on reasons and not on atrocious system.

Dr Babasaheb Ambedkar explains how caste is harmful institution. He shows two factors that ridden into caste and religion communities. The untouchables were isolated by the Hindues from any kind of social participation. They were being dehumanized by socio religious disabilities almost to the status of slaves. They were denied the universally accepted rights of citizenship.

Mahatma Jyotiba Phule pioneered the idea of gender equality in India during 1830. He with his wife Savitribai Phule first ever school for girls in 1848 and addressed the issues of women as the most oppressed clars Mukta Salve a dalit student of Phule's school explored the pathetic condition of dalit people in 1855. She wrote an essay "What is our religion then" Tar Mag Amcha Dharma Konta" which is being considered at the first script to bring light on the living of dalit in a unhuman condition. Education cleans up the darkness of ignorance. Thus the couple devoted all their life to uplift the

women and dalit from the druggery of social traditions. Dr. Ambedkar admits himself as the follower of Mahatma Jyotiba Phule and Sant Kabir. Hence he appealed his follower to give up all the traditional practices that discriminate them with inhuman notion. Dr. Ambedkar pointed out, "the direct action in respect Chawdar Tank in Mahad, the Kalaram temple at Nasik and the Guruvayur temple in Malbar have done in a few days what million days of preaching by reformers would never have done." His addresses were aiming to secure enjoyment of civil rights to depressed classess. He sensitized the backward classes to live with dignity and fight against injustice3. Thousands of the Ambedkar followers started exercising the Dr. Ambedkar's thoughts by sending children to schools, wearing clean clothes, using public places, giving up under dignified work.

Thus this paper wants to highlight the reflections of Ambedkar's thoughts over the life of women. it also tries to bring out the experiences of Dalit women writers to show contribution of Ambedkar thoughts and on them other than dalit class.

This paper is based on the primary data of the two autobiographies written by the dalit women in Marathi literature.. Hira Pawar's Sangaychi Goshta Mhanje, and Urmila Pawar's Aaydan. Kumud Pawade in her autopiography 'Mazya Sanskrutchi Katha.

Urmila pawar is an activists who has shared many memories of her child hood and how she grew up with the thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar. She writes that in the early period of Ambedkarian movement, Dr. Babasaheb appealed all the backward castes people to get write and educate their children for better future. His rational thoughts made the dalit people to come out of inhuman nature of hile or humiliation as a dalit. Urmila Pawar explains that due to Dr. Ambedkar, her father could learn the school education and provide education to their children. The education would bring confidence to Urmila. She by her own choice got marry with a dalit youth the dalit women of her village used to work hard on a very till money. Besides illiterate they would take pine to educate their children. Dr. Babasaheb Ambedkar had shown them the light of path towards dignified life.

Caste – She explains that besides education and the government service, her sister had to come across the humiliation due to her caste. In cities also they were subjected to discrimination. Urmila Pawar lights one of the memories of primary school where her teacher would ask her to clean the class. One day he asked her to clean the cow dung. She refused that. Teacher slashed her like other. When she returned home and complained it with her mother. Her widow mother got angree and stopped. The teacher and enquire about the injustice be did with Urmila. It shows that though her mother was widow and illiterate, she had overcome with the cultural distress. She raised her voice against the injustice is the reflection of how the Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts made dalit women aware of their rights as a human being.

Dr. Babasaheb Ambedkar always thought to raise the not only economic but social status of dalits. His appeal to migrate from villages to cities aimed to avoided

discrimination and humiliation at village level. The village community today also stict to the rigidity of the traditions way of living. Urmila Pawar shares one of the experiences that came across to her husband. Besides his govt. service and education he was treated as untouchable by a village level revenue official. Then the couple decided to shift to the city. Urmila Pawar elaborates in her writing that dalit women een though they accepted Baudha religion practice Hindu traditions. She shares that she took more time to get rid of Hindu traditions like wearing Mangal sutra she feds that symbol carry the discrimination by the new generation is enough bold to practice the thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar. There are incidents she depicted that show that how dalit people were inspired by the thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar. Heera Pawar wife of Vetern poet and writer of dalit literature movement Daya Pawar wrote her autobiography in 2012. She revealed the tragic situations of dalit people in rural area. She narrates many such incidents of her childhood that tetis us the huminiation and injustice situation of dalit. Her father would work at the factories in Mumbai. There he attended address of Dr. Babasaheb Ambedkar. The one speech of Dr. Babasaheb changed his attitude and there he decides to educate his daughter. The daughter Heera also get influenced with the speeches of Dr. Ambedkar. Heera Pawar in her autobiography reaterates that the teacher and warden of hostel played a very vital role in her life. The warden who was not a dalit. But never descriminatted or humiliated the hostel girls. She encouraged Heera to improve writing and continue further education. Daya Pawar a very sensitive poet and activist portraited reality life settings through his poem. Heera and Daya lead a very mature married life. Both followed the ideology of Dr. Babasaheb Ambedkar and educated their children. They did come across the castism spirit but never hindered it. Though she admits that some custums and mindset takes more time to change. In Metropolitan cities homogenous culture existed and people are practically oriented. Thus we that the reflection of Dr. Babasaheb Ambedkars thoughts is promising and easily accepted by non-dalit class also.

In both the writings we realize the confidence and the determination to follow Dr. Babasaheb's Ambedkar ideology. Both the writers joined the dalit movement and contributed to change the situation of Dalit women.

References

1. Shinde Tarabai (1885) "Stree Purush Tulana
2. Dr. Shinde Sanjay (1855) "Tar Mag Amcha Dharma Konata"
3. Jadhav Narendra (2013) Bot Mahamanavache edited Granthali Prakashan.
4. Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and speeches (Education Department 1979
5. Urmila Pawar (2012) Aaydan Published by Granthali
6. Hardtman Maria (2012) The dalit movement in Indra published by Oxford India.

PRAGMATISM OF PHULE AND AMBEDKAR'S IDEOLOGY ON DEVELOPMENT OF WEAKER SECTIONS IN MAHARASHTRA

***Dr Abhay M. Jadhav*[1]**
& *Dr. Jitendra S. Gandhi*[2]
Assistant professor,
Dept. of Social Work,
Walchand College of Arts & Science,
Solapur, Maharashtra.

ABSTRACT:

Discriminatory and exploitative practices take the form of social evils in the long run and become scar for any civilized society in India. Its history had a number of bright individuals who lived and work for the progress of upliftment of the downtrodden persons in the society. Due their efforts, it becomes possible to abolish several extreme social evils such as casteeism, racism, sati system etc...

It is a rational thought for the development of weaker sections of the society through the transformation of the economic and socio spatial structures of their production activities. Development is, therefore, a many faceted phenomenon affecting a region and its people nearly in every aspect of life.

KEYWORDS: Development, Weaker Sections, Ideology, Social Justice and Equality.

INTRODUCTION:

Ideas and ideologies are a major determinant for consideration of evidence for policy. It shapes one's belief systems. India is fortunate to have, in its long history, many extraordinary human beings who devoted all their lives for the betterment of the society and for the upliftment of downtrodden. We must look into the life and the works of these extra ordinary men and women and appreciate their efforts in making today's India.

In Maharashtra, Dnyaneshwar, Tukaram, Sahu Maharaj, Phule and Ambedkar are the more prominent among numerous reformers who advocated social equity. Movements of dalits, adivasi and peasants, movements for rehabilitation, water and land re-distribution, against corruption are interwoven in Maharashtra's history (Bhide, S. & Mehta, A. K. 2004). But behind the facade of prosperity and movements for equity, the lives of the majority of its people, particularly the SCs, STs and other disadvantaged groups, is less than fortunate (Akin Mabogunje, 1981). Despite a glorious past and a prosperous present, the state has a quarter of its population below the poverty line.

CONTRIBUTION OF MAHATMA JYOTIBA PHULE:

Mahatma Jyotiba Phule began to realize and observe various types of social evils being practiced in the society and decided to fight against them. He contributed to the following social reforms.

- **Women's Education:** His first and foremost work was in the field of women's education; and his first supporter was his wife herself who always shared his dreams and supported him all through life. To fulfill his ideals and aspirations of creating a just and equitable society, in 1848, Jyotiba opened a school for girls; it was a first girls' school ever in the country. The threats and pressures by the society could not discourage them from doing this work and he kept creating awareness among people

about social evils. In 1851, he started a bigger and better school for girls which became very popular where there was no discrimination on the lines of religion, caste or creed.

- **Widow Remarriage:** Jyotiba was also against child-marriages and was a great supporter of widow remarriage; he was very sympathetic to the cause of distressed women and opened a home for such poor and exploited women where they could be taken care off.
- **Emancipation of Varna System:** Jyotiba was also actively involved in the emancipation of so-called lower castes and especially the Untouchables; in fact he was perhaps the first person who gave untouchables the name *Dalit* as signifying someone who is broken, depressed or exploited and is outside the so-called Varna system.
- **Satyashodhak Samaj:** For uplifting the so-called lower caste people and untouchables, on 24 September 1873, he formed the **Satyashodhak Samaj** (the Society of Truth Seekers); the main objective of the Samaj was to create a just and equitable social order free of discrimination on the basis of caste, religion or gender.

Thus, Jyotiba Phule devoted his whole life for the weaker and depressed section of society; in his thinking and works he was well ahead of his times.

CONTRIBUTION OF DR. BHIMRAO AMBEDKAR:

In spite of several odds, he got the best of education from very good institutions of the world because of his talent and merit only. His major contributions in eradicating social evils are as follows; (Kumar Ashok, 1999)

- **Separate Electorates:** At the time of preparation of the Government of India Act, 1919, he advocated for the separate electorates for untouchables and other lower caste people. He demanded reservation for such communities. He was of the view that by having separate electorate more and more number of legislatures of 'Depressed Class' would be elected.
- **Reservation to SC and STs:** On similar lines, the Constitution of India in 1950 gave benefits of reservation to Schedule Castes and Scheduled Tribes who were earlier referred to as 'Depressed Classes'.
- **Publications**: He started several publications such as *Mook Nayak,* a weekly; *Bahiskrit Bharat*, a periodical to create awareness and to fight for the rights of untouchables and lower-castes. He called upon the dalits and untouchables to *"Educate, Agitate and Organize"* for their rightful place in the society.
- **Public Movements:** He started to launch public movements against discriminations faced by untouchables such as opening the public water resources for untouchables, burning of Manusmriti, an ancient Hindu text which gives sanction to caste-system and for the rights of lower caste people to enter into Hindu temples.
- **Justice And Equality:** Dr Amedkar's biggest contribution in the making of modern India was his momentous effort as the Chairman of the Constitution Drafting Committee; the most important feature of the Constitution of India is its special focus on socio-political and economic justice and equality; he forcefully advocated for the rights of women and SCs, STs and OBCs; special provisions were added for their upliftment and for eradicating various discriminations faced by them.

Therefore, all through his life, socially as well as politically, Babasaheb kept fighting against prevailing social evils of our country; his contribution towards making the downtrodden people acquire self-respect and their rightful place is immeasurable.

PRAGMATISM OF IDEOLOGY:

The ideologies of great philosophers have positive impact on the developmental policies of our nation. These policies and program are getting reflected through different development plans.

It is a rational thought for the development of weaker sections of the society through the transformation of the economic and socio spatial structures of their production activities. Development is, therefore, a many faceted phenomenon affecting a region and its people nearly in every aspect of life. The principle of equality is having a revolutionary effect on life in contemporary India.

Social justice:

Social justice is generally referred to a set of institutions which enables deprived people for upliftment of their lives, actively contribute to the community and lead dignified life. The relevant institutions include education, health care, social security and labour rights to ensure fair distribution of wealth and equitable opportunities. In accordance with the directive principles of State Policy, various development programmes have been taken up for equalisation of the weaker sections with other sections at all stages of educational and socio-economic development (V.M. Dandekar & Nilakantha Rath ,1971) .

XII FYP & WEAKER SECTION IN MAHARASHTRA

In all the five year Plan Government of India (GoI) has given emphasis on development of rural areas with special focus on weaker sections upliftment. GoM also formulates two separate sub-plans viz. Scheduled Caste Sub-Plan (SCSP) for SC and Tribal Sub-Plan (TSP) for ST. Under SCSP & TSP, the funds and benefits are provided over & above those made available through general plan to respective communities in proportion to their population.

Scheduled Caste Sub-Plan:

As per Economic Survey of Maharashtra Report (2014-15), The outlay earmarked for SCSP under XII FYP (2012-17) is Rs. 28,050 crore, which is 10.2 per cent of the State's total outlay. The outlay provided for SCSP for 2014-15 is Rs. 6,044 crore, out of which Rs. 4,044 crore (67 per cent) is for state level and Rs. 2,000 crore (33 per cent) for district level schemes. The major share of expenditure during 2014-15 up to December is on social and community services sector. The important sub-sectors under this sector are Education, Health, Housing, Water supply, Women & Child development, Welfare of Backward Classes, etc. Under SCSP, in all 197 schemes (114 state level and 83 district level) were implemented in 2013-14 and 185 schemes are being implemented (102 state level and 83 district level) in 2014-15.

Tribal Sub-Plan:

The tribal population in the State is largely concentrated in the western hilly districts viz. Dhule, Nandurbar, Jalgaon, Nashik & Thane (Sahyadri region) and in the eastern forest districts viz. Chandrapur, Gadchiroli, Bhandara, Gondia, Nagpur, Amravati & Yavatmal (Gondwana region). Based on concentration of tribal population 29 Integrated Tribal Development Projects (ITDP), 43 Modified Area Development Approach (MADA) and 24 mini-MADA have been formed as per directives of GoI. Under TSP, infrastructure facilities are provided in the ITDP, MADA and mini-MADA pockets as well as to the tribals living both within and outside the tribal areas.

The outlay earmarked for TSP under XII FYP is Rs. 24,475 crore, which is 8.9 per cent of the State's total outlay. The outlay provided for TSP for 2014-15 is Rs. 4,815 crore, out of which Rs. 2,199 crore (46 per cent) is for state level and Rs. 2,616 crore (54 per cent) for district level schemes. Under TSP, in all 402 schemes (106 state level & 296 district level) were implemented in 2013-14 and about 350 schemes are being implemented in 2014-15 out of which 32 schemes are both at state and district level. The major share of expenditure for the year 2014-15 is on social and community services (66 per cent), followed by transport (15 per cent) and rural development (8 per cent) of the total expenditure under TSP.

CONCLUSION:

Because of years of exploitation, the Scheduled Castes have been exposed to vulnerabilities of all sorts. They are subjected to social as well as economic exploitation. Since independence, various provisions like bank loans, scholarships, reservation, educational institutions and job opportunities have been made to raise their level of living of weaker sections.

The impact of developmental programs on the Scheduled Castes, of course is positive, but not that much significant to bring them at par with the high caste population though we have pass more than six decades and spend crores of rupess through various development projects and schemes.

REFERENCES:

- Akin Mabogunje (1981): The Development Process- A Spatial Perpective, Hutchinson University Library, London, p.l5 & 94.
- Bhide, S. and Mehta, A.K. (2004), 'Chronic Poverty in Rural India: Issues and Findings from Panel Data', *Journal of Human Development,* 5 (2), 195-209.
- Dandekar V.M. and Nilakantha Rath (1971): Poverty in India. Indian School of Political Economy, Poona, p.l4.
- Economic Survey of Maharashtra 2014-15
- Government of Maharashtra, Planning Department (1984): Report of the Fact Finding Committee on Regional Imbalances, Bombay, p.27.
- Kumar Ashok, 1999, Ambedkar aur Marx in Rajkishor (Ed.), Harijanse Dalit, Vani Prakashan, New Delhi, p.133.
- Singh R S, 1986, Caste Consciousness, Identity and Protest: A Sociological Analysis of Neo-Buddhist Movement in India, The Journal of Sociological Studies, Vol-5, January.
- http://mahades.maharashtra.gov.in.

IDEOLOGY OF MAHATMA PHULE AND DR. B.R. AMBEDKAR FOR SOCIAL DEVELOPMENT

Pratima Kamlaker Kamble
JatakVihar, Jyoti Nagar, Ambajogai
9405459071
Email: pratima.17.kamble@gmail.com

Introduction:

Jyotirao Phule occupies a unique position among the social reformers of Maharashtra in the nineteenth century and Dr.B.R. Ambedkar was multifaceted personality an intellectual,a revolutionary,a philosopher,a patriot,a scholar,a writer and the constitution maker. He was also struggled against the untouchability and cast system. During 19th, 20th century, number of social and political thinkers started movement against such systems and method. These thinkers aimed at upliftment of the status of women socially,economically,educationally and politically of these socio-political thinkers Mahatma Phule,Dr.B.R.Ambedkar,Raja Ram Mohan Roy,Ishwarchandra Vidyasagar, and such other have organized movement for striving equality for dalits, backward classes and women.

As such have Mahatma Phule was an earlient leader, who strongly opposed gender inequality. Mahatma Phule and Dr.B.R.Ambedkar was fought for the Equality, Liberty, Justice, and Fraternity for sustainable social development. Dr.Ambedkar followed the philosophy and suggestion given by Jyotiba Phule.

Objectives:

- To study the role of Mahatma JyotiraoPhule and Dr.B.R.Ambedkar in social development.
- To focus their work for upliftment of the backward classes.
- To analysethe contribution of JyotiraoPhule and Dr.Ambedkar in women empowerment.

Methodology:

This study depends on the secondary source of data collection. I collect this data from books, research reports, and Internet explorer.

Discussion:

"Unlike a drop of water which loses its identity when it joins the Ocean, man does not use his being in the society in which he lives man's life is independent. He is born not for the development of the society alone, but for development of his self"

But when men will be educate and heknow about their right at that time he will be develop his self then many social reformers will stand with the people.

In Maharashtra 19th of 20thcentury many of the social reformers worked for abolition of cast, untouchability, purdah system, sati, child marriage, social inequalities, discrimination andilliteracy. WidowRemarriageGirl's education, farmer's problem.

Mahatma JyotiraoPhule (1827-90) was one of the great activist, social reformer, thinker, writer, theologies form Maharashtra. He and his wife sawitribai Phule were pioneers of women's education in India. His work extended to many field including education, agriculture, cast system, women of widow auliftment of removal of untouchability. He worked for the people of their social economical uplittment. He believed in over throwing the social system in which people had been deliberarly made dependant on other, illiterate, ignorant and poor with a view to exploiting them.

He gave the importance to education for the sustainable social development of that shows in his famous poem reads:

Which Lack of education read to lack of wisdom.
Which Lack of education read to lack ofmorals
Which Lack of education read to lack of progress
Which Lack of education read to lack of money.
Which leads to the oppression of the lower classes.
see what state of the society one lack of education can causer.

Hindu society in the 19th century suffered from religious illusions that Hindu scriptures did not sanction female education of girls wrought wrath of gods leading to their widowhood, But beyond that tradition Jyotirao Phule of his wife SavitribaiPhule started a girls school in poona in 1857. He also opened a school for the children of the depressed classes. He thought education is the way of development. If every men of women are education then they will be develop the hearth society of nation.

He was also pioneer of the widow remarriage movement in Maharashtra. Widow remarriages were banned of child marriage was very common along the Bramins of other upper casts in the Hindu society.

Many widows were young and not all of them could live in a manner in which the orthodox people expected them to live. Some of the delinquent widows resorted to abortion or left their illegitimate children to their sate by teasing them on the streets. Out of pity for the orphans, Joytirao Phule established an orphanage, possibly the first such institution founded by a Hindu. Jotirao phule give protection to pregnant widows and assured them that the orphanagewould takes care of their children. It was in this orphanage run by Joytirao Phule that a Brahnin widow gave birth to a boy in 1873 and Jyotirao adopted him as his son.

above all things was very impossible in that century but Jyotiraophule did the all things what he decided to do throughout his life, Jyotirao phule fought for the emancipation of the down trodden people and the struggle, which he launched at a young age ended only when he died on 28th Norember 1890. He was a pioneer in many fields and among his cotemporaries he stands out as one who never wavered in his quest for truth and justice.

He fought for equal right untouchables in society. In 1868,Jyotirao decided to give access to the untouchables to a small bathing tank near his house. He just wants to get equal right to the untouchable peoples and they developed their own. Jyotirao refused to regard the vedas as sacrosanct. He opposed idolatry and denounced the

chaturvarnya. In his book sarvajanik sttya Dharma pustak published in 1891 his views on religious and social issues are given in the form of dialogue. According to him, both men and women are entitled to enjoy equal right and it was sin to basis of sex. He stressed the unity of man and envisaged a society based on liberty, equality and fraternity. He was aware that religious bigotry and aggressive nationalism destroy the unity of man.

Dr. B.R. Ambedkar said, "MahatmaPhule the greatestshudra of modern India who made the lower class of Hindus conscious of their slavery to the higher classes who preached the gospel that for India social democracy was more vital than independence from foreign rule."

In the end, it is also added that various great personalities were inspired by the personality of mahatma Jyotirao phule who brought great changes in social and economic fields of India. Dr. Babasaheb ambedkar; first law minister of the republic of India and the architect of Indian constitution was inspired by his noble work, to wards humanity and he followed the philosophy of Mahatma Jyotiba phule based upon justice, equality, liberty and fraternity. He followed all the suggestion given by Jyotiba as right to education to all, special provisions for women, minorities, downtrodden etc.

Ambedkar wanted to secure notational independence which was based on social and economic equality and justice. He wanted to create a new social and economic order in India which would ensure meaningful political democracy. He depicts the ideal society based on liberty, equality and fraternity an ideal society should be mobile, should be full of channels for conveying a change taking place in one part to other parts.

B.R. ambedkaraquaired deep knowledge in ever field of human activity to become founder of his our independent ideology. He was trained as a social scientist, social progress and social stability depended on equity as per Hindu cast system he adopted the principle of dynamism as in his view there is nothing fixed anything eternal, nothing sonata thus everything is changing and change is the law of individuals as well as for society. B.R. ambedkar worked for social integration in India. He beloved in the annihilation of the cast system in any form and he belonged to a community which had been suffering from guiding B.R. Ambedkar mission devoted to the cause of the suffering humanity. There must be social endosmosis to him social based on liberty, equality, and fraternity should be on the only alternative to caste ridden society. B.R. ambedkar and social justice works under rile as constitution maker, Hindu cast system, social order and evil effects of rigid cast system.

It is also important to note that mahatma Phule has left, grappling with issues that we Have still not resolved more than 125 years After his death in 1890, he could have deserved better recognition in the society Government should have to make proper Provisions of mahatma Jyotibaphule books in School and colleges. Dr. B.R. Ambedkarspends their whole life for development of India. We could not limited their work. He was one of the most outstanding sons of India who has left on indelible mark on the history of mankind. There is a vital need to preserve the thoughts of noble son of India. This is highly relevant in the present times.

Dr. Ambedkar, primarily concentrated his efforts on social movements and marched on a different direction. He put forth his efforts towards preparing the heads, hearts and hands of the depressed classes to secure human rights and equal opportunities. He led the marches for sharing the tank water and securing social dignity. He said that untouchability was such an abominable stain that it would not matter much even if some lives were sacrificed to wash it out. Any action that unified that people was good where there was unity there was a good cause.

Dr.B.R. Ambedkar worked for the labours for their right, farmers, women's right, urinals for OBC each of every unit in India . Dr. B.R. Ambedkar had made in depth study of Indian Agriculture , wrote research article , organized seminars and conferences in order to solve problems of agriculture farmers also led farmers movement He mentioned that holdings of lands by few people in an acute problem of Indian agriculture which has various disadvantages like difficulties in cultivation and utilization and resources , increasing cost , low standard of living .

His other suggestion for solving agriculture problem are collective forming, economic holding of land or equal distribution of land large scale Industrialization, provision of money , water scale Industrialization , provision of money, water seeds and fertilizers by government, cultivation of waste land by allotting waste land to landless labour, control and regulation of private lenders of loan to farmers Dr. Ambedkar's contribution to economic and social development of women significant according to him, participation of women in the economic development is impossible without developing their social status and equality but due to bad economic conditions of women in India, India's economic progress is hampered. So, it is important to improve the economic condition of women and give themequal rights and freedom of occupation Because of him women's enjoyed their freedom, she achieved the highest posts of occupations.

Dr. Ambedkar's contribution towards society is immense but almost everyone ignores the role of ambedkar as a labour leader. The Department of labour was established in year November 1937 and Dr. Ambedkar took over the labour portfolio in July 1942. Dr. Ambedkar secured the rights of labours in India, it was without him, today's the future of India workers would have been in pitch darkness. He is the only leader in India who was multi-dimentional and a great visionary. He formed many laws for women workers in India such as 'Mines Maternity Benefit Act' Women and child labour protection act etc...

Dr. Ambedkar made lot of provisions for tribals people for their education, training technical education. He secured them from social and economical exploitation. He was one of the leader and activist of tribal people.

Dr. Ambedkar did the remaining work in the constitution when we read the constitution of India then we realised the incredible work of Dr. Ambedkar for the development of the strong nation.

He had a distinctive approach to the oppression of women and weaker sections in India. India can never be truly free until the last Indian segment of scheduled cast

and scheduled tribes are free. Ambedkar wanted scheduled tribes are free. Ambedkar wanted scheduled cast, backwards, minorities and women to look back to their history and re establish the supremacy by defeating the counter revolutionary forces led by the champions of Brahmanism. He wanted the democratic social development in India which is based on the equality, liberty justice and fraternity, uplift end of the every weaker section and them to main stream the society and development.

Today, we all human beings enjoyed the freedom. We knew our rights. We developed ourselves by our own way. Dr.Ambedkar and Mahatma Phule wanted every human being "Be an own light unto yourself".

Conclusion:

- Mahatma JyotiraoPhule's philosophy of education, human right, womenempowermwnt, socio-political and religious ideas needs to be initiated activity in the society for its betterment.
- Dr.B.R.Ambedkar vision of democracy and equality was closely related to good society, rationality, and the scientific outlook.
- Mahatma Phule and Dr.Ambedkar's contribution is the great relevance to Indian society to acheive social justice, removal of untouchability, in establishing equality and true democracy.
- Dr. B.R. Ambedkar and Mahatma Jyotirao Phule provided new face to the India and new dimension to social development in India. They strongly advocated that untouchability, education, Rights of human, equality, justice and fraternity.

Dr.Babasaheb Ambedkar's view on Women's Rights.

Ahilya Bharatrao Barure,
Assistant Professor,
Dept.of English,
Yeshwantrao Chavan College,
Ambajogai.431517.

"I measure the progress of community by the degree of progress which women had achieved." – Dr.Babasaheb Ambedkar.

On 18th July 1927 Dr Ambedkar addressed a meeting of about 3000 women of depressed classes in these words. Dr.Babasaheb Ambedkar was the first Indian reformer who roots out the barriers in the way of advancement of Indian society in general and of women in particular. Present Paper aims to focus on Dr.babasaheb Ambedkar's view on women's rights. He believed that socio-cultural forces artificially construct gender relations especially by Manusnruti and Hindu religion. He observed that women are the victims of the caste based, oppressive and rigid hierarchal social system. All these factors are responsible to make women passive, submissive and to conform a stereotype feminine behavior. In those days women used to spend domestic life and bearing family responsibilities. In the 'Women and Counter Revolution' and ;The Riddle of Women' Dr.Ambedkar portrays the way in which many treated women. Manusmruti denies freedom, self respect, right to education, property etc. to women. Dr.Ambedkar tried for the liberation of women. He found enfranchisement for all such problems in Buddhist values.

In 1950 on 21st January Dr.Ambedkar wrote an essay 'The Rise and Fall of Hindu Women' in the journal 'Mahabodhi' in which he held Manu responsible for the decline and fall of Women in India. He explained the reasons of falling status of women. He emphasized that women should live with freedom, self respect and equality. He stressed equality not only between men but also men and women. He embraced Buddhisum because the teaching of Buddha is based on humanism and gender equality.

Dr.Babasaheb Ambedkar is a powerful source of inspiration for Indian Women. Dr. Ambedkar inspired women for women's movement to formulate a feminist political agenda. In which the issues of Class, Caste, and Gender were mentioned. Indian Women have been facing several religious, socio cultural problems and restrictions for long time. Dr. Ambedkar emphasisied women's equality and empowerment throughout his life. In 20th century many renowned thinkers like Mahatma Gandhi, Mahrshi Dhondo Keshav Karve, Ishwar Chandra Vidyasagar, Vitthal Ramji Shinde worked for women's education, freedom and many issues related to women's life.

'That true self-love and social Justice are the same.' – Alexander Pope (1688-1744)

In India, Self –love, self –respect, liberty were denied. Dr.Ambedkar was the great liberator of Indian Womanhood. He designed the Hindu Code Bill to liberate Hindu Women. He resigned from the cabinet as the first law minister of Independent India for the cause of women. He sacrificed that for the welfare of women. He tried to break down the barriers in the way of progress, advancement of Indian Women. Ambedkar was a great votary of women's emancipation. He said that the Varna system has not only subjugated untouchables but also women. In January 1928 a women association was founded in Bombay with Ramabai, Dr Ambedkar's wife as its president. In 1930, 500 women were participated in the Kalaram Temple Satyagruh at Nasik. Many of them were arrested along with men and ill treated in jails. He believed in the strength of women and their role in the process of social reforms.

As a social reformer, Dr.Ambedkar introduced the Hindu Code Bill in Constituent Assembly on April 11, 1947 as a Law Minister to bring about a uniformity of law throughout India but it was squarely opposed. The Hindu Code Bill aimed at the protection of the rights of the women folk in matters like marriage, adoption, divorce, maintenance and so on.

The main features of the Bill were (1) The allocation of birth right and the abolition of the right to take property by Survivorship; (2) Giving of half-share to the daughter (3) The conversion of the women's limited estate in to an absolute estate. (4) Abolition of Caste in the matter of Marriage and Adoption and (5) The principle of divorce.

Dr Ambedkar relied upon the assurance given by Pandit Nehru that he would get the Bill passed by the Parliament but not happened. Lastly Bill was dropped because of Ambedkars attack on Rama and Sita and so he resigned as Law minister on December 27, 1951. Day by day women are soaring higher and higher and are on the road to progress. Though the constitution has given equal rights to women still tragic plight of women is not ended. She is killed when in the womb, she is abducted and raped. We have to change the mindset of people.

The Preamble of Indian Constitution guarantees social and economic justice to women and that is because of Dr.Ambedkars Contribution. It is mentioned that 1) Social, economic and political justice 2) Freedom of thought,expression,belief,faith and worship 3) equality of status and opportunity and 4) fraternity assuring dignity and the individual and nationality to all the citizens of India without any discrimination of caste, creed or sex.

In 1920, He stated "We shall see better days soon and our progress will be greatly accelerated if male education is persuaded side by side with female education. He gave more importance to education. He started fierce propaganda against the Hindu social order and started a journal 'Mook Nayak' in 1920. He also started 'Bahiskrit Bharat' in 1927 to raise the voice against such oppressing systems. He emphasized on the issues like gender equality and need for education. He exposed the problems of the depressed as well as women through these journals. By taking inspiration and encouragement from Dr.Ambedkar many women started to write article,

autobiographies and experiences. As Tulsabai Bansode started a News paper 'Chokhamela'. This shows how Dr Ambedkar created awareness among the women. J.S.Mill expressed in the subjection of women, the legal subordination of one sex to the other is wrong in itself and one of the chief hindrance to human development and ought to be replaced by a principle of perfect equality. Admitting no privilege or power on the one side, or disability on the other. Dr.Ambedkar also holds the same views on work for women. (More 2011)

Dr. Ambedkar is a philosophy of life with the passage of time. Ambedkar and his thoughts will be more valuable and relevant for the depressed classes and women. Women would become stronger with the values given by him like liberty, equality and fraternity.

Dr.Babasaheb Ambedkar was a path maker of all the women irrespective of religion, caste, creed and gender etc. He had taken great efforts for uprising the women through his thought. He fought against all kinds of discrimination against women throughout his life.

References

1. Ambedkar B. R., Ranade, Gandhi and Jinnah, 1943.Preface.
2. Singariya, Dr.M.R. Dr.B.R.Ambedkar and Women Empowerment in India; Quest Journals. Journals of Research in Humanities and social science, Volume-2.Issue I, 2004.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षण विषयक विचाराची सद्स्थितीत आवश्यकता

प्रा. रावसाहेब दोरवे
जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय,
नवीन नांदेड
manavvikasn@gmail.com
09096282840

प्रस्तावना :

देवाच्या आणि धर्माच्या नावांखाली ज्या शुद्र समाजाला विद्येचा अधिकार नाकारण्यात आला होता. त्याच समाजातील बाबासाहेबांनी एक प्रख्यात कायदे पंडीत, विचारवंत आणि दलितांचे नेते म्हणून स्वकर्तृत्वाच्या बळावर मान-मान्यता मिळविली. त्यांच्या ठिकाणी ज्या चांगल्या गुणाचा परिपोष झाला होता, त्या गुणांमुळे त्यांचे व्यक्तीमत्व विद्या संपन्न आणि समतोल असे झाले होते. त्यांच्या इ ानाचे तेज केवळ भारताच नव्हे तर परदेशात सुध्दा गौरवपात्र ठरले. एकोणीसाच्या शतकात महात्मा फुले यांनी सर्व ग्रथांचा अभ्यास करुन आपले मत निश्चित केले. भट - भिक्षुकांनी आपल्या स्वार्थासाठी निर्माण केलेले वर्ण आणि जाती यांना मुठमाती देवून शुद्र व अतिशुद्र यांना शिक्षणाची संजीवनी देण्यास आरंभ केला. पुण्यासारख्या सनातन्याच्या बालेकिल्यात मुलींची पहिली शाळा इ.स. 1848 मध्ये सुरु केली. शुद्र आणि अतिशद्र समाजाच्या दृष्टीने एका नव्या युागाचा आरंभ केला. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी शैक्षणिक सामाजिक क्षेत्रात केलेल्या क्रांतिकार्याचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर योग्य तो प्रभाव पडणे स्वाभाविक होते. म्हणूनच महात्मा फुले यांना त्यांनी गुरुस्थानी मानले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विचारधारा आणि कृतीशीलता ही मानवी कल्याणाची आणि राष्ट्राच्या सर्वांगिन उन्नतीची आहे. त्यांच्या विचारधारेंचा केंद्रबिंदू हा माणुस आहे. मानवाच्या सामजिक, आर्थिक, राजकिय, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक उन्नतीसाठी त्यांच संपूर्ण आयुष्य खर्ची पडलय. त्यांच्या मानवी कल्याणच प्रतिबिंब भारतीय संविधानापासून स्पष्ट होतं. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षण विषयक विचार मांडताना म्हणतात. "Knowledge is the Foundation of a mans life and every efforts must be made to maintain the intellectual stamina of a studnet and arouse his intellect. " डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षण विषयक विचार मांडताना पुढे म्हणतात. शिक्षण म्हणजे व्यक्तीचा मानसिक व बौध्दिक विकास करुन आणणारे, सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्याचे, आर्थिक विकास साधण्याचे व राजकिय स्वातंत्र्य मिळविण्याचे शस्त्र आहे. व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनात परीवर्तन घडविण्यासाठी विद्येची चोविस तास साधना करावी लागेल. कारण विद्या ही एका महासागरासारखी आहे. विद्येची ही साधनायशस्वी झाली तर माणुस जगाच्या पाठिवर आपली किर्ती पसरवू शकतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ऐतिहासिक कार्य विचारात घेतांना माझ्या दृष्टिने राष्ट्रीय भावनेला, त्यांना सर्व स्थान दिले आहे असे अढळून येते. शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा या त्रिसुत्रीच्या आधारे शुद्र, अतिशुद्रांना मार्गदर्शन करुन जी जागृती केली ती अपुर्व अशी आहे.

भारतीय घटनेचे शिल्पकार, दलितांचे नेते, प्रख्यात कायदे पंडीत, विश्वविख्यात विचारवंत आणि राष्ट्रीत्वाने झपाटलेल्या या थोर राष्ट्र पुरुषांचे गरजु, वंचित, मागास- शुद्र- अतिशुद्रांच्या शिक्षणातून नव- संजीवनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिली आहे

उद्देश :

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार अभ्यासणे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे संविधानातील विचार अभ्यासणे.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सद्स्थितीतील शिक्षण विषयक गरज अभ्यासणे.

अभ्यास पध्दत :

सदरील संशोधन हे व्दितीय सामग्रीवर अवलंबून असून त्यात विविध ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे इ. आधार घेतलेला आहे.

भारतीय संविधानातील प्रतिबिंब :

भारतीय संविधान हे जगातील सर्वश्रेष्ठ संविधान आहे. घटनेतील न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व मुल्यावर आधारित लोकशाही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीयांना दिली. भारतीय राज्य घटनेतील भाग तिन मध्ये मुलभुत हक्काचा समावेश असून त्यात संस्कृतीक व शिक्षणाच्या हक्काचा समावेश कलम 29 व 30 मध्ये समाविष्ट करण्यात आला आहे. शहाऐंशीव्या घटन दुरुस्तीव्दारे इ.स. 2002 मध्ये (21 (क)) हा नवा अनुच्छेद संविधानामध्ये समाविष्ट केला आहे. त्यात असे म्हटले आहे की, राज्य, हे सहा वर्षापासून ते चौदा वर्षापर्यंत मुलांना, कायद्याने ठरविल्यानुसार शिक्षण देईल, संविधानामध्ये समाविष्ट केलेला हा अनुच्छेद फार महत्वाचा आहे. यामुळे सर्व लहान मुलांना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देणे शासनाला बंधनकारक झाले आहे.

शिक्षणातूनच सर्वांगिन परिवर्तन होऊ शकते यावर डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांचा ठाम विश्वास होता. समाजाचा विकास असेल तर शिक्षणाशिवाय मोठे साधन नाही. कारण शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे यावर त्यांची गाढ श्रध्दा होती. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व या मुल्यावर समाज घडविण्यासाठी शैक्षणिक क्रांतीची आवश्यकता असल्याची जाणीव त्यांना होती. उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणुस हिनबल होऊन अल्पायुषी होतो, तसेच शिक्षणच्या अभावी तो निर्बध्द राहिल्यास जीवंतपणीच तो दुसऱ्याचा गुलाम होतो. असे गुलामीचे कारण बाबसाहेबांनी सांगीतले आहे. शिक्षणाच्या अभावाने माणसाच्या आयुष्यात गुलामी प्रवेश करेल म्हणुन स्वाभिमानाने, स्वावलंबाने जीवन जगण्यासाठी शिक्षणाचे महत्व मांडले आहे.

ज्ञान म्हणजे व्यक्तीच्या जीवनाचा पाया होय, म्हणुन प्रत्येकाने बुध्दीचा विकास करण्यासाठी हाळअपेष्टा सहन करुन शिक्षण मिळवले पाहिजे आणि ज्ञानाच्या बळावर स्वतंत्रपणे विचार करावयास शिकले पाहिजे असे बाबासाहेबांचे मत होते. बुध्दीचा विकास करणे हा प्रत्येकाचा हक्क आहे शिक्षणामुळे तो विकास साधता येतो. म्हणुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लढा दिला. शिक्षणामुळे त्यांचे व्यक्तीमत्व विकास होईल. त्यांच्या मानसिक, बौध्दिक, क्षमतांची वाढ होईल.

अभावग्रस्त समाजाची अस्मीता जागृत करण्यासाठी शक्ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अस्मीता जागृत करण्याची शक्ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानात आहे. मानवाची प्रतिष्ठा हे या तत्वज्ञानाचे सर्वश्रेष्ठ मानले आहे. जागतिक किर्तीचा संविधान तज्ञ, त्यांनी जगातील अनेकएक श्रेष्ठ संविधानाचा अभ्यास केला होता. त्यांना कायदा आणि संविधाना बाबत सुक्ष्म आणिा सखोल अभ्यास होता. अप्रतिम आणि अव्दितीय भारतीय संविधान लिहिल्याबद्दल अमेरिकेच्या कोलंबिया

विद्यापीठाने मानद पदवी देवून त्यांचा गौरव केला. जगातील श्रेष्ट घटनांमध्ये आपल्या घटनेचा समावेश होतो. न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता ही तत्वे आपल्या घटनेचा भक्कम पाया आहे. समाजातील उपेक्षित आणि वंचित घटकांना विकास आणि प्रगती करण्याची समान संधी घटनेने दिली. या घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अमुल्य योगदान आहे. भारतीय घटना निर्मिती होत असतांना शिक्षणाचा हक्कासाठी त्यांनी आग्रह धरला होता आणि 2009 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने शिक्षणाचा हक्क कायदा पारित केला आहे. त्यामुळे 6 ते 14 व्या वर्षाच्या मुलां-मुलांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत शिक्षणाची तरतुद करण्यात आली आहे.

शिक्षण विषयक विचार :

शिक्षणाविना माणुस विकासाच्या प्रत्येक आधातीवर मागे राहिला आहे. परंतु शिक्षणामुळे त्यांच्याही आयुष्यात क्रांती होईल आणि प्रस्थापित समाजात मान उंचावून तो जगू शकेल. अशी आशा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना होती. त्यासाठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत व्हावे अशी मागणी त्यांनी शासनाकडे केली होती. मागासवर्गीयांच्या जीवनात शिक्षणाचे किती महत्व आहे याची जाणीव करुन देण्यासाठी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर म्हणतात. शिक्षण हा सर्वांत महत्वाचा भौतिक लाभ आहे. त्यासाठी आम्ही तिव्र संघर्षासाठी तयार आहोत. त्यासाठी आम्ही कोणत्याही भौतिक लाभचा त्याग करु शकतो. या संस्कृतिने उपलब्ध करुन दिलेल्या प्रत्येक लाभाचा त्याग करण्याची आमची तयारी आहे. पण कोणत्याही परिस्थितीत उच्च शिक्षणाचा अधिकार आणि संधी यांच्या महत्तम उपयोगाचा आम्ही त्याग करण्यास तयार नाही. आता मागासवर्गीयांना जाणवले आहे की, शिक्षणाशिवाय त्यांचे अस्तित्व सुरक्षीत नाही.

उच्च शिक्षणाचे महत्व :

उच्च शिक्षणाचे मानवी आयुष्यात किती महत्व आहे ते औरंगाबाद येथील मिंलिंद महाविद्यालयाच्या उद्घाटन प्रसंगी केलेल्या भाषणातून सांगतात हिंदू समाजाच्या अगदी खालच्या थरातून आल्यामुळे शिक्षणाचे किती महत्व आहे हे मी जाणतो. खालच्या समाजाची उन्नती करण्याचा प्रश्न आर्थिक असल्याचे सांगण्यात येते, पण ही मोठी चूक आहे. हिन्दूस्थानातील दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्याच्या अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याची सोय करुन पूर्वी प्रमाणे त्यांना उच्च वर्गाची सेवा करण्यास लावणे नव्हे. खालच्या वर्गाची ज्याची मुले प्रगती खंडून त्यांना दुसऱ्याचे गुलाम व्हावे लागते तो न्युनगंड त्यांच्यातून नाहीसा करणे, चालू समाज पध्दतीमुळे जे त्यांचे जीवन निर्दयीपणे लुबांडण्यात आले आहे. त्यांचे त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टीने काय महत्व आहे, याची त्यांना जाणीव करुन देणे हाच खालच्या वर्गाचा प्रश्न आहे. उच्च शिक्षणाच्या प्रसाराखेरीज कशानेच हे साध्य होणार नाही.

प्रस्थापित समाज व्यवस्थेमुळे विकृतपणे लुबाडण्यात आालेल्यांच्या जीवनामध्ये उच्च शिक्षणाचे महत्व तसेच राष्ट्राच्या उभारणीसाठी त्याची आवश्यकता काय हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वरील विधानावरुन स्पष्ट होते. डॉ. बाबासाहेबांच्या मते - शिक्षण म्हणजे व्यक्तीचा मानसिक व बौध्दीक विकास करुन आणणारे, सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्याचे, आर्थिक विकास साधण्याचे व राजकिय स्वातंत्र मिळविण्याचे परिवर्तन घडविण्यासाठी विद्येची चोविस तास साधना करावी लागेल. कारण विद्या ही महासागरासारखी आहे. विद्येची ही साधना यशस्वी झाली तर माणुस जगाच्या पाठीवर आपली ओळख पसरवू शकतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्येची चोविस तास पुजा करीत असत. त्यामुळेच त्यांना कार्लमार्क्स, मॅझिनो, लेनिन, सावरकर यांनी संशोधनाचे

कार्य केले. त्यांना लंडन म्यझियममध्ये खुल्या वातावरणात, खुल्या स्वासाने, शिक्षण घेता आले. असेच प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाता घडावे. विद्या सर्वांना अवगत व्हावी अशी अपेक्षा डॉ. बाबासाहेब मनोमनी बाळगत होते. शिक्षणानेच सामाजिक परिवर्तन घडून येते यावर त्यांचा विश्वास होता.

लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी :-

राष्ट्र निर्मानाच्या प्रक्रियेत तसेच लोकशाहीच्या सवंर्धनासाठी शिक्षणाचे अत्यंत महत्व आहे डॉ. आंबेडकर या संदर्भात म्हणतात इ "लोकशाही यशस्वी करायची असेल तर जनता, समाज, नैतिक मुल्याधिष्ठीत संस्कारित असावा लागतो. लोकशाही साठी सुशिक्षित समाजाची अत्यंत गरज आहे. शिक्षित नैतिक मूल्याधिष्ठीत समाजाची लोकशाही ही सर्वात यशस्वी किंवा हमखास यशस्वी ठरू शकेल. राष्ट्रनिर्माण हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अधिष्ठानाचा मुख्य हेतू होता. या हेतूचा मुख्य आधार शिक्षण आहे. शिक्षण ही पवित्र संस्था आहे. शाळेत मने संस्कारीत होतात शाळा म्हणजे नागरिक तयार करण्याचे पवित्र क्षेत्र होय. ते एक राष्ट्रीयतेचे, मानवतेचे, व अज्ञान दूर करण्याचे, उदात्त कार्य आहे. असे डॉ. बाबासाहेब म्हणत असत. समाजाने सुसंस्कृत करण्यासाठी मानवतेचे संरक्षण करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाचे महत्व विशद करतात. शिक्षणाचे पवित्र्य व समाजाचे भवितव्य विद्यार्थ्यांच्या हातात आहे. " असेही ते सांगतात ते म्हणतात विद्यार्थी आपले कर्तव्य , जबाबदाऱ्या कशा पार पाडतात यावरच समाजाचे भवितव्य अवलंबून आहे शिक्षणाबरोबरच शिलाची आणि सदाचाराची आवश्यकता आहे. त्याशिवाय शिक्षणाला महत्व नाही असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्पष्ट मत होते.

शिक्षण विषयक विचाराची आवश्यकता :

डॉ. आंबेडकर यांच्या अस्पृश्याला निर्मुलनाच्या आणि त्या प्रित्यर्थ जाती निर्मुलनाच्या संदर्भात त्याचे शैक्षणिक विचार महत्वपूर्ण आहेत. गेल्या हजारो वर्षात जे घडू शकं नाही इतकं महाग महाग युगांतर आंबेडकरी चळवळीत आज केलं आहे. भारतात आजही प्राचीनकाली जातीव्यवस्थे विरुध्द पहिला हल्ला तो महात्मा गौतम बुध्दांनी केला. चार्वाक यांनी सर्वसामान्य माणुस आणि स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यासंबंधी खुपच मुलगामी विचार केला होता असे आपणास दिसते. सर्व महापुरुषांचे विचार भारतीय लोकजीवनात परिवर्तनाचे पाझर म्हणुन आजपर्यंत झुळझुळत आहेत. ज्ञान म्हणजे प्रकाश ही ज्ञानाची अतिसुंदर व्याख्या बुध्दांनी जनसमुदायासाठी केली.

- **शिक्षण : सामाजिक, राजकिय, आर्थिक क्रांतीचा मुलाधार -**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपली संबंध हयात,अस्पृश्यता आणि जातीयता यांच्या निर्मुलनाच्या संघर्षसाठी घालविली वर्ग - जात आणि व्यक्तीत्व यांच्या साठीच्या सर्व हितसंबंधांना भेदून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बहुसख्य वर्गाच्या कल्यानासाठी झिजले. शोषित वर्गाचे शिक्षण झाले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. त्यासाठी शिक्षणाकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन विधायक आणि रचनात्मक होता. शिक्षण हा सामाजिक, आर्थिक, राजकिय क्रांतीचा मुलाधार आहे. असे तंचे सांगणे आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा आणि शिक्षण देणे हे या देशातील कायदे करणाऱ्या सत्तेचे कार्य आहे. व त्या सत्तेचा कारभार तुमच्या संमत्तीने, सहाय्याने आणि सामर्थ्याने चालणार आहे. डॉ. आंबेडकरांनी सांगीतलेल्या हा शोषण मुक्तीचा मार्ग जणु समाजवादी तत्वज्ञानाचेच नवे रुप आहे. शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा या तिन तत्वात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या

सर्व शैक्षणिक विचाराचे सार आहे. शिक्षण हिच शोषण मुक्तीची पायवाट आहे भारतातील पददलित स्त्रिया यांच्या दैन्यावस्था रामबाण उपाय म्हणजे शिक्षणच होय अशी त्यांची खात्री होती.

अमेरिकेहून त्यांनी त्यांच्या वडीलांच्या मित्राला लिहिलेल्या पत्रात म्हटलं होते. दीन-दलितांच दैन्य संपविणार एकमेव मार्ग म्हणजे त्यांच शिक्षण होय. कार्यकर्त्यांनी शिक्षण प्रसारासाठी झ्टले पाहिजे.असे त्यांनी मत व्यक्त केले होते. देव दैव, नशीब यावर घणाघाती हल्ला करुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात शिक्षणाची संधी प्रत्येकांनी साधावी असा सल्ला कार्यकर्त्यांना त्यांनी दिला. संधीचा सदुपयोग करणे हे वचन त्यांच्या जीवन शिक्षणाचं मुख्य सुत्र होत. आई-बाप मुलांच्या आयुष्याला वळण लावू शकतात. ही गोष्ट आपल्या लोकांच्या मनावर बिंबवून जर आपण मुलांच्या शिक्षणाबरोबरच मुलींच्याही शिक्षणासाठी धडपड केली, तर आपल्या समाजाची प्रगती झ्पाट्याने होईल. स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोध्दार हा परीणमकारक शिक्षणाच ध्येय होय. हे त्याच मत या दृष्टीनं अधिक असं शिक्षणाचं महत्व सांगून जाते. शिक्षणातून व्यक्तीमत्वाचा जन्म होतो. ही बाब खरीच आहे. आणि जीवन तरी असते काय ? आपण आपल्यातल्या व्यक्तीमत्वाचा घेतलेला शोध असतो.

- **स्वत:च्या व्यक्तीमत्वाचा प्रत्यय :**

आत्मविश्वास, आत्माआदर आणि आपल्या व्यक्तीमत्वाची प्रतिष्ठा करण्याची क्षमता शिक्षणात असणे आवश्यक असते. त्यातूनच स्वत:च्या कर्तृत्वावर भक्कम विश्वास असलेलं मानुसपण वृदिगत होत असते. स्वत:न स्वत:चा करावयाचा विकास म्हणजे डॉ. आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली आत्मोध्दाराची संकल्पना होय. व्यक्तीमत्वाचा शोध द्यायला लावणारं बीज शिक्षणात असावं ही त्यांची अपेक्षा होती.

नव मानवतावादाचं संस्कार करणारं शिक्षण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना हव होतं. जात-धर्म वर्ण यांना नष्ट करणाऱ्या शैक्षणिक विचाराची बाजू त्यांनी उचलून धरणे स्वाभाविकच होतं. अस्पृश्यता, गुलामगिरी, अप्रतष्ठेचे यांचे दाहक काटे त्यांना जिव्हारी लागले होते. हजारों वर्षाच्या काळोखानंतर त्यांना स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता या उच्चत्तम मुल्यांची किंमत कळालेली होती. ही मुल्य म्हणजे गौतम बुध्दांने जगाला दिलेली अमोल देणगीच होय. त्याच महत्व डॉ. आंबेडकरांना अनुभवान पटलेलं होतं. शिक्षण ही विकासाची पायवाट त्यांना वाटत होती. विकासासाठी स्वातंत्र्य त्यांना हवं होतं. आणि स्वातंत्र्य हे मुल्य शिक्षणाशिवाय सापडणार नाही याची त्यांना खात्री पटली होती. आत्मोध्दारासाठी आग्रह त्यांनी धरला. त्यांना स्वाभिमानासाठी समता हवी होती. तर स्वाभिमान प्रदान करणारी बंधुत अभिप्रेत होती. हे सर्व शिक्षणातून निर्माण होईल असा त्यांचा विश्वास होता.

त्यासाठी त्यांना सर्वांसाठी शिक्षण खुलं हवं होतं. त्यांना सर्वांसाठी शिक्षण आणि सर्वांना विकासाचं स्वातंत्र्य हवं होतं त्यांच्या मते शिक्षण हाच राष्ट्रीय उन्नतीचा मुलमंत्र आहे. सामाजिक क्रांती घडवून आणावयाची असेल तर त्याची बीजे बालवयातंच पेरली पाहिजेत. असं त्यांना वाटत होत. क्रांती आणि परिवर्तन शिक्षणशिवाय येऊच शकणार नाही हे क्रांतीच गतिविज्ञान हे त्यांच्या शैक्षणिक विचाराचं मुख्य सुत्र होत. शिक्षण हे सामजिक क्रांतीचं प्रभावी साधन आहे म्हणून प्रत्येकाने शिक्षण घ्यायलाच हवे असा त्यांचा आग्रह होता.

व्यक्तीला जाणीव (Realization) देते ते शिक्षण होय. अशी त्यांची शिक्षणाची सुंदर व्याख्या केली. शिक्षणा अभावी माणूस म्हणजे निव्वळ पशू असे त्यांचे मत होते. डॉ. आंबेडकर

म्हणतात - उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणुस हतबळ होऊन अल्पायुषी होतो, तसेच शिक्षणाच्या अभावी तो निर्बुध्द राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो.

डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार तपासतांना सावित्रीबाई फुले यांच्या वचनाची आठवण येते - त्या शिक्षणांचं महत्व सांगतांना म्हणतात - शुद्रां सांगण्याजोगा आहे एकच मार्ग हा |, शिक्षणाने मनुषत्व पशूत्व हटले पहा ||. गाडगे महाराज या महापुरुषांनं शिक्षणाचा फार सोपा अर्थ आपल्या किर्तनातून सांगीतला आहे. शिक्षणाशिवाय माणूस म्हणजे निव्वळ धोंडा. असा सहज सुंदर शिक्षणाचा विचार मांडला होता.

डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलं होतं आपली लेखणी आपल्या प्रश्नापूरती बंदिस्त करु नका तिचं तेज खेड्यापाड्यातील गडद अंध:कार दूर होईल असं परिवर्तीत करा डॉ. आंबेडकर समुदाय शिक्षणाचे महत्व जाणणारे शिक्षण तज्ञ होते हे इथं पटेल. शिक्षण माणसाची शोषणातून मुक्तता करेल. त्याला बरं काय, वाईट काय याची पारख करता येते. अन्याय आणि अत्याचार त्याला असाहय्य होतात. जीवनाची जाणीव, जगाची ओळख, मानवी महान संस्कृतिचा आनंद त्याला अनुभवता येतो. ज्या समाजात निरीक्षरता,अज्ञान, शिक्षणाचा अभाव आहे तो जनसमुदाय दारिद्य, अज्ञान, अंधश्रध्दा परंपरांचा प्रभाव, मानवी संस्कृतीचा अभाव इत्यादी बाबी प्रकर्षाने जाणवतात. अशा ज्ञानहित जनसमुदायात चरित्र्यहिनता व्यक्तीमत्वाच्या जडण- घडणीचा अभाव इ. बाबी प्रकर्षाने जाणवतात अशा जनसमुदायाला सुशिक्षित वर्ग सहजपणे त्यांना गुराप्रमाणे वागवतो.

सारांश :

डॉ. बाबसाहेबांनी भारतीय समाजात मुलभूत परिवर्तन घडवून आणलेल्या विशेष प्रयत्न केले. त्यांनी भारतीय समाजाला नवी दृष्टी दिली. समाजातील दलित, शोषित, पीडीत, समाजाचा जागृत करण्यासाठी तत्वज्ञान दिले डॉ. बाबासाहेबांनी आपले संपूर्ण आयुष्य नव्या भारताच्या जडण- घडणीसाठी वाहून घेतले. इंग्रजाच्या दिडशे वर्षाच्या गुलामगिरीतून भारत स्वातंत्र व्हावा असे त्यांना वाटत होते सामाजिक, सांस्कृतिक,धार्मिक गुलामीतून मुक्त केले.

भारतात लोकशाही शासन व्यवस्थाा आहे परंतु ही लोकशाही निवडणुकी पुरती मर्यादित आहे. अजूनही देशातील आर्थिक आणि सामाजिक लोकशाही निर्माण झाली नाही. या संदर्भात डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांनी 26 नोव्हेंबर 1949 ला संविधान सभेत इशारा दिला होता.परंतु त्या इशाऱ्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. बुध्दाच्या अपेक्षित अशी समता मुळक समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी क्रांतीची आवश्यकता आहे. ही क्रांती डॉ. आंबेडकरांच्या विचारातून या देशात घडवून येईल शिक्षणाची संधी सर्वच स्तरातील घटकापर्यंत पोहचल्या शिवाय दिसत नाहीत. प्राथमिक व उच्च शिक्षणाच्या संधी व सोयी म्हणाव्या तेवढ्या उपलब्ध होतांना दिसून येत नाहीत. यासाठी संविधानाची व शिक्षण विषयक कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होण्याच गरज असून समाजातील सर्वच स्तरातून शिक्षण संघटन आणि संघर्ष् ही त्रिसुत्री अवंलबण्याची गरज आहे. तरच डॉ. आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेलं राष्ट्र व समाज निर्माण होऊ शकेल.

संदर्भ :

1. प्रा. बी. वाय. कुलकर्णी - भारताचे शासन आणि राजकारण, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.
2. प्रा. रा.ज. लोटे - भरतीय शासन आणि राजकारण पिंपळापुरे, कं. पब्लिशर्स, नागपूर

3. डॉ. धनराज डाहाट : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार, संकेत प्रकाशन, नागपूर.
4. आंबेडकरवादी मिशन- आंबेडकरवादी मिशन व युवक संघ, सिडको, नांदेड.
5. लोकराज्य, डॉ. बाबासाहेब जन्मशताब्दी, विशेषांक. एप्रिल 1991
6. लोकराज्य, धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, ऑक्टोंबर 2006.
7. लोकराज्य महामानव, आपला आदार्श आणि प्रेरणा, एप्रिल 2015
8. प्रा. डॉ.नागोराव कुंभार, डॉ. आंबेडकर विचार दर्शन, प्रबोधन प्रकाशन, लातूर.
9. लोकराज्य महामानवाचे विश्वस्मारक डिसेंबर 2015.
10. डॉ. प्राजक्ता टाकसाळे, व्यावसायिक समाजकार्य विद्याधारा व इतिहास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
11. स.मा गर्गे (संपादक) भारतीय समाज विज्ञान कोष. खंड- 5 वा,
12. डॉ. अनंत राऊत : भारतीय कल्याणकारी संविधान, रचना प्रकाशन, नांदेड.
13. प्रा.सुभाष गवई, भारतीय संविधानात्मक तरतुदी आणि वास्तव, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
14. प्रा.डॉ. नंदा पांगुळ - बारहाते, समाजसुधारक आणि ग्रामीण विकास , आर.बी. प्रकाशन, नागपूर.

श्रमिको के कल्यानमे डॉ. आम्बेडकर की भुमिका

प्रा. संघरक्षीत नारायण भदरगे
प्रा. ज्ञानेश्वर सारंगधर गोरे
श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय,
वाशिम

प्राकथ्थन:-

वर्तमान परिस्थीती मे पिछले २५ सालों से भारत के कुंजीपतीयों के नाम पर ५७००० करोड रुपयो का कर्जा है public undertaking companies के निर्माण में सरकार का हिस्सा ४९ % शेअर्स और आयाम का ५१ % शेअर्स है इस sector में २ करोड मजदुर काम करते है ऐसी कपनीयों का privatization करने का कार्य १९९१ मे प्रारम्भ हुआ! इससे रोजगार निर्माण तो हुवा पर भविष्य और मजदुरों की अर्थिकता पर कठीनाई आयी है, २७००० बहुराष्ट्रीय कम्पनीयॉ भारत मे आने के लिए तयार है ।

इसका कारण भुमंडलीकरण है १० फरवरी २००६ को संसद के पलटपर आनेवाला sez के बनियांओ/कुंजीपतीयों को ५००० हेक्टर से ३५००० हेक्टर जमीन बिकत लेने का अधिकार मिला तथा किसानेा को केवल १८ एकर तक बागायत और २५ एकर तक जिरायती इतनी जमीण बिकत लेणे् का अधिकार है, sez के तहत जमीन न देने पर ओरीसा के पटनायक सरकारने कलिगनगर मे १३ आदिवासीयों को गोली मारकर हत्या की वैसेही पं. बंगाल मे सिंगुर और नंदीग्राम में भी वही हुवा ! इस तरह संविधान कों बगैर हात लगाते हुवे मजदुर तथा किसान और जनता का मुलभुत अधिकार छिनने की नई नितीयॉ आज श्रमिक कल्याण में सबसे बडी चुनौती है

अध्ययन के उद्देश

१. वर्तमान परिस्थीतीयो मे खेतमजदुर, वनमजदुर , भवणनिर्माण मजदुरो की स्थिती का अध्ययन करना ।
२. डा. आम्बेडकरजी का मजदुर संघटन सम्बन्धके विचार का अध्ययन करना ।
३. डा. आम्बेडकर का मजदुर मंत्री के रुप मे कार्य का अध्ययन करना ।
४. स्वतंत्र्य मजदुर पार्टी के कार्य का अध्ययन करना ।
५. वर्तमान काल मे डा. आम्बेडकरजी के कार्यप्रवाह श्रमिक हीत मे कैसे लाभकारी है इस का अध्ययन करना ।
६. डा. आम्बेडकरजी ने संविधान मे प्रावधान की गई धाराएँ एव कानुन , नितीयो का अध्ययन करना ।

खेतमजदुर :-

सही अर्थ मे ब्रितानिया शासन कालमें खेतीघर मजदुरी का प्रारम्भ हुआ है इशी समय उनकी दुर्दशाऔं का आरम्भ हुआ है स्वतंत्र्यता के बाद भारतवर्श में रिपब्लिकन एवं वामपंथीयो के आन्दोलन के कारण तथा सरकारी नितीयों के कारण कई कुनबें भुभीघर बन गये । १९८१ की जणगणना के अनुसार भारत वर्ष की कुल जनसंख्या में से खेतमजदुर की संख्या ६.४४ करोड थी यह आंकडा प्रतिवर्ष साधरणतथा २.५ से बढता है । इसमें से अधिकतर आल्पखेतीघर (गरीब किसान) होते है । १९८१ मे भारतवर्ष के श्रमीक लोगों में खेती मजदुरो की संख्या २२.६९ प्रतिशत थी । इन मजदुरो मे

अधिकतर शुद्र एवं अतिशुद्र की संख्या जादा हुआ करती थीं दुर्भाग्यवंश १९११ के बाद हुई जनगणनाओं मे इस खेतीघर मजदुरो की जाती और जनजाती पर गिणती नही हुई है।

जातीदर्शक खेत मजदुरो की तालीका

जाती-जनजाती	जाती-जनजाती में खेतीधर मजदुर की प्रतिशत
ब्राम्हण	०.४
बढई	१२.५
कुमार	१५.०
तेली	२५.०
मराठे	२३.०
माली एवं कुणबी खेतीधर	२९.०
चमार	२४.०
महार	३१.०
मांग	५३.०

वर्तमान में ज्यो जाती जनजाती पिछडी हुई है । उनमें यह प्रमाण अधिकतर रहेगाही संविधान के अनुसार ही आज जातीबंन्धन समाप्त हुआ हो लेकीन वास्तव में व्यवहार में उसका पतन होता है । आज खेत मजदुरों की स्थिती किचड मे फंसे तथा क्षनेक क्षनेक अन्दर धसते हुये जानवर की भॉती है!

खेतमजदुरों के संघटन एवं आंदोलन आजादी के बाद ही दिखाई दे रहे है। १९८२ में खेतीधर एवं खेतमजदुरा पंचायत , म.रा. खेतमजदुर युनियन, भुमिसेना, युवक क्रांती दल इस प्रकार के संघटनों व्दारा और अन्य आन्दोलनव्दारा खेतमजदुर रोजगार हमी योजना समय समिती का निर्माण हुआ है! इस के अलावा गन्ना कटाई मजदुर संघटन, गनादुलाई मजदुर संघटन, आदिवासी खेत मजदुर कोयला मजदुर, युनियन इटभट्टी मजदुर युनियन इस तरह श्रमीकों का आन्दोलन चलता रहा !

वनमजदुर :- इन मजदुरों के दो प्रकार होते है एक किसी ठेकेदार के पास काम करते है या स्वयंरोजगार पध्दतीसे आपने आप मजदुरीनुमा काम करते है । इन्हे तीन प्रकारें में बांटा जा सकता है १. स्थानिक मजदुर २. स्थलातरीत मजदुर ३. वनग्राम

१५ मई १९८६ में एक समीती की शिफारिश के अनुसार इनकै वेतनों को निश्चीत किया था, साथ-साथ महॅगाई भत्ते की रक्कम भी ठहराई गई थी किन्तु प्रत्यक्ष रुपमें उन्हे भुगतान हुआ ही नही, इस सम्बन्धमें उनका शोषण ही होता रहा है

१९९३-९४ में निश्चित की गई मजदुरी दर्शक तालिका

अ.क्र	काम की श्रेणी	प्रतिदिन मजदुरी		
		न्युनत्तम	महॅगाई	कुल
१	कुशल काम	१८.००	१५.१०	३३.१०
२	अकुशल भारी काम	१६.००	१५.१०	३१.१०
३	कुशल हलका काम	१४.००	१५.१०	२९.१०

इन लोगों का ठेकेदार शोषण करते है इस वजह से कई सालों से यह मांग हो रही थी की इन ठेकेदारों को इस क्षेत्र से निकाल दे कुछ राजकीय संघटन एवमं सामाजिक संघटनों के

कार्यकर्ताओं ने प्रयास भी किया कुछ स्वयंसेवी संघटनोने इस सम्बन्धमें काम करने का प्रयास भि किया परंतु कुछ दिनों बाद स्वार्थी तत्वोंने वहॉ पर भी घुसपेठ कर दी और स्थिती जैसे के तैसे हुई, आर्थीक कठीनाई यह सबसे बडी कठनाई है परिणाम स्वरुप इस क्षेत्र के व्यापारी और ठेकेदार मस्तवान हो गये! हॉलाकी तेंदुपत्ते के व्यौपार का सरकारने राष्ट्रीयकरण किया फिर भी तेंदु पत्ते को जमा करणेवाले आदिवासी मजदुर ही बने रहे । ठेकेंदार की जगह गैरसरकारी संघटनोंने ली और वे उनका शोषण करते रहे जंगलो मे मजदुरो निर्माण का बडी मात्रा है । मुलतः जंगलो को हाथ लगाए बिना बहुत सारे स्त्रोंत इस वनपरिक्षेत्र में है, जिनकें हाथ वहॉ के मुलनिवासिंयो को मजदुरी मुहाईयॉ करायी जा सकती है । अलग-अलग कारणोंसे वनमजदुरों की संघटनाएँ कम मात्रा मे है , जो संघटनाएँ है उन संघटनाओं पर नक्षलवादी, होने का आरोप लगाया जाता है । वनमजदुरों की मुलभुत अधिकारों की दखल अन्दाजी न लेने कारणवश कई संघटनाऍ हिसा की राह चुनती है।

बिगारी मजदुर :- (भवणनिर्माण मजदुर) इस क्षेत्र में मजदुरों की संख्या बडी तादात में होती है । इस मजदुरों में अलग-अलग प्रकार की श्रेणीयॉ होता है जैसे कुशल- अकुशल - अतिकुशल परन्तु इन मजदुरों से नियमित रुप से नौकरीपेशा नही होते है । यह मजदुर स्थलातरीत भी है. परिणांम स्वरुप इनके कोई मुल संघटन भी नही होते ।

१९८१ के जनगणना के अनुसर २४.४६ % लोक श्रमीक वर्ग से जुडे हुए थे । उनमें से कुध ३५.६५ लाख लोग बैगारी एवं भवणनिर्माण मजदुरों की गिनती मे थे जिसमें १० % महिलाऍ थी !

मजदुरों की श्रेणीयॉ	१९७१	१९८१	१९८६
कुल मजदुर	१८०४८५	२२२५१७	२३४६६७
बिगारी मजदुर पुरुष महिलाऍ	 २०१५ ०२०४	 ३२०७ ०३५८	 ४०११ ०४१३
कुल	२२१९	३५६५	४४२४
भवणनिर्माण मजदुर पुरुष महिलाऍ	 १२६३ ९४	 २०३५ ०१५२	 ३५४५ १६१
कुल	१३५७	४१८६	२७०६

संदर्भ :- जनगणना १९७१-१९८१

समस्या :-

१. अत्यल्प मजदुरी एवं शोषण
२. महिला मजदुर तथा उनका अधिक शोषण
३. बालमजदुरों की संख्या अधिक
४. श्रमक्षेत्र की दुर्घटनाऍ तथा स्वास्थ सम्बन्ध में

उपरोक्त समस्यामात्र केवल भवण निमा्रण में विहित मजदुरों की समस्या है।

इन श्रमिकों के जो भी संघटन है वे स्वार्थी भाव से काम करते है । इस क्षेत्र पर आयोजन समिती तथा कानुन का भी नियंत्रण नही हो पाता । संक्षेप्त में यह बिमारी मजदुर तथा भवन निर्माण

क्षेत्र के मजदुर असंघटीत मजदुर होते है ।खेतमजदुर, वनमजदुर, बिगारी एवं भवननिर्माण मजदुर, तथा अन्य संघटीत और अंसघटीत मजदुरों के विषय में बाबासाहब आंम्बेडकर के विचार की वर्तमान स्थिती में भी सत्य और व्यवहार दर्शक है।

भारत देश के मजदुरों की स्थिती यह दुनिया के सब मजदुरों से भिन्न है । मजदुरों का एक वर्ग होता है यह वर्ग सिध्दान्त इस देश में निरर्थक है । यहॉ मजदुरों के वर्ग का आधार जातीभेद होने के कारणवश मजदुर संघटन के लिए एक बडी कठीनाई है। इसलिए डा. आम्बेडकर कों मजदुरों की समस्या समाधान के लिए अलग से विचार करणा पडा इसलिए उन्होने स्वतंन्त मजदुर पक्ष का निर्माण कर मजदुरों को सत्ता प्राप्त करनेवाली जाती का ख्वाब दिया । जिनके हातों में सामाजिक-आर्थिक सत्ता है । उन्होंने मजदुरों के राजनैतिक अधिकार भी छिन लिए है हमें जो अन्याय सहन करना पडता है उसका ऐहम कारण यह है । ये उनका १९३८ में कहा गया वक्तव्य आज भी आदर्शवत है। ये यह मानते थे की, मजदुरों को दो दुश्मानों से मुकाबला करना पडता है १. कुंजीपती २. ब्राम्हणवादी

कुंजीपतीयों का स्वरुप परिस्थितीयों के साथ बदलता रहता है । लेकिन आर्थिक शोषण का तंत्र वही है ! आज वर्तमान स्थिती मे privatization के नाम से उन्हे अमर्याद शोषण करने का अधिकार प्राप्त हुआ है तथा स्वातंत्र्य, समता, बन्धुता इस मुल्यों का अभाव होना ये मिश्रीत विचार प्रणाली यानि ब्राम्हणवाद है ऐसा वह मानते थे। मजदुर संघटन के विषय में वे कहते है आज की भारत की मजदुर संघटनाऍ यह दुर्गधी से भरी एक सडे हुए तालाब (नाले) की तरह है । इसका प्रमुख कारण मजदुर नेतुत्व डरपोक और स्वार्थी है! इनमें से कुध नेतागण आरामकुर्सी मे बैठकर तत्वज्ञान सुनाते है । या फिर समाचार पत्रों में वाक्तव्य उजागर होने पर खुशी मनानेवाले राजनैतिक है । वर्तमान स्थिती मे भी डा. आम्बेडकर के यह विचार अर्थपुर्ण लगते है । मजदुर संघटन के उदिष्टयें की रक्षा करना यह एकमात्र उद्देश्य मजदुरों का नाही होना चाहिए तो वर्तमान समाज व्यवस्था में परिवर्तन लाकर स्वातंत्र्य , समता, बन्धुभाव युक्त नई व्यवस्था निर्माण यह मजदुरों का पहला लक्ष होना चाहिए ।

इस देश के श्रमिक संघटन के नेतागण विदेशी विचारों से अधिक मात्रा में पिडीत पाए जाते है ।

डा. आम्बेडकरजी मजदुरों के दिपशिखा

मजदुर नेता के रुप में उनका व्यक्तीत्व और कर्तव्य उतनाही तेजोमय है। वे खुद मजदुर वर्ग के थे ! पिछडे और अस्पुश्य मजदुरों कों उनका अधिकार प्राप्त करना यही उनका उ्द्देश था । पुर्णरुप से दलित वर्ग यह मजदुरों का वर्ग है । यही मजदुर क्रांती के सिपाही है । किसान-मजदुर इन के सन्धर्षशील शक्ती से हि इस देश में क्रांती लाई जा सकती है । इसी विचार को लेकर डा. आम्बेडकरजी ने १९३६ में स्वातंन्त मजदुर पार्टी का निर्माण किया ।

अंग्रेज और कुजीपतीयों के खिलाफ इस पक्ष के माध्यम से मजदुरों के कल्याण का प्रगटन प्रस्तुत किया। इस प्रगटन में समाज सुधारना, उद्योग, खेत मजदुरों की समस्यांऍ , शिक्षा इति इस सम्बन्ध में कई बातों का ज्रिक किया गया । उन्होंने अपनी पार्टी के उ्द्देश और लक्ष के लिढ निम्न मुद्दों पर जोर दिया ।

१. मजदुरों की किमान वेतन मर्यादाऍ तय करना।
२. काम का समय कम करना।

३. कारखाना तथा मजदुरों के नौकरी की निश्चितता, बढोतरी इस सम्बन्ध में संवैधानिक शिफारिशें करना ।
४. काम के अनुसार वेतन
५. सवेतन छुटी, बिगारी छुटी, पेन्शन, दुर्घटना , लाभ
६. मजदुरों के लिए सस्ते मकान
७. उनके बच्चों की शिक्षा का प्रावधान

ऐसी कई सारी शिफरीशें संविधानिक स्तरपर होनी चाहिए । ऐसी मॉग उनके पार्टी व्दारा की गई, गरिबों की पार्टी गरीबों को ही चलाणी चाहिए । ऐसी उनकी धानणा थी उनकी पार्टी में कायस्थ, बहुजन वर्ग, दुर्बल मराठा वर्ग तथा अन्य जातीयों का समावेश था । स्वतंत्र मजदुर पार्टी को विधीमण्डल में प्रतिष्ठा का स्थान प्राप्त हुआ था । उन्होंने खुद्द मुम्बई चुनाव क्षेत्र से जित हासिल की थी । उस समय के विधायकों ने डा. आम्बेडकर के नेतृत्व मे विधीमंण्डल को सर पर लिया था । किसान , खेतमजदुर, बिगारी खेतमजदुर की समस्याऔ को छुडाने के लिढ कई सारे मोर्चाओं का उन्होंने नेतृत्व किया था । कोकण स्थित अन्यायकारी खेतीशाही नष्ट करणे हेतु विधीमण्डल में विधायक प्रस्तुत किया । उस समय के राज्यकर्ताओं को डा. आम्बेडकर एक चुनौती की भान्ती लगते थे!

डा. आम्ब्ेडकर का मजदुर मन्त्री के रुप में कार्य

१९४२-१९४६तक डा. आम्बेडकर व्हाईसरॉय कॉन्सील में मजदुर मन्त्री के रुप मे कार्यरत थे । मजदुरो की सुरक्षीतता, मजदुरों सम्बन्धी योजनाऍ, कानुन, मालिक-मजदुर तक्रार निवारण मंच आदी श्रमप्रतिष्ठा को प्रत्यक्षरुप कार्य में लाने हेतु उन्होंने काम किया । इस कार्यकाल में उन्होंने ४ त्रिपक्ष परिषदों का आयोजन किया! इन परिषदों में मजदुरों की सुविधाऍ तथा हितों की रक्षा को अपनाया गया । उन्होंने मजदुरो के सम्बन्ध में २५ कानुनों को पास करवा लिया । चिफ लेबर कमिश्नर के सरिके ३ प्रादेशिक लेबर कमिश्नर, औद्योगिक क्षेत्र में निर्माण होनेवाली समस्याओं में सम्मीलीत होनेवाले अधिकारी गण, और २३ लेबर इन्स्पेक्टर इन सब अधिकारीयों का चयन किया! मजदुर संघटनाओं को सरकारी मान्यताऍ दिला दि ।

डा. आम्बेडकरजी का मजदुर मन्त्री के रुप में सही मायने में लेखाजोखा किया जाए तो सारे मजदुरों के तारणहार के रुप में उनका गौरव सभी मजदुरों को करना होगा ।

२३ सितम्बर १९४४ पेराम्बुर में अपने भाषण में उन्होंने भारत के सविधान में मजदुरों के अधिकारो को प्रधानक्रम देना चाहिए ऐसा सुचित किया । देश के संसद में ५० % और प्रांत कि विधीमण्डल में ३० % जगह मजदुरों के लिए आरक्षित की जानी चाहिए । इसलिए मजदुरों कों संघटीत रुप से कार्य करना चाहिए । मजदुरों का जादी मात्रा में कल्याण होना यही मेरा लक्ष है । ऐसा उन्होंने अपने भाषण में कहा ।

मजदुरों की तिसरी शक्ती

२५ अप्रैल १९१८ को लख्खनौ मे अपने भाषण में डा. आम्बेडकर कहते है "मजदुरों ने अपनी सत्ता लाने के लिए तिसरी शक्ती बनने का आवाहन करता हुँ, मेरा यह उपदेश है की, आप एखाद पार्टी में. सिम्मीलित हो गये तो उस पार्टी के आप अनुयायी बनोगे ! आप कों सत्ता की कुर्सी मिलेगी लेकीन सत्ता नही मिलेगी" ।

डा. आम्बेडकर का संविधानिक कार्य :-

धारा - १६ समान उपलब्धी

धारा - १९ कोई भी व्यवसाय करने का अधिकार

धारा - २३ मानव का अपव्यापार तथा बिगारी को बनाई तथा दण्डणीय सजा की शिफारिश

धारा - २४ बाल मजदुरी बंदी

धारा - ४६ तथा ३८ (I) अनुसार आर्थिक रुप सें दुर्बल घटकोंका हित,

धारा - ३८ (I) आर्थिक न्याय का अभिवचन

धारा - ३९ महिलाएँ एवं पुरुषों का समानाधिकार

धारा - ४३ (I) Administration में मजदुरों का सम्मिलन

धारा - ४२ गर्भवती तथा प्रसुत्ती महिलाओं सम्बन्धी कार्य करने के स्थान पर न्याय तथा सुरक्षा निश्चित करना

धारा - १४ कानुन का समान रुप से संरक्षण मिलना

धारा - ४६ सहकार तत्वपर कुटीर उद्योग संवर्धन के लिए प्रयत्न करने का अधिकार

यह सब प्रावधान तथा शिफारिशें उन्होंने श्रमिक एवमं दुर्बल घटकों के हित को सामने रखकर संविधान में सिम्मीलित की । वैसे हि Directive Principle के आधार से भुमीघर, खेती मजदुर पुर्नवसन बिगारी निर्मुलन, खेतमजदुरों का किमान वेतन, कुल कानुन, रोजगार गॅरंटी योजना, माथाडी मजदुर, Contract मजदुर आदी मजदुर्रो सम्बन्ध में कानुन बनाए गये है।

१. निम्नत्तम वेतन कानुन १९४८
२. वेतन भुगतान अधिनियम १९३६
३. औद्योगिक विवाद कानुन १९४७
४. टेंड युनियन ॲक्ट १९२६
५. त्रिपक्षीय औद्योगिक समिती
६. श्रमिक मुआवजा अधिनियम १९२३
७. कर्मचारी राज्य विमा योजना अधिनियम १९४८

उपयुक्त अधिनियम निर्माण में डा. आम्बेडकर जी का महत्वपुर्ण योगदान है । इस योगदान के लिए आन्ध्र चेम्बर्स ऑफ कॉमर्स संस्थाने २२ सितम्बर १९४४ को मद्रास मे डा. बाबासाहब आम्बेडकर कों सम्मान पत्र देकर सम्मानित किया ।

आजकी स्थिती में डा. आम्बेडकर जी का श्रमिकों की प्रतिष्ठा में कार्य बहुविधरुप से महान और महत्वपुर्ण है । उनके इस कार्य को सही मायने में प्रकाशित और प्रचाररुप न देने के कारणवश आज भी श्रमिक संघटन और श्रमिकों की उन्नती नही हो पायी है । वर्तमान स्थिती में मजदुर संघटना ओं को सफलता के लिए आम्बेडकर रुप विचार धाराओं के मजदुर संघटनाओं को प्रधानरुप से सुलझाने के लिए राजनिती में वे तिसरी सत्ताशक्ती बन जाए । और जातीविरहीत एक परिवर्तन की समाज व्यवस्था का निर्माण करे ।

१९३८ मनमाड के उनके भाषण का आधार लेते हुए हर मजदुर संघटनाओं ने राजनिती में प्रवेश किये बगैर उनकी समस्याएँ नही सुलझेगी सत्ता के अलावा मजदुरों के हितों की रक्षा अशक्यप्राय है! तथा मजदुर संघटनाएँ संघटीत रुप सें स्वतंत्र अस्तित्व बनाकर राजनैतीक तिसरी सत्ताशक्ती बननी चाहिए । जिनका प्रजातंत्र पर भरोसा है । संविधान के माध्यम से

परिवर्तन लाने की क्षमता है उनके नजदिक यह विचारों का दिप जलाने की जरुरत है । तथा डा. आम्बेडकरजी का रक्तहीन आन्दोलन नैतिक मार्ग से चलाने के लिए आर्थीक और समाज जीवन में क्रांतीकारी परिवर्तन लाना तथा नई आदर्श समाज व्यवस्था का निर्माण करना ही प्रजातंत्र है ! यह बात ध्यान में रखकर वर्तमान और भविष्य का मजदुर संघटन इस पथ पर चलना चाहिए । श्रमीकों के नेता और महिसा डा. आम्बेडकरजी को यह सहीरुप से श्रध्दांजली मजदुरों व्दारा होगी और उन्होंने किये हुवे कार्यों का यथार्थ गौरव होगा । तथा उनपर एक श्रमिक विषय में फिल्म का निर्माण तथा उनके कार्यों का लिखीत रुप में प्रसारण करना होंगा ।

सारांश:-

भारत में जातीसंस्था केवल श्रमविभाजन नही है बल्की श्रमिकों का भी विभाजन है । श्रमिकों के हित के लिए ये सबसे बडी कठीनाई है । संविधान के directive principle के तहत प्रांत की सरकारने मजदुरों के लिए सामाजिक आर्थीक शिक्षा के क्षेत्र और राजनितिक क्षेत्र में आरक्षण का प्रावधान करना चाहिए । इससें उनके उन्नती का स्तर बठणे में सहायत्ता होगी । सभी प्रकार के संघटीत, असंघटीत और अन्य मजदुरों की जाती आधारपर जनगणना कर मजदुरों का आरक्षण संख्या आधार पर तय किया जाना चाहिए । डा. आम्बेडकर ने मजदुर हितों की, नितीयॉ एवं प्रावधानों को अधिकरुप से सक्षम बनाए जाने पर विचार होना जरुरी है । उन्होंने कमिश्नर, लेबर ऑफिसर अन्य अधिकारीयों का चयन किया इसे विस्ताररुप देना आज के वर्तमान काल में जरुरी है । केंद्र और मध्यवर्ती सरकार व्दारा मालीक/ कुंजीपतीयों के मुनाफे पर कमाल एवं प्रतिशत पाबंदी का प्रावधान किया जाए । आम्बेडकरजी का कार्य सहीरुप से प्रसारण और प्रकाशन होना चाहिए । मजदुर नेता के रुप में वे एक आदर्शरुप बन गये है । यह उनके कार्यासे पता चलता है । उनके जैसा मजदुर वर्ग को अन्य दुजा दुर की सौचवाला नेता मिलना आज भी मुश्कील है । लेकीन उनके विचारों पर चलनेवाले मजदुर संघटनों में ये नेतृत्व फायदेमंदही साबीत होगा ।

संदर्भ ग्रन्थसुची

१. औद्योगिक संस्थानों मे टिम कार्य;व्दारा बी.पी. गुप्ते (अगस्त २००५) C.B.W.E. पब्लिकेशन, नागपुर

२. तिसरी शक्ती आंबेडकरवादी; व्दारा डा. धनराज डाहाट (१५ अगस्त २००६) संकेत प्रकाशन , नागपुर

३. मुकनायक; व्दारा डा. गंगाधर पानतावणे (१४ एप्रिल २०१०) संकेत प्रकाशन नागपुर

४. कामगार चळवळ - डा. बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे व लेख; व्दारा प्रदिप गायकवाड (२५ दिसंबर २००९) क्षितीज पब्लिकेशन, नागपुर

५. डा. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड-५; व्दारा डा. धनराज डाहाट (१५ अगस्त २००९) संकेत प्रकाशन, नागपुर

६. डा. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड-३; व्दारा डा. धनराज डाहाट (१ मई २००९) संकेत प्रकाशन नागपुर

७. बाबासाहब डा. आम्बेडकर संपुर्ण वाडमय खंड-३; व्दारा डा. श्याम सिंह शशि (मई १९९३) डा. आम्बेडकर प्रतिष्ठान कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली

जोतिराव फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धार्मिक विचार

चाटसे गौतम नाशिकेत
(एम.ए.,बी.एड.एम.फिल.,नेट.,पिएच.डी.कार्यरत)
पाली आणि बुध्दिझम विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

धडधाकट दिसणाऱ्या शरिरात रोगाचे वास्तव्य असावेत तसे आपल्या देशात वर्ण व्यवस्थेचे आणि तिने पोषलेल्या जातीप्रथेचे अस्तित्व चिरस्थायी झाले आहे. ह्या व्यवस्थेचा फटका वर्ण व्यवस्थेतील शेवटचा वर्ण म्हणजेच शुद्र वर्णीयांना बसलेला आहे. धर्म हे मानवी मनाच्या विकासाला आवश्यक अशी मानव निर्मीत समुह कृतीतुन विकसीत होणारी गोष्ट आहे. असे असूनही एखादा समाज काही विशिष्ट तऱ्हेच्या चकव्यामध्ये किंवा भौवऱ्यामध्ये अडकला असल्याचे का दिसत असावे ? अशा कोणत्या घटकांमुळे हा वर्तनाचा भ्रम भोवरा निर्माण होतो ? याचा शोध धर्माच्या दृश्य प्रत्यक्षानुकरणाद्वारे घेता येईल. मानवाचे एक दुसऱ्यांशी चाललेले व्यवहार, परस्पर प्रेम, सहचर्य सहिंष्णूता, प्रार्थना, पुजा, गीत, संगित इत्यादी घटकांमधुन धर्म भाव व्यक्त होत असतो.

भारतामध्ये समाजामधील प्रत्येक व्यक्तीला स्वाभिमानाने जगता यावे आणि त्याला सर्व क्षेत्रात समता आणि स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून सर्व प्रथम तथागत बुध्दांनी प्रयत्न केले. तथागत बुध्दांची चळवळ यशस्वी झाली व ती भारतामध्ये ५०० वर्षे तग धरुन राहीली. त्यानंतर जवळ-जवळ २००० वर्षानंतर तीच चळवळ जोतीराव फुले यांनी सुरु केली.

महात्मा फुले यांचे धार्मिक विचार :

भारतीय समाजामध्ये हजारो वर्षापासून इथला बहूजन समाज कशाप्रकारे लुटला जात आहे. धर्माच्या देवाच्या नावावर अंधश्रध्दा पसरवून त्यामध्ये तो कशाप्रकारे गुरफटला जात आहे, माणुस असूनही कुत्र्या, मांजरापेक्षाही हीन प्रवृत्तीचे जीवन तो कसा जगत आला आहे, त्याच्या जीवनाचे सर्वस्व लुटणारे ब्राम्हण कसे आहेत याची माहिती या समाजास व्हावी व त्याला माणुस म्हणून स्वाभिमानाने जगता यावे यासाठी जोतिराव फुल्यांनी आंदोलन सुरु केले.

कोणत्याही देशाची ओळख त्या देशातील लोकांच्या आचरण पध्दतीतून होत असते. त्याआधारे भारतीयांची आचरण पध्दती अभ्यासली असता, ती अध्यात्मिक असल्याचे स्पष्टपणे जाणवते. ही अध्यात्मिक आचरण पध्दत जनमानसात रुढ होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे, भारतात ज्या विचारधारा निर्माण झाल्या त्या प्रत्येक विचारधारेचा केंद्रबिंदू हा अध्यात्म राहीलेला आहे. केंद्रबिंदूला छेद देण्याचा प्रयत्न अनेक महापुरुषांनी केला आहे. मात्र त्या महापुरुषांच्या निधनानंतर ती विचारधारा चिरकाळ तग धरू शकलेली नाही. याच विचारधारेच्या आधारे भारतीयांचे तीन प्रकारे वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे. यामध्ये ब्राम्हण, ब्राम्हणेत्तर समाज व बहिष्कृत समाज. लोकसंख्येच्या आधारे ब्राम्हणी समाज हा १५ टक्के, ब्राम्हणेत्तर समाज हा ५२ टक्के, तर उर्रवरीत बहिष्कृत समाज आहे. जातीय आधारावर बहूजन समाजाला केंद्रस्थानी माणून त्यांच्या कल्याणाचा विचार सांगण्याचा व त्याअनुषंगाने प्रत्यक्ष कार्य करण्याचा विडा फुले यांनी १९ व्या शतकामध्ये

उचलेला होता. म्हणून त्यांची विचारधारा बहूजनवादी विचारधारा ठरते. फुले यांनी महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाचे, स्त्री - पुरुष समानता त्याचप्रमाणे बहूजन समाजास बंद असलेले सर्व दरवाजे उघडण्याचे कार्य स्वत:च्या विचारधारेतुन केले. भारतातील बहूजन समाजाच्या उध्दारासाठी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाज नावाची संस्था स्थापन करण्यात आली. बहूजन समाजात अनेक संत महंत होऊन गेले परंतु त्यांनी ही या समाजास स्वाभिमान, माणुसपण कधीच शिकविले नाही. उलट त्यांना देवा धर्माच्या नादी लाऊन गुलाम बनविण्यावरच अधिक भर दिला आहे. म्हणून जोतिराव फुले म्हणतात, "भारतात हजारो वर्षापासून वरिष्ठ जातीने सर्वच क्षेत्रात आपली मक्तेदारी निर्माण करुन कनिष्ठ जातींना गुलामगिरीत टाकले आहे तेव्हा वरिष्ठ जातीची ही मक्तेदारी आपण जोपर्यंत मोडून टाकत नाहीत तोपर्यंत बहूजन समाजाची त्यांच्या गुलामगिरीतुन सुटका होणार नाही."

डॉ. बाबासाहेबांचे धार्मिक विचार :

धर्म आणि धर्माचे टरफल जेंव्हा संपुष्टात येतो तेंव्हा मणुष्य अधिक अधिक कडवा बनतो. होणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीला दैवी समजतो. विश्वाच्या बदलणाऱ्या वाऱ्याचे पडसाद मग त्याला ऐकु येत नाहीत. नवे शोध, नवे विज्ञान, नवे समाजशास्त्र त्याला समजत नाहीत. आमची आम्हाला भिती वाटते म्हणून धर्माच्या कवचाला आम्ही स्वंय संरक्षणार्थ कवटाळून धरीत आहोत. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौध्द धम्माचा स्विकार केला. ते म्हणतात बौध्द धम्म हा इतर धर्मापेक्षा वेगळा आहे. इतर धर्माचा पाया व त्याची इमारत ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग पुर्वसंचितानुसार जाती, गरीब, श्रीमंत, पाप, पुण्यानुसार कर्मकांड, अंधश्रध्दा या तत्वावर आहे. बुध्द धम्माने या सर्व गोष्टी नाकारल्या आहेत. कल्पनावादी सिध्दांत नाकारुन वास्तव जीवनातील सामाजिक परिस्थितीचे आकलण करणारी बुध्दि सामाजिक जाणिव, प्रज्ञा, शील, करुणा, मेत्ता, या मुल्यांवर समाज उभा करण्याचा प्रयत्न बुध्द धम्माने प्रथम केला. करुणा म्हणजे प्रेम, मानसाबद्दल सध्दभावना, करुणेशिवाय कोणताही मानवी समाज जगु शकत नाही. म्हणून जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील व्यवहार हा सदाचाराने भरलेला असला पाहिजे. त्याशिवाय जीवन चांगले होऊ शकत नाही. बुध्द धम्माचे जीवन मुल्ये आणि इतर धर्माची शिकवण यांच्यामध्ये मुलभूत फरक आहे. बुध्द धम्माने समाज जीवनातील दु:ख शोधून नष्ट करण्याचे शिकविले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बुध्द धम्माच्या चेतनेतुनच श्रम करणाऱ्या, कष्ट करणाऱ्या मानसाच्या अंतकरणामध्ये क्रांती बिज रोवले. त्यांच्या ठिकाणी एक नवी परिवर्तनवादी चेतना, एक नवी जीवन शक्ती बुध्द धम्माच्या रुपाने लावली. त्यामुळे आज २००० वर्षे गुलाम ठेवलेल्या लोकांच्या मनात नव समाज निर्मीतीची स्वप्ने बहरुन आल्याची आढळतात.

उद्दिष्टचे :

स्वांतत्र्योत्तर भारतीय समाजामध्ये बुध्द धम्माबद्दल अजुनही फारशी जागृती निर्माण झालेली नाही. बुध्द धम्म हा भारतीय बहूजन समाजाचा धम्म व्हावा. बहूजन लोकांनीच बौध्द संस्कृतीला जन्म दिला पाहिजे आणि बुध्द धम्माच्या विचारानेच बहूजन हिताय, बहूजन सुखाय हा नारा लाऊन एक सामाजिक चेतना निर्माण केली आहे. परंतु आज आधुनिक काळामध्ये बौध्द धम्म समजून घेण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

विषय भुमिका : मानवी जीवनातील दु:ख नष्ट करण्यासाठी ईश्वरावर अवलंबून राहू नये तर ते त्याने स्वत:च नष्ट केले पाहिजे. मानवाचे प्रयत्नाने ते नष्ट होऊ शकते. त्याकरीता दु:खाच्या योग्य

कारणाचा शोध घेतला पाहिजे. योग्य मार्गाने ते नष्ट कले पाहिजे म्हणजे माणुस सुखी होईल. हे प्रमेय मांडून बुध्द धम्माने जगातील तत्वज्ञाना पहिला प्रगतीशील विचार दिला. म्हणून बुध्दाचा धम्म हा लोकशाही जीवनपध्दती झाला आहे. इतर धर्म ईश्वर, देव, धर्म, कर्मकांड, चमत्कार या विषयांना घेऊन मानसाला कल्पनावादी स्वर्गाच्या वावटळीमध्ये घेऊन जातात. तर बुध्द धम्म मानसाला अधिक तर्कशुध्द, विवेकवादी विचार करण्याचे स्वातंत्र्य देतो. बुध्द धम्माने जुने ब्राम्हणी हिंदू वर्ण व्यवस्थेचे सामाजिक सिध्दांत नाकारले आहेत. कारण या वर्ण व्यवस्थेने मानवी जीवनच नरकमय करुन टाकले आहेत. हे सर्व नष्ट करण्यासाठी तथागत बुध्दांनी सांगितलेला व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अंगिकारलेला बौध्द धम्मच मानवी समाजाला योग्य दिशा देईल.

निष्कर्ष :

एकुणच डॉ. आंबेडकरांचा धार्मिक व समाज विषयक दृष्टीकोण लोकशाहीवादी, विज्ञानवादी, भौतिकवादी व परिवर्तननिष्ठ आहे. वैदिक साहित्याने बहूजनांच्या जीवनाला व उच्च प्रतिच्या सांस्कृतिक कार्यात मनाच्या विकासात अडथळे निर्माण केले म्हणून डॉ. आंबेडकरानी समता, स्वातंत्र्य व न्याय अशा समाज निर्मीतीचे स्वप्न मांडले. अशाप्रकारे जोतिराव फुले व डॉ. आंबेडकर यांच्या संघर्षात्मक आंदोलनाच्या माध्यमातुन भारतीय समाजाला जागतिक पातळीवर श्रेष्ठत्व प्राप्त झालेले आहे व व्यक्तीला त्याच्या जाणिवेचा विकास करण्याची संधी लाभलेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ. बी. आर. आंबेडकर - धनंजय किर
२) गुलामगिरी - म. जोतिराव फुले.
३) सत्यप्रवर्तक - जयसिंग वाघ
४) ब्राम्हणी धर्म विरुध्द बुध्दाची क्रांती - डॉ. प्रकाश खरात
५) बहिष्कृत भारतातील आग्रलेख - बी. आर. आंबेडकर
६) बौध्द धम्मावरील चार निबंध - धर्मानंद कोसम्बी
७) प्राचिन भारतातील क्रांती आणि प्रतिक्रांती - डॉ. बी. आर. आंबेडकर
८) जोतिरावांची समता संकल्पना - भास्कर भोळे.
९) जातीवाद आणि वर्गवाद - नलिनी पंडित
१०) भारतीय तत्वज्ञान - वैचारिक आणि सामाजिक संघर्ष - वि. का. राजवाडे

क्रांतिसूर्य महात्मा जोतिबा फुले आणि महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दुर्बल घटकांच्या विकासात योगदान

प्रा.शिंदे प्रकाश तुकाराम
महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय,
जालना
मो. 9922913932

Abstract

ज्योतिराव फुले यांच्या योगदानाची महती म्हणजे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तथागत भगवान बुध्द व संत कबीर यांच्या नंतर ज्योतिराव फुले यांना गरूस्थानी मानावे, एवढी त्यांच्या कार्याची भव्यता! महात्मा गांधी यांनी त्यांना खरा महात्मा म्हटले तर माझी जन्मठेपकार स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी त्यांचा गौरव समाज क्रांतीकारक म्हणून केला. ज्योतिराव फुले म्हणजे मानवी इतिहासातील एक सुवर्ण पान होय. आपल्या अखंड कर्तृत्वाने करोडो वंचित व उपेक्षित भारतीयांच्या जीवनात अमूलाग्र बद्दल घडवून आणणारे ज्योतिराव फुले म्हणजे सामाजिक परिर्वनाचा महामेरू होय.

शिक्षण हे माणसाला विचार करण्यास प्रवृत्त करण्याचे साधन आहे. शिक्षण, संघटन, संघर्ष आणि धम्मचक्र प्रवर्तन यांच्या साहाय्याने हजारो वर्षे अस्पृश्यतेच्या आणि गुलामगिरीच्या खाईत लोटल्या गेलेल्या लाखो वंचित–पीडितांचे पुनरूस्थान करणारे महामानव! कोणतीही एखादी व्यक्ती सार्वजनिक जीवनात कोणत्याही कारणाने सोडून गेली तर त्या व्यक्तीचे केवळ विचार मागे राहतात आणि हे विचारदेखील त्या त्या ठराविक काळापुरतेच मर्यादित राहू शकतात. पण, महामानव डॉ. बाबासाहेबांचे विचार, कार्य मात्र त्याला अपवाद आहे. त्यांनी समता, बंधुता, लोकशाही, स्वातंत्र्य, जागतिक अर्थकारण व राजकारण यांविषयी मांडलेले विचार आजही समर्पक ठरतात. त्यांचे दुर्बल आणि विकासापासून कोसो दूर असलेल्या घटकांच्या विकासात योगदान विषयक कार्य आजही तेवढेच परिणामकारक व स्फूर्तीदायी ठरते.

Key Words

शिक्षण, दुर्बल घटक, अंधश्रध्दा

Introduction

महाराष्ट्राला विचारवंतांचा वारसा लाभलेला आहे. महाराष्ट्र भूमी ही नवरत्नाची खाण आहे. या भूमीने अनेक संत दिले. तसेच महापुरूष दिले. त्यामुळे त्यांच्या पदस्पर्शाने ही भूमी पावन झाली. तिचा महिमा काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत गेला आहे. एवढेच नाही तर जगात महाराष्ट्राचे नाव गाजत आहे. महाराष्ट्राला हिमालयाच्या उंची एवढया कतृत्व संपन्न अशा महान क्रांतिकारी महापरूषांची परंपरा लाभली आहे. त्यामध्ये अग्रक्रमाने राष्ट्रपीता महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे नाव घ्यावे लागेल. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत राष्ट्रपीता महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कार्य अत्यंत मोलाचे आहे. 19 व्या शतकात विषमता, जातीभेद, अस्पृश्यता वर्णद्वेश, गुलामगिरी अशा कर्मठ चालीरितीची लागण या देशात झाली होती. महिलांना शिक्षण नाकारण्यात आले होते. स्त्रीला अतिशूद्र ठरवून शिक्षणापासून व स्वातंत्र्यापासून वचित ठेवले होते. दैववाद, कर्मकांड, परावलंबन, गुलामगिरी व धर्माचा आधार घेवून लादलेल्या रूढी परंपरेमुळे स्त्रीला पशू समान जीवन जगावे

लागत होते. शेकडो वर्षापासून या देशातील वेद, पुराणे, समृत्या व सामाजिक व्यवस्थेने चातुर्वर्ण्याप्रणित समाज व्यवस्था निर्माण केली होती. या विषम समाज रचनेमुळे प्राचीन भारतात जातीव्यवस्था अस्तित्वात आली. अशावेळी महात्मा ज्योतिराव फुलेंनी अस्पृश्यता, जातीभेद, विषमता, गुलामी नष्ट करण्यासाठी, दलित, महिलांना त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी या व्यवस्थेविरूध्द बंड पुकारून सामाजिक क्रांतीचे रणशिंग फुंकले व इथल्या विषमतावादी व्यवस्थेला जबरदस्त हादरा दिला. उच्चवर्गीयांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्याची बहुजन समाजाला जाणीव व्हावी म्हणून त्यांनी जीवाचे रान केले व पर्यायाने समताधिष्ठित समाजव्यवस्थेचे स्वप्न साकार केले.

डॉ. बाबासाहेब यांच्यावर संत कबीर, महात्मा जोतिराव फुले व राजर्षी शाहू महाराज या व्यक्तिमत्वांचा, त्यांच्या विचारांचा व कार्याचा मोठा प्रभाव होता. डॉ. बाबासाहेब केवळ जातिव्यवस्थेच्या विरोधातच लढत होते असे नव्हें, किंवा ते केवळ विशिष्ट एका समाजाच्या विकासाचाच केवळ विचार करत होते असेही नव्हे. त्यांना भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचेही भान होते. शिक्षण, अंधश्रध्दा, स्त्रियांची स्थिती, अर्थकरण, राजकीय किंवा प्रशासकीय व्यवस्था या मुद्यांकडेही त्यांचे अवधान होते. एकीकडे ते जसे 1930 ते 1932 मध्ये झालेल्या गोलमेज परिषदांतून अस्पृश्यांच्या न्याय व हक्कांसाठी लढतात तसेच दुसरीकडे हिंदू समाजातील स्त्रियांना सामाजिक प्रतिष्ठा, संपत्तीतील हक्क, घटस्फोट इत्यादीबाबत स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून हिंदू कोड बील संसदेत मांडतात आणि ते नामंजूर झाले म्हणून आपल्या मंत्रिपदाचा राजीनामाही देतात. राजकीय स्वातंत्र्य आधी की सामाजिक सुधारणा हा टिळक व आगरकर यांच्यातील वाद डॉ. बाबासाहेबांच्याही मनात चालत होता. स्वातंत्र्योत्ता भारतात तत्कालीन अस्पृश्यांच्या स्वातंत्र्याला काहीच किंमत नसेल, तर त्यातून अधिक गुंतागुंतीच्या समस्या निर्माण होतील. तसे होऊ नये यासाठी त्यांनी अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य ािती घेतले. 1930 सालच्या गोलमेज परिषदेच्या वेळी त्यांनी ब्रिटिशांना भारत सोडावा असा सल्ला दिला होता. आपल्या पीएच.डी.च्या प्रबंधातूनही त्यांनी ब्रिटिशांनी भारताच्या चालवलेल्या आर्थिक शोषणाचे विश्लेषण केले होते. विभक्त मतदारसंघाच्या प्रश्नावरून जेव्हा महात्मा गांधीनी आमरण उपोषण सुरू केले, तेव्हा डॉ. बाबासाहेब यांच्या समोर म. गांधीचे प्राण महत्वाचे की आपल्या जातिबांधवांचे हित महत्वाचे असा प्रश्न उभा राहिला. शेवटी त्यांनी तडजोड स्वीकारून म. गांधीना आमरण उपोषण मागे घ्यायला लावले व त्याच वेळी अस्पृश्यांसाठी वेगळया रीतीने राखीव मतदारसंघ निर्माण करून आपल्या जातीबांधवांचे पुणे करारातून हितदेखील पाहिले. जेव्हा त्यांनी धर्मांतर करायचे ठरवले, तेव्हा सखोल अभ्यास व चिंतन करून अहिंसा, सत्य, मानवता यांना प्राधान्य देणारा बौध्द धम्म निवडला. धम्म प्रवर्तनाच्या या कृतितूनही त्यांचे देशप्रेम लक्षात येते. या संशोधनपर लेखाचा उद्देश क्रांतिसूर्य महात्मा जोतिबा फुले आणि महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दुर्बल घटकांच्या विकासात योगदान, हे नमूद करण्याचा आहे.

Background of Study

ज्योतिराव फुले यांचा जन्म 11 एप्रिल 1827 रोजी झाला. त्यांचे मूळ गांव कटगुण, तालुका खटाव, जिल्हा सातारा वडीलांचे नाव गोविंदराव आणि आईचे चिमणाई होते. ज्योतिराव लहान असतानाच त्यांच्या आईचे निधन झाले व त्यांचे संगोपन गोविंदरावांनी केले. मूळ अडनाव गोरे परंतु वडीलांचा पुण्यामध्ये फुलांचा व्यवसाय असल्याकारणामुळे फुले अडनाव पडले. इ. स. 1840 मध्ये त्यांचा विवह सातारा जिल्हयातील नायगाव येथिल खंडूजी नेवासे पाटील यांची कन्या सावित्रीमाईंशी झाला. महात्मा ज्योतिराव फुले यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी गुरू मानले. विशेष म्हणजे 1890 साली महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे निधन झाले. आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म 1891 साली झाला. या गुरू शिष्यांनी एकमेकांना पाहिलेच नाही. समता प्रस्थापित

करण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या फुलेंनी जगाचा निरोप घेतला तर समता प्रस्थापित करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या महापुरूषांने महात्मा ज्योतिराव फुलेंना गुरू मानने यातच त्यांच्या महानतेची कल्पना येते.

डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म 1891 मध्ये महू (मध्यप्रदेश) येथे झाला. तत्कालीन प्रखर अशा सामाजिक विषमतेमुळे बालपणीच त्यांच्या मनावर वाईट अनुभव कोरले गेले. पुढे 1913 ला ते जेव्हा बडोद्याच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी दिलेल्या शिष्यवृत्तीच्या आधारे अमेरिकेला गेले, तेव्हा त्यांना अस्पृश्यतेचा काहीच त्रास झाला नाही. पण या परस्परविरोधी अनुभवांचा विचार करुन त्यांनी आपल्या देशाला व समाजबांधवांना या सामाजिक विषमतेच्या विळाख्यातून बाहेर काढायचे मनोमन ठरविले.

Objectives

01. क्रांतिसूर्य महात्मा जोतिबा फुले यांचे दुर्बल घटकांच्या विकासात योगदानाचा मागोवा घेणे.
02. महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दुर्बल घटकांच्या विकासात योगदानाचा आढावा घेणे.

Significance of the study

शिक्षणाचे महत्व ज्योतिरावांनी जाणले होते. अज्ञान हे मानवी जीवनाचा कसा सत्यानास करतो, याची जाणीव ज्योतिरावांना झाली होती. म्हणूच ते म्हणतात की, ''विद्येविना मती गेली, मती विना निती गेली, निती विना गती गेली, गती विना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.'' शिक्षण हे मानवाच्या सर्वांगिन विकासाचे शस्त्र आहे. शिक्षण हे माणसातला आत्मसन्मान जागवतो. गुलामगिरीची जाणीव करून देते. परंतु आमच्या देशात परकीय ब्राम्हणांनी धर्मग्रंथांच्या विषमतावादी चातुर्वर्ण व्यवस्थेने बहुजनांचे जीवन पशू समान केले हाते. हे राष्ट्रपीता ज्योतिराव फुलेंनी ओळखले, या अज्ञानाच्या खोल खाईतून बहुजनांना वर काढून शोषणमुक्त करण्यासाठी त्यांना शिक्षित केल्याशिवाय पर्याय नाही. त्यांनी शिक्षणाचा प्रचार व प्रसाराचे कार्य हाती घेतले. सर्व जाती धर्माच्या मुलींसाठी 1848 साली पुणे येथे बुधवार पेठेतील भिडे यांच्या वाडयात पहिली शाळा काढून ऐतिहासिक घटना घडविली. तेव्हा धर्ममार्तंड बांम्हाणांनी आता धर्म बुडेल, सगळीकडे पापच पाप वाढेल अशी ओरड करून विरोध केला. कारण ज्योतिरावांनी समाज विघातक ब्रामहणी व्यवस्थेला दिलेले हे आव्हान होते. मनुस्मृतीने तर स्त्रियांसाठी खुपच तुच्छ नियम करून ठेवले होते. त्यांच्या मते एका पुरूषाचे शिक्षण म्हणजे एका व्यक्तीचे शिक्षण, मात्र एका स्त्रीचे शिक्षण म्हणजे अवघ्या कुटुंबाचे शिक्षण होय. ज्योतिरावांनी ब्रामहणी व्यवस्थेला नाकारून पत्नी सावित्रीला प्रथम शिकविले. सावित्रीमाईला या देशाच्या इतिहासातील पहिल्या भारतीय स्त्री शिक्षिका बनल्या. मनुवादी वृत्तींच्या सनातन्यांकडून सावित्रीमाईंना खूप त्रास दिला जायचा. तरी पण शिक्षणाचे कार्य त्यांनी सोडले नाही. म्हणून या देशातल्या बहुजनांना शिक्षित करणाऱ्या त्या विद्येच्या देवता ठरल्या. फुल दाम्पत्याचे सामाजिक क्रांतीचे हे समाजकार्य अनमोलच नव्हे तर ऐतिहासिक आहे.

डॉ. बाबासाहेबांनी 1927 ला महाडच्या (जि. रायगड) चवदार तळयावर अस्पृश्यांनादेखील पाणी भरता यावे यासाठी सत्याग्रह केला. स्वतः बाबासाहेब जरी हिंदू देव दंवतांना मानत नव्हते, तरीही त्यांनी 1930 लानाशिक येथे काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह सुरू केला. कारण जर मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळाला, तर त्यामुळे अस्पृश्यतेचा प्रश्न सुटण्यास हातभार लागेल, असे त्यांचे मत होते. हे सत्याग्रह केवळ त्या तळयापुरते किंवा मंदिरापुरते मर्यादित नव्हते, तर तो लढा सन्मानाने जगण्याच्या हक्कांसाठी होता. तो लढा तत्कालीन अस्पृश्यांमधील आत्मविश्वास वाढवण्यासाठी व

मानवी हक्कांसाठी होता. याचसाठी त्यांनी वर्णव्यवस्थेचे समर्थन करणाऱ्या 'मनुस्मृती' या ग्रंथाचे जाहीर दहनही केले.1917 ते 1935 या काळात हिंदू धर्मात राहूनच त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला, धर्मसुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. पण हे प्रयत्न अयशस्वी ठरत आहेत, कमी पडत आहेत हे त्यांच्या लक्षात आले म्हणूनच... 1935 मध्ये त्यांनी 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो, तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही' अशी घोषणा येवला येथे केली. 1956 मध्ये सुमारे पाच लाख अस्पृश्य बांधवांसह बौध्द धम्माची दीक्षा घेऊन डॉ. बाबासाहेबांनी धम्म प्रवर्तनाची घोषणा नागपूर येथे 14 ऑक्टोबर, 1956 रोजी प्रत्यक्षात आणली.

Methodology and Procedure

संबधित विषयाचे अध्ययन करतांना दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला. या संदर्भाचा अभ्यास करण्यासाठी विविध पुस्तके, वेबसाईट, सम्राट व लोकसत्ता इ. वृत्तपत्रामधील प्रकाशित लेखकांच्या लेखांचा आधार घेण्यात आला व माहिती संकलित करण्यात आली.

एकदा एका ब्राम्हण मित्राच्या लग्नात ते गेले असताना त्या काळात त्यांना उच्चवर्णीयांनी वरातीतून काढून दिले. त्यामुळे ज्योतिबा फुले यांना धक्का बसला. त्यांनी घरी येवून वेद, महाभारत व इतिहास इ. चे वाचन ,मनन चिंतन केले असता त्यांना असे कळले की, वर्णभेद, जातीभेद, धार्मिक रूढी परंपरा, कर्मकांड अनिष्ट चालीरिती, अज्ञान, अंधश्रध्दा हे धर्मशास्त्रात लिहिले आहेत. त्यामुळे त्यांनी धार्मिक ढोंगबाजीविरूध्द लढा उभारण्याचे ठरविले. त्यांनी त्या काळात प्रचंड वाचन केले. अमेरिकेचा इतिहास वाचला. त्यांच्यावर थॉमस पेन या विचारवंताचा फार प्रभाव होता. त्यावेळेस सुरूवातीला त्यांनी इंग्रजांच्या विरूध्द लढा देण्याचे ठरविले होते. त्यासाठी त्यांनी त्या काळात उस्ताद लहुजी साळवे यांच्या आखाडयात दांडपट्टा, तलवार, भालाफेक व बंदुकीचे प्रशिक्षण घेतले होते. परंतु नंतर त्यांनी सामाजिक व आर्थिक विषमतेविरूध्द लढा देण्याचे ठरविले. 1868 मध्ये त्यांनी सर्वप्रथम स्वतःच्या वाडयातील पाण्याचा हौद अनुसूचित जातीच्या लोकांसाठी खुला केला व सामाजिक क्रांती घडविली.

23 सप्टेंबर 1873 ला त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. त्यांनी तथागत भगवान बुध्दासारखे सत्यशोधन केले. त्यांनी वर्णभेद, जातीभेद, अंधश्रध्दा, धार्मिक ढोंगबाजी याविरूष्द लढा दिला. त्यांनी सामाजिक व आर्थिक विषमतेविरूध्द लढा उभारलाव सनातन्यांनची गुलामगिरी नाकारली. महाराष्ट्र हे भारतातील एक पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जात आहे.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजासेवी संघटनेची स्थापना करून समाजातील वाईट चालीरितींना तिलांजली दिली. सत्यशोधक पध्दतीने विवाहाची सुरूवात आपल्या घरापासून केली. पुत्र डॉ. यशवंत यांचा विवाह याच पध्दतीने केला. भारतीय शेतकरी कसा गरिबीत व हलाकीत जगतो, हे इंग्रज युवराजामार्फत इंग्लडच्या राणीसाहेबास कळवले. 'भारतास स्वातंत्र्यापेक्षा शिक्षणाची अधिक गरज आहे.' असे निक्षून सांगितले, भारतातील 93 टक्के जनता गरिबीत खितपत पडली आहे, तर 07 टक्के श्रीमंत व व्यापारी त्यांचे शोषण करीत आहेत. असा तडाखेबंद निरोप राणीसाहेबास पोहचवीला.

विधवा झालेल्या स्त्रीच्या वाटेला अत्यंत घृणास्पद आयुष्य येत होते. त्यांना घरात डांबले जाई, त्यांचे केशवपण केले जाई. या वाईट प्रथेचा नायनाट होण्यासाठी त्यांनी सर्व नाभिकांचा संप घडवून आणला. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी पुण्यातील त्यांची पाणी पिण्याची विहिर दलितांसाठी खुली करून दिली. काशीबाई नावाच्या ब्रम्हण स्त्रिच्या अनौरस पुत्राला त्यांनी दत्तक घेवून त्याला जिवनात यशवंत केले. समाजसेवेसाठी त्याला डॉक्टर बनवले.

19 ऑक्टोबर 1882 साली त्यानी हंटर कमिशनला कनिष्ठ वर्गाला शिक्षण देण्यासंबंधीचे लेखी निवेदन दिले. देशाची बौध्दीक आणि नैतिक पातळी उंचावण्यासाठी शिक्षणाचा दर्जा वाढला पाहिजे. प्राथमिक शिक्षण सार्वजनिक आणि सक्तीचे व मोफत असावे. 2 मार्च 1888 रोजी इंग्लंडच्या व्हिक्टोरिया राणीचा मुलगा डयूक पुण्याला आले असता, त्यांच्या स्वागत समारंभाच्या भाषणात ज्योतिरावांनी येथील बहुजनांच्या दारिद्रयाचे कथन करून म्हणाले की, महाराणी व्हिक्टोरियाला असे सांगावे की, गरीब जनता दारिद्रयात भरडली जात असून त्यांना शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे. हा आमचा निरोप द्यावा. त्यांचे हे इंग्रजीतील भाषण ऐकूण राजपुत्रही प्रभावीत झाला होता. शिक्षण हे वरच्या वर्गाच्या थरातून झिरपत जावून खालच्या वर्गापर्यंत जाईल. हया झिरपणाऱ्या सिध्दांताला विरोध केला. वरच्या वर्गाच्या दयाबुध्दीवर शिक्षण अवलंबून नसावे. त्यासाठी सरकारने खास प्रयत्न करावे, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे, जातीच्या प्रमाणात नोकर भरती करावी, दारिद्रयामुळे मुले शाळेत जाऊ शकत नाहीत. टिकत नाहीत म्हणून शिष्यवृत्या, बशिसे द्यावीत इत्यादी सूचनाही ज्योतिरावांनी सरकारला केल्या आहेत. ज्योतिरावांचे शैक्षणिक कार्य हे उपेक्षितांच्या उत्थानाचे कार्य होते हे विसरता येणार नाही. ' भारतास स्वातंत्र्यापेक्षही शिक्षणाची अधिक गरज आहे.' भारतातील 93 % जनता गरिबीत खितपत पडली आहे, तर 07 % श्रीमंत व व्यापारी त्यांचे शोषन करीत आहेत. असा तडाखेबंद निरोप राणीसाहेबास पोहचविला.

1863 मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना करून सावित्रीमाई स्वतः अशा सित्रयांची बाळंतपण करीत. अशाच काशीबाई या पीडित विधवा महिलेचा जीव वाचविला. तिच्या अनौरस मुलास (फुले दाम्पत्यांना मूल–बाळ नसल्यामुळे ज्योतिरावांनी दुसरे लग्न करावे असा सल्ला त्यांना देण्यात आला. त्यावर ज्योतिराव म्हणाले की, "एखद्या स्त्रीला पहिल्या नवऱ्यापासून मूल झाले नाही, तर तिने दुसरा नवरा का करावा ? पुरूषाने पहिल्या पत्नीपासून मूल नाही, म्हणून दुसरा विवाह करणे हे अत्यंत निष्ठूरपणाचे आहे." हा राष्ट्रपीता महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा वैज्ञानिक आदर्श आजच्या पिढीला मूल होत नाही, म्हणून दुसरे लग्न करणाऱ्या प्रत्येक पुरूषाने घ्यावा.) त्यांनी दत्तकपुत्र घेवून त्याचे नाव यशवंत ठेवले आणि त्याला डॉक्टर बनविले. त्यांच्या या वाटचालीमुळे तत्कालीन ब्रिटिश सरकारने 24 जुलै 1866 रोजी विधवा पुनर्विवाह कायदा संमत केला. समाजप्रबोधनासाठी त्यांनी 1855 मध्ये तृतीय रत्न हे नाटक लिहिले व बहुजनांसाठी आरक्षणाची सर्वप्रथम मागणी केली. छत्रपती शाहू महाराजांनी 1902 ला त्यांच्या राज्यात 50 % आरक्षण दिले. त्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताच्या संविधानात ओबीसी, एससी, एसटी, भटके आणि सर्व समाजाच्या महिलांसाठी स्वातंत्र्य व आरक्षणाची तरतूद केली. त्यांनी त्या काळात गुलामगिरी हा गंथ अमेरिकेच्या निग्रोंच्या लढयास अर्पण केला आहे. त्यामुळे त्यांना महाराष्ट्राचा मार्टिन ल्युथर असे म्हणतात. सती प्रथेला त्यांनी विरोध केला. विधवा विवाहास प्रोत्साहन दिले. स्त्रियांना घटस्फोट देण्याचा हक्क मिळवून दिला. बालविवाह प्रथेला विरोध केला. केशवपनावर बंदी घातली. बालहत्या प्रतिबंध गृहाची स्थापना केली. देवदासी प्रथेला विरोध केला. अंधश्रध्देला विरोध केला. 1873 रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. स्त्रियावर होणाऱ्या अन्यायाविरोधात त्यांनी दीनबंधू या नियतकालीकात परखड लिहीले.

भारतात आल्यावर सामाजिक विषमता दूर करण्याच्या हेतूने, अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजाची कैफियत समाजासमोर मांडण्यासाठी, त्यांनी 'मूकनायक (1920), 'बहिष्कृत भारत' (1927), 'जनता' (1930), व 'प्रबुध्द भारत' (1956), अशी वृत्तपत्रे चालवली. या कळात जी काही वृत्तपत्रे महाराष्ट्रात होती, त्यातून अस्पृश्यांचे प्रश्न मांडले जात नव्हते. त्यामुळे (तत्कालीन) अस्पृश्यांसाठी

स्वतंत्र वृत्तपत्रांचीगरज होतीच.सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घडामोडी तसेच नवीन समाजाची निर्मिती या अनुषंगाने त्यांनी त्यातून लिखाण केले. वृत्तपत्रांचा वापर त्यांनी कधीच केवळ आपल्या पक्षाची राजकीय ध्येयधोरणे राबविण्यासाठी केला नाही. स्पृश्य व तथाकथित अस्पृश्य अशा दोन्ही समाजांच्या लोकांना विचार करण्यास प्रवृत्त करणे हे त्यांच्या लिखाणाचे वैशिष्टये होय.

आपल्या शालेय व महाविद्यालयीन जीवनात रोज 18–18 तास अभ्यास करणारे डॉ. बाबासाहेब शिक्षणाचे महत्व चांगल्या प्रकारे ओळखून होते. शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी त्यांनी मुंबई येथे 1946 मध्ये सिध्दार्थ महाविद्यालयाची, तर औरंगाबाद येथे 1950 मध्ये मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. याशिवाय त्यांनी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' व 'डिप्रेस्ड क्लास एज्युकेशन सोसायटी' या शैक्षणिक सस्थांची देखील स्थापना केली. शिक्षणाबरोबरच त्यांनी राजकीय क्षेत्रातही 1924 मध्ये 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन केली. 1927 ला सर्वर्णांच्या अन्याय व अत्याचारापासून वंचितांचे सांक्षण करावे या हेतूने शिस्तबध्द असे 'समता सैनिक दल' स्थापना केले. 1936 साली 'अखिल भारतीय शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन' स्थापना केली. पुढे अखिल भारतीय स्तरावर रिपब्लिकन पक्ष स्थापना करण्याचे त्यांनी ठरवले होते, परंतु त्यापूर्वीच अचानक त्यांचे निर्वाण झाले.

Findings

महात्मा ज्योतिराव फुले यांना दीन, दुःखी, पिडित, शोषित, निराश्रित, अन्यायग्रस्त, कामगार व शेतकऱ्यांविषयी विशेष कळवळा होता. समाज जीवनामध्ये प्रत्येक व्यक्तीची समान प्रतिष्ठा राखणे, धर्म, वंश, भाषा, जाती, लिंग इत्यादी आधारावर कोणताही भेदभाव न करणे, प्रत्येकाला आपल्या व्यक्तीमत्वाच्या विकासाची समान संधी देणे म्हणजेच सामाजिक समता प्रस्थपित करणे होय. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व विज्ञाननिष्ठ या मार्गानेच माणसाचा विकास होतो. सामाजिक समतेसाठी जी सामाजिक परिवर्तनाची आवश्यकता होती ती प्रथम तथागत भगवान बुध्दांनी परंपरागत सामाजिक विषमतेविरूध्द समतावादी, मानवतावादी, विज्ञानवादी धम्म देवून सुरू केली. तथागत भगवान बुध्दांची परंपरा संत कबीर, संत रोहीदास, संत तुकाराम, संत सावता माळी, संत एकनाथ, संत चोखामेळा यांनी चालविली. ही सामाजिक परिवर्तनाची मशाल आधुनिक भारतामध्ये समर्थपणे प्रज्वलित ठेवणारी आधुनिक समाज क्रांतीचे, सामाजिक परिवर्तनाचे जनक होत.

आज भारतीय लोकशाहीच्या कसोटीचा काळ सुरू आहे. आजुबाजूची परिस्थिती पाहिली तर असे वाटते की, भारतीय लोकशाहीला भारतीय जनताच तर नाकारनार नाही ना? स्वतंत्र भारतातील लोकशाहीविषयी चिंतन करतांना डॉ. बाबासाहेब म्हणतात की, 'जोपर्यंत इंग्रज सरकार होते, तोपर्यंत आपल्या देशातील चांगल्या वाईट गोष्टींची जबाबदारी आपण त्यांच्यावरचटाकत होतो. पण आता आपण स्वतंत्र झाल्यामुळे चांगल्या वाईट जबाबदारी आपलीच राहणार आहे. त्यामुळे आपल्याला आता अधिक जबाबदारीने वागावे लागणार आहे.'

Conclusion

1 अशा थोर पुरूषाबाबत विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी निबंध मालेच्या 44 व्या अंकात टीका करताना फुलेंचा टिचभर पुतळाही कोणीही उभारणार नाही. असे भाकित केले होते. आज खेडोपाडयात महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे पतळे उभारलेले दिसतात. इतकेच नव्हे, तर या थोर समाजक्रांतिकार ज्योतिरावांचा पूर्णाकृती पुतळा संसदेच्या प्रांगणात उभारण्यात आला आहे. समाजवादी विचारांचा हा ऐतिहासिक विजय आहे.

2 राष्ट्रपीता महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी तत्कालीन समाजातील अनिष्ट रूढी, परंपरा, जातीयता, वर्णव्यवस्था नष्ट व्हावी म्हणून तत्कालीन समाजव्यवस्थेशी संघर्ष करून समाजात मानवता, आपुलकी, आपापसात बंधुभाव नांदावा म्हणून अविरत प्रयत्न केले.

3 स्त्री शिक्षणाची मोहिम, कुमारी मातांना आधार दिला. तसेच समाजातील दांभिकता नष्ट व्हावी, समानतेची वागणूक मिळावी यासाठी ते अहोरात्र झटले. अज्ञानग्रस्त शूद्रातिशूद्र जसे वरिष्ठ वर्गाच्या दास्यात खितपत पडले आहेत. त्याचप्रमाणे स्त्री देखील पुरूष वर्गाच्या दास्यात सापडली आहे.

4 भारतीय समाजक्रांतीचे जनक राष्ट्रपीता ज्योतिराव फुले व क्रांतीज्योती सावित्रीमाई फुले यांच्या या महान कार्याची केंद्र शासनाने दखल घेवून या दांपत्यास भारतरत्न हा किताब देवून मरणोत्तर यथेचित गौरव करावा.

5 1947 मध्ये डॉ. बाबासाहेबांचा स्वतंत्र भारताचे कायदामंत्री म्हणून पंडित नेहरूच्या मंत्रिमंडळात प्रवेश झाला व त्याच वर्षी त्यांची भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदी व घटना समितीचे सभासद म्हणून निवड झाली. राज्यघटनेच्या निर्मितीमध्ये दिलेल्या योगदानाबद्दल भारतीय जनता डॉ. बाबासाहेबांना कदापिही विसरणार नाही.

6 विविधतेने नटलेल्या आपल्या भारता सक्षम संघराज्यासाठी यशस्वी प्रयत्न केले. आजच्या काळात गुंतागुंतीच्या राजकीय परिस्थितही घटना मार्गदर्शक ठरते, यावरून डॉ. बाबासाहेबांच्या द्रष्टेपणाची, बंध्दिमत्तेची कल्पना आपल्याला येते.

7 इतर पाश्चात्य देशात स्त्रियांनाव गरीबांना मतदानाचा अधिकार फार उशीरा मिळाला. पण डॉ. बाबासाहेबांनी प्रौढ मतदान पध्दतीचा स्वीकार देशाला स्वतंत्र झाल्यापासूनच करायला लावला व भारतीय लोकशाहीचा पायाच त्यांनी या प्रकारे भक्कम केला.

8 प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना त्यांचे कार्य नीट करता यावे यासाठी त्यांच्या सेवाशर्ती, नेमणूक या बाबत राज्यघटनेतच तरतूद करून त्यांना डॉ. बाबासाहेबांनी निभर्यपणे काम करण्याचे स्वातंत्र्य दिले. म्हणूनच बाबासाहेब 'राज्यघटनेचे शिल्पकार', 'अस्पृश्योध्दारक' आहेत.

9 शासनाने व देशातील नागरीकांनी राज्यघटनेचे जीवापाड संरक्षणासाठी सदैव दक्ष राहिले पाहिजे. संविधानाची अंमलअजावणी झाली पाहिजे. सर्वसामान्य माणसाला सन्मान आणि प्रतिष्ठा प्राप्त झाली पाहिजे. हे संविधानात्मक कर्तव्य आणि उत्तरदायीत्व आहे. हे शासन, प्रशासन करणाऱ्यांनी लक्षात ठेवून, निर्णय घेवून अंमल केला पाहिजे.

10 मनुस्मृती पुन्हा डोके वरती काढणार नाही यासाठी जनतेने योग्य ती खबरदारी घेणे.

11 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी भारतीय संविधानाची निर्मिती केली असून त्यांच्या विचारांवर मार्गक्रमण केल्यास भारत महासत्ता होण्यास वेळ लागणार नाही.

12 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संघर्षमय जीवनचरित्रावर विद्यार्थ्यांनी अभ्यास करावा व आपल्या जीवनात यशस्वी होण्यासाठी व आपल्या समाजाचा उत्कर्ष करण्यासाठी त्यांचे विचार आत्मसात करावे.

References

01. महात्मा जोतिबा फुले–समग्रवाङःमय
02. जी. एल. भिडे–महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास
03. प्र. ग. बापट–राजर्षी शाहू महाराज
04. जयसिंगराव पवार–राजर्षी शाहू छत्रपती–एक मागोवा
05. लोकराल्य, धम्मचक्र प्रवर्तन महोत्सव विशेषांक, ऑक्टोबर, 2006
06. प्रा. दीपककुमार खोब्रागडे, दीक्षाभूमी गौरवग्रंथ–खंड 1 , 2013
07. प्रा. दीपककुमार खोब्रागडे, दीक्षाभूमी गौरवग्रंथ–खंड 2 , 2013
08. Mahatma Jotiba Govindrao Phule– SatyaShodhak Samaj's
09. BAIAE admi – Phule, Shahu
10. Ganesh-Suryavanshi.blogspot.com Aug 4, 2012

डॉ. आंबेडकर : म. फुलेंचे खरे वारसदार

विलास वि. धबाले
सहा. प्राध्यापक
कुंभलकर समाजकार्य सांध्यकालीन
महाविद्यालय गणेषपेठ, नागपूर

चैतन्य हरविलेल्या समाजात चैतन्य ओतन्याचे आणि निद्रिस्त समाजाला गदागदा हलविण्याचे काम ज्या चळवळीने केले ती चळवळ म्हणजे दलित चळवळ. या चळवळीचे सर्वात महत्वाचे यश म्हणजे लोकांची मानसिकता बदलुन माणसांची 'माणूस' म्हणून नोंद घ्यायला भाग पाडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि छ. राजर्षी शाहू महाराज यांच्याही अगोदर मानव मुक्तीची हि चळवळ भारतात म. जोतीराव फुले यांनी सुरू केली होती. म. फुले यांनी इतर सुधारका प्रमाणे लोकांना सुधारणा करण्या बाबत सांगीतले नाही तर स्वत: पुढाकार घेउन सुधारणा घडवून आणल्या उदा. आपल्या स्वत:च्या मालकीची पाण्याची विहीर वंचीतासाठी खुली केली, रस्त्यावर फेकलेल्या अनेक नवजात अर्भकांना स्वत:च्या घरी सांभाळले. असे प्रवाह विरोधी काम करण्यासाठी त्या काळात फार मोठे धाडस लागत होते, ते केवळ म. फुलेंनी केले.

डॉ. बाबासाहेबांच्या पूर्वी दलित प्रश्नाकडे बघण्याचा अन्य सुधारकांचा दृष्टीकोण सहानुभूतीचा, दयेचा होता. दलितांच्या गरजा काय आहेत त्या पेक्षा मी त्यांच्यासाठी काय आणि कोणते कार्य करू शकतो हे महत्वाचे ठरते. दलितांचा लढा लढण्याकरीता इतरांनी पुढाकार घेण्यापेक्षा दलितांनीच त्याचे नेतृत्व करावे यावर डॉ. आंबेडकरांनी भर दिला. दलितांच्या प्रत्यक्ष सहभागा शिवाय लढा यशस्वी होणार नाही हे ओळखुन बाबासाहेबांनी दलितामध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला. दलितांना त्यांच्या सामर्थ्याची ओळख करून दिल्या शिवाय ते जागे होणार नाहीत याची पक्की खात्री बाबासाहेबांना होती.

इंग्रजी राजवट स्थिर झाल्यानंतर अनेक नवीन कायदे त्यांनी भारतात राबविण्यास सुरूवात केली. शिक्षणामुळे ज्ञानाची दारे सर्वासाठी खुली झाली. म. फुले यांनी समाज परिवर्तन घडवून आनले. स्वत:च्या पत्नीला घरी शिकवून मुलींसाठी प्रथम शाळा १८४८ ला पुण्यात भिडे यांच्या वाड्यात सुरू केली. शिक्षण हे मूठभर उच्चवर्णीयांची मिरासदारी होउ नये, तर ते एक सामाजिक न्याय प्रस्थापीत करण्याचे सशक्त माध्यम व्हावे अशी त्यांची तळमळ होती.

थॉमस पेन यांचा 'राईटस् ऑफ मॅन' हा ग्रंथ वाचल्यामुळे म. फुले यांच्या मना वर त्याचा परिणाम झाला. हिंदू समाजातील विषमता ईश्वर निर्मीत नसून मानव निर्मीत असल्याचे त्यांचे पक्के मत बनले. त्याच दरम्यान त्यांच्या परांजपे नावाचा ब्राम्हण मित्राच्या लग्नाच्या वरातीतून जाताना 'शुद्र' संबोधून तेथून त्यांना हाकलन्यात आले. या सार्वजनिक अपमानाने त्यांना जातीयवादाची तीव्रता

जाणवली. या घटनेमुळे त्यांचे आयुष्यच बदलले. शुद्रांना शिक्षण देउन त्यांच्यात आत्मसन्मान जागृत करण्याचा व त्यांनाही माणूस म्हणून सर्व हक्क प्रदान करण्याचा त्यांनी विडा उचलला.

हे क्रांतिबा तू प्रज्वलित केलीस
गावकुसा बाहेरची ठिणगी
लहुजी मांग व राणबा महार
फुंकर घातलीस त्यांच्या दु:खावर
शाश्वत मूल्यांसाठी शब्द पणास लावणारा
कवी तू
धडका दिल्यास शनिवार वाड्याच्या
बुरूजावर

मार्क्स आपले तत्वज्ञान मांडतांना म्हणतात मानवाचा इतिहास वर्ग संघर्षाचा इतिहास आहे. म. फुले म्हणतात भारतास वर्णसंघर्षाचा इतिहास आहे. ब्राम्हणवादी परंपरांचे योग्य खंडण करून त्यांनी भारताच्या ब्राम्हणेत्तर तत्वज्ञानाची मांडणी केली. भारतीय मूलनिवासींना आक्रमणकारी आर्यांनी सुरूवातीला राक्षस, पिशाच्य, दैत्य म्हटले आणि कालांतराने शुद्र – अतिशुद्राच्या चौकटीत बांधून टाकले. शुद्र व स्त्रिया यांच्या आत्मसन्मानासाठी लढा देवून समतावादी समाजरचना निर्माण करण्यासाठी राजकीय संघर्ष करणारे ते ऐकमेव नेते होते. भारतीयांना प्रशासनिक सेवेत सामील करून घेण्यासाठी इंग्रजांची मनधरनी करणारे नेते काँग्रेसवाले होते कारण त्यावेळी शिक्षणात केवळ उच्चवर्णीयांचाच बोलबाला होता आणि काँग्रेस ही उच्चवर्णीयांचीच संघटना होती. परंतू त्याही कठीन परिस्थितीत म. फुलेंनी सरकारी पदामध्ये ब्राम्हणेत्तरांना आरक्षण द्यावे अशी मागणी केली. आरक्षणाची मागणी व स्त्रियासाठी शिक्षण या करीता प्रयत्न करणारे म. फुले हे पहिले भारतीय होत. म. फुलेंनी सर्व संघर्षांना ब्राम्हणवादी व ब्राम्हणशाही अशा दोन प्रवाहातच विभागणी केली आणि हे दोनही प्रवाह बहूजनांच्या विरोधात होते. ब्रिटिश सत्तेत असले तरी भारतीयांच्या प्रत्येक क्षेत्रात खरी सत्ता ब्राम्हणांचीच हेती. म्हणून म. फुले म्हणतात,

'सत्ता तुझी राणीबाई
हिंदुस्थानी जागृत नाही
जिकडे तिकडे ब्राम्हणशाही
डोळे वटारून पाही'

त्यांच्या या प्रयत्नांना मजबूत संघटन बळ मिळण्यासाठी त्यांनी १८७३ ला 'सत्यशोधक समाज' ही ब्राम्हणेत्तर संघटना स्थापन केली. लोकगीते, पोवाडे, भारूडे इ. च्या माध्यमातून हि संघटना खेडोपाडी पोहचून कष्टकरी, कामकरी वर्गात झपाट्याने पसरली. या चळवळीने भारतीय इतिहासाचा परंपरागत अर्थ नाकारून नवीन अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला. महाराष्ट्रात अनेक संघटना कार्यरत असूनही 'सत्यशोधक समाज' या संघटनेला प्रचंड बळ मिळाले. सत्यशोधक समाजाने आपली पाळेमुळे खोलवर रूजवून मुळ व्यवस्थेला प्रचंड हादरा दिला. सत्यशोधक समाजाची स्थापना केल्या नंतर शुद्र म्हणून हिनवल्या गेलेल्या शेतकऱ्यांचे आंदोलन उभारून लोकशाहीचा मार्ग उपलब्ध करून दिला.

नविन क्रांतिकारी विचाराची मुहुर्तमेढ म. फुल्यांनी रोवली. सनातन जुन्या विचाराशी केवळ शत्रुत्व स्विकारले नाही तर सार्वजनिक सत्यधर्माच्या माध्यमातून पुरोगामी मुल्यांची मांडणीही केली व नविन विचार प्रस्थापीत करून प्रतिगामी मुल्यांचा उच्छेद त्यांनी केला. जमीनदार, सावकार, खोत इ. शेतकऱ्यांना–कष्टकऱ्यांना लुबाडत असत, गहाणपत्र करून त्यांच्या निरक्षरपणाचा गैरफायदा घेत असत. सत्यशोधक समाजाच्या संघटीत प्रयत्नामुळे अनेक शेतकऱ्यांनी गहाणपत्रे व सावकारी बाबतचे कागदपत्रे अनेक भागात जाळून टाकली. सत्यशोधक चळवळीची फलश्रृती म्हणजेच साताऱ्यातील ब्रिटिशा विरूध्दचे शेतकऱ्याचे बंड व 'पत्री सरकार' ची स्थापना होय.

म. फुले म्हणतात, ज्यांनी ब्राम्हणी वर्चस्वाला मनापासून प्रतिकार केला त्यांना ब्राम्हणांनी पार खालच्या स्तरात टाकून दिले, म्हणजेच त्यांना महार मांग वगैरे केले, ज्यांनी ब्राम्हणी वर्चस्वाला कमी प्रतिकार केला आणि लवकर शरण गेले ते म्हणजे माळी, कुनबी वगैरे. अतिशुद्र हे शूर लढवये असून आर्याचा अखेर पर्यंत प्रतिकार करणारे होते. तर अतिशुद्र नसणारे आणि ब्राम्हणही नसणारे म्हणजे मधले त्यालाच सवर्ण म्हणतात. म. फुले यांच्या निधनानंतर ब्राम्हणेत्तर चळवळीच्या मर्यादांची बाबासाहेबांना जाणीव होती. म्हणून त्यांनी श्रमिकांची–अस्पृश्यांची वेगळी संघटना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. हा वेगळा प्रयत्न करतांना फुल्यांचा वारसा त्यांनी सोडला नाही. माणुसकीचे अधिकार नाकारलेल्यांना जागृत करण्यासाठी व त्यांच्यात गुलामी विरूध्द बंड करून उठण्याची प्रेरणा जागविण्यासाठी त्यांनी नाशिक येथे 'काळाराम मंदिर' व महाड येथे 'चवदार तळे' सत्याग्रह घडवून आनले. बाबासाहेब म्हणतात, अस्पृश्यतेचे स्वरूप वर – वर जातीनिष्ठ असले तरी त्या विरूध्दचा लढा हा मुख्यत्वे आर्थिक स्वरूपाचा आहे.

म. फुले प्रमाणेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ब्राम्हणवादावर चौफेर हल्ले केले. बाबासाहेब भारताला आधुनिक राष्ट्राच्या रूपात पाहू इच्छीत होते. राष्ट्राच्या उभारणीत सर्वात मोठा अडसर आहे तो जाती:पातीचा. शुद्रातिशुद्र व अल्पसंख्यांक यांच्यात ऐक्य घडवून आणून आधुनिक भारताची निर्मीती होउ शकते असा त्यांचा दृढ संकल्प होता. त्यासाठी त्यांनी अखेर पर्यत अविरत प्रयत्न केले. देशातील ऐकूण शेतीचे राष्ट्रीयकरण करावे, उद्योगधंदे, वित्तसंस्था सर्वांचेच राष्ट्रीयकरण करावे असे त्यांचे मत होते. जातीव्यवस्थेची मुळे घट्ट करणारा गावगाडा (गाव पंचायत) नष्ट व्हावा, जमीनदाराचे वर्चस्व नष्ट होण्यासाठी शेतीचे राष्ट्रीयकरण करावे असे त्यांना वाटे. डॉ. बाबासाहेब म्हणत राजकीय लोकशाही बरोबर सामाजिक व आर्थिक लोकशाही अस्थित्वात आली नाही तर विषमतेचे बळी ठरलेली जनता अशी कुचकामाची लोकशाही उध्वस्त करण्यास मागेपूढे पाहणार नाहीत. भारतात उत्पादन साधने व संपत्तीची विभागणी जातीच्या श्रेष्ट कनिष्टतेच्या तत्वावर झालेली आहे. सर्व जमिनदार श्रेष्ट जातीचे परंतू कुळ मात्र कनिष्ट जातीचे, अस्पृश्य तर केवळ शेत मजूरच म्हणून राबायचे. म. फुल्यांनी तत्कालीन व्यवस्थेला मान्य असलेल्या स्मृती – श्रृती विचारसरणीत मोठा बदल घडवून आनला. स्त्री – शुद्रांना शिक्षण दिले तर संपूर्ण मानवी समाज रसातळाला जाईल असे माणनारेही आपल्या मुलींना शाळेत पाठवू लागले. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे त्यांनी स्थापन केलेल्या शाळेतील पहिल्या सहा विद्यार्थीनी पैकी पाच ब्राम्हण कन्या होत्या तर एकच ब्राम्हणेत्तर

होती. स्त्री – शुद्रांना आपल्या अस्तित्वाची जाणीव करून देणारा समतेचा विचार फुल्यांनी याच मातीत पेरला.

म. फुले असे मानत की, सर्व प्राण्यात मानव प्राणि श्रेष्ठ व मानव प्राण्यात 'स्त्री' श्रेष्ठ. अशी आधुनिक, वैज्ञानिक विचाराची मांडनी फुल्यांनी करून स्त्री मुक्तीचे तत्वज्ञान समाजात रूजविले. जो पर्यत तत्वज्ञान व विचार कोणत्याही चळवळीत एकजीव होत नाही, तो पर्यत ती चळवळ जनमाणसावर आपला प्रभाव पाडू शकत नाही. त्यासाठी प्रत्यक्ष कृतीला महत्व देताना या क्रांतीकारी चळवळी पासून स्वत:चे कुटुंबही वेगळे ठेवले नाही. स्त्री दास्यत्वाचे कट्टर समर्थक पेशवाई इंग्रजांनी नष्ट केली तरी ते नाममात्र सत्तांतर होते कारण ब्राम्हण हेच खरे शासक होते. ब्राम्हणांच्या सामाजिक वर्चस्वाला धक्का लावण्याची हिम्मत ना मुसलमान शासकांनी केली ना इंग्रज शासकांनी. त्यांनी आपली सत्ता स्थिर ठेवण्यासाठी ब्राम्हणाशी तडजोड केली. त्यातच ब्राम्हणांचेही हित होतेच. म. फुले यांच्या अगोदरही अनिष्ठ प्रथांना विरोध झाला होता पण वैचारीकतेची बैठक व जनतेचा रेटा म. फुलेच निर्माण करू शकले. त्यांनी धर्म चिकित्सा करून व्यापक जनप्रबोधन करण्यावर भर दिला. जनतेची मानसिकता बदलून सुधारणांना व क्रांतिकारी विचारांना नैतिक पाठबळ मिळवून अनिष्ठ प्रथांना कायमची मुठमाती देण्यात आली.

म. फुल्यांनी अग्रक्रमाने मांडलेल्या जातीअंताच्या लढाईला बाजूला करण्यासाठी 'आधी राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक स्वातंत्र्य' असा वाद तत्कालीन काँग्रेसच्या नेत्यांनी सुरू केला. स्वराज्य मिळाल्या नंतर सामाजिक सुधारणांना अग्रक्रम देण्यात येईल असे जरी राष्ट्रीय काँग्रेसचे पुढारी म्हणत होते तरी म. फुलेंचा यावर विश्वास नव्हता. कारण फुले म्हणत आश्वासन म्हणजे 'ब्राम्हणी कावा' होय. काँग्रेसचे नेतृत्व टिळकाकडे आल्यानंतर सर्व काही 'वेद' मय झाले. जो पर्यत काँग्रसचे नेते महार, मांग आणि शेतकरी यांच्या प्रती कळवळा बाळगणार नाहीत तो पर्यत राष्ट्रीय सभा ही खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय होउच शकत नाही असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. आधी राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक? या वादात फुलेंनी सामाजिक स्वातंत्र्याला जास्त महत्व दिले. परंतू त्यामुळे ते राजकीय स्वातंत्र्याच्या विरूध्द होते असे खोटे आरोप काँग्रेसच्या ब्राम्हण पुढाऱ्यानी वारंवार केले. परंतू यामध्ये तथ्य नव्हते कारण ब्रिटिशांची सत्ता जावून स्वराज्य येईल परंतू स्वराज्यांचे रूपांतर समतावादी लोकशाही राज्यात होईल का ही शंका जोतीरावांना वाटत होती.

ब्राम्हणेत्तर चळवळी मुळे मराठ्यांची फळी (लॉबी) तयार होउन दृष्टीस येउ पाहत असलेल्या सत्तेचे डोहाळे त्यांना लागले. टिळक युगाचा अंत होउन काँग्रेस नेतृत्व बनिया जातीच्या गांधीजीकडे आले. सत्तेसाठी ब्राम्हणेत्तर चळवळ काँग्रेस मध्ये रूपांतरीत झाली. फुल्यांच्याच वारसदारांनी आपले सत्व काँग्रेस मध्ये विलीन करून समाज क्रांतिचा वणवा विझविण्याचा प्रयत्न केला. परंतू त्याच काळात फुल्यांच्या खऱ्या शिष्याने म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाज क्रांतिचे निशाण आपल्या हाती घेउन दलित चळवळीचा यज्ञ पुन्हा पेटविला. जातीअंताची लढाई अधिक तीव्रतेने पेटवून मनुस्मृती दहन, चवदार तळे सत्याग्रह, काळाराम आंदोलन या लढ्या बरोबरच महार वतने रद्द करणे, खोत विरोधी बिल ई. लढेही आपल्या दलित बांधवाच्या साह्याने लढून संपूर्ण समाज जागृत केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आंदोलनाची धार अधिक तीव्र करण्यासाठी म. फुले प्रमाणेच आपल्या चळवळीचा दबाव आणून काँग्रेसलाही जाती विरोधी बनविण्याचा प्रयत्न केला. परंतू काँग्रेसवर सनातनी उच्च जातीच्या व्यक्तींची पकड घट्ट असल्या मुळे तसे होउ शकले नाही. साम्यवाद्यांनाही त्यांनी स्पष्ट इशारा दिला होता, 'जाती व्यवस्था नष्ट झाल्या शिवाय समाजवादी क्रांति होणार नाही'. जातीव्यवस्था अंताच्या लढ्यात अग्रभागी दलित – आदिवासी असले तरी बहुजन समाजाच्या सहभागा शिवाय हा लढा अंतीम लक्ष्य गाठू शकणार नाही याची जाणीव बाबासाहेबांना होती. म्हणून त्यांनी सर्व जाती, जमाती व बहुजन समाजाच्या क्रांतिकारी एकजुटीची व्यूहरचना आखून फुलेवादाचा विकास केला.

गुरूचे तत्व व व्यवहार समजून घेउन, भविष्याचा विचार करता ते आजच्या काळात लागू होतात काय, याचा विचार करून त्याचा पुढील टप्यावर विकास करणे हे खरे शिष्याचे लक्षण होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ते केले म्हणून ते म. फुलेंचे खरे शिष्य... वारसदार होत

संदर्भ:

१ डॉ. आंबेडकर आणि हिंदुकोड बिल – चांगदेव भ. खैरमोडे

२ स्मरणिका: राश्ट्रीय परिशद (दि.८ व ९ नोव्हेंबर २००८) आंबेडकरवाद संदर्भाने सामाजिक–आर्थिक विकास

३ हिंदू नारी का उत्थान और पतन – डॉ. भीमराव आंबेडकर

४ गांधी, गीता और आंबेडकर – एल. आर. बाली

५) विद्रोही (ऑक्टो.–डिसे. २००७)

महात्मा जोतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक क्रांतिकारी विचारधारा व तत्वज्ञान

प्रा. राहुल नारायणराव हिवराळे
मो. 7385131978
महात्मा जोतीबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय
जालना.

प्रस्तावना :-

भारतातील सामाजिक क्रांतीच्या इतिहासात महात्मा जोतीबा फुलेंचे आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे योगदान अतिशय महत्वपूर्व आहे. त्यांचे क्रांतीकारी विचार व तत्वज्ञान अमलात आण्याची आज खरी गरज निर्माण झाली आहे. स्वातंत्रपुर्व काळात महात्मा फुलेंचे कार्य विशेष महत्वाचे असुन स्वातंत्र्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे कार्य महत्वपुर्ण आहे. हया दोघांच्याही कार्याचे महत्व विशद करण्यासाठी शब्दाची ताकत कमी पडेल. भारतीयांसमोर वर्तमानात जे. जे. मुलभूत प्रश्न आहेत, ते सर्व प्रश्न महात्मा जोतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना पुर्वीच मांडले आहेत. हे प्रश्न सर्व समाजाचे, समाजाच्या उत्थानाचे आहेत. जाती- जातीच्या वर्तूळात उभे राहुन सम्यक परिवर्तन होत नसते. हया देशात जनतेचे सर्वांगीण हित करण्यात असा कोणताही पक्ष पुढे आला , त्यांने कोणतेही नाव धारण केले, तरी त्याला जोतीबांचे क्रांतीकारी विचार , धोरण त्यांचे तत्वज्ञान आणि त्यांचे कार्यक्रम घेऊनच पुढे यावे लागेल. तोच लोकशाहीचा खरा खूरा मार्ग आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे विचार आणि तत्वज्ञान एकविसाव्या शतकातही तसेच लागू पडते महात्मा जोतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धोरण, तत्वज्ञान आणि कार्यक्रमच या देशाची विषयपत्रिका (National Agenda) होऊ शकते. तेच समजून घेण्याची गरज आहे. मात्र आम्ही एकाच वेळी ग्लोबल व्हिलेज आणि मुलतत्वाद यांच्यात अडकलो आहोत. आधुनिकता हवी आहे. आणि परंपराही हवी आहे. व्यापक व्हायचे नाही, पण मोठे व्हायचे आहे. मला सर्वांनी मानावे, पण मी इतरांना मानणार नाही. मी मोठा होईल, पण इतरांनी लहान राहावे; हे विसंगत वर्तन आज दिसते आहे. परिणामी या देशातील तमाम शोषित - पीडित लोकांसाठी काम करणारे सारे महापुरुष आम्ही जाती मध्ये अडकवून टाकतो आहोत. अशा पध्दतीने जाती- जातीचे अंहकार फुलविले जातात. समाज विभागण्याचे षड्यंत्र स्वार्थासाठी वापरले आजे. त्यातून समाजाचे कलामीचे नुकसान होते. महात्मा जोतिबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जीवनभर केलेले कार्य, उभरलेल्या चळवळी, मांडलेले तत्वज्ञान समाजाला योग्य दिशा देऊन देशाच्या उभारणीचे सुंदर स्वप्वन पाहणारे महान नेते आहेत हे लक्षात येईल. जोतिबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जातीच्या , धर्माच्या राज्याच्या सिमा नव्हत्या तर ते या देशाच्या सर्व प्रश्नांशी, सर्व चळवळींशी , सर्व समाजाशी एकरुप झालेले आहेत. या देशातील अनेक सामाजिक सांस्कृतिक , आर्थिक, राजकीय, धार्मिक समस्यांचा गुंता सोडविण्यासाठी त्यांनी दिलेले योगदान फारच महत्वाचे आहे. आजही त्यांचे कार्य, तत्वज्ञान आणि कार्यक्रम सुंदर सामाजिकनिर्मितीसाठी आवश्यक आहेत. गरज आहे सवर्णातील सर्व जाती - जामातींनी महात्मा

फुले व डॉ. आंबेडकरांना आपले नेते समजून व्यापक होण्याची हे जेवढया लवकर घडेल तेवढया लवकर या देशातील प्रश्न मार्गी लागतील आणि स्वातंत्र्यानंतरचा सुंदर देश उभा राहील, शुद्रातिशुद्रांसह सर्वांचे शोषण थांबेल आणि मगच 'मेरा भारत महान' प्रत्येक्षात येईल.

*** अध्ययनाचा उद्देश (Objective of Research):-**

1) महात्मा जोतीबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारधारा व तत्वज्ञानांचा आढावा घेणे.
2) महात्मा जोतीबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या सामाजिक क्रांतिकारी चळवळीचे स्वरुप अभ्यासणे.
3) महात्मा जोतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या कार्याचे विश्लेषन करणे.
4) सद्य:स्थितीत महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या सामाजिक क्रांतिकारी विचारधारेची व तत्वज्ञानाची उपयुक्तता जाणुन घेणे.

*** संशोधन पध्दती (Research Method):-**

प्रस्तुत संशोधन लेखा करीता द्वितीय स्त्रोतांच्या माध्यमातून तथ्थ सामुग्री संकलीत केलेली असुन त्यात विविध ग्रंथ, व संबंधित साहित्याचा उपयोग केला आहे.

*** महात्मा जोतीबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचार व तत्वज्ञान :-**

महात्मा जोतीबा फुलेंचे विचार व कार्याचे स्वरुप लक्षात घेतल्यास स्वातंत्र्यपुर्व काळात महात्मा जोतीराव फुलेचे कार्य अतिशय महत्वाचे होते. त्यांनी आपले विचार स्पष्ट करतांना समाजाच्या शोषणाला अधोगतीला समाजाचे अज्ञान सर्वांत अधिक कारणीभूत असल्याचे त्यांचे मत होते. म्हणून या शोषित समाजाला प्रस्थापित व्यवस्थेने शिक्षणाचा हक्क नाकारुन गुलाम बनविले आहे. सामाजिक समता प्रस्तापित करण्यासाठी या समाजाला शिक्षण देणे अतिशय गरजेचे आहे. हे ओळखून त्यांनी 1848 ला शाळा काढुन शेषितांच्या शिक्षणाला चालना दिली. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुलेंना आपले गुरु माणुन त्याचे विचार घटनेच्या माध्यामातून आमंलात आनण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. यावरुन समाजाच्या व देशाच्या विकासासाठी महात्मा जोतीबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार कार्य व तत्वज्ञानाची दिशा एक च असल्याचे लक्षात येते.

*** महात्मा जोतीबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चळवळी :-**

महात्मा जोतीबा फुलेंनी शैक्षणिक चळवळ उभारुन शोषितांच्या शैक्षणिक कार्याला तर चालना दिलीच, पंरतु त्याच बरोबर अस्पृश्यासाठी आपला पिण्याच्या पाण्याचा हौद खुला केला, विधवा विवाह, प्रसुतीगृह काढुन सामाजिक कार्य केले. गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचे आसुड या सारखे ग्रंथ लिहुण त्या काळातील अनेक प्रश्नांना सोडविण्यासाठी प्रयत्न केले. प्रस्तापिंतानी त्यांचा आतोनांत छळ केला परंतु त्यांनी न डगमगता आपले क्रांतीकारी कार्य केल्याचे दिसून येते. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी , महाड चा सत्याग्रह , काळाराम मंदीर प्रवेश, मनुस्मृती दहन, या सारखे सामाजिक आंदोलने उभारुन शोषितांच्या लढयाचे नेतृत्व करुन उपेक्षित समाजाला सन्मानाने जगता यावे या करीता क्रांतीकारी चळवळी केल्या व समाजाला न्याय मिळूण देण्याचे कार्य केले.

*** महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या कार्याचे विश्लेषन :-**

महात्मा जोतीबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी उभारलेल्या चळवळी यांचा एक अनुबंध आपल्या लक्षात येतो. या देशातील अनेक सामाजिक, आर्थिक, राजकी, धार्मिक समस्यांचा गुंता सोडविण्यासाठी त्यांनी दिलेले योगदान फारच महत्वाचे आहे. त्यांच्या कार्याचे विश्लेषन करतांना हि बाब स्पष्ट होते की, त्यांच्या कार्याची आजही समाजाला अत्यंत गरज आहे.

*** महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक क्रांतीकारी विचारांची उपयुक्ता :-**

महात्मा जोतीबा फुलेंनी धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या शोषनाचा विरोध केला. त्यांनी पुरोहीतशाही नष्ट करण्यासाठी आपल्या विखानातून अनेक दाखले देऊन समाजाला जागरुक करण्याचा प्रयत्न केला. समाजातील अंधभावना आजही कायम आहे. तेव्हा आजही त्यांच्या क्रांतीकारी विचाराची समाजाला गरज आहे. शेतकऱ्यांचा प्रश्न व त्याच्या आत्महत्या देशात वाढत आहेत. त्याला प्रतिबंध करण्यासाठी महात्मा फुलेंचे विचार व तत्वज्ञान आजही समाजाच्या देशाच्या उपयोगी आहे. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी फुल्यांचे विचार व कार्य जिवंत ठेऊन पुढे नेण्यासाठी प्रयत्न केलेले आहेत. डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक, सामजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक विचार दिशाहिन होत चाललेल्या समाजासाठी देशातील विविध समस्या सोडविण्यासाठी व योग्य दिशा देण्यासाठी महत्वाचे वाटतात. कारण परिणाम कारक विचाराची समाजाला व देशाला नेहमीच गरज असते. ते परिणाम कारक विचार व तत्वज्ञान या दोंन्ही महापुरुषांच्या विचारातन समाजाला मिळते कारण विचार कधीही मरत नसतात.

*** निष्कर्ष (Conclusion) :-**

1) महात्मा जोतीबा फुले व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेषितांच्या प्रश्नांचा, समस्यांचा त्यांनी सर्वकष विचार केला आहे. त्यासाठी चळवळी केल्या आहेत, सामाजिक युध्द पुकारले आहे.
2) महात्मा जोतीबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी येथील प्रस्थापित व्यवस्थेच्या शोषणाचे पध्दतीशास्त्र (Methodology of Exploitation) उघड करुन सांगितले.
3) देशातील शेतीचे वास्तव महाभयंकर आहे आणि पुर्वीही होते सतत दृष्काळ आणि शासनाचा पूर्वापार मनमानी कारभार यामुळे शेती व शेतकरी दैन्य अवस्थेत असतात. आर्थिक स्थिती वाईट असल्यामुळे शेतकरी आपल्या जमिनी सावकाराच्या ताब्यात देतात. सावकार शेती करीत नसल्याने देशाचे उत्पन्न बुडते आणि शेतकरी ही सावकारी कर्जात बुडतो. शेतकऱ्यांच्या स्थितीचे विश्लेषणकरुन महात्मा फुल्यांनी विकासाचे मार्ग सुचविले त्यानुसार चळवळी केल्या.
4) भारताला महासत्ता व्हावचे आहे. त्यासाठी विविध पातळीवर सतत प्रचार केला आहे. विविध क्षेत्रासाठी विविध उपक्रम दिले जातात. तरीही दारिद्रयरेषा संपत्ता संपत नाही, फुले आंबेडकरांची भूमिका केलेले नियोजन आणि त्यासाठीचा दृष्टीकोन देशातील सरकारने स्वीकारला असता, तर महासत्ता होणे शक्य झाले असते.
5) महात्मा जोतीबा फुले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ज्या शोषित समाजाच्या प्रश्नांसाठी संघर्ष केला, आवाज उठवला त्याच समाजातील शिकेलेली माणसे मुंकी झाली आहेत. प्रस्थापित व्यवस्थेचा भाग झालीत. सत्तेच्या उबेसाठी प्रभूत्वाच्या सावलित वावरायला लागली आहेत.

* **शिफारसी (Recomandation) :-**

- देशातील लोकांनी, समाजानी महात्मा जोतीबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराचे अनुकरण करुन समाजाचा व देशाचा विकास साधण्याचा विचार करण्याची गरज आहे.
- शासनाने महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारधारेचा व तत्वज्ञानाचा तसेच त्यांनी सुचविलेल्या मार्गाचा अवलंब करावा.
- शोषितांचे नेतृत्व करतांना समाजाचे हित लक्षात घेऊन चळवळी, आंदोलने करावेत, तेव्हाच समाजाची साथ मिळेल व यश येईल.

* **संदर्भ (Refereence) :-**

1) पवार, एन.जी. भारतीय समाजक्रान्ति की विचाराधारा और उसके प्रवर्तक, बुक एनक्लेव प्रकाशन, जयपूर - 2001
2) पवार, ना. ग., भारतीय समाजक्रांतीचे जनक, महात्मा जोतीराव फुले, पद्मगंधा प्रकाशन, पूणे- 2000
3) संपादक - फडके, य. दि, महात्मा फुले समग्र वाङःमय महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ - मुंबई.
4) लूलेकर, प्रल्हाद, अनंत पैलुंचा सामाजिक योध्दा, सायन पब्लिकेशन्स प्रा. लि. पुणे इ 2014
5) माने, माणिक चंद्रकांत, भारतीय समाज, विद्या प्रकाशन, नागपूर- 2010

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार आणि सद्यस्थिती

प्रा. प्रविण कनकुटे,
जालना समाजकार्य महाविद्यालय,
रामनगर, जालना.
भ्रमनध्वनी - ९४२०७९६०४४

विश्ववंदनीय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे नांव आज जागतीक स्तरावर जगातील सर्वाधीक हुषार आणि ज्ञानी व्यक्ति म्हणुन ओळखले जात आहे. कारण कोलंबीया विद्यापीठाने जगातील सर्वात जास्त हुषार विद्यार्थ्यांचा सर्व्हे केला तेंव्हा त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पहिल्या क्रमांकावर होते. अनेक छोट्या मोठ्या संस्थानामध्ये विखुरलेल्या भारताला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटना लिहून एकसंघ भारताची निर्मिती केली. आज जगातील सर्वात मोठी लोकशाही ही फक्त भारतीय संविधान आणि त्यामधील विविध तरतुदीवर टिकुन आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कोणत्याही एका क्षेत्रात बंदिस्त करता येत नाही. कारण पत्रकारीता, कायदा, अर्थशास्त्रज्ञ, धर्माचा अभ्यास, राजकीय नेता, सामाजीक नेतृत्व, मुत्सद्दी, ज्ञानी, बुद्धीवादी, लेखक अशा प्रत्येक क्षेत्रात बाबासाहेबांनी कार्य केले आणि त्या प्रत्येक क्षेत्रात सर्वोच्च राहील असेच काम केले. या अतिविशाल कार्यापैकी याठिकाणी आपण फक्त 'राजकीय विचार' या एका भागाचा विचार करणार आहोत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राजकीय विचार सरणी समजावुन घेत असतांना सर्वप्रथम हे लक्षात ठेवावे लागेल की, हे सर्व विचार स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आहेत. जेंव्हा या देशात इंग्रजांचे राज्य होते आणि सामाजिक दृष्ट्या बाबासाहेब शेवटच्या घटकांचे, वंचित, दुर्बलांचे प्रतिनिधीत्त्व करीत होते. सामाजिक, राजकीय परिस्थिती त्यांच्या अगदीच विपरीत परिस्थिती होती. जातीयवाद सर्वोच्च पातळीवर होता. आणि समाजामध्ये जात आणि धर्माचा पगडा मजबुत पकड घेऊन बसला होता. अस्पृश्य व इतर मागास समाज एक प्रकारच्या मानसिक गुलामगीरीत अडकला होता. शिक्षणाचा अभाव होता. प्रसारमाध्यमे आपल्या बाजुने नव्हती, पैसा नव्हता अशा सर्वच नकारात्मक परिस्थितीत बाबासाहेबांना आपले कार्य करावे लागले.

आपल्या जातीप्रथा निर्मूलन या ग्रंथात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गुलामगिरीची व्याख्या पूढीलप्रमाणे करतात, 'केवळ कायद्याद्वारे लादलेले पारतंत्र्य एवढाच गुलामगीरीचा अर्थ नाही. दुसऱ्यांनी घातलेली आचार विचारावरील बंधने मान्य करावयास भाग पाडणारी समाजस्थीती म्हणजे गुलामगिरी होय.' [१]

तत्कालीन समाजात मानसिक गुलामगीरी खुप मोठ्या प्रमाणावर होती हे दिसुन येते. त्याचप्रमाणे 'जात' हा घटक देखील तत्कालीन सामाजीक व राजकीय व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भुमिका बजावीत होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्पष्ट पणे म्हणत की कोणताही राजकीय पक्ष एका जातीच्या आधारावर या देशाची सत्ता काबीज करु शकत नाही. त्याचप्रमाणे जर जातीच्या आधारावरच राजकारण करणारा कोणताही पक्ष हा जास्त काळ सत्तेमध्ये राहु शकत नाही. आपल्या जातीप्रथा निर्मूलन या पुस्तकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात,

"जातीच्या पायावर तुम्ही कोणताही इमला उभा करु शकत नाहीत. तुम्ही राष्ट्राची उभारणी करु शकत नाहीत. तुम्ही नित्तीमत्तेची उभारणी करु शकत नाही. जातीच्या पायावर तुम्ही जे म्हणून काही बांधाल ते कोसळून पडेल आणि एकसंघ कधिच होणार नाही." [२]

जातीबद्दलच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वरील वाक्यावरुन असे दिसुन येते की, राजकीय विचारांची मांडणी ही जातीच्या पलिकडे जाऊन केली तर राजकीय यश मिळू शकते.

काँग्रेसबद्दल विचार :

तत्कालीन परीस्थीतीत काँग्रेस हा सर्वात मोठा पक्ष होता आणि इतरही राजकीय पक्ष आस्तीत्त्वात होते. त्यामूळे सर्वात मोठा पक्ष असुन देखील काँग्रेस अस्पृश्य, मागासवर्गीयांचे प्रश्न पोटतिडकीने सोडवित नाही असे दिसुन आले. काँग्रेसला वैचारीक विरोध करीतच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकारण व राजकीय विचार वाढत गेले. काँग्रेसचे तिकीट म्हणजे काय? याविषयी बाबासाहेब म्हणतात "ज्याप्रमाणे धनी आपल्या कुत्र्याला कोठे दुसरीकडे जाऊ नये म्हणुन पट्टा लावून बांधतो त्याप्रमाणे काँग्रेसचे तिकीट म्हणजे पितळेचा पट्टा होय." [३] तसेच

काँग्रेसचे तिकीट म्हणजे गळ्यातील पट्टा होय, जो त्या व्यक्तिला स्वतः सोडता येत नाही. म्हणजेच स्वतः कोणतेही बोलण्याचे स्वातंत्र्य नाही असे लोक आजच्या सद्यस्थितीमध्ये पण काँग्रेसकडून निवडून गेलेले एस.सी., एस.टी., ओबीसीचे आमदार, खासदार आपल्या समाजाची भुमिका मांडण्यास पक्षीय बंधनामूळे असमर्थ ठरतात असे स्पष्ट दिसते.

काँग्रेसला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'जळत घर' असे म्हणतात. तरी आमच्या तथाकथीत पूढाऱ्यांना या जळत्या घरात प्रवेश करुन गुलामीचा पट्टा बांधुन घेण्याची जणू स्पर्धाच लागली आहे. काँग्रेस व तत्कालीन प्रस्थापीत पक्षानी सत्ता आणि संपत्तीच्या जोरावर निवडणूका लढल्या आणि जिंकल्या आणि मागासवर्गीय समाज हा पैशाच्या अभावामूळे राजकारणात मागे पडतो. आज अशी परिस्थीती आहे की, निवडणूक लढविणे हे फक्त पैसा जास्त असलेल्या लोकांचे काम आहे. अशी सर्वसामान्य लोकांची समजूत झाली आहे. पूढील काळात निवडणूकीची कशी परिस्थिती असेल हे बाबासाहेबांनी १९४६ साली ओळखले होते व म्हटले होते "जर पैशावर आपण राजकारण खेळू लागलो तर आपणाला राजकारण सोडावे लागेल व राजकारणाचा खेळखंडोबा होईल." [४] किती हा दुरदृष्टीपणा आजच्या परिस्थितीकडे आपण डोळसपणे पाहीले तर हे बाबासाहेबांनी भविष्यातील राजकारणाची दिशा कशी असेल हे तेव्हाच स्पष्ट केले होते.

काँग्रेसमध्ये काम करणारे अनेक छोटे मोठे मागासवर्गीयाचे पूढारी यावर असे म्हणतात की, बाबासाहेबांनी पण काँग्रेसच्या सरकारमध्ये मंत्रीपद स्वीकारले होते. मग एवढा विरोध करुन पण मंत्रीपद स्वीकारले. म्हणुन आम्ही काँग्रेसमध्ये काम करतो. असा प्रश्न मागासवर्गातून येऊ शकतो याची जाणीव बाबासाहेबांना होती म्हणुन याविषयी बाबासाहेब आंबेडकर स्वतः म्हणतात की, "आता राजकीय सत्ता हिंदी लोकांच्या हाती आली आहे. ती सत्ता स्वीकारणारा प्रमुख राजकीय पक्ष सहकार्यासाठी निमंत्रण करीत आहे. आणि आपण असहकार करावा हे मला पटत नाही. काँग्रेसच्या पक्ष संघटनेत मी सामील झालेलो नाही. त्यामूळे येणारी कोणतीही शिस्तीची बंधने मी पत्करलेली नाहीत." [५]

याठिकाणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्पष्ट करतात की, ते काँग्रेसचे सभासद नाहीत व तसे पाहीले तर आजचे नेते व बाबासाहेब यांची बरोबरीच होऊ शकत नाही. कारण भारताची राज्यघटना लिहुन झाल्यावर बाबासाहेब आंबेडकरांचा भंडारा व मुंबई मतदार संघात पराभव झाला होता व हे दोन्ही पराभव काँग्रेसच्या उमेदवाराकडून झाले होते हे विशेष. ज्या देशाची राज्यघटना बाबासाहेबांनी लिहली त्याच घटनेच्या आधारे बाबासाहेबांपेक्षा कितीतरी कमी शिकलेल्या लोकांना काँग्रेसने तिकीट दिले, पैसा दिला, पोटजातीचे राजकारण केले व मागासवर्गीयातील गद्दारांना विविध आमीषे दाखवून आपल्या बाजुने केले व बाबासाहेबांचा पराभव केला. १९५२ साली लोकसभा निवडणूकीत पराभव झाल्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात "निवडणूकीतील यश, अपयश हे लायकीवर अवलंबुन नसते, तर ते विशिष्ट प्रकारच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. मला या अपयशाचे फारसे वाईट वाटत नाही. वाईट कशाचे वाटत असेल तर काँग्रेसचे लोक नालायकालाही निवडुन देतात व लायक लोकांना पाडतात." [६]

बाबासाहेबांचा तत्कालीन राजकीय विरोध हा काँग्रेसला होता कारण काँग्रेस हा त्यावेळी देशातील सर्वात मोठा पक्ष होता. म्हणुन आजच्या भाजप, राष्ट्रवादी, सेना इ. पक्षानी खुष होण्याची गरज नाही की बाबासाहेबांनी फक्त काँग्रेसवरच टिका केली. प्रस्थापितांचे नेतृत्त्व करणाऱ्या तत्कालीन पक्ष व संघटनेला बाबासाहेबांनी विरोध केला. हे जाणुन घेणे आवश्यक आहे.

मतदानाविषयी मत :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या काळापासुन निवडणूकीमध्ये पैशाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला होता. मतांची खरेदी विक्री मोठ्या प्रमाणावर होत होती. त्यामूळे चांगले उमेदवार तेव्हापण राजकारणात टिकू शकत नव्हते. मतदानाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "तुमच्या मताची किंमत मीठ मिरची इतकी समजू नका, तुमच्या प्राणाईतकीच किंबहुना जास्तच तुमच्या मताची किंमत आहे, भलत्याच उमेदवाराला मत दयाल, तर खाटकाच्या हातात बकऱ्याने सुरी दिल्यासारखे होईल." [७]

म्हणजेच मताचा अधिकार वापरतांना तो किती जपून वापरावा व प्राणापेक्षाही मतदानाला जास्त महत्त्व आहे हे वरील वाक्यावरुन आपणास दिसुन येते. खरच आजदेखील या वाक्याची आपल्याला नेहमी आठवण येते. निवडणूकीतील गैरप्रकार, मतदानाची पैशाच्या जीवावर खरेदी विक्री पूढील काळातपण होणार ही दुरदृष्टी बाबासाहेबांजवळ होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या जीवनात स्वतंत्र मजूर पक्ष व शेड्यूल कास्ट फेडरेशन या दोन राजकीय पक्षाची स्थापना केली होती. तर रिपब्लीकन पार्टी ऑफ इंडीया हा पक्ष स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला होता. परंतु हा पक्ष स्थापन होण्याच्या अगोदरच त्यांचे महापरिनिर्वाण झाले होते. स्वतंत्र मजूर पक्ष व शेड्यूल कास्ट फेडरेशन या पक्षानी त्या काळात मोठे राजकीय यश मिळविले होते. विशेष म्हणजे १९३७ च्या मुंबई इलाखा निवडणूकीत स्वतंत्र मजूर पक्षाने १४ जागा जिंकल्या होत्या. परंतु हा पक्ष पुढे फक्त मजुर, कामगारांचाच वाटू नये म्हणुन १९४२ साली स्वतंत्र मजुर पक्षाचे रुपांतर शेडयूल कास्ट फेडरेशन मध्ये केले. या पक्षाने पण अनेंक आमदार निवडून आणले. पूढे जेंव्हा बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धम्म स्विकारण्याचा निर्णय घेतला तेंव्हा हा एका जाती समुहाचा पक्ष वाटु नये म्हणुन शेड्युल कास्ट फेडरेशन पक्षाच्या ऐवजी रिपब्लीकन पार्टी ऑफ इंडीयाची स्थापना करण्याचा निर्णय घेतला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर राजकारण करीत असताना कुठेही आपल्या तत्वाशी तडजोड केली नाही, अभद्र यूती केली नाही, सोयीचे राजकारण केले नाही, स्वार्थीपणा दाखविला नाही तर

"स्वाभीमान" हे बाबासाहेबांच्या राजकारणाचे प्रमुख वैशिष्ट्ये होते, आज याच स्वाभीमानाची कमतरता आपणास दिसून येते. जे जे बाबासाहेबांनी केले नाही ते ते आजचे राजकारणी करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, राजकारण अधिक सक्षमपणे करावे, देशामध्ये लोकशाही टिकुन राहावी म्हणुन बाबासाहेब सक्षम विरोधी पक्षाचा पर्याय देणार होते. परंतु तत्पूर्वीच त्यांचे महापरिनिर्वाण झाले.

समारोप :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय लोकशाही टिकुन राहण्यासाठी प्रामाणीक राजकारण करण्याचा प्रयत्न केला. पूढील काळात भारतीय लोकशाहीला कोणते धोके आहेत हे ओळखून विश्लेषण केले. आज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'स्वाभीमानी' राजकारणा ऐवजी स्वार्थी आणि संधिसाधू राजकारणाला महत्त्व दिले जात आहे. बाबासाहेबांनी सामाजिक चळवळीला राजकीय चळवळीत परीवर्तीत केले होते. पण आज सामाजीक चळवळ आणि राजकीय चळवळीची फारकत झाल्याचे दिसते.

आज प्रस्थापित पक्षांकडून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे फक्त नांव घेऊन उदो उदो केला जात आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लंडनमधील घर विकत घेणे, जपानमध्ये त्यांचा पूतळा उभा करणे, इंदूमिल मध्ये स्मारक उभे करणे, इ. कामे केली जातात पण जनतेला पूतळे आणि स्मारकाच्या भावनीक राजकारणात गुंतविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. पंरतु बाबासाहेबांचे समतावादी विचार, देशात वाढू दिले जात नाहीत. बाबासाहेबांचे विचार हे मानवतावादी होते, मनुवादाला त्यांनी विरोध केला. परंतु आज मात्र बाबासाहेबांचे विचार लोकांना पून्हा पून्हा सांगण्यांची गरज आहे. आमच्याच काही लोकांना जे पक्ष बाबासाहेबांचे विचार मारायला धन्यता मानतात त्याच पक्षात निर्लज्जपणे काम करतात. खरच, अशा सर्व लोकांना बाबासाहेबांच्या सामाजीक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक विचाराची नव्याने ओळख करुन देण्याची गरज आहे.

संदर्भसुची :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जातीप्रथा व त्यांचे निर्मूलन, नागपूर, २०१२, पान न. २३.
२. कित्ता.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, दि. १५/०२/१९४६ दहीवडी, सातारा येथील भाषण, खंड १८, Vol-३.
४. कित्ता
५. चांगदेव खैरमोडे, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड १०, सुगावा प्रकाशन, पूणे २०१०, पृष्ठ क्र. २५.
६. चांगदेव खैरमोडे डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड १०, प्रकरण ११, पान न. २५७
७. जनता, ६-१३ फेब्रु. १९३७, खंड १८, भाग २, पान नं. १२

"डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर आणि त्यांचा आर्थिक दृष्टिपथ"

देवयानी वाल्मीक गरड
संशोधक
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठावाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.
मो. नं. ७७७६०३४९७७

डॉ. अरूंधती पाटील
मार्गदर्शक
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड

प्रस्तावना :

जागतिक आर्थिक भवितव्य बऱ्याच काळापासून अनिश्चिततेच्या भवऱ्यात राहिले असून अधून मधून बाजारात आर्थिक अशांतता आणि धोक्याबाबत वाढलेली अरूची आज बघावयाला मिळते. भारताचा आर्थिक विकास हा डीसेंबर २०१४ पासून "निगेटीव्ह झोन" मध्ये आहे.

आज जगातील कोणत्याही देशाला अनेक अडचणींना तोंड दयावे लागते. जसे राजकीय, सामाजीक, आर्थिक अशा अनेक अडचणी असतात त्या सोडवण्यासाठी देशातील बुध्दीजीवी व राजकीय नेते आपल्या इतिहासामध्ये अशा समस्या कशा सोडवील्या गेल्या ते पडताळून पाहतात. आणि त्यातलेच उपाय शोधतात. जेणे करूण सध्या स्थितीवरील उपाय शोधला जाऊन भविष्यात अशा समस्येला सामोरे जाता यावे याबद्यल तरतूद केली जाते. उदा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि माहात्मा फुले यांच्या कार्याची सध्या भारतातील आर्थिक व सामाजिक समस्या सोडवण्यास मदत होताना दिसते.

डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर आणि माहात्मा फुले हे राष्ट्रीय नेते खऱ्या अर्थाने महान बुध्दीमान, पुढारी आणि दूरदृष्टी असणारे विचारक होते. त्यांनी देशातील अस्पृश्यताच घालविली नाही तर पूर्ण देशाला आकार देण्याचे कार्य व ऐक्य टिकवून ठेवण्याचे कार्य केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाची राज्यघटना लिहली व सर्वात मोठया लोकतंत्राची निर्मिती केली आहे. भारताची विश्वातील सर्वात मोठी लिखित राज्यघटना आहे. तशेच त्यांचा जातीभेदाविरूध्द लढा सर्वंज्ञ आहे. या सर्व बाबींची माहिती जग चांगल्या प्रकारे जगप्रसिध्द आहे. परंतु या महान नेत्यांनी देशातील आर्थिक विकास साधण्यासाठी केलेल्या कार्याचा कुठेच उल्लेख झालेला दिसत नाही म्हणूनच या मध्ये डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी साध्य कलेल्या भारतीय आर्थिक विकासाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सन १९१३ पासून १९१७ पर्यंत आणि पुन्हा सन १९२०पासून १९२३ पर्यंतचा काळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाश्चात्य देशातच घालवीला. आणि ३२ व्या वर्षी जेंव्हा ते आपल्या मायदेशी परतले तेंव्हा देशातील एक सर्वात श्रेष्ठ विद्याभुषीत व्यक्ती म्हणूनच. कोलंबीया विद्यापीठातील आपल्या तीन वर्षाच्या वास्तव्यात त्यांनी अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, तत्वज्ञान, मानववंशशास्त्र आणि राज्यशास्त्र एवढया साऱ्या विषयांचा अभ्यास केला. आणि त्यांच्या ब्रीटीश भारतातील प्रांतीक अर्थव्यवस्थेची उत्क्रांती (THE EVOLUTION OF PROVONCIAL FINANCE IN BRITISH

INDIA) या प्रबंधाला मान्यता मिळून त्यांना पी.एच डी ची पदवी देण्यात आली. आणि हा प्रबंध पुस्तक रूपाने प्रसीध्द झाला.

"भारतातील जातीः त्यांची यंत्रणा, उद्‌गम आणि विकास" हे आंबेडकरांचे पहिले साहित्य होय हा निबंध त्यांच्या एका प्राध्यापकांनी आयोजीत केलेल्य मानववंशशास्त्रावरील परीसंवादात त्यांनी वाचलेला होता. १९२० साली त्यांनी मुंबईच्या कॉलेजात अर्थशास्त्र अध्यापनाचे कार्य केले त्याच काळी 'मुकनायक' हे मराठी पत्रक सुरू केले. लंडन विद्यापीठाने त्यांना त्यांच्या 'रूपयाचा प्रश्न' या प्रबंधावर डी.एस.सी. ची पदवी बहाल केली. आणि ते बॅरीस्टर झाले. जर्मनी येथे बॉन विद्यापीठात तीन महीने अर्थशास्त्राचा अभ्यास केला. अव्दीतीय बुध्दिमत्ता, त्याआधारे स्वतः घेतलेल अति उच्च दर्जाचे शिक्षण, जागतीक दर्जाची विध्दवत्ता, बंडखोरी व क्रांतीकार्य करण्याचे प्रवृत्ती, संघटन कौशल्य, शिस्त बध्दता व निटनेटकेपणा, वक्तृत्व, इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व, प्रचंड वाचन, संशोधनात्मक अभ्यास, अभ्यासपूर्ण व प्रेरणादायी लेखण इत्यादी अनेक गुणविशेषणासह भिमराव रामजी आंबेडकर यांचा प्रवास हजारो वर्षांची गुलामगीरी नष्ट करणारा ठरला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि आर्थिक विकास :

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतासारखा कृषी प्रधान देशात पाणी आणि वीज यांचा समानरीत्या पुरवठा झाला तर भारत एक समृध्द देश होण्यास वेळ लागणार नाही. असे त्यांचे मत होते.पूर्वीच्या काळी खोती पध्दत अस्तीत्वात होती. त्या खोती पध्दतीमुळे शेतकरी वर्गावर खूप अन्याय होत असे. ती एक प्रकारची आर्थिक शोषण करणारी व्यवस्था होती. ही खोती पध्दत नष्ट करणारे कायदे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. ज्याप्रमाणे रेल्वे मार्गावर पूर्णपणे केंद्रशासनाची मालकी असते. त्याचप्रमाणे जल मार्गावर देखील केंद्रशासनाची मालकी असावी असे मत त्यांनी मांडले. पण हे मत फारसे विचारात घेतले गेले नाही. त्यामुळे त्याचे आज काय परीणाम आहेत हे आपण जाणतो. आज भारतात जी नदी जोड प्रकल्प विषयाची चर्चा चालू आहे यातील काही योजना त्यांनी याआधीच मांडल्य होत्या. स्वातंत्र्य भारतातीत लोकशाही विषयी चिंतन करताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की 'जोपर्यंत इंग्रज सरकार होते तोपर्यंत आपल्या देशातील चांगल्या वाईट गोष्टींची जबाबदारी आपण त्यांच्यावरच टाकत होतो. पण आता आपण स्वतंत्र्य झाल्यामुळे चांगल्य वाईट गोष्टींची जबाबदारी आपल्यावरच राहणार आहे त्यामुळे आपल्याला अधिक जबाबदारीने वागावे लागणार आहे.'

आंबेडकरांना या देशामध्ये ज्या प्रमाणे सामाजिक समता अभिप्रेत होती, त्याचप्रमाणे आर्थिक समता सुध्दा अभिप्रेत होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्यामते सर्व प्रकारच्या क्रांत्यांच्या अगोदर सामाजिक क्रांती होणे आवश्यक आहे. परंतु त्यांनी आर्थिक विकासाकडे कधीच दुर्लक्ष केले नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या देशाच्या सामाजिक समतेचा आणि आर्थिक समतेचा इतिहास निर्माण केला आहे. 'जमीन' त्यामध्ये विशेषतः शेतजमीन हा एक संवेदनक्षम विषय केवळ जमीनीसाठीच नाही तर जमीनीच्या बांधाच्या मालकीसाठी सुध्दा खुन मारामाऱ्या होतात. तेंव्हा जमीनीच्या मालकिच्या मुद्यावर सुध्दा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विशेष कायदयाची तरतुद केली आहे. आपल्या सहकाऱ्याशी विचार विनिमय करून त्यांनी १९३६ ऑगस्टमध्ये 'स्वतंत्र्य मजूर पक्ष' नावाचा एक स्वतंत्र्य नवीन राजकिय पक्ष स्थापन केला. त्या पक्षाचा कार्यक्रम विस्तृतपणे मांडणारा एक जाहीरनामा त्यांनी प्रसिध्द केला. त्यात भूमी हीन, गरीब कुळे, शेतकरी आणि कामगार हयांच्या निकडीच्या गरजा, गऱ्हांनी मांडली होती. या स्वातंत्र्य मजूर पक्षाच्या विद्यमाने जानेवारी १९३८ मध्ये

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विधीमंडळावर शेतकऱ्यांच्या, मजूरांच्या व भूमीहीन शेत मजूरांच्य दु:खाला वाचा फोडण्यासाठी एका विशाल आणि सर्व समावेशक मोर्चाचे आयोजन केले. हया मोर्चाला प्रचंड प्रतिसाद लाभला होता. शामराव पेरूळेकर, सी.ची. चौधरी, दत्त पंथ राऊत इत्यादी उपस्थित होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची कृषी विषयक विचारधारा :

परंपरागत भारतीय ग्रामीण समाज हा कृषी प्रधान समाज असल्याने या व्यवस्थेचा केंद्रबिंदु शेती व्यवसाय हा होता. शेतकऱ्यांना आपला व्यवसाय करतांना समाजातील अन्य काही वर्गांच्या सहकार्याची गरज भासते. म्हणजे शेतकरी अन्य वर्गाकडून काही सेवा घेत असे. शेतकऱ्यांना अशा प्रकारची सेवा देणाऱ्या वर्गांना शेतकऱ्याकडून त्या सेवेच्या बदल्यात पारंपारीक पध्दतीने काही मोबदला देण्यात येत असे. ग्रामीण समाजातील या वैशिष्टपूर्ण आर्थिक व्यवस्थेला बलूतेदारी पध्दत किंवा जमीन पध्दत असे म्हटले जाते. बलूतेदारी पध्दत भारतीय समाजात जाती व्यवस्थेवर आधारीत होती. खेडयातील शेतकऱ्यांना इतर व्यावसीयाकडून निरनिराळया प्रकारच्या सेवा पुरवल्या जात असत. तथापी या व्यावसायीकांचे व्यवसाय जातीय व्यवस्थेच्या आधारावर ठरवण्यात आले होते. प्रत्येक जातीचा एक विशिष्ट व्यवसाय निश्चित करण्यात आला होता. हा व्यवसाय परंपरेने आलेला असे. ग्रामीण समाजातील या व्यवसायीकांनाच बलूतेदार असे म्हटले आहे. म्हणून बलूतेदारी प्रथा व जाती यांचा निकटचा संबंध येतो.

डॉ. शर्मा - "बलूतेदारी व्यवस्था विभिन्न जातीतील सदस्यांमध्ये असलेल्या अधोरेखित संबंधाची द्योतक आहे. यात प्रत्येक जाती ग्रामीण समूदायात राहणाऱ्या इतर जातींची नियोजित सेवा करते व त्याबदल्यात परंपरागत रितीनूसार मोबदला घेते."

ऑस्कर लेवीस - "बलूतेदारी व्यवस्थेत एका गावातील प्रत्येक जाती समूहाकडून अशी अपेक्षा केली जाते, की तो समूह दुसऱ्या जातीतील कुटुंबास काही निश्चित स्वरूपाची सेवा प्रदान करील."

बलूतेदारीमुळे निर्माण होणारे दोष :

- व्यक्ती स्वातंत्र्यावरील गदा - बलूतेदारी पध्दतीने व्यक्तीच्या आर्थिक व सामाजिक जिवनावर अनेक मर्यादा घातल्या होत्या परिणामी मोठया प्रमाणावर व्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी होत असे. प्रत्येक बलूतेदाराचे हक्क, कर्तव्य परंपरेने निश्चित केली होती. त्यापलीकडे कोणालाही जाता येत नसे.
- व्यवसाय निवडीवरील निर्बंध - बलूतेदारी व्यवस्थेला जातीय व्यवस्थेचा आधार होता. या व्यवस्थेमध्ये प्रत्येक जातीचा एक विशिष्ट व्यवसाय ठरवून दिलेला होता. आणि जात जन्मावरूण निश्चित होत असे म्हणजेच व्यवसाय देखिल जन्मावरूनच निश्चित होत असे आणि जन्मजात व्यवसायात बदल करण्याचे स्वतंत्र्य या पध्दतीत नव्हते. आवडीनूसार व्यवसाय निवड करण्याची मुभा नसे.
- व्यक्ती विकासातील मेक-व्यक्ती स्वातंत्र आणि व्यवसाय निवडीवरील निर्बंध यामुळे बलूतेदारी पध्दतीत व्यक्ती विकासाला व पर्यायाने सामाजिक विकासातील मेक ठरली.
- सामाजिक अन्याय आणि विषमता - बलूतेदारी पध्दतीने भारतीय समाजात सामाजिक विषमता निर्माण केली, कनिष्ठ जातीतील लोकांनी उच्च लोकांची सेवा करावी हेच या व्यवस्थेमधील सुत्र

होते. त्यामुळे वरील जातीच्या लोकांच्या दृष्टीने ही व्यवस्था अनुकुल तर कनिष्ठ लोकांसाठी प्रतिकुल व अन्यायकारक स्वरूपाची होती.

सामाजिक गतिशिलतेचा अभाव - बलूतेदारी पध्दतीने सामाजिक व्यवस्थेची जी विशिष्ट चौकट निर्माण केली होती, त्याच चौकटीत सामाजिक गतिशिलतेला मुळीच वाव नव्हता. भारतात प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात अनेक महत्वाची स्थित्यंतरे प्रत्येक क्षेत्रात घडून आली, परंतु खेडयातील समाज जीवनावर त्याचा फारसा प्रभाव कधीच पडला नाही. बलूतेदारी हेच त्याचे महत्वाचे कारण होते. म्हणून भारतातील आर्थिक आधार परंपरागत व्यवसाय होतात. तो आधारच बाबासाहेबांनी प्रथमतः नष्ट करावयास लावला, कारण या व्यवसायामुळे दलित समाज दारिद्रय, विषमता, कुपोषण, निकृष्ट राहणीमान, बेरोजगारी, लाचारी, गुलामगीरी निर्माण झाली होती. त्यामुळे परंपरागत व्यवसायाची जोखड झूगारून देऊन स्वातंत्र्य, स्वाभीमानी, स्वावलंबी विचार स्विकारण्यासाठी शिक्षणाचा आधार घेतला. शिक्षणामुळे विवेकनिष्ठ, विज्ञाननिष्ठ, बुध्दिप्रमाण्यवाद, वास्तवता या बाबी निर्माण होतात. परिनामता सामाजिक, शैक्षणिक, व्यावसायीक आणि आर्थिक विकास साध्य होतो. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जाणून होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही शासन व्यवस्थेचा विकास :

लोकशाही हा प्रशासनाचा केवळ एक प्रकारच नाही तर तो जीवन जगण्याचा एक मार्ग आहे. जीवनाच्या सर्वांगीण विकासाचा मार्ग म्हणजे लोकशाही होय. आधूनिक काळात तर लोकशाहीने एक प्रकारे राजकिय जीवन रूढीच बनली आहे. सर्वोत्कृष्ठ आणि सर्वमान्य अशा शासनाचा तो एकमेव प्रकार आहे. लोकशाही व्यवस्थेच्या या सर्वोत्कृष्ठतेच्या पार्श्वभुमीवरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही शासन व्यवस्थेची कास स्वातंत्र भारतासाठी धरली होती. आणि त्या अनुषंगाने भारतीय राज्यघटना निर्माण करण्यात आली. त्यांनी स्वातंत्र्य, सार्वभौम भारतासाठी लोकशाही शासन पध्दतीचा स्वीकार करण्यामागे निश्चित अशी भूमीका होती, तत्वे होते. वैशिष्टपूर्ण आणि बहूजिनसी स्वरूपाच्या भारतीय समाजाला एकतेच्या धाग्यात गुंफण्याचे सामर्थ फक्त लोकशाही शासन व्यवस्थेतच आहे. याविषयी त्यांचा ठाम विश्वास होता. भारतीय समाजातील सर्व घटकांच्या परस्पर सहकार्याने देशाचा सर्वांगीण विकास घडवून आनण्यास साहयभूत ठरणारी, समाजाच्या विविध घटकांमध्ये सहिष्णूवृत्ती निर्मितीस चालना देणारी आणि परस्परांत विश्वास भावना निर्माण करणारी एक आदर्श व्यवस्था म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही शासन व्यवस्थेकडे पाहीले होते. त्यांना केवळ राजकिय लोकशाहीच अभिप्रेत नव्हती तर, राजकिय लोकशाही बरोबरच सामाजिक व आर्थिक लोकशाही देखील अभिप्रेत होती. देशाच्या सामाजिक आर्थिक व्यवस्थेत लोकशाही मार्गाने परीवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने देखील त्यांनी आपल्य डोळयासमोर दृष्टीकोन ठेवला होता.

आज भारतीय लोकशाही ही जगातील केवळ सर्वात माठी लोकशाहीच आहे असे नाही, तर सर्वात निकोप लोकशाही भारतात स्थापित झालेली आहे. सतत भारताविरोधी राजकिय भुमिका घेण्याऱ्या अमेरिकेसारख्या पूर्ण विकसित राष्ट्राचे अध्यक्ष भारतीय लोकशाहीची मुक्तकंठाने आज जाहिर स्तुती करतात. यावरून भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप स्पष्ट होते. आणि हे सर्व केवळ आणि केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या योगदानानेच शक्य झाले आहे.

शेत-जमीनीचे राष्ट्रीयकरण :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सातत्याने ११ वर्ष भूमीहीन शेतमजुर, शेतकरी यांच्या आर्थिक उत्पन्नासंबंधी अग्रक्रमाने विचारांची मांडणी केली. वेळप्रसंगी आंदोलने व मोर्चे इत्यादि मार्गांचा अवलंब देखील केला. ज्या कालखंडात डाव्या विचार सरणीची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडणी केली होती. तो कालखंड पारतंत्र्याचा होता आणि दुसरे म्हणजे त्यांचे प्रांतिक अधिकार सुध्दा मर्यादित होते. त्यामुळे त्यांच्या प्रयत्नांना शेतीवीषयक प्रश्न सुटण्यास फार मोठे यश मिळाले असे म्हणता येणार नाही.

सन १९२७ ते १९३७ हया दशकांच्या कालावधीत शेती विषयक प्रश्नांवर व शेतीविषयक उदयोगात असलेल्या मानव समुहाच्या समस्यांवर सर्वांग परीपूर्ण व क्रांतीकारक विचारांची त्यांनी मांडणी केली होती. स्वतंत्र्य भारताच्या संवीधानात कोण - कोणत्या तरतुदी असाव्यात याचा तात्कालीन बुध्दीवंतामध्ये ऊहा पोह चालू असतांना अशा वेळी शेत जमीनीच्या विषम विभागणी संबंधाचे वास्तव किमान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना तरी दृष्टी आड करता येणे शक्य नव्हते. म्हणूनच त्यांनी भविष्याची योग्य प्रकारे चाहूल घेऊन घटना समीतीला सादर करण्यासाठी ज्ञापन तयार केले. तेच पुढे १४-१५ मार्च १९४७ मध्ये 'राज्ये व अल्पसंख्याक' **(स्टेटस् ॲण्ड मायनॉरिटीज)** हया नावाने प्रसिध्द करण्यात आले. घटना समितीला सादर करावयाच्या या ज्ञापनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेती संबंधाचे असे प्रस्ताविक केले आहे. शेतीचा उदयोग हा सरकारी व्हायला हवा. जमीन सरकारच्या मालकिची होईल आणि ती ग्रामस्थांना जात-पात निरपेक्ष बुध्दीने भाडे पट्याने दिली जाईल. असे घडले म्हणजे कोणी जमीनदार नाही, कोणी कुळ नाही, कोणी भुमीहीन राहणार नाही. हा विचार खरोखरच त्यावेळी केवढा क्रांतीकारक होता. जमीन हा विषय भारतीय संवीधानातील राज्ये सुचीत आहे.भारतीय सुवीधानातील राज्यसुची मध्ये कलम १८ मध्ये तरतुद केली आहे. 'भुमी' म्हणजे भुमीतील किंवा तीच्यावरील अधीकार, जमीन मालक व कुळ हयांचे संबंध धरून खंडाची वसूली, शेत-जमीनीचे हस्तांतर व अतिक्रमण, जमीन सुधारणा व कृषी विषयक कर्जे, वसाहतीकरण, हया तरतुदींमुळे जमीन, शेतजमीन, जमीनदारी, कुळजमीनीची वहीवाट व तद्नुषंगिक सर्व विषय आता राज्यशासनाच्या अधिपत्याखाली आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर १९१६ साली इंग्लंडहून भारतात परत आल्यानंतर दोन वर्ष मुंबईच्या सिडन हॅम कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून शिक्षण दानाचे कार्य केले. पुढे एका खासगी संस्थेत ते 'प्रो. ऑफ मार्क टाईल लॉ' या पदावर कार्य केले. शासकीय विधी महाविद्यालयात १९३६ साली प्राचार्य पदावर त्यांची नियुक्ती झाली. या सर्व काळात एक विद्यार्थी प्रिय व शिस्तप्रिय प्राध्यापक म्हणून त्यांनी लौकीक प्राप्त केला. अध्यापन विषयाचे सखोल ज्ञान अवांतर चौफेर वाचन आणि अत्यंत व्यामिश्र जीवनानूभव यामुळे त्यांची शिकवणी वजनदार व प्रभावी होती. इंग्रजी भाषेवर त्यांचे विलक्षण प्रभुत्व होते. महाविद्यालयाचे प्राचार्य या नात्याने मुंबई विद्यापिठाच्या कारभारावरही त्यांनी आपला ठसा उमटवला होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून औरंगाबाद व मुंबई येथे प्रामुख्याने दलित समाजातील विद्यार्थांच्या उच्च शिक्षणासाठी महाविद्यालयाची स्थापना केली. जे शिक्षण विषयक चिंतन त्यांनी विकसीत केले, त्याच्या व्यवहारात रूपांतर करण्याचे कार्य

त्यांनी या संस्थेव्दारे केले. शिस्त व सचोटी यावर त्यांचा कटाक्ष होता. "सार्वजनीक पैशाचा हिशोब व्यवस्थीत ठेवून तो वेळोवेळी जनतेला दाखवीणे, यासारखे दुसरे पवित्र कर्तव्य नाही आणि सामाजिक पैशाचा अपहार करणे यासारखे दुसरे निच कृत्य नाही" अशी त्यांची कठोर भुमीका होती. विद्यार्थ्यांसाठी वस्तीगृहे, उत्तम वाचनालये व प्रयोगशाळा यांची व्यवस्था त्यांनी केली. (प्रा. शाम अत्रे)

शिक्षक, शिक्षण व शिक्षण संस्था यांच्या जोडीला राष्ट्रीय शैक्षणीक धोरण यांचे देशाच्या व समाजाच्य जडण घडणीत महत्वाचे स्थान आहे. याची बाबासाहेबांना जाणीव होती म्हणून त्यांनी औपचारीक व अनौपचारीक शिक्षण क्षेत्रात योगदान देण्यावर आयुष्यभर भर दिला. बाबासाहेबांचे शिक्षण विषयक चिंतन ही त्यांच्या जीवनात सातत्याने चाललेली प्रक्रिया होती. "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्श करा"हा त्यांनी दिलेला मुल मंत्र होय.

स्त्रीयांचा विकास :

स्त्रीयांना पुरूषाप्रमाणे समान हक्क मिळावेत यासाठी त्यांनी अनेक चळवळी केल्या. स्त्रीयांची गुलामगीरी डॉ. आंबेडकरांनी दूर केली. १९२७ ते १९५६ पर्यंतच्या काळात बाबासाहेबांनी भारतीय स्त्रीयांचा सामाजिक, कायदेशीर आणि राजकिय दर्जा वाढवावा म्हणून सतत प्रयत्न केला. १९४२ साली भरलेल्या नागपुर येथील परीषदेत त्यांनी महीलांना सांगीतले की स्वच्छता पाळा, सर्व दूर्गुणापासून दूर राहा, मुला मुलींना शिक्षण दया, त्यांना महत्वकांक्षी बनवा, त्यांचा न्युनगंड दूर करा असा महत्वाचा उपदेश केला.

त्यांच्या मते भारतातील आर्थिक विकास साधण्यासाठी स्त्री-पुरूषांना समानता असली पाहीजे व दोघांचा सामाजिक आर्थिक विकास झाला पाहीजे. त्यासाठी त्यांनी स्त्री आरक्षणासारख्या अनेक तरतुदी संविधानामध्ये केल्या आहेत.

अर्थशास्त्र विकास आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :

स्वातंत्र्य पुर्व काळात जेंव्हा भारतीय रूपयाची घसरण झाली होती. तेंव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२३ मध्ये "द प्रॉब्लेम ऑफ इंडियन रूपी" लिहिले व त्यामध्ये आर्थिक समस्यांची निर्मिती व उपाय यांचे विश्लेषण केले आहे. त्यांनी ब्रिटिशांच्या काळात भारतीय आर्थिक व्यवस्थेवर आपले लक्ष केंद्रित केले होते. व त्यांनी आर्थिक शास्त्रावरील अभ्यास, लेखण व संशोधने केली. आर्थिक जागतिकिरणाची विचारधारा त्यांनी मांडली. आणि त्यांच्या मार्गदर्शनानूसार १९३४ मध्ये रिजर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली. (Naik C.D. page no. १२२ En.m. wikipedia.org/brambedkar)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे पहिले भारतीय होते. ज्यांनी व्यवसायीक दृष्टया अर्थशास्त्राचे शिक्षण घेतले होते. आणि ते पहिले राजकिय नेते होते की त्यांनी अर्थशास्त्राचे प्रशिक्षिण घेतले व स्वतःचे प्रबंध लीहले. आणि ते प्रबंध प्रकाशित देखील झाले. ते सुध्दा नामांकित शैक्षणिक जनरल व्दारे प्रकाशित झाले. **Edwin Cannon** यांच्या मार्गदर्शनाखाली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रात पीएच.डी. पूर्ण केली. त्यांनी अर्थशास्त्राचे २९ कोर्स केले, ११ कोर्स इतिहासामध्ये केले, ६ कोर्स समाजशास्त्रामध्ये केले, ५ साहित्यामध्ये केले, ४ मानववंशशास्त्रात केले (Anthropology), ३ राजकारण शास्त्रात आणि १ एलिमेंटरी फ्रेंच ॲण्ड जर्मन. (आंबेडकर, रूपी ॲण्ड अवर करंट ट्रबल्स - नीरंजन राज्य ध्याखा १४ एप्रिल २०१५)

भारतीय करणीती आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दूरदृष्टीकोण :

भारतातील तसेच राज्यातील वार्षीक महसूलाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विरोध होता. कारण मुळातच त्या योजनेंचे संपूर्ण ओझे पूर्णपणे गरीब व शेतकरी लोकांवर लादण्यात आला होता. म्हणून त्यांनी १९३६ मध्ये "स्वतंत्र्य मजूर पक्ष" स्थापन केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची करनिती :

- वार्षीक उत्पन्नानुसार कर आकारण्यात यावा.
- कर हा गरीबाकडून कमी व श्रीमंताकडून जास्त घेण्यात यावा.
- त्यांना काही ठरावीक वार्षीक कमाईवर सूट देण्यात यावी
- करनिती ही तटस्थ नसावी. त्याचा प्रभाव लोकांच्या जीवनावर पडता कामा नये.
- शेतीवर जबरजस्ती कर लादू नये.
- महीलांना विशेष सूट देण्यात यावी. (वार्षीक उत्पन्नावर)
- ज्येष्ठ नागरीकांनादेखील वार्षीक उत्पन्नावर विशेष सूट देण्यात यावी.

त्याकाळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हया बाबी सांगीतल्या होत्या. कारण तेंव्हा भेद-भाव व असमानता होती. तसेच विषमतेचे वातावरण असल्यामुळे भारतात समानता नांदावी म्हणून हे विचार मांडले होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्यामते देशातील भेद-भाव, गरीबी-श्रीमंती व ठरावीक समाजाचे होणारे आर्थिक, सामाजिक, शारीरीक होणारे शोषण हे आर्थिक विकासाचे अडथळे आहेत. हया गोष्टी दूर झाल्यास भारताचा आर्थिक विकास झाल्याशिवाय राहणार नाही. भारतातील सामाजिक व धार्मिक भेद भाव नष्ट झाले पाहीजेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सामाजिक आर्थिकतेचे एक प्रकाश किरण होते. त्यांच्यामते राज्य हे तेथील लोकांचा आर्थिक विकास साधण्यासाठीचा घटक आहे. हे त्यांनी त्यांच्या **"स्टेट्स ॲण्ड मायनॉरीटीज"** या पुस्तकात नोंदलेले आहे. हा जणूकाही सामाजिक अर्थिकरणातील एक जाहीरनामाच आहे. (आर.व्ही.आर. चंद्रशेखर राव)

संशोधनाचा उददेश :

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारधारेचा अभ्यास करणे.

२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीकोनातील करनीती अभ्यासणे

३) भारताचा आर्थिक विकासातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान जाणून घेणे

संशोधन पध्दती :

संशोधकाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय आर्थिक विकासातील योगदान अभ्यासण्यासाठी "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचा आर्थिक दृष्टीपथ" याचे अध्ययन केले आहे. अध्ययनासाठी संशोधकाने दुय्यम स्त्रोताचा वापर करून तथ्य संकलन केले आहे. यात प्रामुख्याने संशोधन अहवाल, संदर्भ ग्रंथ आणि इंटरनेटवरील उपलब्ध माहीती इत्यादिंचा समावेश आहे. प्रामाणिकता, अनुभव प्रामाण्यता, वस्तुनिष्ठता, निश्चितता आणि वैधता इत्यादि शास्त्रीय तत्वांनी संशोधनाला गती मिळते.

निष्कर्ष :

जातीयवाद हा या देशाच्या सामाजिक आर्थिक विकासामधील एक रोवलेली मेक आहे. जोपर्यंत भारतात भेदभाव, उच्च-निचता, वंश परंपरागत व्यवसाय, सर्वांना समानता, समान हक्क, जीवन जगण्याची समान संधी मिळत नाही. तोपर्यंत भारताचा पूर्ण तोपरी विकास होणे शक्य नाही. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र्यापूर्वीच सांगीतले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटना लिहितांनी भारतातील सर्व घटकांचा चांगल्याप्रकारे अभ्यास करून कोणावरही अन्याय होणार नाही, तसेच सर्वांचा विकास साध्य होईल याकडे लक्ष दिले आहे. उदा. शेतकरी, गोर-गरीब, स्त्री-पुरूष, व्यापारी, व्यवसायीक यांचा सर्वांचा विचार करुन आर्थिक नितीचा वापर केला आहे. त्याचा जाती निर्मुलनामध्ये, शैक्षणिक कार्यात जसे त्यांचे अनमोल कार्य आहे. तसेच त्यांनी आर्थिक विकासामध्ये देखील अमुलाग्र कार्य केलेले आहे असे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ॲज ॲन इकोनॉमीस्ट (इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ हयुम्यॅनिस्ट ॲण्ड सोशल सायन्स इनवेन्शन ३१ मार्च २०१३ पान क्र. २७)
२. व्हॉट आर द इकोनॉमिक थॉट्स ऑफ डॉ. बी.आर. आंबेडकर? १९ जुन २०१५
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इंटरनॅशनल असोशीयेशन फॉर एज्युकेशन, जपान.
४. डॉ. आंबेडकर - अ ग्रेट इकोनॉमिस्ट - आर.सी. राजामनी
५. इकोनॉमिक आयडियाज ऑफ डॉ. बी.आर. आंबेडकर - संचिता - ९ सप्टेंबर २०१२
६. आंबेडकर, स्मॉल होल्डींग्स इन इंडिया, पान क्र. १३
७. डॉ. बी.आर. आंबेडकर, द प्रॉब्लेम ऑफ रूपी - इट्स ओरीजीन ॲण्ड सोल्युशन, टी.एस. किंग ॲण्ड सन - वेस्ट मिनिस्टर ग्रट ब्रिटन, १९२३, पान क्र. ६३०
८. शीवभूषण गुप्ता - डॉ. बी.आर. आंबेडकर ॲज ॲन इकोनॉमिस्ट - इन बुक भारतरत्न डॉ. बी.आर. आंबेडकर - १९९३ पान क्र. २३१
९. डॉ. बी.आर. आंबेडकर, ग्रेटेस्ट फ्रि मार्केट इकोनॉमिस्ट ऑफ इंडिया - बाळ कृष्णन चंद्रशेखरन २२ जानेवारी २०१४
१०. सोशो - इकोनॉमिक ॲण्ड पॉलिटिकल रिजन ऑफ डॉ. बी.आर. आंबेडकर - ३० जानेवारी २०१० - मिश्रा एस.एन.
११. द प्रॉब्लेम ऑफ द रूपी - इट्स ओरीजीन ॲण्ड इट्स सोल्युशन (हिस्ट्री ऑफ इंडियन करंसी ॲण्ड बँकिंग)

दोन महापुरुषांची सामाजिक न्यायविषयक भूमिका

डॉ. शिवाजी जवळगेकर
मराठी विभाग प्रमुख
दयानंद कला महाविद्यालय
लातूर.
9422072103.

महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले यांनी शतकोत्तर इतिहासकारांनी ऐतिहासिक कामाची नोंद घेणे अनिवार्य ठरावे इतके अजोड काम केले आहे. महात्मा फुले म्हणजे सामाजिक प्रबोधनात्मक चळवळीचे सामर्थ्याशाली महापर्व, वैचारिक वादळ निर्माण करुण लोकांना जागे करण्याचे आयुष्यभर कार्य करणारे कृतीशील विचारवंत होते. शतकावर आपल्या कामाची मुद्रा उमटवून नंतर त्यामार्गाने येणाऱ्या प्रत्येक डोळस प्रवाशास कृतीशील बणण्याची भरीव प्रेरणा देणारा महात्मा. `शतकाच्या पलीकडचे पाहण्याची ज्यांना दिव्यदृष्टी प्राप्त झालेली असते त्यांना महापुरुष म्हणून ओळखले जाते.` या व्याख्येच्या अग्रभागी असणारे महात्मा फुले होते.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे या शतकाला न पेलवलेले महापुरुष. त्यांचा दृष्टीकोणच नव्या तत्त्वज्ञानाची मांडणी होती. संपूर्ण अंधारलेले शतक प्रकाशमान करण्यासाठी ज्ञानरुपी मशाल पेटवून भारतभर अखंडपणे चालत राहिले म्हणूनच अज्ञान, अंधश्रध्दा, असंघटिपणा, सामाजिक गुलामगिरी आणि सर्वक्षेत्रीय पूर्ण अधिकार मिळवून देण्यासाठीच आयुष्यभर संघर्ष करीत होते. अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्रीदास्य विमोचन, अस्पृशांचे आणि स्त्रीयांचे शिक्षण, समाजिक - धार्मिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक विषमतेचा अंत, पूर्ण आर्थिक शोषणमुक्ती, प्रगत शास्त्रीय शेतीचा पुरस्कार आणि समाज प्रबोधनात्मक शिक्षण इत्यादी क्षेत्रातील महात्मा ज्योतिराव गोंविदराव फुले यांचे कार्य म्हणजे ऐतिहासिक सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक क्रांतिचा जाहिरनामाच होता, असे आचार्य रा. तु भगत यांचे निरिक्षण सत्य मांडणारेच आहे. महात्मा फुले यांनी संपूर्ण भारतातील सामाजिक गुलामगिरी, राजकीय गुलामगिरी, धार्मिक गुलामगिरी, शैक्षणिक गुलामगिरी, सांस्कृतिक गुलामगिरी आणि आर्थिक गुलामगिरी कायमची संपवून सामाजिक समतापर्व निर्माण करण्यासाठीच संघर्ष करीत होते. आपल्या गुरुचा वसा आणि वारसा पुढे गतीमान करण्याचे काम. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या चळवळीला आधिक क्रियाशील, अधिक टोकदार, अधिक सक्षम बनवून शोषितांचा जाहिरामाच मांडला होता. ` शिक्षण हा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्रांतिचा मुलाधार आहे ` अशी सर्वव्यापी भूमिका होती. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी संपूर्ण उपेक्षितांना शोषणमुक्तीचा नवा मार्ग सांगितला होता. ` शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा.` या त्रीसुत्रीनेच प्रगतीचे महाद्वार खुले केले.

महात्मा ज्योतिराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दोन महापुरुषांनी समग्र सामाजिक परिवर्तनासाठी मुलभूत अशी सैध्दांतिक मांडणी केली. वैचारिक लेखन, प्रत्यक्ष चळवळीत सक्रीय सहभाग, प्रत्येक प्रबोधनात्मक चळवळीस अधिष्ठान प्राप्त करुन देणे, कार्यकर्ते घडवून डोळस बनविणे, प्रतिगामी शत्रूंचे डावपेच ओळखून लोकलढे उभे करणे, प्रतिगाम्यांचे आव्हाने परतवून पर्यायी नवी मांडणी करणे एकाचवेळी अनेक स्तरावर लढाई - चढाई करुन मनोधैर्य खचलेल्या समाजाला नव्याने नव्या साधनांच्या आधारे समर्थपणे सैनिकाप्रमाणे उभे करण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले आहे. या गुरु शिष्यांनी मुळ भारतीय परंपरानिष्ठा तत्वज्ञान,

मुळ संस्कृती आणि धर्माधिष्ठित समाजव्यावस्था नाकारण्यासाठी आयुष्यभर नव्या समतावादी शस्त्रांनी आणि शास्त्रांनी प्रखर हल्ले केल्यामुळेच नवी दिशा स्पष्ट झाली आहे. प्राचीन काळापसून पडिक असलेली ही जमीन दोन महापुरुषांनी प्रयत्नपूर्वक मशागत करुन नांगरली म्हणूनच प्रगतीपूरक बीयाने रुजण्याची सोय झाली आहे. इथे प्राचीन काळापासूनचा जुनाट वैचारिक कुंदा वाढलेला समूळ खोदून काढण्याचे ऐतिहसिक काम केल्यामुळेच वर्तमान मोठयाने बोलत आहे.

महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दोन समाजसुधारकांचे सामाजिक परिवर्तवादी चळवळीचे जनक असल्यामुळे मोठे योगदान आहे. सामाजिक गुलामगिरी विरुध्द प्रखर बंड पुकारुन, समूळ गुलामगिरी नकारली. समग्र समाजाच्या उन्नतीसाठी बहुजन समाजात आत्मजाग्रती निर्माण केले. भारतीयांना सामताधिष्ठित तत्त्वज्ञानावर आधारित समाज निर्मितीसाठी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व ही त्री सुत्री देवून नवसंकल्पना रुढ करणारे कर्ते सुधारक होते म्हणूनच भरतीय परंपरानिष्ठ धर्मव्यवस्था, मूल्यव्यवस्था, समाजव्यवस्था नाकारुन नवसामज निर्मिती प्रक्रिया गतीमान केली. भातरीयांचा आधारस्तंभ व श्रमसंस्कृतीचा निर्माता शेतकरी आणि कामगार यांच्या आयुष्यातील दु:ख, कायमस्वरुपी दु:खमुक्तीचा मार्ग दर्शवून दारिद्रयमुक्त करण्यासाठी सक्षम चळवळ उभारणारे महात्मा. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेने निर्माण केलेला जातीभेद समूळ नष्ट करण्यासाठी अष्टप्रहर सर्वार्थाने प्रयत्न करुन समानते शिवाय पर्यायच नाही अशी ज्यांची खात्री होती ते महात्मे .समतेसाठी , शोषणमुक्तीसाठी , अंधश्रध्दा नाकारण्यासाठी . अज्ञान घालविण्यासाठी . धर्माधिष्ठित वर्चस्व नाकारुन सर्वांना मुक्त करण्यासाठीच सत्यशोधक समाजाची स्थापना करुन समाजाला नवा दृष्टीकोन दिले . अस्पृश्य समजल्या जाणा-या सर्वच लोकांच्या उध्दारासाठी संघर्ष करुन समता प्रस्थापित करणारे महात्मा . या देशातील स्त्रीया आणि शूद्रांचा माणूस म्हणून सन्मान करणारे भारतीय पातळीवर सामाजिक क्रांतिचे रणशिंग फुंकणारे युगप्रवर्तक माणूस ते महापुरुष असा रक्ताळलेल्या , मळलेल्या, जुनाट वाटेवरुन परिवर्तनाचा हमरस्ता तयार करण्याचे काम केल्यामुळेच समाजात सामान्य माणसाला `माणूस` म्हणून प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे.

सामाजिक समतावादी चळवळीसाठीच संपूर्ण आयुष्य झिजविणारे महापुरुष म्हणजे महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर . सामाजिक समतेसाठीच आरंभापासून अखेरपर्यंत प्रत्येक प्रसंगी , प्रत्येक टप्यांवर नवनवे प्रयोग केले. अनेक कृतीयुक्त उपक्रम राबवून मनोधैर्य गमावलेल्या समाजाला क्रांतिसन्मुख बनविले. महात्मा फुले आणि डॉ . बाबासाहेबांचा कालखंड, प्रश्न आणि प्रयोग यामध्ये साम्यभेद आहेत. महात्मा फुले यांनी अखेरपर्यंत ब्राह्मण्यवादा विरोधी भूमिका मांडली. महात्मा फुले आणि समाजसुधारक यांची समाजसुधारणात्मक भूमिका ही अतिव्याप्त होतीच म्हणूनच वर्तमानातील देशपातळीवरील बदलते सामाजिक चित्र दिसत आहे . काळावर स्वकृर्त्तृवाने मुद्रा उमटविणारे महात्मे होते . बोलके सुधारक इतिहासात नोंदविले जात नसतात. कृतीयुक्त लढयाचे प्रशिक्षण देणारे समाज सुधारकच चळवळ आणि कार्यकर्त्याचे प्रबळशक्ती स्थान असते.

	शैक्षणिक सुधारणत्मक प्रयोग.
	नवसुधारणात्मक वैचारकि मांडणी.
	समाज सुधारणात्मक नवोपक्रम.
महात्मा फुले यांचे	सत्यशोधक समाजाची स्थापना.
समता वादी उपक्रम	स्त्री शिक्षण विषय क्रांतिकारी सुधारणा.
	अस्पृश्यांचे शिक्षण आणि चिंतन.
	शेतकरी आणि श्रमिक शोषण विरोधी लढे.
	मानवी प्रतिष्ठेसाठी संघर्ष.
	निर्मिक ही नवसंकल्पना रुढ.

उपरोक्त सर्व सुधारणावादी प्रयोगामुळेच महात्मा फुले क्रांतिबा झाले. आणि नवे पर्व सुरु झाले.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजव्यावस्था सुधारणेसाठी सर्वच क्षेत्रात अमुलाग्र बदल सूचविले आहेत. वैश्विक पातळीवर काळाबरोबर बदलणाऱ्या राष्ट्रांची प्रगती झाली आहे. जे राष्ट्र आणि त्या राष्ट्रातील विचारवंत पुन्हा पुन्हा प्राचीन काळाच्या आवर्तातच फिरत असतात ते वैश्विक पातळीवर स्पर्धा करुच शकत नाहीत. परंपरा की परिवर्तन ? शोषण की समता ? मूल्यधारणा की मूल्यसंर्वधन ! अधोगती की प्रगती ? सामाजिक अंतर्रविरोध की ऐक्य ? अंधश्रध्दा की विज्ञाननिष्ठा ? या सर्वच पातळयांवर विश्वज्ञानी डॉ. बाबासाहेबांनी भारतीय तत्त्वज्ञान शुध्दीकरणाचेही प्रयोग केलेच आहेत परंतु कालसुसंगत विवेकानिष्ठता सक्रीय नसून सामाजिक विषमतापोषक कृतीत रममान होणाऱ्यांची मनोवृत्ती सुधारणे अश्यकच असा प्रत्यय येतो. समाज सुधारणावादी भूमिकेतूनच खालील नवोपक्रम राबवून नव्या व्यावस्थेसाठी नवा संदेश देण्याचे काम केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समतावादी उपक्रम

- समाज प्रबोधनात्मक उपक्रम .
- नवसिध्दांतवादी वैचारिक लेखन .
- धर्मसुधारणावादी साधार मांडणी .
- शैक्षणिक सुधारणावादी सिध्दांत .
- प्रबोधनात्मक पत्रकारिता .
- संस्थात्मक नव प्रयोग .
- समताधिष्ठित आव्हानात्मक उपक्रम .
- गोलमेज परिषद आणि भूमिका .
- स्त्री शिक्षण विषयक सुधारणा .
- कृषी आणि पाणी विषयक सुधारणा .
- राजकीय पक्षात्मक प्रयोगशीलता .
- बहूजन उध्दारक सुधारणा .
- प्रशासन विषयक दृष्टिकोण .
- संविधान संस्कृती निर्मितीपूरक सिध्दांत .

उपरोक्त असंख्य क्षेत्रीय प्रयोग सामर्थ्यामुळेच सामाजिक परिवर्तनाची गती वाढली आहे. परंपरेच्या जळवा हळूहळू जागा सोडत आहेत. म्हणूनच महात्मा फुले आणि भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना केलेल्या कामामुळेच आज समतापर्व प्रत्ययास येत आहे. सर्वक्षेत्रीय मुलभूत सुधारणावादी व्यापक भुमिकेमुळेच दलित, आदिवासी, महिला, भटके विमुक्त आणि सर्वक्षेत्रातील उपेक्षीत लोकांच्या जिवनात ज्ञानरूपी मशाल पेटल्यामुळेच अंधार नाहीसा होवून समतेचा लख्ख प्रकाश सर्वांनाच दिशा दाखवित आहे.

निष्कर्ष :

1) महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आतूलनीय काम केले आहे.
2) परंपरानिष्ठ मूल्यव्यवस्थे विरुध्द प्रखरपणे लढणारे समाजसुधारक.
3) शिक्षणक्षेत्रातील सुधारणांमुळे सर्वच क्षेत्रांवर सकारात्मक परिणाम झाले.
4) नव्या धर्मव्यावस्थेमुळे नवसमाज निर्मितीपूरक वातारवण तयार झाले.
5) सामाजिक न्यायाची कल्पना व्यापक झाली.
6) सिध्दांत आणि समाजाचे नाते जोडणारे प्रयोग.
7) समतावादी भूमिकेचे सार्वत्रीकरण आणि मूल्यव्यवस्था.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान

अंबादास नवनाथ कर्डीले
सहाय्यक प्राध्यापक
जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय, सिडको, नविन नांदेड
email – ams.kardile@gmail.com

गोषवारा :

जे परिवर्तन समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत पोहचत नसेल, तर त्याला परिवर्तन किंवा विकास म्हणावा काय? देशाला स्वातंत्र्य मिळून अर्धशतकानंतरच्या काळातही आज आपल्या देशातील दलित, आदिवासी, भटके, विमुक्त, अल्पसंख्यांक, स्त्रिया हे समाज घटक खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र झाले आहेत का? हा प्रश्न आजही अनुत्तरित असून या घटकांना सामाजिक – आर्थिक न्याय मिळालेला नाही. समाजातील या असुरक्षित आघातग्रस्त (व्हल्नरेबल) घटकांच्या प्रगतीसाठी डॉ. आंबेडकरांनी आपले संपूर्ण आयुष्य पणाला लावले. स्त्रियांना तर मनुष्य म्हणून जगण्याची नवी ओळख निर्माण करून दिली आणि महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी भारतीय राज्यघटनेत वेगवेगळ्या तरतूदी व सामाजिक कायदे केले. सदरील लेखात स्त्रियांना सामाजिक – आर्थिक न्याय मिळवून देण्यात व त्यांच्या सक्षमीकरणात डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या योगदानाचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना :

विसाव्या शतकातील एक महान क्रांतिकारक नेते आणि तत्ववेते, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे १२५ वे जयंती वर्ष 'समता व सामाजिक न्याय वर्ष' म्हणून नुकतेच पार पडले. डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय समाज व्यवस्थेत मुलभूत परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने विशेष प्रयत्न केले व भारतीय समाजाला जगण्याची एक नवीन दृष्टी दिली. समाजातील दलित, शोषित, पीडीत समाजाला जागृत करण्यासाठी त्यांनी तत्वज्ञान दिले. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य नव्या भारताच्या जडणघडणीसाठी वाहून घेतले आणि शेकडो वर्षापासून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गुलामीमध्ये खितपत पडलेल्या समाजाला स्वातंत्र मिळवून देण्यासाठी प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध बंड पुकारले. त्यांचे हे सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक गुलामगिरी विरुद्धचे स्वातंत्र्ययुद्ध, इंग्रजांच्या राजकीय गुलामगिरी इतकेच किंबहुना त्यापेक्षाही आधिक महत्वाचे होते. कारण इंग्रजांच्या पारतंत्र्यामध्ये असलेल्या भारतीय जनतेस आपल्या राजकीय गुलामगिरीची जाणीव तरी होती. परंतु सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गुलामगिरीमध्ये जीवन जगत असलेल्या लोकांना आपल्या गुलामगिरीची साधी जाणीवही नव्हती.

डॉ. आंबेडकरांनी १९२० साली मुंबई येथून 'मुकनायक' नावाच्या पाक्षिकाद्वारे लोकजागृतीचे कार्य सुरु केले. तसेच बहिष्कृत भारत, समता, जनता इत्यादी वर्तमानपत्रांद्वारे वंचितावरील अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविला. त्यांनी केवळ राजकीयच नव्हे, तर सर्वंकष गुलामीच्या विरोधात संघर्ष केला. त्यांचा हा संघर्ष कुणा एका वर्गावर किंवा व्यक्ती – समुह याविरुद्ध नव्हता, तर एक राष्ट्राची प्रेरणा त्यांच्या चळवळीमागे होती. समता आणि बंधुता या आधारावर समाज आणि देश प्रगती करु शकतो, हे आपल्या संविधानाच्या माध्यमातून त्यांनी अधोरेखीत केले. डॉ. आंबेडकरांनी सामान्यातल्या सामान्य माणसाला न्याय दिला. त्यांचे तत्वज्ञान हे मानवी मुल्यांवर आधारित असून त्याद्वारे केवळ देशातील लोकांनाच प्रेरणा मिळाली असे नाही,

तर इतर देशातील शोषित जनतेसही प्रेरणा मिळत आहे. म्हणूनच डॉ. आंबेडकर हे फक्त दलितांचे नव्हे तर जगातील सर्व शोषितांचे प्रेरणास्थान आहेत.

संशोधन उदिष्ट्ये :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची समाजिक न्यायाबाबतची भूमिका विशद करणे.

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सामाजिक विकासाबाबतचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

सदरील संशोधन लेखात भारतातील महिलांच्या प्रश्नासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टिकोन विशद करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी डॉ. आंबेडकर यांच्या संदर्भातील राष्ट्रीय – आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील विविध लेख, पुस्तके, मासिके, संशोधन अहवाल, संदर्भग्रंथ, वृत्तपत्रे व इंटरनेट या द्वितीय स्त्रोतांचा वापर करून तथ्य संकलन केलेले आहे.

डॉ. आंबेडकरांची विचारधारा आणि महिला सक्षमीकरण :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि उपेक्षित, वंचित वर्गाचे नेते होते. त्यांनी आपल्या कारकीर्दीत महिलांच्या प्रश्नांबाबत अनेकदा महत्वपूर्ण भूमिका मांडून स्त्रियांना मनुष्यत्वाचा दर्जा मिळण्यासाठी नेहमीच प्रयत्न केले. १९१३ साली झालेल्या परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी शिवराम ज्ञानबा कांबळे यांच्या साथीने स्त्री सुधारणेचे ठराव मांडले. त्यामध्ये डोक्यावर बत्त्या घेवून जाणे बंद करावे, तमाशात नाचणे बंद करावे, शिक्षण घेता यावे, लग्नाचे वय वाढवावे, स्त्रियांवरील अत्याचार थांबवावेत या विषयांचा समावेश होता. डॉ. आंबेडकरांनी महिलांनी अनैतिक व्यवसायांपासून परावृत्त होण्यासंदर्भातही अवाहन केले. मुंबई येथे ३० मे ते १ जून १९३६ या कालावधीत आयोजीत 'मुंबई इलाखा महार परिषदेत' त्यांनी कामठीपुऱ्यातील मुरळी, जोगतीण, देवदासी यासारख्या समाजाने त्याग केलेल्या अनैतिक व्यवहार (देहविक्रय) करणाऱ्या महिलांना समाजाला बट्टा लावणाऱ्या या व्यवसायापासून मुक्त होण्याची विनंती केली. तसेच नागपूर येथे १९४२ साली आयोजित 'ऑल इंडिया डिप्रेस्ड क्लासेस वुईमन्स कॉफरन्स' मध्ये महिलांना उद्देशून डॉ. आंबेडकर म्हणतात, समाजातील स्त्रियांच्या प्रगतीवरच समाजाची प्रगती असते. म्हणूनच सर्व दुर्गुणांनापासून दूर रहा व आपल्या मुलाबाळांना शिक्षण द्या. 'पुरुष चुकत असतील तर त्यांच्या विरुद्ध बंड उभारले पाहिजे', कारण सर्व समाजाची प्रगती व इज्जत ही स्त्रियांच्या हाती असते. डॉ. आंबेडकरांनी डिसेंबर १९५२ साली कोल्हापूर येथे हिंदू कोड बिलातील तरतूदींविषयी महिलांना मार्गदर्शन करताना, 'स्त्रियांनी आपल्या हक्कासाठी झगडण्यास आपले मनोदौर्बल्य टाकून कंबर कसून पुढे आले पाहिजे, तरच महिलांची सुधारणा व प्रगती होईल', असे अवाहन केले. अशाप्रकारे विविध प्रसंगी महिलांना विकासासाठी प्रेरित करण्यामध्ये डॉ. आंबेडकर महत्वाची भूमिका बजावली.

डॉ. आंबेडकरांनी व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात कामगार मंत्री म्हणून कार्य करताना देशाच्या कामगार चळवळीला दिशा देण्याचा पुरेपुर प्रयत्न केला. त्यांनी २१ फेब्रुवारी १९२८ रोजी मुंबई असेंब्लीत बजेटवरील चर्चेत सहभाग घेऊन महिला कर्मचाऱ्यांना बाळांतपणात रजा मिळण्यासंदर्भातील विधेयकाचे जोरदार समर्थन केले. व त्याबाबतचा 'खर्च शासनाने किंवा मालकाने सहन करायला हवा' असे सुचविले. तसेच मध्यवर्ती कायदेमंडळात २९ जुलै १९४३ रोजी 'खाण आणि प्रसुती काळातील फायदे दुरुस्ती विधेयक' (द माइन्स, मॅटर्निटी बेनिफीट अमेन्डमेंन्ट बिल) सादर केले. व याद्वारे महिलांना प्रसुती काळात पुर्ण पगार मिळण्याची तरतूद केली. महिला व पुरुष कामगारात कोणत्याही आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही

आणि लिंगभेदाच्या आधारे महिलांना कामाचा हक्क डावलला जाणार नाही याबाबतची पुरेपूर खबरदारी त्यांनी घेतली. तसेच महिला व पुरुषांच्या पगारातील विसंगती दूर करण्याबाबतचा मुद्दा ८ फेब्रुवारी १९४४ रोजी मध्यवर्ती कायदेमंडळात उपस्थित केला. व 'समान कामासाठी समान मोबदला' या तत्वाचा पुरस्कार केला.

डॉ. आंबेडकरांनी समाजातील वंचित, उपेक्षित, शोषित, दमित (स्त्रिया) यासारख्या समाज घटकांना समोर ठेवून त्यांना न्याय देण्याच्या दृष्टिकोनातून भारतीय संविधानाचे निर्माण केले. स्त्रियांना आपले जीवन स्वतंत्रपणे जगता यावे, स्वत:चा विकास साधता यावा यासाठीही अनेक तरतूदी केल्या आहेत. राज्यघटनेतील कलम १४ नुसार कायद्यासमोर सर्वांना समान हक्क व समान संधी दिली जाते. कलम १५ नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान किंवा अन्य कोणत्याही कारणाने नागरिकांमध्ये भेदभाव केला जात नाही. तर कलम १५ (३) अन्वये, महिला आणि बालकांसाठी विशेष तरतूदी करण्याचा राज्याला आधिकार दिला आहे. कलम १६ (१) द्वारे सार्वजनिक सेवांमध्ये समान संधी तसेच लिंगभावावर आधारित भेदभाव करता येणार नाही. कलम ३९ अन्वये स्त्रि–पुरुषांना जीवन आवश्यक साधनांचा योग्य व समान पुरवठा आणि समान कामासाठी समान वेतनाची हमी दिली जाते. कलम ४२ हे कामाच्या ठिकाणी मानवी वातावरण व स्त्रियांना मातृत्व सहाय्य मिळवून देते. कलम ४६ नुसार समाजातील दुर्बल घटकांचा आर्थिक आणि शैक्षणिक विकास करून त्यांचे सामाजिक अन्याय व शोषणापासून संरक्षण केले जाते. कलम ४७ अन्वये लोकांचा आहार व जीवनमान उंचावणे तसेच सार्वजनिक आरोग्य सुविधा सुधारणे. तसेच कलम ५१ अ (क) याद्वारे स्त्रियांची अप्रतिष्ठा, अपमान होईल असे वर्तन निषिद्ध मानले आहे. अशाप्रकारे स्त्रियांना न्याय देण्यासाठी भारतीय संविधानामध्ये वेगवेगळ्या तरतूदी केल्या आहेत.

डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांना मनुष्यत्वाचा दर्जा देण्यासंदर्भातील आग्रही भूमिका मसूदा समितीत वारंवार मांडली. शिक्षण, रोजगारांची संधी, संपत्तीतील वाटा यांचे विशेष आधिकार ते घटनेच्या मुळ मसुद्यातच अंतर्भूत करु इच्छित होते पण विरोध झाला. त्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी ऑक्टोबर १९४८ मध्ये घटना समितीला सादर केलेले 'हिंदू कोड बिल' म्हणजे एक प्रकारे महिला स्वातंत्र्याचा जाहीरनामाच होता. त्यामध्ये विवाह, दत्तक विधान, घटस्फोट, पोटगी, वारसा हक्क, स्त्रियांना वडिलोपार्जित संपत्तीत समान वाटा, पुनर्विवाह, शैक्षणिक व राजकीय आधिकार यांचा समावेश होता. स्त्रियांचा अवमान होत असतानाही त्यांना स्वतंत्र आस्तित्व देण्याचा मानस बाबासाहेबांनी याद्वारे मांडला. हिंदू कोड बिलामुळे पुरुषांच्या मानसिक परिवर्तनाला फार मोठे आव्हान दिले गेले. त्यातील तरतूदी या पुरुषी अहंकाराला ठेचणाऱ्या असल्याने पुरुषांचे प्राबल्य असलेल्या सभागृहात हे विधेयक फेटाळले गेले. व महिलांच्या दास्यमुक्तीचा हा जाहीरनामा नामंजूर करण्यात आला. व महिलांना स्वतंत्र आधिकार देण्याच्या उद्देशाने तयार करण्यात आलेले हे बिल घटना समितीत नामंजूर झाले. व त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या मंत्रिपदाचा तडकाफडकी राजीनामा दिला.

डॉ. आंबेडकरांनी तयार केलेले हिंदू कोड बिल त्यावेळी जरी नामंजूर झाले असले, तरी त्यातील महत्वाच्या तरतूदी आज विविध कायद्याच्या माध्यमातून अंमलात येत आहेत. त्यामध्ये हिंदू विवाह कायदा १९५५, विशेष विवाह कायदा १९५४, हिंदू वारसा हक्क कायदा १९५६, हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा १९५६, हिंदू उत्तराधिकार कायदा १९५६ यासारखे काही प्रमुख कायदे आपणांस सांगता येतील.

समारोप :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे फक्त संविधानाचेच उद्‌गाते नव्हते, तर ते उत्कृष्ट स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते, राजकीय नेते, तत्वज्ञानी, विचारवंत, अर्थतज्ञ, लेखक, समाज सुधारक असे अष्टपैलू व्यक्तीमत्व होते. स्त्री मुक्तीचे शिल्पकार होते. त्यांनी गरिबांमध्ये जनजागरण, महिलांचे शिक्षण व अन्यायाविरूद्ध लढण्यासाठी स्फूर्ती देवून बालविवाह व देवदासी यासारख्या प्रथेविरुद्ध लोकांना पेटवून उठवले. त्यांनी अन्यायग्रस्त लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी नेहमीच प्रयत्न केले. डॉ. आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि उपेक्षित, वंचित वर्गाचे नेते होते हे सर्वानाच माहित आहे. परंतु त्याचबरोबर त्यांनी महिलांसंदर्भात केलेले कार्यही तितकेच मोलाचे आहे. महिलांच्या प्रश्नांबाबत त्यांनी वेळोवेळी मांडलेली भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण असून, त्याचे महत्व आजही तितकेच आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन (२००२), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १८ (भाग १ ते ३), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र–साधने प्रकाशन समिती, मुंबई
- कुलकर्णी, पी. के. (२०१५), मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे ३०
- कौसल, भि. म. (२०१२), 'कामगार हिताचे सजग प्रहरी', लोकराज्य (डिसेंबर २०१२), माहिती व जनसंपर्क महासंचनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई ३२
- गवई, सुभाष (२००९), भारतीय संविधानात्मक तरतुदी आणि वास्तव, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- मून, वसंत (२०१३), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली ७०
- लोकराज्य (डिसेंबर २०१५), माहिती व जनसंपर्क महासंचनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई ३२
- योजना : विकास समर्पित मासिक (डिसेंबर २००२), माहिती व प्रकाशन मंत्रालय, भारत सरकार

A study on Gender Discrimination, Domestic Violence and Marital Conflict in Rural Areas of Aurangabad District

Anagha Moghe
PhdScholor
Dr. BAMU, Aurangabad.
Mobile No. - 9823711080

Abstract

Women are the nurturer and care giver in the society. Yet they have been subjected to different forms of abuse.Violence against women is a global pandemic that affects the women in all walks of life and in all society. Violence against Women is often invisible as they occur behind the closed doors and are often acceptable in many societies. Gender Based Violence is a crime against women and represents a violation of human rights. Mahatma JyotibaPhule emerged as global philosopher and unchanged leader of depressed class.He developed the sense of social justice becoming critical of handicapcaste system. He strongly opposed gender inequality. In 19th century he had already developed the idea of "Feminism and Women's Empowerment."A study was conducted by the researcher with the objectives of understanding causes and consequences of domestic violence perceived by couples in marital conflict and to identify the linkages between gender discrimination and domestic violence.The study is conducted in the rural parts of Aurangabad district. The data is collected from the 'MahilaSahayataKaksha' run by office of the Superintend of Police, Aurangabad and three Family Counselling Centres run by NGO's situated in the premises of Paithan, Kannad, and Sillod police stations. In the period of Jan 2015 –Dec 2015 total of 1044 cases of marital conflict were registered in these organisations. Out of which 386 married couples have reconciled in their marital conflict and staying together.20% cases out of the reconciled couples i.e. 80 cases (married couples) are selected as a sample by proportionate stratified random sampling method for the present study. Structured interview schedule and specific interview guide is used as tool for data collection. For the purpose of the study researcher interviewed 80 married couples who have reconciled in their marital conflict. The study reveals that there significant linkage between marital conflict and gender discrimination. It has also been found that marital conflict is the consequence of domestic violence.

Impression of Mahatma Phule on Indian Constitution

Prof.P.M.Shahapurkar
College of Social Work
Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada university,
Aurangabad
e-mail: villagesamruddhi@gmail.com

In the History of Modern India , Mahatma Phule ,the main architect of modern India, stands as the distinct personality who firstly worked to bring changes among all sectors of society. Dr. Ambedkar admitted that Buddha, Kabir and Mahatma Phule were his spiritual teachers. So in every walk of life of Babasaheb, there is reflection of Mahatma Phule's thoughts. We can observe same in Indian Constitution also. In this topic ,it will be noticed by considering the work carried by Jyotirao and Constitutional content included by Drafting Committee.

Here the topic concentrates on close inter-link between Constitutional provisions for human rights and welfare of weaker with the thoughts of Mahatma Phule.

The Objectives of this study are as follow.

Objectives:

This topic focuses:

1.the social practices that existed in our society during the 19th century;

2. the efforts of Mahatma Jyotirao Phule to deal with issues like caste system, gender discrimination,

3. the role of Mahatma Jyotirao Phule in promoting school education in India;

4. the impact of the reform movement on Indian society.

5.Reflection of thoughts of Mahatma Jyotirao Phule in Indian Constitution.

The Constitution of India rests firmly on the principles of liberty, equality, fraternity and justice. It reflects an uncompromising respect for human dignity, an unquestioning commitment to equality and non-discrimination, and an over-riding concern for the poorest and the weakest in society. The Constitution makes it mandatory to protect and promote freedoms, and to assure every citizen a decent standard of living. Right to dignity, healthy environment, free education and to shelter are emanations of the right to life guaranteed in the Constitution. An elaborate Constitutional mechanism has been provided for the uplift and welfare of the Scheduled Castes, the Scheduled Tribes and other backward classes. Special provisions in the Constitution are also provided for ensuring welfare of women and children. It was target area of work of Mahatma Phule. An occasion to reviewing the working of the Constitution serves as one for the nation to recall with deep gratitude the services and sacrifices of all those who fought for upliftment of poor &weaker and independence and of those great persons who framed a noble Constitution for India with lofty ideals.

Constitution is a vital document, according to which the country carries out its operations. Constitution protects the rights of the citizens of a concerned nation, irrespective of their religion, caste, creed, sex or physical appearance. A constitution, thus, can be safely said to be a social contract between the government and the people it governs. The constitution of a particular country lays down the national goals which form the basic edifice on which the nation rests upon. For instance, the constitution of India has inscribed in it the primary facets of the nation which are democracy, socialism, secularism and national integration. Indian Constitution makes provisions for the protection and promotion of the interests of different regions and groups in the country along with weaker sections. Thus, the constitution contains elaborate provisions for the minorities, scheduled castes and tribes and marginalized etc.

We say ,***India is welfare state***. A welfare state is a concept of government where the state plays a key role in the protection and promotion of Socio-economic well-being of people. It is seen in every walk of Mahatma Phule. He worked for welfare of women and protection of interests and rights of vulnerable or *weaker sections of society.*

Dr. Ambedkar admitted in the Constituent Assembly that many elements were borrowed from great philosophers thoughts. The architect of Constitution , Dr. Ambedkar used to say in the speeches about Mahatma Phule *, " Let others go where they will ,we will follow the path of Mahatma Phule .We may or may not take Marx with us but we will certainly not abandon Jotiba's Philosophy."*

Maharashtra is land of social thinkers, social reformers and social revolutionaries who have not only molded and enriched all facets of life but have also made contribution towards holistic development of India.

Among them ,Mahatma Jyotirao Phule was the first to give expression to the misery and discontent that lay latent in the minds and hearts of the dumb millions. Mahatma Jotiba Phule occupies a unique position among the social reformer of India in nineteenth century. Modern India, cannot be imagined without the 'path breaking contributions' of Phule who came after him, who fought against heavy odds to convince the people around about challenging existing social practices and questioning old mode of thinking and exposing millennial old oppressions which had religious sanctions as well. We cannot forget the importance of the path breaking work he did. He raised his voice against every form of injustice. He ceaselessly worked for the moral and material improvement of the oppressed and the depressed. He blazed the trail in several vital spheres of national life. Phule communicated with the common people entirely in their own idiom, language and spirit. He did his best to infuse a new spirit in the dormant oppressed masses to fight for their rights, and thus, in many respects. Dhananjay Keer, his biographer, rightly described him as ***'the father of Indian social revolution '*** .Gail Omvedt mentions in her book "*Culture Revolt in a Colonial Society*", that Phule's thought represented the fulfilment of the renaissance desire for social transformation along revolutionary lines.

Numerous social evils that were practiced in the name of religion. Dominants had been exploiting weaker by saying that the practices have been part of religion. Knowledge in India was appropriated by the Brahmanical, elitist interest. This made all those who were critical such as Savitribai and Jyotirao as **'Other'**. Mahatma Phule strived to root out social evils and advocated development of all particularly depressed and women. Phule is the Spiritual Father of ourselves. Mahatma Phule was an earliest leader who strongly opposed gender inequality. He was in the real sense a great thinker and finder of truth. He was a humanist .His view of social justice was akin to *"the respect-for-person* . He read broadly on American Democracy, the French revolution and was stuck by the logical way of thinking in Thomas Paine's "Rights of Man". Influenced by Thomas Paine's book on "Rights of Man", Phule developed a keen sense of social justice, becoming passionately critical of handicap caste system. Social justice is that which assures the dignity and self respect of the individual. Dignity and self respect are the essence of human rights. Common threat to dignity and self respect is violation of human rights. Human rights are integral part of human beings. They are born with men, in the sense human beings get them by birth. Phule took really efforts 200 years ahead of the time to offer rights to backward classes.

The history of nineteenth century is the story of the impetus for social reform in which the introduction and spread of modern education was an important element. Mahatma Phule recognized the importance of education. He used to say , *" If you want to develop the society then you need to spread up the education. Education eradicates the bias of people which results on to minimize the exploitation, domination, of those people who try to take the benefit of the so called illiterate people. If the people get knowledge through education then they can face the problems created by the dominators. It tries to remove the walls built among the people. The biggest gift that is given by the education is that it creates self confidence among us which is considered as the first stage of our development. "*

By considering above contribution given by Phule for upliftment of poor, we will see the image of his incredible work in Indian constitution. The Constitution of India not only grants equality to women and lower classes of society, but also empowers the State to adopt measures of positive discrimination in favour of women & weaker for neutralizing the cumulative socio economic, education and political disadvantages faced by them. Fundamental Rights, among others, ensure equality before the law and equal protection of law; prohibits discrimination against any citizen on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth, and guarantee equality of opportunity to all citizens in matters relating to employment. Articles 14, 15, 16,17, 18,19, 21, 39(a), 39(b), 39(c) and 42 of the Constitution are of specific importance in this regard.

It is important to note that he was the first Indian to use the motto ***"Satyameva Jayate"*** on his letterhead which became the motto of Sovereign Socialist Secular Democratic Republic of India. Significantly, the labour movement in India was indeed an offshoot of Mahatma Phule's Satyashodhak Samaj.

Phule started his significant work in 1848,which was latter re-emerged in Universal Declaration of Human Rights in 1948. Mahatma Phule, as rightly pointed out by G.P. Deshpande, took *"a remarkably modern and gendered view, as the basis of oppression that women and other faced". He "included all women in his notion of "Shudra-Ati-Shudra" and pleaded for equal and common rights for all men and women". He was the first Indian to do so and, by the same token, to anticipate the U.N. Charter of Universal Declaration of Human Rights, the first article of which states: "All human beings are born free and equal in dignity and rights…"*

In September 1873,Mahatma Phule along with his followers ,formed the Satya Shodhak Samaj (Society of Seekers of Truth) with the main objectives of the organisation as to liberate the Bahujanas, Shudra & Ati-shudras and to prevent them from exploitations & atrocities. The work of Satyashodhak Samaj is source of Social Legislations made for SCs/STs and Other backward classes.

Phule tried to eliminate the stigma of social untouchability surrounding the lower castes by opening his house and the use of his water –well o the members of the lower castes. Although India's national constitution of 1950 sought to abolish cast discrimination and the practice of untouchability, the roots are in philosophy of Phule. Jyotiba Phule's social thoughts are based on humanism. It is based on the values like equality, Justice and tranquillity. He spread value based system through his work and thought. Our constitution assures human rights and welfare of weaker sections which was agenda of Jotirao Phule to empower weaker, neglected, marginalized. He also criticized the economic policy of the British rule in many respects it was unfavorable to the poor peasants. He suggested a number of solutions to improve the conditions of the agriculture sector. During British Rule also legislations were passed to provide remedial measures to such weak portion of society.

Jyotirao Phule was aware that primary education among the masses in the British Rule was very much neglected .He argued that 'a good deal of their poverty,their want of self reliance ,their entire dependence upon the learned and intelligence classes' could be attributed to the 'deplorable state of education among the peasantry'. He blamed the British Government for spending profusely a large portion of revenue on the education of higher classes. This policy is responsible for monopoly of all the higher classes in government offices. It is reflected in primary education policy of nation. '***Education for all*** is motto of our government.

As a contractor for supply of building materials to PWD ,he saw exploitation of illiterate workers .So he worked for peasants and workers. Legal provisions for workers are based on thought of Phule as his follower ,
Lokhande established the first labour welfare union for handmill workers in Mumbai.

Phule praised British Rule because it gave the tools to fight against injustice. Jyotiba Phule's work rests on principle of which include freedom and equality of men and women.

In 1882 ,before Hunter Commission , Mahatma Jyotirao Phule made a demand of free and compulsory education for all .

Jyotiba Phule considered all human beings are children of God and worship the Creator without the help of any mediator.

Phule had rather prophesised this state of affairs when he had raised very important questions about the nature of Congress which was founded in 1885, "*There cannot be a 'nation' worth the name until and unless all the people of the land of King Bali - such as Shudras and Ati-shudras, Bhils (tribals) and fishermen etc, become truly educated, and are able to think independently for themselves and are uniformly unified and emotionally integrated. If a tiny section of the population like the upstart Aryan Brahmins alone were to found the 'National Congress' who will take any notice of it ?''* (Phule, Collected Works, ed. Patil, vol II : 29). This interprets the welfare of weaker sections of society,which is at center of our Constitution.

References:

1.Chabra Barty, Bidgut, Pandey Rajendra Kumar, Modern Political Thought, SAGE-2009,

2. Constitution of India.

3.Dhara, Lalitha (Ed.). 2011. Phule's and Woman's Question, Dr. Ambedkar College of Commerce and Economics, Mumbai

4.Joshi, Laxman Shastri. 1996. Jotirao Phule, National Book Trust, New Delhi

5.Keer, Dhananjay. 1997.Mahatma Jotirao Phooley, Father of the Indian social revolution, Popular Prakashan. Mumbai.

6.Omvedit, Gail, (Ed.). 2002. Jyotiba Phule Ani Stree Mukticha Vichar, Lokvangmay Group, Mumbai.

7.Phadke, Y.D, (Ed.). 1991. Complete Works of Mahatma Phule, (in Marathi) Publisher. Maharashtra Rajya Sahitya and Sanskruti Mandal, Mumbai.

भारतातील सामाजिक बदलांचे स्त्रोत : महात्मा ज्योतीबा फुले

श्री. विधाते सिताराम आश्रुबा
संशोधक विद्यार्थी
सामाजिक कार्य महाविद्यालय,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद,
भ्रमणध्वनी : ९८८१९१८३२१
Email: sitaramvidhata@gmail.com

प्रस्तावना :-

भारताच्या इतिहासातील आद्य समाजक्रांतीचे प्रणेते महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले यांच्या समाजातील सामाजिक सुधारणा आणि रूढी, परंपरांचा समाजातील अडथळे दूर करून समाजाचा विकास करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केलेले आहे. महात्मा फुले यांनी पुणे येथे सर्वप्रथम समाजाने एकत्र येऊन आपल्या न्याय हक्कांसाठी लढले पाहिजे म्हणून त्यांनी शिवजयंती उत्सव सुरू केला.

तसेच पुण्यातील समाजव्यवस्था अत्यंत धार्मिक रूढी, परंपरांनी जखडलेली होती. त्या व्यवस्थेला पायबंद घालण्याचे महान कार्य ज्योतिबा फुले यांनी केले. त्याचबरोबर दलित, बहुजन वर्गाने शिक्षण घ्यावे, स्वतःचा उध्दार करून घ्यावा, आपल्यावर अमाणूसपणे होणारा अन्याय दूर करावा ही अपेक्षा फुलेंची होती. म्हणून त्यांनी सर्वप्रथम शिक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य दिलेले आहे. त्याचप्रमाणे फुले स्वतः इ. ७ वी पर्यंत शिक्षण घेऊन ते इंग्रज अधिकाऱ्यांना इंग्रजीतच स्पष्ट शब्दांत सुनावत असत व शिक्षण व्यवस्थेच्या झालेल्या स्थितीचा पाढा त्यांच्यासमोर मांडत असत.

तर समाजव्यवस्थेतील बालविवाह ही प्रथा अत्यंत चुकीची प्रथा होती म्हणून ती नष्ट करण्यासाठी फुलेंनी प्रथम आपल्या समाजाचा उध्दार करण्यासाठी सार्वजनिक सत्यधर्माची स्थापना केली व बालविवाहास विरोध केला आणि बालविवाहामुळे महिलांमध्ये कमी वयात लग्न झाल्यामुळे वयोवृध्द पती, म्हातारे नवरे आजारात, अपघातात मरण पावायचे त्यामुळे कोवळ्या मुली विधवा होऊन या प्रथेला बळी पडायच्या. त्यानंतर त्यांना सती पाठवले जायचे. इच्छा नसताना देखील त्यांना सरणात ढकलले जाई किंवा उचलून सरणात टाकून मारले जाई हे फुलेंना पटत नव्हते. म्हणून फुले यांनी बालविवाह प्रथा नष्ट करण्यासाठी अनेक चळवळी सुरू केल्या. त्यातीलच एक नाभिकांचा संप ही चळवळ अतिशय प्रभावी ठरली व समाजाच्या ठेकेदारांना चांगलीच चपराक लगावली हे असे अनेक उपक्रम महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी कृतीतून राबवले आहेत.

विधवा पुनर्विवाह, बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना, केशवपण, सत्यशोधक समाजाची स्थापना, विधवा स्त्रियांच्या वाढत्या आत्महत्या, शेतकऱ्यांची होणारी पिळवणूक, सावकारांच्या जोखंडातून त्यांची मुक्तता, त्याचप्रमाणे दलित उध्दाराचे कार्य, शैक्षणिक चळवळ इ. अनेक उपक्रम महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी आपल्या उभ्या आयुष्यात केले व सामाजिक क्रांतीची बिजे तळागाळापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य केले आहे.

सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते महात्मा ज्योतीराव फुले :

महात्मा ज्योतिराव फुले यानी सर्वप्रथम शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे कार्य केले. १ जानेवारी १८४८ रोजी तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाड्यात बुधवार पेठेत पुणे येथे मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. शुद्रातीशूद्रांसाठी मुलींच्या शाळेची सुरूवात केली. समाज परिवर्तनाची पहिली मशाल पुण्यात भिड्यांच्या वाड्यात फुल्यांनी पेटवली. ज्योतिबा फुल्यांनी शिक्षणासाठी स्वतः पत्नीस सावित्रीबाई फुले यांना प्रेरीत केले. ज्योतिबांनी

ओळखले होते की, महिला शिकल्या तर त्या अंधश्रध्दा, पोथीपुराण, बुवाबाजी, देवभोळ्या संकल्पनातून व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त होतील. अशा प्रकारे महात्मा फुलेंचे विचार आधुनिक स्वरूपाचे होते. म्हणून बहुजन समाज धार्मिक व मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी फुल्यांनी स्वतःचे राहते घर सोडले.

महात्मा फुल्यांनी सर्वप्रथम शिक्षण चळवळ चालवली. कारण बहुजनांची कोंडी जातीय व्यवस्थेत झाली होती. ते झुगारून न्याय हक्कांसाठी संघर्ष करण्याची शिकवण ज्योतिबांनी दिली. शिक्षणामुळे माणूस ज्ञान मिळावतो, विचार करतो, तर्क लावतो व स्वतःची प्रगती करतो म्हणून मानवी कल्याणासाठी त्यांनी शिक्षण सुरू केले. तसेच न्याय काय? अन्याय काय? वाईट काय? चांगले काय? इत्यादी सर्व गोष्टी माणूस सद्सद्विवेकबुध्दीने ओळखतो म्हणून महात्मा ज्योतिराव फुल्यांनी शिक्षणासाठी सर्वोत्तम प्राधान्य दिले आहे.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी गुलामगिरी ग्रंथ १८७३ साली लिहिला. त्यामध्ये धार्मिक आणि सामाजिक, आर्थिक विषमतेची व शोषणाची कठोर कारणमीमांसा केलेली आहे.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी ओळखले होते की, भारतातील अस्पृश्यता ही टोकाला गेली होती. मंदिरामध्ये त्यांना प्रवेश नव्हता. सार्वजनिक ठिकाणी विहीर, पाणवटे इत्यादी ठिकाणी पाणी भरण्यास बंदी होती. निसर्गातील पाणी सुध्दा अस्पृश्यांना पिऊ दिले जात नव्हते. तर एकीकडे मुंग्यांना साखर, गाईला भाकर आणि गाढवाला पाणी पाजणारे माणसे अस्पृश्यांना साध्या पाण्याचा थेंब सुध्दा देत नव्हती. तेव्हा १८६८ साली महात्मा फुले यांनी स्वतःच्या घरातील विहिर पिण्याच्या पाण्यासाठी अस्पृश्यांना खुली करून दिली आणि समाजातील अस्पृश्यता नष्ट करण्याचे कार्य स्वतःच्या खांद्यावर घेऊन कोणाचीही वाट न पाहता स्वतः पुढाकार घेऊन सामाजिक बदलाची सुरूवात त्यांनी केली आहे.

म्हणून भारतातील पहिले समाजसुधारक म्हणून महात्मा फुलेंच्या कार्याचा गौरव केला जातो. तर महात्मा गांधी यांनी त्यांना खरे महात्मा हेच आहेत अशी उपाशी दिली तर रावबहादूर वडेटीवार यांनी मुंबई येथे भरलेल्या कामगारांच्या मेळाव्यात त्यांना महात्मा ही पदवी बहाल केली आहे. तसेच त्यांच्या कार्याचा गौरव करण्यासाठी पुण्यात ११ मे १८८८ रोजी सयाजीराव गायकवाड यांच्या हस्ते गौरव करून सयाजीराव गावकवाड यांनी ज्योतिरावांना हिंदुस्थानचे बुकर टी वाशिंग्टन ही पदवी देण्याची घोषणा याच ठिकाणी केली होती.

महात्मा फुलेंच्या सामाजिक चळवळी :-

शेतकरी चळवळ :-

महात्मा फुलेंनी १८५५ ला शेतकऱ्याचा आसूड पुस्तक लिहिले. त्या पुस्तकात भारतातील शेतकऱ्यांचे विदारक चित्र शेतकऱ्यांचे दुःख त्यांनी शेतकऱ्यांच्या आसूडातून मांडले. भारतातल्या शेतकऱ्याला कशा प्रकारे ब्राह्मण लुटतो, कशा प्रकारे गोड बोलतो आणि त्याच कसं शोषण होत याच चित्र त्यातून मांडले होते. शेतकऱ्यांची शेती ही पावसाळ्यावर अवलंबून होती. शेतकरी सावकाराच्या कर्जात बुडाला होता. खाजगी सावकार शेतकऱ्याला पैशासाठी तगादा लावला असत शेतकरी दुहेरी संकटात सापडला होता. दुष्काळाचा सामना शेतकऱ्याला करावा लागत होता. अशातच १८७५ साली जुन्नर भागात म. फुलेंच्या नेतृत्त्वाखाली शेतकऱ्यांनी उठाव केला. भाऊ हिस्स्यात शेती वाटली जाऊ लागली. बरेच शेतकरी अल्पभूधारक झाले. त्यांना बैलजोडी घेण्यासाठी परवडत नसे. अशावेळी शेतकरी एक बैल व आपण स्वतः कुळवाला जोडले जात असत.

त्याचबरोबर इंग्रजांनी नवीन तयार केलेल्या जंगल कायद्यामुळे दिनदुबळ्या गरीब शेतकऱ्याला पृथ्वीवरील वारा, खाण्यापुरतीही जागा उरली नाही. आता सगळे साळी, कोष्टी, माळी, सलगर, लोबर, सुतार लोकांना कारखान्यात काम करून पोट भरावे लागले. (पा.न. १६६ सद्याचा नवा शोध).

खुद्द शेतीची परिस्थिती अशी की गरीब शेतकऱ्यांनी ज्या शेतकऱ्याजवळ भरपूर शेती असेल त्याच्या हाताखाली शेतात मोलमजुरी करून आपला उदरनिर्वाह करावा. शेतकऱ्याजवळ आता फारशी शेती उरली नाही.

अल्पभूधारक शेतकरी भुकेकंगाल झाले आहे. ब्राह्मण व मारवाडी सावकार अक्षरशुन्य शेतकऱ्यांबरोबर लबाड्या करून शेती हडपतात. म्हणून महात्मा ज्योतिराव फुलेंनी जे शेतकऱ्यांच्या विषयीचे लिहिले त्यांना ते १२५ वर्षापूर्वीचे आहे असे वाटत नाही तर ते आता वास्तव चित्र आहे असे वाटायला लागते. १८८३ साली मांडलेले शेतकऱ्यांचे प्रश्न अद्यापही सुटू शकले नाहीत हे आपले दुर्दैवच म्हणावे लागेल.

सत्यशोधक चळवळ :-

महात्मा ज्योतिराव फुलेंनी आपल्या वयाच्या २१ व्या वर्षी सामाजिक कार्याला सुरुवात केली. १८४८ ते १८९० पर्यंत महात्मा फुले अविरत कार्य करीत होते. या देशातील शूद्रातिशूद्र समाज इथल्या ब्राह्मणांच्या धार्मिक गुलामीतून मुक्त व्हावा यासाठीचे फुलेंचे प्रयत्न होते. महात्मा फुलेंचे साहित्य जे होते ते सर्व साहित्य ब्राह्मणी विचारांवर हल्ला करणारे साहित्य होते. म्हणून महात्मा फुलेंनी गुलामगिरी नावाचा ग्रंथ लिहिला अन आपणास कसे गुलाम केले या ब्राह्मणांनी त्याची चिरफाडच फुलेंनी या ग्रंथात केली आहे. या ब्राह्मणांनी काल्पनीक देवाची धर्माची निर्मिती करून आम्हाला गुलाम केले आहे याची पूर्ण कल्पना म. फुलेंना होती. म्हणून महात्मा फुलेंनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक या नावातूनच लक्षात येते की, जे जे सत्य आहे ते ते शोधणारी संघटना म्हणजे सत्यशोधक संघटनाच होय. तर ब्राह्मणांनी किती लबाड्या करून इथल्या शूद्रातिशूद्र लोकांस आपले बटीक बनवले आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले सत्यशोधक समाज काढून थांबले नाहीत तर त्यांनी २५ डिसेंबर १८७३ ला २५०० वर्षानंतर भारतातील पहिला बिगर ब्राह्मणाचा सत्यशोधक पध्दतीने विवाह लावला तोही कमी खर्चात. जीवन जगण्याचे एक वेगळे तत्त्वज्ञान फुलेंनी सार्वजनिक सत्यधर्मातून बहुजनांना सांगितली. कमी खर्चात कमी वेळात लग्न करा त्याचा खर्च अनाथ, अपंगांना, गरिबांना मदत म्हणून द्या अशी शिकवणच सत्यशोधक समाजाची होती.

सत्यशोधक समाजाचे विचार त्या काळात भारताच्या इतर भागातही पोहोचले होते. महात्मा ज्योतिराव फुले म्हणायचे प्रत्येकाने त्याला ज्या धर्माचे विचार पटतात त्यांनी त्या धर्माप्रमाणे आचरण करावे. कोणत्याही कुटुंबातील मानव स्त्रीने बौध्द धर्म पुस्तक वाचून तिच्या मर्जीप्रमाणे पाहिजे असल्यास त्याचा स्वीकार करावा त्याच कुटुंबातील तिच्या पतीने जुना व नवा करार वाचून त्याच्या मर्जीप्रमाणे पाहिजे असल्यस तिने तो धर्म स्वीकारावा व त्याच कुटुंबातील त्याच्या कन्येन कुराण वाचून तिच्या मर्जीप्रमाणे पाहिजे असल्यास तिने महमदी धर्मी व्हावे आणि त्याच कुटुंबातील पुत्राने सार्वजनिक सत्यधर्म वाचून त्याच्या मर्जीप्रमाणे पाहिजे असल्यास त्याने सार्वजनिक सत्यधर्मी व्हावे." (पा. न. २१३ शोधाच्या नव्या वाटा- संपादक हरी नरके) म्हणजेच आपल्याला ज्या धर्माचे तत्त्वज्ञान बुध्दीला पटते त्याचा स्वीकार करावा असे महात्मा ज्योतिराव फुले म्हणतात. एकंदर सर्व माणसांनी सत्याचाच स्वीकार करावा यासाठी फुले प्रयत्न करताना दिसतात.

भारतातील कामगार चळवळीचे जनक ज्योतिराव फुले :-

भारताचा इतिहास हा गुलामीचा इतिहास असल्याचे आपणास ऐतिहासिक गोष्टींवरून दिसते. म. फुलेंनी गुलामी नष्ट व्हावी यासाठी आपली हयात खर्ची केली. १८४८ पासून ते १८५५ साली लिहिलेल्या तृतीयरत्न नाटकापासून ते १८७३ च्या गुलामगिरी या ग्रंथांपर्यंत म. फुलेंनी वारंवार ब्राह्मणवादावर कडाडून हल्ला केला आहे. जगात १९ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांतीला सुरूवात झाली. जग आता औद्योगिक उंबरठ्यावर उभं होतं. वेगवेगळ्या वस्तू इंग्लंडमध्ये बनवल्या जात होत्या. भारतामध्ये १८५१ साली मुंबईमध्ये पहिल्या कापड गिरणीला प्रारंभ झाला. १८५४ साली मानेकजी पेटिट यांनी दुसरी कापड गिरणी काढली. १८६० ला मंगलदास नथुभाई, दिनशा पेटिट, बोमनजी वॉडिया, केशवजी नाईक यांनी कापड गिरण्या सुरू केल्या त्या कापड गिरण्यात अनेक कामगार दिवस रात्र मेहनत करत होते. कामगारांकडून १५ ते १६ तास काम करवून घेतले जात होते. पण त्याचा मोबदला मात्र कमी दिला जात होता. रविवारचीही सुट्टीही कामगारांना दिली जात नव्हती. अशा परिस्थितीत कामगारांचे शोषण

मोठ्या प्रमाणात होत होते हे चित्र महात्मा फुलेंनी पाहिले व सत्यशोधक चळवळीचे त्या काळचे कार्यकर्ते नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्याशी फुलेंनी चर्चा केली व कामगाराचे शोषण कमी करण्याबाबत त्यांच्यात विचारमंथन झाले. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी पत्रव्यवहार करून कामगारांचे कामाचे तास ठरवावेत, त्यांचा त्यांना योग्य पगार मिळावा, महिलांना रात्र पाळीवर कामावर ठेऊ नये, तसेच लहान मुलांनाही कामावर ठेऊ नये अशी विनंती केली तरी ब्रिटिश आपले म्हणणे एकत नाहीत हे लक्षात घेऊन त्यांनी १८९० ला कामगार संघटनेची स्थापना केली. कामगारांच्या संदर्भात वेगवेगळे कायदे करायला सरकारला भाग पाडले. त्यात पुढीलप्रमाणे तरतूदी सुचविल्या.

१) कामगारांना एक दिवस पूर्ण सुट्टी मिळावी .
२) दुपारी अर्धातास जेवणाची सुट्टी मिळावी.
३) गिरणीचे कामकाज सकाळी सुरू व्हावे व सूर्य अस्तापर्यंत संपवावे.
४) कामगारांचा पगार १५ तारखेपर्यंत देण्यात यावा.
५) जर कोणी कामगार काम करत असताना कामावर मृत्यू पावला तर त्याच्या कुटुंबाला पेन्शन देण्यात यावी.

अशा मागण्या त्यांनी कामगार संघटनेमार्फत सरकारकडे केल्या व सगळ्या मागण्या मान्य केल्या. या सर्व कामाला नारायण मेघाजी लोखंडे यांची प्रेरणा होती. ते महात्मा फुले यांच्या विचारांतून कामगारांना योग्य न्याय मिळावा म्हणून कामगार चळवळीचे जनक महात्मा फुले होतात.

नाभीक बांधवांचा संप :-

भारतातील धर्मव्यवस्था अशी सांगते की, पती मेल्यावर पत्नीने सती गेले पाहिजे आणि त्याप्रमाणे स्त्री या सती जात होत्या. पण १८२९ ला लॉर्ड विल्यम बेटिंगने यांनी या संदर्भात सतीबंदी कायदा केला आणि स्त्रियांना सती जाण्यापासून रोखले जाऊ लागले. भारतातील तथाकथीत ब्राह्मणांना हे रूचले नाही. त्यांना वाटले आता धर्म बुडेल म्हणून त्यांनी त्याला विरोधही केला पण इंग्रजांच्या कायद्याच्या राज्यासमोर या ब्राह्मणांच काहीच चाललं नाही.

त्या काळी बालविवाह व्हावयाचे त्यामुळे महिलांना लवकरच वैधव्य यायचे. तेव्हा त्यांचे केस कापले जायचे, त्यांच्या भुवया काढल्या जायच्या. त्यांच्या सौंदर्याचे विद्रुपीकरण केले जायचे. स्त्रियांचे सौंदर्य विद्रुप व्हावयाचे हे फुलेंनी पाहिले व त्यांनी सर्व नाभीक बांधवांची मिटिंग घेतली व त्या मिटींगमध्ये त्यांनी त्या नाभीक बांधवांना समजावून सांगितले की आपल्या आई-बहिणीचे धर्म सांगतो म्हणून केशवपण करू नका त्यांना सन्मानाने जगू द्या. त्यांना एक माणूस म्हणून जगू द्या, असा सल्ला फुल्यांनी दिला व त्या नाभीक बांधवांना हा सल्ला पटला व त्यांनी इथून पुढे कोणत्याही महिलेचे केस कापायचे नाहीत असे ठरवले. त्यांनी या कार्यावर बहिष्कार घातला व इथून पुढे एकाही महिलेचे केस कापले गेले नाहीत. त्यामुळे त्यांना सन्मानानं जगता आले. अशा प्रकारे त्यांनी नाभीकांचा संप घडवून आणला.

अस्पृश्यता निवारण्याविषयीचे कार्य :-

भारतात ब्राह्मण निर्मित जातीव्यवस्था आहे हे फुलेंनी ओळखले होते. माणसाला माणूस म्हणून जगू दिले जात नव्हते. तेव्हा म. फुलेंनी जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी खालीलप्रमाणे कार्य केले.

१) घरातील विहिर खुली केली :

अस्पश्य लोक पाणी पाणी म्हणून जेव्हा फिरत होते पण त्यांना इथला विशेषतः पुण्यातला ब्राह्मण पाणीही देत नव्हता. पाणी तर निसर्गातून आले आहे ते पाणी पिण्याचाही किंवा त्याला स्पर्श करण्याचाही अधिकार नव्हता. हे चित्र पुण्यात महात्मा ज्योतिराव फुलेंनी पाहिले अन पाणी पिणे हा सर्वांचाच नैसर्गिक अधिकार आहे म्हणून महात्मा फुलेंनी स्वतःच्या घरातील विहिर अस्पृश्यांसाठी खुली केली अन सर्वांनाच पाणी दिले. त्यामुळे अस्पृश्यांच्या चेहऱ्यावर आनंद ओसंडून वाहत होता.

२) हंटर कमिशनला निवेदन :

१९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी म. फुलेंनी हंटर कमिशन समोर साक्ष देताना म्हटले, सरकार या देशाला जातीच्या सापाने गुंडाळलेलं आहे आणि या सापाचं तोंड ब्राह्मण आहे. इथल्या शूद्रातिशूद्र लोकांना सन्मानानं जगू दिलं जात नाही. प्रत्येक माणूस जातीत विभागला गेला आहे. त्यामुळे त्याला इथल्या मनू नावाच्या ग्रंथाच्या संहितेने शिक्षण हक्क, अधिकार नाकारले. त्यांना शिक्षण नाही, त्यामुळे नोकरीही नाही अशा शूद्र समाजाचाचे जीनं, जगणं फारच कठीण झालं आहे. त्यामुळे इथल्या लोकांना समान न्याय देण्यासाठी आपण आपल्या नौकऱ्यात आरक्षण ठेवावे त्यांच्या हक्कांचा वाटा ठेवावा अस जगात पहिल्यांदा महात्मा फुलेंनी आरक्षणासंदर्भात हंटर कमीशनसमोर मागणी केली.

बालहत्या प्रतिबंधक गृह चालविणे :-

म. फुलेंच्या काळात अनेक मुलींचा बालविवाह व्हायचा. नवरा वयाने मोठा व महिला वयाने लहान अशी वयात फरक असताना लग्न व्हायची. त्यामुळे महिलांना लवकर वैधव्य येत असे. त्यामुळे घरातील दिर, सासरा यांच्याकडून किंवा समाजकंटकांकडून त्या गर्भवती राहायच्या त्यामुळे जन्माला येणारे बालक हे कलंक समजलं जायचं. तेव्हा ते बालक जन्माला आल्यानंतर त्या बालकाची हत्या केली जायची हे होऊ नये म्हणून महात्मा फुलेंनी पत्रके वाटून आव्हान केले व ज्यांना दिवस गेले आहेत त्या महिलांनी गुपचुप येथे येऊन बाळांतीन व्हावी असे आवाहन केले व आपले नाव गुपीत ठेवले जाईल असे सांगितले. १८६३ ला बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना करून अनेक बालकांना जीवदान दिले.

आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन :-

महात्मा फुलेंचा दत्तक पुत्र यशवंत याचा विवाह त्यांनी राधाबाई यांच्याशी लावला. दत्तक पुत्र यशवंत (हा जातीने ब्राह्मण व राधाबाई माळी जातीतील) तेव्हा महात्मा फुलेंनी पहिला आंतरजातीय विवाह सत्यशोधक पध्दतीने लावून त्याला प्रोत्साहन दिले व सर्वांनाच जाती गाडून अंतरजातीय विवाह करण्याचे आवाहन केले.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) धनंजय कीर, मालशे स.ग. (१९६९), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

२) नरके हरी, महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती,

३) नरके हरी, शोधायन नव्या वाटा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, २००६.

४) पाटील पंढरीनाथ सिताराम, महात्मा फुले जीवन चरित्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, २००६.

५) मानवलोक संशोधन पत्रिका, डिसेंबर २०१५, ता. अंबेजोगाई, जि. बीड.

६) विटकर संतोष, विश्व निर्माते, पंचफुल प्रकाशन, औरंगाबाद, ४ जूलै २०१४.

७) लांजेवार विठ्ठल बुधाजी, समाज प्रबोधनाचे अग्रदूत, ८८-११-१९९४, भंडारा.

महात्मा ज्योतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक न्यायातील भुमीका योगदान.

दिपक भगवान खरात
संशोधन अधिकारी तथा सदस्य सचिव
अनुसूचीत जात प्रमाणपत्र पडताळणी
विभागीय समिती क्र १ औरंगाबाद विभाग औरंगाबाद.
मो. ८०८७८७०५६४

प्रस्तावणा :-

आजच्या आधुनिक युगात आपल्या भारत देशाची जागतिक ओळख विविधतेत एकता असलेला देश अशी आहे कारण भारतात अनेक जाती धर्माचे वंशाचे आणि आपपल्या विविध सामाजिक सांस्कृतीक परंपरा असले ते लोक एकत्र गुण्या गोविंदाने राहतात आणि प्रत्येक जण आपाला धार्मिक संकेताचे पालन करतांनाच इतर धर्मीयांचा आदर करतात कारण भारतीय राज्यघटनेने सर्वांना आपल्या इच्छेप्रमाणे धर्माचरण करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. आज जरी ही समाणतेची स्थिती दिसत असली तरी. भारताचा इतिहास काही वेगळाच आहे.

भारताच्या इतिहासात भुतकालीन परिस्थितीचा आणि घटणांचा आढावा घेतल्यास तत्कालीन समाजात किती मोठ्या प्रमाणात समाजिक विषमता पसरलेली होती आणि समाजातील काही विशिष्ट घटक १. कशाप्रकारे वंचीततेचे, दारिद्याचे, दास्यत्वाचे जिवन जगत होते हे सत्य उघड झाल्याशीवाय राहणार नाही. कारण त्याकाळात भारतात वर्णव्यवस्था आणि जाती व्यवस्था इतक्या प्रबळ होत्या की, संपुर्ण समाजावर एकाच वर्गाचे नियंत्रण आणि नियमण होते. समाजात ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य, शुद्र , असी व्यवस्था समाजात होती. सर्व घटकांचे नियंत्रण ब्राम्हण वर्गाकडून केले जाई. समाजावर ब्राम्हणी विचारानुसार अनेक प्रथांच एवढा जबरदस्त पगडा होता की, धर्म परंपरापुढे मानसाचे काहीच अस्थित्व नव्हते.

अशा परिस्थिती समाजातील अस्पृश्य / शुद्र समजल्या जाणाऱ्या वर्गाला अतोनात हाल अपेष्टा सहन कराव्या लागायच्या या घटकाला कोणत्याच विधी समारंभात सामील होण्याचा संपत्ती जमा करण्याचा, धार्मीक विधी करण्याचा, शिक्षण घेण्याचा यापैकी कोणताच अधिकार नव्हता एवढेच काय तर पाण्याला हात लावण्याचा सुध्दा अधिकार या घटकांना नव्हता अस्पृष्य व्यक्तीची जर सावली सुध्दा उच्च वर्णीयांच्या अंगावर पडली तर त्यांचा धर्म भ्रष्ट व्हायचा मानसाच्या सावलीने मानसाचा बाट व्हायचा ऐवढी सामाजीक विषमता त्या काळी अस्थित्वात होती. शुद्रांना फक्त उच्च वर्णीयांची सेवा करणे एवढेच हे एक कार्य पार पाडावे लागायचे समाजात मोठ्या प्रमाणात अन्याय प्रथा, परंपरा सामाजिक विषमता अस्थत्वात होती. या विषमतेच्या परिस्थीतीत आणि अन्यायाच्या काळामध्ये सर्वाधिक अमानवीय आणि अमानुष प्रथांना सामोरे जावे लागायचे ते समाजातील सर्व स्तरातील ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य, शुद्र या सर्व वर्गातील उच्च निच स्तरातील सर्व स्त्रीयांना.

भारतीय इतिहासातील स्त्री ही सुरुवातीपासुन दास्याचे जिवन जगत आली आहे. आजच्या आधुनिक स्त्री प्रमाणे त्या काळातील स्त्रीयांना प्रत्येक बाबतीत पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार नव्हते स्त्री फक्त चुल आणि मुल ऐवढेच काम पार पाडायची समाजातील विधी समारंभामध्ये सहभागी होण्याचा अधिकार त्यांना नव्हता शिक्षणाचा अधिकार सुध्दा स्त्रीयांना नव्हता. इंग्रज शासनाच्या काळात रजाराम मोहन रॉय यांच्या अथक प्रयत्नानंतर झालेल्या १८२९ च्या सती प्रथा बंदी कायद्याच्या अगोदर पती मरण पावल्यास स्त्रीयांना त्याच्या चितेवर जिवंत जाळल्या जाई. एवढी भयानक अवस्था भारतीय स्त्रीची होती. सती प्रथा बंदी नंतरही भारतीय स्त्रीचे हाल अपेष्ठा किंवा छळ बंद झाला नाही. विधवा स्त्रीला सती दिले जात नव्हते परंतु तीचे केशवपन करुन तीला विदृप करुन एकाकी पाडल्या जायचे कोणत्याच समारंभात अथवा शुभ कार्यात प्रवेश दिला जात नव्हता त्यानंतर बाल जरठ विवाह हि प्रथा समाजात अस्थित्वात होती. पती पत्नीच्या विवाह समयीच्या वयात फार मोठे अंतर असे विवाह समाजात हुंडा पध्दतीमुळे बरेच वृढ होते अधिक वयाच्या नवऱ्या मुलाला एक तर हुंड्यापाई रक्कम द्यावी लागत नसे किंवा द्यावी लागली तर ती फार कमी द्यावी लागत असे. `शारदा` शारदा नाटकातील `म्हतारा इतुका न अवघे पाऊनशे वयोमान ` या पदावरुन तत्कालीन समाजात बाल जरठ विवाह कसे रुढ होते असे दिसून येते.

अशा प्रकारे समाजात मोठ्या प्रमाणात सामाजिक विषमता पसरलेली होती. अशा बिकट परिस्थितीत जन्माला आलेल्या महात्मा ज्योतीराव फुले आणि दलितांचे कैवारी अस्पृषांचे उधारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या प्रत्येक कार्यात आणि कृती समाजाला दिशा देणारे आणि वंचतीतामध्ये चेतना निर्माण करणारे होते.

विषमतेने भरलेल्या जगण्यासाठी प्रतिकुल असलेल्या वातावरणात स्त्री उध्दारक स्त्रीयांना विविध अमानुष प्रथापासून संरक्षण देण्यासाठी झटणारे आणि या हतबल स्त्रीच्या हाती लेखी देऊन स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करणारे महात्मा ज्योतीराव फुले आणि भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महामानवांना जन्मापासुनच पदोपदी सामाजिक विषमतेला आणि अमानुष प्रथा परंपराना सामोरे जावे लागले.

अत्यंत प्रतिकुल वातावरणात लहान पणापासुन संघर्ष करत जिवनात विविध अडथळ्यांना पार करुन या महामानवांनी समाज प्रबोधनाचे समाजात समता बंधुत्व निर्माण करण्याचे व अस्पृश्य तसेच स्त्रीयांच्या उध्दारासाठी अविरत अखंड जीवनाच्या शेवटच्या क्षनापर्यंत प्रयत्न केले.

सध्याच्या काळातील परिस्थितीत आणि सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणात अस्थित्वात असलेल्या काळाची स्थिती यांचा विचार केल्यास महात्मा ज्योतीबा फुले आणि भारत रत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक न्यायातील भुमिका आणि योगदान मांडण्याचा प्रयत्न केल्यास शब्द अपुरे पडायचे परंतु या महामानवांचे योगदान शब्दात मांडणे कठीणच आहे.

महात्मा ज्योतीबा फुले तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक न्यायातील भुमिका आणि योगदान अभ्यासण्यापुर्वी सामाजिक न्याय म्हणजे नेमके काय हे पाहणे किंवा त्याची पडताळणी करणे अत्यावश्यक आहे.

सामाजिक न्याय

सामाजिक न्याय हि संकल्पना आज पर्यंत खुप मोठ्या प्रमाणावर जगभर चर्चेली गेली आहे. या संकल्पनेची समस्या असी आहे की, जो तो आपल्या आपल्या पध्दतीने या संकल्पनेची व्याख्या करतो. आपल्यासाठी अभ्यासाच्या दृष्टीने भारतामध्ये या संकल्पनेचा काय अर्थ आहे हे समजुन घेणे आवश्यक आहे. एक समाजवादी राष्ट्र या भुमिकेतुन सामाजिक न्याय हि संकल्पना समताधिष्टीत समाजि निर्मीतीकडे जाणारी आहे. **सामाजिक न्याय म्हणजे शोषण विरहीत,समता धिष्टीत, न्याय समाजाची निर्मीती होय. भारतीय संघराज्य अशा समाज निर्मीतीसाठी काय प्रयत्न करतो हे पाहणे गरजेचे आहे.** सामाजिक न्याय हे कल्याणकारी राज्याचे एक वैशिष्ट्चे आहे. उदारीकरणाच्या प्रक्रियेनंतर सामाजिक न्याय या संकल्पनेवर काय परिणम झाला शासन या संकल्पनेकडे कसे पाहते आहे, समाजिक न्यायाची भारतातील पुढील वाटचाल कशी असेल या बाबीचा अभ्यास करावा लागेल.

(दैनिक प्रहार दिनांक २९ एप्रिल २०१३) समाज मुल्यावर अधिष्ठीत असलेली न्यायाची संकल्पना तिच्या बद्दल वेगळी मते आहेत आहे. ती सर्व वास्तववादी आहे. सामाजिक न्याय ही नितीमुल्यावर आधारलेली संकल्पना आहे. ती सामाजिक धोरणामध्ये राज्य शास्त्र आणि राजकिय नियोजनामध्ये, कायद्यामध्ये, तत्वज्ञान आणि सामाजिक शास्त्रांच्या उगमस्थानात विचारात घ्यावी लागते. सामाजीक जिवनातील मध्यवर्ती असणारे नैतिक प्रमाण सामाजिक न्यायात अध्याह्र असते. `सामाजिक न्याय, सामाजिक सिध्दांत आणि सामाजिक क्रिया या दोन्ही मध्ये महत्वाची भुमिका बजावतो त्यामुळेच सर्व सामाजिक शास्त्रे ह्या संकल्पनेला मुलभूत मानतात.` कोणते समाजमान्य श्रम करणारी व्यक्ती ही न्याय्य श्रम करति असते. परंतु चोर किंवा दरोडेखोर यांची कृती व श्रम अन्याय कारक ठरतात. व्यक्तीची कुवत आणि तीचे हित एका बाजुला आणि समाजाचे हित दुसऱ्या बाजुला यांची परस्पर उपकारक असी समतोल सांगड जेंव्हा घतली जाते, तेंव्हा समाजात न्याय प्रस्थापित झाला असे म्हणता येईल. व्यक्ती व्यक्ती मध्ये आवड, निवड, कुवत अदिंबाबत भिन्नता असते तथापी व्यक्ती व्यक्ती मध्ये आणि व्यक्ती व समाज यामध्ये सुसंवाद व समतोल साधावा लागतो म्हणजेच सामाजिक स्थैर्य प्रस्थापित होऊन प्रगती होते

सामाजिक न्याय दोन प्रकारचे असतात.

१) औपचारिक न्याय ,जो न्याय संस्था - कायद्यामधील तरतुदींनुसार दोषी व्यक्तींना शिक्षा देऊन कार्यवाहीत येतो. अशा सामाजिक न्यायाचे स्वरुप कायदेशीर आणि गुन्हेगारी शास्त्राशी निगडीत असते. अशा न्यायाचे स्वरुप "देवाने दिलेली शिक्षा" असेही माणले जाते. देवाने दिलेले शासन हा एक सिध्दांत माणसशास्त्रीय साहीत्यात महत्वाचा माणला जातो.

२) अनौपचारीक न्याय, जो नैतीकता आणि राजकीय परीस्थितीशी संबंधीत असतो. तो विधाय क आणि माणुसकीचा निकष लावुन समाजात उपलब्ध असलेल्या चांगल्या - वाईटाचे वाटप करण्यावरुन दिला जातो. योग्य निकष लावून हक्कांचे वितरण केले जाते. यामध्ये दोषी लोकांना शिक्षा दिली जाते, ती केवळ इतरांनी पुन्हा वाईट वागु नाही म्हणून. ह्या शिक्षेमुळे पिडीतांना, दुर्बलांना सामाजिक न्याय पुर्णपणे मिळत नाही. परंतु अशा होणाऱ्या शिक्षा तात्पुरता दहशत निर्माण करतात.

(विकासपिडीया-इंटरनेट)

महात्मा फुले यांनी प्राथमिक शिक्षण पुण्यातील पंतोजीच्या शाळेत घेतल्यानंतर तीन वर्षे पुढील शिक्षणास राम राम ठोकला. पुढे १८४१ मध्ये स्कॉटिश मिशनरी शाळेत शिक्षण घेतले. शिक्षण झाल्यानंतर छोटी-मोठी सरकारी, खासगी कंत्राटे घेऊन अर्थाजन करुन कुटूंबास आर्थिक हातभार लावला.

महात्मा जोतिबा फुले हे लोकहितवादी, रानडे, आगरकर, टिळक इत्यादी व इतर प्रभृतींना समकालीनच होते समकालीनच होते ; पण त्यांची अस्पृश्यतानिवारणाबाबतची चळवल संपूर्णपणे क्रांतीकारक स्वरुपाची होती. तत्कालीन सुशिक्षितांचा `सुधारणावाद` हा तत्वत: बरच व्यापक असला, तरी प्रत्यक्षात `स्त्री - शिक्षण, पुनर्विवाह, प्रौढविवाह, यासारख्या मध्यमवर्गीय सुधारणावादापुरताच तो मर्यादित होता. महात्मा फुले यांच्या कक्षा मात्र सर्वंकष अशा होत्या.`

महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या सामाजिक न्यायाच्या भुमिका आणि योगदानाच्या बाबतीत बाबतीत विचार करायचा झाल्यास त्यांच्या कार्यावर एक दृष्टीक्षेप टाकणे अत्यावश्यक ठरते. महात्मा फुले यानी सामाजीक न्यायाच्या दृष्टीने केलेल्या कार्याचा आढावा थोडक्यात पुढील प्रमाणे

स्त्री शिक्षणावर भर

महात्मा फुलेच्या कार्यात स्त्री शिक्षण अध्यस्थानी होते. प्रथम त्यांनी स्वत:च्या पत्नीला सावित्री बाई यांना शिक्षीत केले. त्यानंतर १९४८ साली बुधवार पेठेत भिड्यांच्या वाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. ज्योतीरावांचे ब्राम्हण सहकारी सखाराम यशवंत परांजपे सदाशिव गोवंडे आदी मित्रांनी त्यांनाही शाळा सुरु करण्यासाठी अर्थ सहाय्य केले.

अस्पृश्यता निवारण

अस्पृश्यता हा भारतीय समाजावरील फार मोठा कलंक होय. मानसाचाच मानसाला विटाळ होतो. असे माननाऱ्यांत मानुसकीचा गंध नाही. अमानुश पणाचा दृगंध आहे. असे म्हणावे लागते. भटांचे `सोवळे` कसे दांभीक असते हे दाखवितांना हे दाखवितांना जोतीबा आपल्या एका अखंडात म्हणतात -

म्हाराच्या पोरांचा विटाळ मानीती ॥ इंग्रजा शेकह्यांड करिती
विष्ठा खाती गाय व्दीज म्हणे माता ॥ शूद्रास पिडीत पूण्य वाटे
शूद्रास निंदूनी त्यांचे सर्व खाती ॥ त्यांच्याशी वागती सोवळ्याने

``अस्पृश्यता पाळणे हा श्रेष्ठ सदाचार होय, न पाळणे म्हणजे दूराचार`` अशी शिकवण देणाऱ्या धर्मग्रंथाचे प्रामाण्य अमान्य केले पाहिजे भटांनी बनविलेल्या खोट्या ग्रंथावर विश्वास ठेऊ नका असे बजावतात जोतीबा म्हणतात.

बाल हत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना १८६३

समाजातील विकृत मनोवृत्तीच्या बळी ठरलेल्या विधवा व कुमारी भगीणी गर्भ धारणा झाल्यानंतर बेईज्जती टाळण्यासाठी अनेकदा आत्महत्या करत अथवा गर्भ पाडून टाकत ज्योती फुले आणि सावित्री बाई फुले यांनी अशा संकटात सापडलेल्या भगीनींना आधार दिला गर्भ धारणा झाल्यापासून ते सुरक्षीत बाळांतपणापर्यंत अशा पिढीत स्त्रीयांना सांभाळ केला. बाळंतपणानंतर ती महिला मुलास सोबत घेवून जाई अथवा तेथेच सोडून जात असे. अशा बालकांसाठी ज्योतीबा- सावित्री यांनी अनाथ बाल

सुधार गृह चालविले. अशाच प्रकारे संकटात सापडलेल्या काशीनातु एका ब्राम्हण समाजातील भगीनीवर आत्महत्तेची पाळी आली होती. तीला महात्मा फुलेंनी वाचवून आपली मुलगी म्हणुन सांभाळायचे ठरवीले. सावित्रीबाईन तिचे बाळंतपण केले. तीला झालेला मुलगा ज्योतीबा व सावित्री यांनी दत्तक घेतले त्यांचे नाव यशवंत ठेवले.

महिलांचे केशवपण

मुलींच्या बाल विवाहामुळे विधवा झालेल्या तरुण मुलींना विदृप दिसण्यासाठी तिचे डोक्यावरचे केस काएून तिला पुर्णपणे बोडकी केरायाला सुरुवात केली. या केशवपणाच्या अमानसु प्रथेला सावित्री बाई व ज्योतीबांनी विरोध केला. सनातनी ब्राम्हण लोकांनी ते ऐकले नाही शेवटी ज्योतीबांनी सर्व न्हावी बांधव एकत्र बोलावून त्यांचा संप घडवून आनला.

विधवा पुर्नविवाह

पतीच्या मृत्यूनंतर स्त्रियांना मरेपर्यंत कुणाच्या आधारे आश्रीत म्हणून जगावे लागायचे. कोवळ्या वयात पती मृत्यु पावलातरी तिला दुसरे लग्न करण्यावर बंदी होती. महात्मा फुलेंनी समाज जागृती करुन स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. पत्नी मृत्यु पावल्या पुरुष लग्न करतो, तोच अधिकारी स्त्रियांना असावा. अथवा पुरुषानेही मरेपर्यंत दुसरे लग्न करु नये.

या परिणाम होवून समाजात विधवांच्या लग्नाचा प्रश्न सुटला. स्त्रियांना सन्मानाने जगता आले.

प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत

जगात एकसंघपणा, एकमेकाबद्दल आदर, बंधूभाव, समता इत्यादी मानवी मुल्ये रुजवायची असल्यास माणसाला मानवतावाद आदर, बंधूभाव, समता इत्यादि मानवी मूल्ये रुजवायची असल्यास माणसाला मानवतावाद शिकवणे आवश्यक आहे. माणसाला पशू म्हणून जगण्यापासून रोखायचे असल्यास तयाला उच्च दर्जाचे प्राथमिक व व्यवहारिक, विज्ञाननिष्ठ शिक्षण सक्तीचे व मोफत मिळालेच पाहिजे हे जोतीबांना शासनास व समाजास सांगितले. त्यांनी स्वत: आपल्या शाळेतून हा निर्णय राबवला. शिक्षण ह`च माणसाला माणूस बनवते. तसेच समाजातील अज्ञान,गरीब, अंधश्रध्दा यामुळे पालकांना आपल्या मुलावर शिक्षण घेण्यासाठी पैसा खर्च करणे परवडत ाही. शिक्षणावर होणारा खर्च ही भविष्यातील सामाजिक एतेसाठी भांडवली गुंतवणूक समजावी असा आग्रह ज्योतीबांनी शासनाकडे केला. हंटरकमीशन समोर त्यांनी शिक्षण धोरण कसे असावे हे देशाची व समाजाची सर्वांगीण उन्नती होण्यासाठी शंभर टक्के साक्षरता हाय उपाय असल्याचे जोतीबांनी ठणकावून सांगितले.

महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या या अमुल्य कार्याचा विचार करता त्यांनी केलेले कार्य हे तत्कालीन सामाजिक विषमता दुर करुन समाजिक न्याय प्रथापित करण्याच्या दृष्टीने केले होते. हे स्पष्टपणे समोर येते यामध्ये स्त्रीयांना समान अधिकार, अस्पृशांना समान अधिकार, अस्पृश्यता निवारण, सर्वांना सक्तीचे शिक्षण, आणि सर्वात महत्वचे म्हणजे स्त्री शिक्षण आणि बालहत्या प्रतिबंधाचे कार्य या सर्व बाबी समाजात सामाजिक न्याय प्रस्तापित करण्यासाठी केल्याचे समोर येते. महत्मा फुले यांच्या याच कार्याचा प्रभाव आपल्या राज्यघटनेवर असल्याचे समजते. कारण भारतीय संविधान सुध्दा, सक्तीचे प्राथमिक

शिक्षण, अस्पृश्यता निवारण अमानुष प्रथांवर बंदी, हे मानवी हक्क सर्वांना समान पध्दतीने कोणताही भेदभाव न करता बहाल केले आहेत.

स्वातंत्रोत्तर भारतीय समाजात सामाजिक समता व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न भारतीय संविधानाच्या आधारे केला जात आहे. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ.बाबासाहे ब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या घोषणापत्रात (Preamble) सामाजिक समता व सामाजिक न्यायाचा उल्लेख केला आहे. उल्लेखनाची प्रकिया ही ज्योतिबा फुले यांच्या सामाजिक समता व सामाजिक न्यायाच्या क्रांतीकारक तत्वज्ञानापासुन सुरु होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे महात्मा ज्योतिबा फुले यांना गौतम बुध्द व कबीर यांच्याप्रमाणेच गुरुस्थानी मानत असत. ज्योतिबा फुले यांच्या विचारांची परंपरा पुढे चालविण्याचा प्रयत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केला आहे. सामाजिक समता व सामाजिक न्याय या संकल्पना घेवून भारतात प्राचिन वैदीक काळापासुन तो भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या काळापर्यंत कोणकोणती ठळक परीवर्तने होत गेली या परीवर्तनवादी तत्वज्ञानात महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे क्रांतीकारकत्व सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण व मार्गदर्शक ठरत आहे.

ज्याप्रमाणे महात्मा फुलेंच्या विचारांचा दिर्घप्रभाव डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यावर आणि विचारावर पडलेला दिसतो. त्याचप्रमाणे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना अभिप्रेत असलेल्या सामाजिक न्यायाचा प्रभाव आपल्या भारतीय राज्यघटनेवर पडल्याचे दिसून येतो. ज्यामध्ये सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण असलेल्या राज्यघटनेतील मुलभुतहक्क आणि राज्यनितीची मार्गदर्शक तत्वे यावर प्रामुख्याने सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

राज्यघटनेमध्ये सर्व भारतीय नागरीकांना बहाल केलेल्या मानवीहक्कांचा विचार करता आपल्या भारतीय राज्यघटनेने सामाजिक न्याय प्रस्थापित केला. त्यासंबंधीची काही मुलभुत हक्क पुढील प्रमाणे -

१) समतेचा अधिकार : (कलम १४ ते १८)

अ) कायद्यापुढे समानता (कलम १४ यानुसार)

ब) भेदभावास प्रतिबंध (कलम १५ यानुसार)

क) सार्वजनिक नौकऱ्यात समान संधी (कलम १६ यानुसार)

ड) अस्पृष्यता निवारण (कलम १७ यानुसार)

इ) पदव्यांची समाप्ती (कलम १८ यानुसार)

२) स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम १९ - २२ यानुसार)

३) पिळवणुकी विरुध्दचा अधिकार (कलम २३-२४ यानुसार)

४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम २५ ते २८ यानुसार)

५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (कलम २९-३० यानुसार)

६) घटनात्मक उपायांचा अधिकार (कलम ३२ यानुसार)

वरील मुलभुत हक्कांच्या आधारे भारतीय समाजात सामाजिक न्याय, सामाजिक समानता प्रस्थापित केली जाते.

उपरोक्त सर्व पैलुंचा विचार करता भारतात प्रस्तापित असलेला सामाजिक न्याय, सामाजिक समता ही महात्मा ज्योतिबा फुले आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वैचारीक चौकटीतुनच प्रगल्भ होवून समाजात राज्यघटनेद्वारे प्रस्थापित झाली आहे. याचाच अर्थ ही सामाजिक समता आणि न्याय प्रस्थापित होण्यामागे सर्वात महत्वाचे योगदान आणि अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका महात्मा ज्योतिबा फुले आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बजावली.

संदर्भ ग्रंथ

पुस्तकाचे नांव	लेखक	प्रकाशन
१. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक	गंगाधर महांम्बरे / सुरेश ढमाळ	पद्मगंधा प्रकाशन पांडुरंग कॉलनी पुणे
२. भारतीय समाज क्रांतीचे जनक महात्मा ज्योतीराव फुले	प्रा. ना.ग.पवार / अविनाश वरोकर	पद्मगंधा प्रकाशन सदाशिव पेठ पुणे
३. महात्मा फुले यांचे समाज प्रबोधन	प्रा. मा.म.देशमुख	शिव भारती प्रकाशन कोतवाल नगर नागपुर
४. भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा आकृती बंध, खंड १ भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया	- तुकाराम जाधव - महेश शिरापुरकर	- तुकाराम जाधव / मल्हार पाटील द युनिक ॲकॅडमी शिरोळे रस्ता पुणे
५. भटोबांचा कर्दनकाळ ज्योतीबा	- पुरुषोत्तम खेडेकर	जिजाई प्रकाशन जिजाऊ नगर पुणे
६. तात्यासाहेब राष्ट्रपीता महात्मा ज्योतीराव फुले.	- सत्यशोधक छत्रपती ज्ञानपीठ	- सत्यशोधक छत्रपती ज्ञानपीठ दत्त कॉलनी धुळे.

महात्मा ज्योतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक विकासातील विचार धारा

प्रा. अविनाश आनंदराव गेडाम,
महात्मा ज्योतीबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, बुलडाणा
मो. ७५८८९७६०६१

महात्मा फुले :-

महात्मा फुले यांच्या काळात सामाज सुधारनांना व त्या करिता कराव्या लागणाऱ्या सामाजिक प्रबोधनाला दुय्यम दर्जाचे स्थान प्राप्त झाले होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात व आजही राजकारणाच्या कक्षा ह्या विस्तृत आहे तर समाज कारणाच्या कक्षा त्या मानाने अत्यंत मर्यादित असलेल्या दिसुन येतात. राजकारण प्रथम व समाजकारण नंतर अशी स्थिती समाजात प्रत्यही दिसून येते. काळानुरुप राजकारण व राजकीय डावपेच बदलतात पण त्याचा प्रभाव सर्वात अधिक असतो. धर्माचा संबंधाला सामाजिक स्थित्यंतराची अतिशय निकटचा असतो. व सामाजिक सुधारणा म्हणजे परंपरागत धर्म कल्पनांना बाजुला करावयाचा नविन प्रयत्न असतो. व त्याव्दारे नविन मुल्य प्रस्तापित केली जातात. धर्म हा राजकारणाला प्रभावित करु शकतो. काही राजसत्तातर धर्माधिष्ठतच असतात. भारतातील दिर्घकालीन मुस्लीम राजवट ही धर्माधिष्ठीत होती. जगाच्या इतिहासातील अनेक उदा. त्या करिता साक्षी आहे.

समाजात होणाऱ्या विविध सुधारणा या राजकारणा वेतीरिक्त होऊ शकत नाही. कारण समाज सुधारणाची योग्या योग्यता व त्यांची आवश्यकता ही राजकारणी मंडळींकडून निश्चित केली जाते. सामाजिक सुधारणांना कायद्याचे प्रारुप प्राप्त होणे. म्हणजे सामाजिक स्थित्यंतराची परिसिमा होय. हि परिसिमा गाठण्याकरिता बराचसा कालावधी जात असतो. राजकारणा वर व राजकारणी व्यक्तीवर समाजकारणाचा व समाज सुधारकांचा ज्या मानाने प्रभाव पडेल व सामाजिक मन जिंकण्यात समाज सुधारक ज्या प्रमाणात यशस्वी होतील, त्या प्रमाणात कमी - अधिक वेळात सामाजिक क्रांती घडून येत असते. हि प्रक्रिया अत्यंत कष्ठप्रत पण समाज स्वाथ्याच्या दृष्टीने तितकीच महत्वाचे आहे. कायदा बदलत असतो. चिरस्थाई सामाजिक क्रांती त्या व्दारे होत नसते. राजकारणी व्यक्तीच्यां हाती राजकीय सत्ता व प्रभाव असतो पण समाजकारणी व्यक्तींच्या हाती राजकीय सत्ता, पुरसेशी साधन संपत्ती यांचा तुलनात्मक दृष्ट्या अभावच असतो. समाज सुधारकांचे भांडवल म्हणजे लोकांची मणे जिंकणे, त्यांच्या सुयोग्य जिवन प्रवाहा करीता लोकक्षोभ निर्माण करुण देऊन लोक जागृती करणे. जनतेच्या मोठ्या प्रमाणावरील लोकक्षोभांकडे राजकारणी व्यक्तीला दुर्लक्ष करुण चालत नाही कारण सतत त्याकडे दुर्लक्ष म्हणजे अस्थत्व गमावुन बसणे होय.

सामाजिक विकासाचा विचार करता भारतीय समाज अनादी काळापासून रुढी,परंपरा आणि धर्माचा जबरदस्त पगडा असलेला आणि कोणत्याही सामाजिक बदलाचा आणि नाविन्य पुर्ण ज्ञानाच्या स्विकाराचा पुर्ण पणे विरोधक होता. कारण समाजात धर्म शास्त्र आणि रुढी परंपरा खोलवर पसरलेल्या

होत्या. अनेक आमनुष प्रथा परंपरा समाजात अस्थित्वा होत्या. महात्मा फुले यांचा जन्म सुध्दा अशाच वातावरणात झाला. लहान पणापासूनच समाजातील विषमतेचे चटके त्यांना सुध्दा सहन करावे लागले. आपल्या जीवनात आरंभीच्या काळात अनुभवाला आलेल्या चुकीच्या वागणुकीमुळे महात्मा फुले यांनी इंग्रज शासनाला विरोध करण्याचे सोडून इंग्रजांकडून समाजातील वंचीत घटकांना काही हक्क मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले. यामध्ये सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे स्त्रीयांना शिक्षीत करण्यासाठी त्यांनी घेतलेले अतोनात कष्ट आणि स्वत:च्याच पत्नीला समाजातील स्त्रीयांना शिकवण्यासाठी आधी साक्षर केले. त्यानंतर आद्यशिक्षीका माँ.सावित्रीबाई फुले यांना प्रोत्साहित केले. महात्मा फुले आणि सावित्री बाई फुले यांच्या स्त्री शिक्षणाच्या कार्यामुळे तत्कालीन सनातनी पेटून उठले महिला शिकल्या तर धर्म बुडेल असे सनातनी ब्राम्हण मंडळीने ओरळ केली. महात्मा फुल्यांनी सुरु केलेली मुलींची शाळा बंद पाडण्यासाठी ज्योतीबावर मारेकरी पाठविले त्यांना मदत करणाऱ्यांना खुणाच्या धमक्या दिल्या परंतु माझ्या मृत्यु होई पर्यंत मी स्त्री शिक्षणाचे काम करले एवढा ज्योतीबांचा निर्धार पक्का होता.

शिक्षण घेणे हा मानवी हक्क असून त्यात समतावादी विचार आणने हा खरा धर्म असल्यामुळे त्या प्रमाणे आचारण करणे हि सामाजिक निती मत्ता होय. असे त्यांच्या शिक्षण विषयक तत्वज्ञानाचे सार आहे. शिक्षणाचे महत्व आज सर्वांनाच पटलेले आहे. शिक्षणामुळे मानवी जिवनाला परिपुर्णता येते म्हणुन ते सर्वांनी घेतले पाहिजे हा आजचा विचार आहे. हा क्रांतीकरी विचार रुढ करण्याचे व त्या प्रमाणे कृती करण्याचे श्रेय या थोर पुरुषांना दिले पाहिजे, त्या महात्मा फुले यांचे स्थान फार क्षेष्ठ दर्जाचे आहे. प्राचीण वैदीक काळापासुन शिक्षणाच्या इतहासाकडे दृष्टीक्षेप टाकल्यास शिक्षण विशिष्ठ वर्गाणेच घेतले पाहिजे व दिले पाहिजे असे विचार रुढ झाल्याचे दिसून येते. या कल्पनेवर प्रथम आघात महात्मा फुले यांनीच केला. शिक्षण विषयक तत्व-
ज्ञानाच्या क्षेत्रातील हि क्रांतीच होय. हा विचार सर्व प्रथम प्रकर्षाने मांडून त्याला समाज मान्यता प्राप्त करुण देण्याचे महत्वाचे कार्य महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी केल्यामुळे त्यांना भारतीय शिक्षण तज्ञात मानाचे स्थान प्राप्त झाले होते.

महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाची वैशिष्ट्ये

१. सर्व व्यक्ती समान असल्यामुळे ती विकासाच्या दृष्टीने आणि समाजाची अत्यंतीक गरज या दृष्टीने शिक्षण क्षेत्रातील मक्तेदारी संपवुन समाजातील अधिकाअधिक व्यक्तींना शिक्षण देण्यात यावे.

२. शिक्षणात मेकॉले प्रणीत झिरपण्याच्या तत्वज्ञानाव्दारे शिक्षण हि तात्वीक भुमिका सर्व सामान्य व उपेक्षीत व्यक्तींच्या विकासाच्या दृष्टीने योग्य नसुन अशा व्यक्तींवर लक्ष केंद्रभुत करुन शिक्षण देण्यात यावे.

३. कोणतेही शिक्षण देतांना व्यक्तीचा धर्म, वंश जात व लिंग यांचा विचार न करता. मानवाता वादी मुल्य विकसीत करण्याच्या दृष्टीने शिक्षण देण्यात यावे.

४. काही विशीष्ट मर्यादे पर्यंत शिक्षणात सक्तीची कल्पना मान्य करुन अशा शिक्षणाचे सर्वात्रिकरण करण्यात यावे.

५. स्त्रीया कामा समाजातील उपेक्षीत व अनेक वर्षापासुन शिक्षणा पासुन वंचीत राहिलेल्या बहुजन समाजाला अग्रप्रमाणे शिक्षणाची संधी उपलब्ध करुन देऊन सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात यावा.

६. शिक्षण हे विषमतेवर आधारीत न ठेवता समतेवर आधारीत असावे कारण हे शिक्षण समाजाला एकत्रीत ठेवते, समाजाला दुभंगु देत नाही. व पर्यायाने देश हिताचे असते.

७. स्वातंत्र्य, समता व बंधु प्रेम हि चिरस्थाई मुल्य शिक्षणातुन निर्माण झाली तरच व्यक्तीमत्वाचा चांगला विकास होऊन सामाजिक समता प्रस्थापित होते.

८. ज्ञान संवर्धना बरोबर राष्ट्रीय वृत्तीची जोपासणा, प्रखर राष्ट्र प्रेम, आत्मभिमान, विश्वबंधुत्व, व मानवा बद्दलची सहृदयता या मुल्य निर्मीतीला शिक्षणात महत्व देण्यात यावे.

९. शिक्षणाव्दारे व्यक्तीला व्यवसाय करण्याचे सामर्थ्य यावयास हवे त्यामुळे शिक्षणाचा संबंध विशिष्ठ व्यवसायाच्या ज्ञानाशी निगडीत असावा.

शिक्षणाच्या प्रसारकार्यामुळे जसे जोतीराव फुले यांचे नाव सर्वतोमुखी झाली आहे, तसेच ते त्यांनी केलेल्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणांमुळेही झाली आहे. त्यांच्या सामाजिक सुधारणेचा केंद्रबिंदू स्त्रिया व उपेक्षीत समाज होता. त्यांच्या विविध सामाजिक व धार्मिक सुधारणांमुळेही झाले आहे. त्यांच्या सामाजिक सुधारणेचा केंद्रबिंदू स्त्रिया व उपेक्षित समाज होता. त्यांच्या विविध सामाजिक व धार्मिक सुधारणांमुळे तत्कालीन समाजात परिवर्तन घडून येण्यास सुरुवात झाली होती. त्यांच्या मताशी अनुकूल असलेली मंडळी तयार होऊ लागली होती. सामाजिक परिवर्तन धीम्या गतीने होत असते. समाजात विशिष्ट प्रकारची वागणूक रुढ झालेली असते. त्या रुढ वागणूकीच्या विरोधात जाऊन वागणे अनेकांना शक्य होत नाही. प्रवाहपतिता अशा प्रकारे समाजमान्य झालेली असते. रुढ परंपरेला धर्माचे वलय चढविले जाते. धर्म म्हटला की त्यासमोर सामान्य माणूस नांगी टाकतो कारण धर्म म्हणजे काय, हेच त्याला बरोबर कळलेले नसते. समाजातील काही स्वार्थी माणसे परमेश्वराचीच तशी इच्दा आहे असे भासवून आपला स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करीत असतात.

या सर्व परिस्थितीला स्वत:नीट समजावून घेऊन जनमानसात वैचारिक बदल घडवून आणणे,म्हणजे तो केवळ जुजबी स्वरुपातील सामाजिक सुधारणेचा भाग न राहता ती सामाजिक क्रांती बनु लागते. तिचे स्वरुप विशाल बनते, नदी जशी सुरुवातीला लहानशा झऱ्याच्या स्वरुपात असते तशा या सुधारणा सुरुवातीला दितसतात, परंतु हळूहळू झऱ्याला ज्याप्रमाणे नदीचे स्वरुप प्राप्त होते, त्याचप्रमाणे या सुधरणादेखील सामाजिक क्रांतीचे स्वरुप धारण करतात. सामाजिक क्रांती म्हणजे समाजाच्या वागणुकीतील आमुलाग्र बदल होय. विविध सामाजिक सुधारणांव्दारे जोतीराव फुले यांनी असा बदल सर्वप्रथम भारतात घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला व त्यात त्यांना इतर प्रातांतील समाजसुधारकांच्या मानाने चांगले यश प्राप्त झाले. म्हणून जोतिबा फुले यांना `भारतीय समाजक्रांतीचे जनक` म्हणुन संबोधणे इष्ट आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक सुधारणा यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे हि वस्तुस्थिती विचारात घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना हिन्दू समाजातील जातीभेद आणि अस्पुश्यता नष्ट करावयाचा होतो. जातीभेद नष्ट करुन हिन्दू समाज स्वतंत्र, संघटीत व अस्पृष्यता आणि वैचारिक दृष्टीने समर्थ करायचा होता जातीभेद व अस्पृश्यता नष्ट करुन हिंदू समाज जातीनेष्ठ विषयमतेपासून, शोषणापासून, वरिष्ठ आणि कनिष्ठ दर्जापासून, अन्यायापासून, अत्याचारापासून, भ्रष्टाचारापासून मुक्त करावयाचा होता आणि सुसंघटीत, सामर्थ्यवान, सुसंपन्न सुसंस्कृत बनवायचा होता. त्याच बरोबर हिंन्दू समाजात समानता निष्ठव्यापार, सामानतानिष्ठ दर्जा, समानता निष्ठ सामाजिक व्यवस्था, समानतानिष्ठ आर्थिक व्यवस्था, स्वोध्दाराची समान संधी, सर्वांनाच शिक्षण घेऊन आपला विकास साधता येईल अशा प्रकारची बंधनमुक्त परिस्थिती आणि प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या योग्यतेनुसार मोबदला मिळायची व्यवस्था हवी होती. त्याच बरोबर त्यांना अस्पृश्यांना अस्पृश्यतेच्या उच्याटनासाठी स्पृश्यांनी संघर्ष करण्यास प्रेरित करावयाचे होते म्हणून ते अस्पृश्यांना अन्याया विरुध्द संघटीत होण्याची, शिक्षण घेऊन ज्ञान मिळविण्याची सरकारी नोकऱ्या मिळविण्याची, स्वावलंबी होण्याची वाईट चालीरितीपासून मुक्त होण्याची ,आवडेल तो व्यावसाय करण्याची, स्वच्द व नीटनेटके राहण्याची, सुसंस्कृत होण्याची, हलकी कामे करणे सोडून ज्या कामाचा योग्य मोबदला मिळेल असेच काम करण्याची आणि स्वाभिमानाने प्रतिष्ठेचे जीवन जगण्याची शिकवण देत राहिले ते अस्पृष्यांमध्ये प्रतिष्ठेची, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक वैचारीक आणि सदाचाराची क्राती करीत राहिले. आपल्या देशात धर्मापेक्षा जात व्यवस्था महत्वाचा ठरला आहे. जाती धर्माचे बळ मिळाल्याने जातव्यवस्था निर्माण झाले आहे. त्यातुनच धर्माचारात आणि लोकाचारात विसंगती आली आहे. भारतातील जातीय व्यवस्था, धार्मिक व्यवस्था विसंगती बाबत प्रकाश १७ ते १९४१ च्या जनता वृत्तपत्र १९२७ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिहतात भारत देश आज राजकियदृष्ट्या पोखरुन निघालेला दिसून येते लोकशाहीचा गाडा चालवायचा असेल तर त्याला ताकत, अक्कल,शक्कल आवश्यक आहे. त्यासासाठी चांगले विचाराची पेरणी करणे अत्यावश्यक आहे. म्हणुन या सर्व गोष्टींचाही गौतम बुध्दांचे विचार समाजात रुजवले पाहिजे.

अशा प्रकारे डॉ. भिमराव आंबेडकर यांचे समाज सुधारणेचे कार्य संपूर्ण हिंदू समाजाची सुधारणा करणोर आणि हिंदू समाजातचा संघटित व समर्थ करणारे होते त्यांचे समाजसुधारणेचे थोर कार्य हितकारी राष्ट्रकार्यच होते. म्हणुन तर डॉ. आंबेडकर महान राष्ट्रहितचिंतक होते.

*** शैक्षणिक योगदान :-**

शिक्षणातून सर्वांगिन परिवर्तन होउु शकते यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा ठाम विश्वास होता.

- समाजाचा विकास करावयाचा असेल तर शिक्षणापेक्षा दुसरे मोठे साधन नाही, कारण हे शिक्षण सामाजिक, आर्थिक, बौध्दीक परिवर्तनाचे साधन आहे.

- स्वातंत्र्य समाता न्याय, बंधुता या मुल्यावर आश्रईत समाज घडविण्यासाठी शैक्षणिक क्रांतीची आवश्यकता असल्याची जाणीव हि त्यांना होते.

- तसेच शिक्षणाच्या अभावी निर्बुध्द राहिल्यास जिवंतपणीच दुसऱ्याचा गुलाम होतो. शिक्षणाच्या अभावाने माणसाच्या आयुष्यात गुलामी प्रवेश करते म्हुन स्वाभिमानाने, स्वालंबाने जीवन जगण्यासाठी शिक्षण अत्यंत महत्वाचे आहे. ``व्यक्तीला जानीव करुन देने ते शिक्षण`` अशी शिक्षणाची व्याख्या केली.

- शिक्षण म्हणजे व्यक्तीचा मानसिक व बौध्दीक विकास करुन आणणारे, सामाजिक गुलागिरी नष्ठ करण्याचे, आर्थिक विकास साधण्याचे व राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचे शास्त्र आहे. व्यक्त्रीच्या वैयक्तीक जीवनास परिवर्तन घडविण्यासाठी विद्येची २४ तास साधना करावी लागेल कारण विद्या हि एखाद्या महासागरासारखी आहे. विद्येची साधना यशस्वी झाली तर माणीस जगाच्या पाठीवर आपली किर्ती पसरवु शकतो.

*** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - महिलांचे कैवारी :-**

भारतात महिलांचे उध्दारक अनेक झालेत परंतु कैवारी मात्र एकच झाला बौधिसत्व प.पू.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मातोश्री रमाईना पाठविलेल्या एकापत्रात त्यांनी स्त्रीयांचा उन्नती व मुक्तीसाठी लढणारा मी एक यौध्दा आहे असे म्हटले ते सर्व अर्थाने खरे आहे.

- दोन्ही हाती शस्त्र घेऊन स्त्रियांच्या हक्कासाठी लढणारा विरयौध्दा पुन्हा होणे नाही.

- एका हाती कायद्याचे शस्त्र व दुसऱ्या हाती चळवळीचे शस्त्र

- सर्व भारतीय स्त्रियांनी या एका कारणासाठी त्यांना प्रात:स्माणीय मानले पाहिजे. आपल्या ६५ वर्षाच्या उभ्या आयुष्यात या विग्रही यौध्दाचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक अशी पाचही क्षेत्रे पादकांत केली परंतु या पराक्रमाला जोड होती, करुणेची, स्त्रीया आणि शुद्रारी प्रजेवर जातीव्यवस्थेचे केलेल्या पराकोटीच्या अन्याय, अत्याचाराची चीड त्या शोषणाला बळी पडलेल्या विषयी करुणा, यातुन बाबासाहेबांनी या देशात स्त्रियांसाठी सामाजिक क्रांती केले म्हणून बाबासाहेबांना माहिलांचे कैवारी म्हणतात.

*** डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजातील आर्थिक विधार :-**

- भारत देशात सर्वदूर पसरलेल्या दारिद्याचे संबंध सामाजिक विषमतेन आहेत. वर्षानुवर्ष भारतीय जनता आर्थिक अडचनि असण्याचे कारण जातीव्यवस्था व वर्गव्यवस्था हेच आहेत.

- उच्च वर्णीय मुठभर लोकांच्या हाती उत्पादनाची सर्व साधने केंद्री झालेली होती.त्यातुनच असंख्य असलेल्या जाती अतिमागास राहिल्या वर्ण आणि जात या विभाजनातुन आर्थिक स्तर निर्माण झ ाले. श्रमाच्या विभाजनाऐवजी श्रमीकांची विभागणी करण्यात आली. प्रस्थापित व्यवस्थेने सामान्य जनतेच्या जीवनात आर्थिक विषमता निर्माण केली आणि आथर्थिक विषमतेतून सामाजिक विषमता प्रस्थापित झाली. त्यातुनच शोषित समाजाची स्थिती भिषण झाली.

- वर्षानुवर्षे उच्च वर्णीय चिमुट भराच्या आर्थिक नितीचा परिणाम सामान्य जनता भरत आहे. सामान्य जनतेची कार्य क्षमता संपावून टाकण्याची आणि त्याला हतबदल ठरविण्याचे काम जाती व्यवस्थेने केले.

आर्थिक शोषणासाठी धर्मव्यवस्था व जाती व्यवस्थेचा वापर केला. या शोषणातुन सामान्य जनतेचे बळ काढुन घेतले आहे. जिवन जगण्यासाठी लायकी, पात्रता, गुणवत्ता, कौशल्य, अभियोग्यता या गोष्टी लागतात असे सांगीतले. या सर्व गोष्टी त्यांच्या जवळ नसल्याने जिवन जगण्याचे सर्व मार्ग बंद होते. जाती व्यवस्थेने व्यवसाय निश्चित केले. व्यवसायावरुन जात निश्चत केले म्हणुन बाबासाहेब म्हणतात व्यवसाय बदलण्याचे स्वातंत्रच विषम समाज व्यवस्थेमध्येच नाही मानसिकता नसतांना जातीने लादलेले कार्य करावे लागते. व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य समान व्यवस्थेने दिले असले तरी प्रत्येकाने आपल्या कुवती नुसार अंगभुत कौशल्यानुसार कार्यक्षमता, गुणवत्ता, पात्रता, आणि कार्यप्रमाणता सिध्द केली असते त्यामुळे समाजाचे उत्पादन शमता अधिक विकसीत होऊन आर्थिक विकासाचा वेग अधिक राहिला असता.

असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजासाठी आर्थिक, विचारधारा मांडलेली आहे. म्हणुनच बाबासाहेबांना आर्थिक विश्लेषण म्हणतात.

*** डॉ. बाबासाहेब आणि राजकारण :-**

भारतातील राजकारणी समान्य जनतेच्या प्रश्नासंबंधी अधिक जागरुक असावेत आणि देशाच्या विकासाचा, उन्नतीचा विचार त्यांनी करावा. पण ग्रामपंचायतीपासून ते देशपातळीवरील राजकारण करणाऱ्या राजकारणांचे चित्र या देशातील अगणिक जनतेचे भले करतील असे नव्हते आणि नाही. बहिष्कृत भारताच्या ०४ जानेवारी १९२९ च्या अंकात राजकारणा विषयी आपले मत मांडतात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात ``सध्याचे राजकारण आणि राजकारणी हे यांच्यात कोणताच ताळमेळ नाही सध्याच्या राजकारणी लोकांत खराखुरा नेता, पुढारी कोणी दिसतच नाही. त्यामुळे सगळेच पुढारी, अशी परिस्थिती झाली आहे.`` या पुढाऱ्यांकडून, नेत्यांकडून समाजाच्या उन्नतीचे समाजाच्या हिताचे कार्यकरुन घेणारी अदभूत शक्ती निर्माण झालेली दितस नाही कारण हिच मंडळी सत्तेत आल्यावर आपल्या सोयीनुसार कायदा व सुव्यवस्था बदलतात आणि रजकारणात सावळा गोंधळ घालताना दिसून येतात. राजकारणी मानंस जेंव्हा राजकारण विसरतात तेंव्हा अशी परिस्थिती निर्माण होते. समाज सुधारणेची वाट राजकारणीच लावत असतात.

संदर्भ ग्रंथ

पुस्तकाचे नांव	लेखक	प्रकाशन
१. महात्मा फुले आणि साहित्य चळवळ	हरि नरके	शासकिय फोटे झिंक मुद्रनालय, पुणे.
२. महात्मा फुले समग्र वाड्:मय	धनजय किर, डॉ. सग माणसे य.दी. फडके	सचिव महा.राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ नविन प्रशासन भवन मंत्रालय समोर मुंबई
३. अनंत पैलुंचा सामाजिक यौध्दा	- डॉ.प्रल्हाद लुलेकर	- सायन पब्लीकेशन